Böröcz József

HASÍTOTT FA

A világrendszer-elmélettől a globális struktúraváltásokig

eszmélet könyvtár

L'Harmattan

Böröcz József a világrendszer-elmélet harmadik generációjának egyik vezető alakja, ezen belül a történeti-regionális elemzés szószólója, aki 2004 óta az MTA doktora, jelenleg a Rutgers Egyetem szociológia tanszékének egyetemi tanára. Világszerte az egyik legtöbbet idézett magyar társadalomtudós. 1995 és 2007 között a Rutgers Magyar Intézet első szakmai vezetője, 2005–2006-ban a Chair in Global Ethics tiszteletbeli professzora a Genti Egyetemen. 2005- ben megkapta a Magyar Köztársasági Érdemrend Lovagkeresztje kitüntetést.

Harminc éves társadalomtudományos munkásságának egésze Magyarország, Kelet-Közép-Európa és Európa globális pozíciójának meghatározására, helyes kontextualizációjának elméleti és empirikus kérdéseire, és ezeken keresztül a világ főbb átalakulási tendenciáinak megértésére irányul.

BÖRÖCZ JÓZSEF

Hasított fa

A világrendszer-elmélettől
a globális struktúraváltásokig

Eszmélet Könyvtár

Sorozatszerkesztő: Lugosi Győző

A sorozatban eddig megjelent:

Krausz Tamás - Szigeti Péter (szerk.):
Államszocializmus. Értelmezések - viták - tanulságok

Eric Hobsbawm:
Mozgalmas évek. Egy huszadik századi életút

Mészáros István:
A tőkén túl. Közelítések az átmenet elméletéhez
Első rész: Az ellenőrizhetetlenség árnya
Második rész: A szocialista kritika történelmi öröksége
Harmadik rész: A tőkerendszer strukturális válsága
Negyedik rész: A tárgyalt témákhoz kapcsolódó tanulmányok

BÖRÖCZ JÓZSEF

Hasított fa

A világrendszer-elmélettől a globális struktúraváltásokig

L'Harmattan

A kötet megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap támogatta

Az angol szövegeket Laszkács Ágnes fordította.

A magyar kiadást lektorálta: Lugosi Győző.

© Böröcz József, 2017
Hungarian translation © Laszkács Ágnes, 2017
Utószó © Melegh Attila, 2017
© L'Harmattan Kiadó, 2017

ISBN 978-963-414-228-7
ISSN 1789-0497

A kiadásért felel Gyenes Ádám, a L'Harmattan Kiadó igazgatója.

A kiadó kötetei megrendelhetők,
illetve kedvezménnyel megvásárolhatók:

L'Harmattan Könyvesbolt
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14-16.
Tel.: (+36-1) 267-5979
harmattan@harmattan.hu
webshop.harmattan.hu

Tartalomjegyzék

I. RÉSZ

VILÁGRENDSZER, FÜGGŐSÉG, ÁLLAMSZOCIALIZMUS ÉS RENDSZERVÁLTOZÁS

1. Világrendszer és vállalkozói szocializmus: elméleti és kísérleti koncepció 9
2. Kettős függőség és tulajdonvákuum: társadalmi átalakulás az államszocialista félperiférián 25
3. Kettős függőség és a külső kötődések informálissá válása: a magyar eset 49
4. A komprádor államtól az árverező államig Tulajdonátalakulás, szervezeti átalakulás és periferizálódás a poszt-államszocialista közép- és kelet-Európában 69
5. A túl jó léttől a nyers realitásig 93
6. Gondolatkísérlet a globális elosztásról. Polányi Károly emlékére 101
7. „Kína felemelkedése" és a világjövedelem változó eloszlása 113
8. Jegyzetek a poszt-államszocializmus geopolitikai gazdaságtanához 137
9. Magyarország az Európai Unióban Az örök „felzárkózó" 163
10. Határok, India és a globális középosztály 175

II. RÉSZ

TÖRTÉNETI SZOCIOLÓGIA, INFORMALITÁS ÉS TUDÁS A FÉLPERIFÉRIÁN

11. A kádárizmustól a parlagi kapitalizmusig: a fejlett informalizmus építésének időszerű kérdései 183

12. Színlelt nagy átalakulás?
Informális kiút az államszocializmusból 195
13. „Státusz" - „rendiesség" - „rendiség":
A feltételes társadalmi kirekesztés / beengedés
és az intézmény-átalakulás szociológiája 219
14. A reakció mint haladás:
A közgazdászok mint értelmiségiek 269
15. Kistársadalom - kiskapuk 291

III. RÉSZ

EURÓPA, BIRODALOM ÉS KOLONIALITÁS

16. Birodalom, kolonialitás és az EU „keleti bővítése" 323
17. Kolonializmus 351
18. Birodalmak 361
19. Birodalmias geopolitika és végrehajtási láncolatok 369
20. A hazautalás-függés rendszerei: A hajdani szovjet „tömb"
országainak pályaíve és a globális struktúrák 389

Utószó 421

I. RÉSZ

Világrendszer, függőség, államszocializmus és rendszerváltozás

I

Világrendszer és vállalkozói szocializmus: elméleti és kísérleti koncepció

Az alábbi írás arra tesz kísérletet, hogy felvillantsa a vállalkozói szocializmus koncepciója és a világrendszer-elmélet közötti közeledés vagy legalábbis kölcsönös figyelem néhány lehetséges motívumát - abban a reményben, hogy ez mindkét összetevőnek a javára válik.

Műfaja: esszévázlat. Ennek két oka van. Először is: a vállalkozói szocializmus koncepciója írott, elemezhető mű formájában nem áll előttünk: a mozaikdarabok egy nagy jelentőségű opus lehetőségét - de mindeddig csak a lehetőségét - sejtetik. E helyzetben az elemző azzal dolgozik, ami rendelkezésére áll: jelen esetben a gondolatrendszer vázával, paradigmájával. Másrészt azért kell „puszta" gondolati kísérletnek tekinteni az alábbi dolgozatot, mert maga sem éri el a szervezettségnek azt a szintjét, ami „nagy Elméletté" avathatná: a töredékesség és a vázlatosság jellemzi. Nem törekszik többre, mint hogy - metaforikusan szólva - kérdéssorozat legyen: lehetőleg érdemi (azaz vitára méltó) kérdések sorozata.

A háttérfeltevések és a gondolkodási módszerek síkján, úgy tűnik, igen sok a a közös gyökér a vállalkozói szocializmus koncepciója és a világrendszer-elmélet között: mindkét megközelítés alapvetően a marxista gondolkodás közegében mozog. Ugyanakkor sem „keleten", sem „nyugaton", sem „északon", sem pedig „délen" nem tartoznak annak főáramába. A nyilvánvaló hagyománybeli, történeti és hatalmi úton meghatározott gátak (maguk a paradigmák szempontjából tehát „küldő" tényezők) mellett látni kell, hogy e két megközelítés periferikus vagy félperiferikus helyzete arra is visszavezethető, hogy a valóság más-más különös szeletére világítanak rá, s jelenlegi formájukban nem lép(het)nek föl a teljes, intenzív magyarázat igényével.

A világrendszer-elmélet gazdag történeti elemzésen alapszik, míg a vállalkozói szocializmus lényegében politikai-gazdaságtani és logikai kísérleti koncepció. A világrendszer-elmélet annak elemzését kínálja, hogy mi zajlott le az elmúlt pár száz évben és főként, hogy most mi van a tőkés világpiacon, míg Liska már javaslatokat tesz arra, hogy szerinte mi kéne, hogy legyen a politikai-gazdasági világrendszer működésének alapelve, s ezzel kínál elemzési eszközt mind a leíró, mind a történeti, mind pedig magyarázó kutatás számára - nem is beszélve a „praxisról".

Jelen dolgozat nem vállalkozhat a két, egymásra vonatkoztatandó paradigma részletes kifejtésére. A vállalkozói szocializmus koncepciójával kapcsolatban nem is igen volna szükséges ez: az érdeklődők Bársony Jenő *Valóság*-beli cikkét és a Vállalkozáskutató Csoport pezsgő vitáit követően ma már két vállalkozóiszocializmus-tárgyú kiadványt is forgathatnak (és minden bizonnyal forgatnak is): a *Koncepció és Kritika* című kis kötetet, valamint Síklaky István *Belső vállalkozás* című munkáját. Liska-tanulmányaim során én is főként erre támaszkodtam.

Szükségesnek tűnt ugyanakkor, hogy röviden felvillantsuk a világrendszer-elméleti paradigma alapvonalait. Igaz ugyan, hogy a *Fejlődéstanulmányok* című kiadványsorozat kitartóan közli az említett eszmekörben mozgó szerzők írásait, sőt 1983-ban az egyik alapmű, Immanuel Wallerstein *A modern világrendszer kialakulása* című - az USA-ban Sorokin-díjjal kitüntetett - könyve is megjelent magyarul, mégis, érdemben alig-alig érzékelhető e paradigma hatása a hazai társadalomtudományos gondolkodásban - hacsak nem számítjuk ide a centrum-periféria fogalmi készletet igénybe vevő, ám a gondolatrendszer lényegét elhanyagoló műveket. Ez azért meglepő, mert a világrendszer-elmélet szülőhelyén, az amerikai társadalomtudományban a parsonsiánus strukturalista-funkcionalista iskola, illetve az ezen iskola globális szociológiájának tekinthető modernizációelmélet „egyeduralmának" hetvenes évekbeli megrendülése óta tagadhatatlan rokonszenv és érdeklődés övezi a wallersteini paradigmát.

Érdekes tudományszociológiai tanulmány tárgyául szolgálhatnának a világrendszer-paradigma magyarországi késésének, illetve gátoltságának lehetséges okai. A teljesség igénye nélkül hadd álljon itt csak két idevágó megfigyelés. Alighanem „nehezen emészthetővé" teszi a megközelítést az a szembeötlő körülmény, hogy a „fonákjáról" ismertük meg: kritikája, sőt esetenként árnyalatlan tagadása-elutasítása hamarabb kapott publicitást nálunk, mint lényegi mondandója. A lanyha magyarországi visszhangot továbbá az is magyarázhatja, hogy a világrendszer-elmélet eddig szigorúan a világgazdasági-gazdaságtörténeti elméletként nyilvánult meg nálunk. Emiatt mintha nem éreznénk azt a megtermékenyítő hatást, amit - az amerikai társadalomtudomány példájára tekintve mára már nyilvánvaló módon - a világrendszer-paradigma a különféle egyéb társtudományokra gyakorolhatna mind az elméleti távlatok, mind a konkrét elemzés, mind pedig a módszertan szintjén. Időszerű lenne meghaladnunk a világrendszer-paradigmával kapcsolatos félautomatikus negativizmusunkat és szűk diszciplináris elhatárolódásainkat.

Kíséreljük meg tehát röviden megrajzolni a világrendszer-paradigma vázlatát.

A VILÁGRENDSZER-PARADIGMA ALAPVONALAINAK VÁZLATA

E rövid vázlat főbb motívumait Theda Skocpol (1977), Alex Dupuy és Paul Fitzgerald (1977) kritikai esszéjéből, illetve Zeev Gorin rövid Wallerstein-összefoglalásából (1984; 1985) merítettem.

Wallerstein és követői nem kisebb célt tűztek ki maguk elé, mint azt, hogy fogalmilag teljes mértékben szakítsanak a modernizációelmélettel, amelyet lényegében a hierarchikus világrendszer apológiájának tekintenek. A modernizációelméletet persze korábban is érték már érdemi baloldali kritikák, legárnyaltabb formában talán a függőségi („dependencia"-) elmélet képviselői részéről. A Wallerstein és követői által is erőteljesen hangoztatott kritikák az alábbiakban szedhetők csokorba: kizárólag a nemzetállamot tekinti elemzési egységnek; ráadásul feltételezi, hogy minden egyes ország egyetlen adott (némely képviselőinél „párhuzamos" vagy „konvergáló"), a „tradicionális" állapottól a „modern" állapotig ívelő evolúciós fejlődési utat jár be, és képes is ezt végigjárni; emiatt figyelmen kívül hagyja a legkülönfélébb irányokba tartó nemzeti és helyi változásokat gúzsba kötni, illetve beindítani képes nemzeteken átívelő (transznacionális) struktúrák kialakulását; miközben kulcskategóriáivá a „tradicionális" kontra „modernitás" történelmietlen és a tradicionalitás esetében empirikusan is rendkívül kérdéses fogalompárját teszi meg (Skocpol, 1977).

A wallersteini megközelítés az itt vázolt modernizációelmélet teljes meghaladását tűzi ki célul, amikor a fejletlenség kialakulását a kapitalista világgazdaság növekedésének egyenes következményeként magyarázza. Mind a fejlettséget, mind pedig a fejletlenséget egyazon történelmi folyamat, a tőkés fejlődés és a tőkés viszonyok világméretű terjeszkedése függvényének tekinti. Világrendszere arra a háttérfeltevésre épül, hogy a modern világ nem más, mint egyetlen növekvő rendszer: a kapitalista világgazdaság a XVI. századtól kezdve, folyamatosan terjeszkedve ma már átíveli az egész bolygót. Centrum és periféria (a wallersteini rendszer alapkövei) az egyetlen világrendszer kölcsönösen kiegészítő (komplementer) részei. A lineáris fejlődés vagy a konvergencia helyét tehát a funkcionális egység tétele veszi át. A rendszer funkcionális egysége azonban nem hogy kizárná, de egyenesen feltételezi a diszharmónia, sőt az ellentét létezését. A világ különböző régióinak, egységeinek a helyzete változik ugyan a hierarchikus rendszeren belül (azaz van felfelé és lefelé irányuló mobilitás), ám a szerkezet hierarchikussága és az egyenlőtlenség ténye állandóan újratermelődik.

„Ugyanakkor az egységes világgazdaságon belül az állami fennhatóságok rendszere több elemből épül fel. Óriási a jelentősége ennek a belső ellentmondásnak: ez különbözteti ugyanis meg a modern világrendszert a megelőző világbirodalomtól (amelyet az egységes politikai-uralmi rendszer jellemzett). Ez az ellentmondás artikulálja a világméretű gazdasági folyamatokat csakúgy, mint az államközi rendszert, s így végső soron ez a felelős a világrendszer fejlődési mintáiért és jellegzetességeiért. A világpiac működését nem egy világállam, hanem a versengő államok államközi rendszere jellemzi. Az erős államok általában a centrumban, a gyengék pedig a periférián helyezkednek el. Az értéktöbblet elsajátításában elért siker (s így a világrendszerben elfoglalt hely) egyaránt függvénye a világpiacon való gazdasági versenyképességnek és a politikai erő (állami hatalom) használatára való képességnek." (Gorin, 1985: 334.)

A modern kapitalista világgazdaságot a korábbi világbirodalmaktól tehát Wallersteinék szerint az különbözteti meg, hogy itt - szemben a világbirodalmakkal - a gazdasági értéktöbblet-termelés és -elsajátítás folyamatai elkülönülnek a centrumnak a periféria feletti dominanciáját biztosító hatalmi mechanizmusoktól (Dupuy és Fitzgerald, 1977: 14. nyomán). Ennyi talán elég is a világrendszer-paradigma expozíciójául. Számos lényeges kérdést nem érintettem itt, részint terjedelmi okokból, részint pedig azért, mert a későbbiekben, a tanulmány tulajdonképpeni tárgya, a vállalkozóiszocializmus-koncepcióval való összevetés során mód lesz kifejtésükre.

A vállalkozói szocializmus koncepciója és a világrendszer-elmélet egymásra vonatkoztatását az alábbiakban három szinten kísérlem meg. Először a fogalmak szintjén vizsgálok meg néhány lehetséges összefüggést. Ezután egy, a mi számunkra különösen releváns jelenség, az úgynevezett létező szocializmus konkrét elemzéséről teszek megfigyeléseket a két vizsgált paradigma vonatkozásában. Végül pedig röviden szólok a jövődimenzió szerepéről és értelmezéséről a két gondolatrendszerben.

Néhány lehetséges összefüggés a fogalmak szintjén

Kapitalizmus és szocializmus, tőke és munka Wallerstein egyik legprominensebb tanítványa, Christopher Chase-Dunn markáns összefoglalása szerint Marx a kapitalizmust annak három fő jellegzetessége alapján írta le. Ezek: 1. „az árutermelés"; 2. „a fő termelőeszközök magántulajdona", végül pedig 3. „a bérrendszer" (1982a: 10-11.).

A kapitalizmus e jellemzőinek érvényességét sem a világrendszer-elmélet, sem pedig a vállalkozóiszocializmus-koncepció pártfogói nem kérdőjeleznék meg. A világrendszer-elméleten belüli vita inkább a kapitalizmus meghatározó jellegzetességeinek, vagyis - formálisabban szólva - „definíciójának" kérdése körül sűrűsödik. A későbbiekben látni fogjuk, milyen lehetőséget kínál a vállalkozói szocializmus koncepciója e bizonytalanság hipotetikus kiküszöbölésére.

Wallerstein a kapitalizmust olyan termelési módként határozza meg, amelyben a termelés piaci értékesítés végett, a maximális profit elérése érdekében folyik. (Kapitalizmus=árutermelés.) Zeev Gorin figyeli meg, hogy „ezen álláspont nem tekinti a szabad bérmunka létét a kapitalizmus alapvonásának" (1985: 333.). Könnyű belátni, mi készteti Wallersteint e széles kapitalizmus-meghatározás alkalmazására: csak ez az átfogó kategória teszi lehetővé, hogy az egyetlen logikát követő, integrált világgazdaság képzetét fenntartsa. (Ha egy szűkebb és ezáltal specifikusabb kapitalizmus-meghatározást használna, csaknem lehetetlen volna fogalmilag megragadnia egyfelől - a kortársi leírás szempontjából - az egész glóbuszt, másfelől - történetileg - pedig az elmúlt négyszáz évet mint egyetlen elemzési egységet.) Összegezve: a kapitalista árutermelés a világrendszer-elemzők szerint a világgazdaság egyik szerkezeti állandója („structural constant") (Chase-Dunn-Rubinstein, 1977: 461.). Dupuy és Fitzgerald vitatja a fenti kapitalizmus-felfogást. Kimutatják: „Wallerstein azáltal, hogy a kapitalizmust a világ egyes régiói között csereviszonyokkal jellemzett piaci termelési módként határozza meg, a termelési viszonyok meghatározottságát az elosztás szintjére helyezi át." (1977)

Hogy ezt korrigálja, Dupuy és Fitzgerald egy másfajta kapitalizmus-definíciót javasol: olyat, amely az értéktöbblet elsajátításának mozzanatára összpontosít. A szerzőpáros szemléletesen láttatja, hogy az értéktöbblet nem a piacon, hanem a termelés bérmunkafolyamatán belül keletkezik. Más szóval: javaslatuk szerint a bérmunka kizsákmányolásának meglétét vagy hiányát kell a kapitalizmus megkülönböztető jegyének tekinteni. (Wallersteinnél a különféle termelésviszony-típusok pusztán különféle „munkairányítási formák" az egységes, globális munkamegosztáson belül.)

Dupuy és Fitzgerald szerint tehát „az értéktöbblet termelése csak annyiban lehetséges, amennyiben 1. a közvetlen termelők el vannak választva a termelőeszközöknek mind a tulajdonlásától, mind pedig az irányításától, és ha 2. a munkaerejük áruvá alakul át. (...) Éppenséggel az értéktöbblet-termelés határozza meg, hogy a társadalom tagjai a két alap-

vető osztály - a termelőeszközök tulajdonosainak (irányítóinak osztálya), illetve a munkaerő-tulajdonosok osztálya - közül melyikbe tartoznak." (1977: 116.)

Ez az érvelés tökéletes összhangban van azzal, amit az Al Szymanski által „hagyományos marxistáknak" címkézett Dobb és Bettelheim mond: „az egyetlen meghatározó jellegzetesség az, hogy vajon a bérmunka-e a termelő népesség tulajdonosi és irányítói osztályok általi kizsákmányolásának elsődleges formája, vagy sem. Az áru- és tőkepiacok megléte, továbbá ezek törvényeinek érvényesülése így nem tartozik a kapitalizmus meghatározó jellegzetességei közé." (1979: 19.)

A Liska-féle vállalkozóiszocializmus-koncepció, úgy tűnik, Dupuy és Fitzgerald és a „hagyományos marxisták" álláspontjához áll közelebb e vitában. Dupuy és Fitzgerald a Hanza-városok és az adriai kereskedővárosok történelmi példájával szemlélteti gondolatmenetét: e városok piacgazdaságok voltak, ám semmi szín alatt nem tekinthetők totálisan kapitalista rendszereknek. Liska ezzel szemben úgy jutott el következtetéséhez, mely szerint az árutermelést nem tekinthetjük a kapitalizmus megkülönböztető jegyének (vagyis hogy a kapitalizmust meghaladó szocializmusban is fel kell tételeznünk meglétét), hogy rátapintott a csereviszonyok maximális hatékonyságának ökológiai és technikai szükségszerűségére. (A természettel való kölcsönhatás hatékonyságának maximalizálását mint nembeli racionalitást tételezi: olyasvalami ez, aminek a megléte tulajdonformáktól és hatalmi viszonyrendszerektől független, összemberi érdek. A piaci csere - vagyis az árutermelés - ennek „technikája".)

Liska alighanem egyetértene azzal a tétellel, hogy a kapitalista kizsákmányolás a bérmunkával jellemzett termelési folyamatban és nem a cserefolyamatban jelentkezik: a kizsákmányolás kérdése az értéktöbblet-termelés kérdése. A vállalkozói szocializmus koncepciójának ilyetén végiggondolása során tehát felvetődik a kérdés, vajon nem kell-e a bérmunkának is megszűnnie ahhoz, hogy össztársadalmi értelemben a kizsákmányoltság mint élethelyzet teljes felszámolásáról beszélhessünk. E gondolati folyamat emeli a vállalkozó figuráját az előtérbe: megtisztítva egyrészt a magántőke inherens monopolizmusától, másrészt a bérmunka inherens kiszolgáltatottságától és elidegenedettségétől, a vállalkozó válik a szocializmus gazdasági tevékenységet folytató emberének ideáltípusává. Ha a kapitalizmust a tőke-munka-ellentét antagonizmusának jegyében határozzuk meg, akkor elképzelhető, hogy a felépített szocializmust ne a bérmunkaviszonyok érintetlenül hagyása mellett, a tőketulajdon puszta általánosításával (=államosításával), hanem a kizsákmányolás mindkét elemének - a monopolista tőke-magántulajdonnak és a bérmunkarendszer-

nek - az együttes felszámolásával írjuk le. Erre kínál formát a vállalkozói szocializmus koncepciója.[1]

VILÁGPIAC, EGYENLŐTLEN CSERE A vállalkozói szocializmus tehát az iménti gondolatmenet segítségével nem kényszerül magáévá tenni számos antikapitalista elemző piacellenességét. Ellenkezőleg. Úgy tekinti, a piac - és végső soron a vállalkozói szocializmus piaca szükségszerűen világpiac - maga a gazdasági realitás. Az egyenlőtlen csere problémája nem a világpiac létezéséből, hanem annak történelmileg kialakult, torz voltából fakad. Külön probléma, hogy a torz jelleget milyen mértékben és módon okozza a magánkapitalizmus, illetve az állammonopolista bürokratikus jelenléte a rendszerben.

E ponton úgy tűnik, harmónia van a Liska-féle koncepció és a világrendszer-elmélet között: „Wallerstein szerint a világrendszeren belül egy-egy régió sajátos funkcióját az határozza meg, hogy a résztvevők milyen mértékben képesek felhasználni az államgépezeteket (=piacon kívüli eszközöket) világpiaci érdekeik maximalizálására. (...) Az államok beavatkozása a világpiac működésébe vezetett a világrendszer centrumra, félperifériára és perifériára való felosztásához..." (Dupuy-Fitzgerald, 1977: 115.)

Ezeket a szavakat szinte Liska is írhatta volna. Mint arra már a bevezetőben utaltam, Liska és a világrendszer-elemzők más-más úton-módon jutottak erre az álláspontra. A konzekvenciák egybeesése így még figyelemreméltóbb.

(TERMELŐERŐK) Liskánál az emberi vállalkozói képességek csakúgy a termelőerők körébe tartoznak, mint a munkavégző képesség; a környezet éppúgy, mint a termelőeszközök. Ez a hipotézis egy új és igen hatékony fogalmi vázat kínál a további empirikus elemzésnek. Ez a fogalmi rendszer talán az egész „neo"-világrendszer-elmélet megalkotását inspirálhatná. (Csak példaként néhány idevágó ötlet: a nagy földrajzi felfedezések és a gyarmati kereskedelem mint monopolista vállalkozás a környezet társa-

[1] A bérmunka kiiktatása ugyanakkor nem szükségszerűen jelenti a dolgozás, a munkavégzés mint tevékenységforma kihalását: sőt, éppenséggel a munka bérjellegének megszüntetése nyithatná meg a nem elidegenedett munkatevékenységek egész új szféráját. A bérmunka egyébként sem korábban, sem pedig ma nem meríti ki teljes mértékben a „munka" fogalmát: a munkatevékenységnek jelentős része nem a bér logikáját követve szerveződik. (Gondoljunk a házimunkára, az ezermesterkedésre, a munkacsere intézményére, a művészi vagy egyéb alkotó munkára, a tanulásra stb.)

dalmilag újonnan meghatározott kontextusában; az űrkutatás/fejlesztés mint ennek kortársi megfelelője; a környezet bizonyos aspektusaiból való megfosztatás mint a kizsákmányolás egyik formája; a monopólium mint a vállalkozás „kisajátítása"; a földrajzi migráció mint az ember-környezet-viszony függvénye, hasonlóan ahhoz, ahogy a társadalmi mobilitás függvénye a termelőeszközökhöz fűződő viszonynak stb.)

(Nemzetközi munkamegosztás) A nemzetközi munkamegosztás (a világrendszer működési formája) a világrendszer-elmélet egyik kulcskategóriája. A vállalkozói szocializmus koncepciója legalább két lényeges ponton összefügg ezzel a fogalommal.

1. A világrendszer-elmélet - minthogy az „államközi rendszerre", más szóval a nemzetközi munkamegosztásra összpontosítja figyelmét - szándéka ellenére nem képes meghaladni a hagyományos nemzetközi elemzés egyik önkényes korlátját: a nemzetállam szerepének túlhangsúlyozását. A vállalkozói szocializmus koncepciójának fénytöréséből nézve kérdéses, van-e elégséges alap ahhoz, hogy továbbra is kizárólagosan ragaszkodjuk ehhez az önkényes kiindulóponthoz: könnyen lehet, hogy egy el nem torzított globális piacgazdaság belső régió- és alrégióhatárai máshol húzódnának, mint amit - Wallerstein saját szavaival - „egy történelmi véletlensorozat" létrehozott. E ponton elemezni kellene a történelemnek az optimumtól való eltérését (devianciáját). Ez azonban lehetetlen, ha az elemző a történelmileg véletlenszerűen kialakult szerkezetek lényegi elemeit és mintáit fogalmi eszköztára részévé teszi. Ha így jár el, logikailag megszünteti elméletének előrejelző-céltételező képességét, vagyis voltaképpeni értelmét.
2. Wallerstein elmélete szerint a világgazdaság egyfajta nemzetközi „funkcionális és földrajzi munkamegosztásra" (1974: 162.) épül. (Kiemelés - B. J.) A vállalkozói szocializmus koncepciójának talaján elképzelhető, hogy gyümölcsözőbb volna a munka megosztásával együtt tárgyalni a termelőerők emberi összetevői (Liska szerint) másik elemének, a vállalkozásnak a globális megosztását is, illetve e kettőt állítani szembe a nemzetállamok politikai szuverenitásával.

(Szabadság és egyenlőség) Sem a világrendszer-elmélet, sem pedig a vállalkozói szocializmus koncepciója nem foglalkozik közvetlenül ezekkel a kérdésekkel. Ugyanakkor a világrendszer-elemzésekben, így különösen az egyenlőtlen nemzetközi csereviszonyok leírásánál, illetve a centrum-félperiféria-periféria tipológiában lappangó módon jelen vannak e fogalmak.

A Liska-féle koncepciónak pedig végső soron az a fő célja, hogy egy új rendszer kidolgozásával juttasson közelebb a szabadság és egyenlőség mint a kizsákmányolás hiánya eszményének megvalósításához.

A vállalkozói szocializmus koncepciója a szabadság és az egyenlőség politikai gazdaságtani felfogásával dolgozik. Liskánál végső soron közös a szabadás és egyenlőség fogalmainak magja: mindkettő a vállalkozáshoz való hozzájutásban nyilvánul meg. E tétel szerint a szabadság és egyenlőség eszménye a kizsákmányolás (a monopoltőke és a bérmunka) felszámolásának eredményeképpen egyesíthető. Liska számára nyilvánvaló ugyanakkor, hogy mindez a maga teljességében csak világméretekben bontakozhat ki. A vállalkozói szocializmus koncepciója szerint az emberek politikai gazdaságtani értelemben vett szabadságát és egyenlőségét a demonopolizált globális tervpiac teremtheti meg, amelyben minden szinten szocialista vállalkozók működtetik a személyes-társadalmi tulajdonban levő termelőeszközöket.

(A LÉTEZŐ SZOCIALIZMUS ÉS FUNKCIÓJA A VILÁGRENDSZERBEN: NÉHÁNY ÖSSZEFÜGGÉS A KONKRÉT ELEMZÉS SZINTJÉN)[2] Gorin állapítja meg: „Komoly elméleti és empirikus problémák vannak a szocialista országok elemzésével a világrendszer-elmélet fogalomkörében." (1984: 14.) Más helyütt leszögezi, hogy „a kérdés nyitott". (1985: 339.) A létező szocializmus országainak világrendszer-elméleti elemzése két fő kérdés - pontosabban egyazon kérdés két oldala - körül összpontosul: 1. Milyen a tényleges jellege ezen társadalmaknak? (=kapitalista, avagy szocialista?) 2. Milyen konkrét funkciót töltenek be a világrendszerben?

(SZOCIALISTA VAGY KAPITALISTA?) Wallerstein és néhány közvetlen követője számára nem kétséges, hogy ezek a társadalmak nem szocialisták. Ez az ítélet azonban nem a vonatkozó társadalmak adott, világosan megfogalmazott ismérvek szerinti, részletes elemzésén alapszik, hanem inkább „a világrendszer-elmélet gondolatainak vázában gyökerezik" (Gorin, 1985: 335.).

A Wallerstein által leírt világrendszer-egész kapitalista. A rendszer kiterjed az egész világra: a szocialista országok is integrálódtak a rendszerbe. Így azután minden egyéb országhoz hasonlóan ők maguk is

[2] Tisztázzuk: a tanulmány e részében nem az a célunk, hogy a magunk vagy bárki más itt és most, így vagy úgy determinált magánválaszát kinyilvánítsuk a két paradigma mögé rejtőzködve. A feladat sokkal inkább az, hogy exponáljuk a problémát, mint olyat, amely objektíve felvetődik a két vizsgált paradigma egymásra vonatkoztatásakor.

szükségszerűen kapitalisták Wallerstein szerint. A rendszer egy részének az elemzését látható módon az egész jellegéből való mechanikus, nem dialektikus ítélet helyettesíti. (Gorin szerint ez „a totalitás elsőbbségének »hegeliánus« hangsúlyozására" vezethető vissza Wallersteinnél.) Chase-Dunn Max Webert idézve igen plasztikus példáját adja ennek az álláspontnak: „egy olyan világrendszer, amely belső viszonyaiban teljességgel szocialista, nemzetállamokból épülne fel, de amelyekben folytatódna a világpiaci csere céljából történő árutermelés, nem jelentene szocialista termelési módot" (1982: 49.).

Bergesen véleménye csak egy hajszálnyi eltérést mutat a fenti nézettől: az „államszocializmus" szerinte is kapitalista, sőt mi több, ez „a világkapitalizmus legfelsőbb foka". Borrego felfogása is igen hasonló: az államszocializmus nála „metanacionális kapitalizmus". (Mindkét idézet Gorin [1985: 343.] cikkéből származik.) Az előzőekkel éles ellentétben Al Szymanski egy valószínűleg Sztálintól eredő álláspontot képvisel: érvelése szerint a szocialista országok új, teljesen önálló (szocialista) világrendszert alkotnak.

Mármost a vállalkozói szocializmus koncepcióját magáénak valló világrendszer-elemző talán az alábbi módon közelítené meg a kérdést: A globális piacgazdaság léte önmagában még nem bizonyítja, hogy a teljes bolygó kapitalista, és főként nem, hogy szükségszerűen annak kell lennie. A világ bizonyos részein a „tiszta" piaci versengést a vállalkozói lehetőségek gazdaságilag meghatározott monopolizáltsága szennyezi. Másutt a piaci versenyt elsődlegesen politikailag (hatalmi úton) meghatározott monopóliumok gátolják. A világrendszer-elemzés helyesen választja szét a politikum és a gazdaság szféráját a legelvontabb elméleti síkon (erről lásd Dupuy és Fitzgerald cikkét), ám a létező szocializmus országainak elemzésekor elmulasztja felismerni ezen országok szerkezeti sajátosságát, nevezetesen azt a jellegzetességet, hogy itt - legalábbis a szocializmus „tiszta formájában" - a politikum és a gazdaság viszonya az eredeti tőkés felállás fordítottja: lényegében a gazdaság van alárendelve a politikának, és nem megfordítva. Jerzy J. Wiatr (Lenin nyomán) erről így ír: „A politika a szocialista társadalomban bizonyos fokig azt a funkciót tölti be, amelyet a klasszikus kapitalizmusban a tőkés piac töltött be: a társadalmi integráció terrénuma, amely túlnyomó mértékben meghatározza a folyamatok jellegét és lefolyását a társadalmi élet egyéb, »nem politikai« területein is." (1980: 196.)

E társadalmakban a termelőeszközök magántulajdona és irányítása túlnyomórészt - mind „de jure", mind pedig „de facto" - felszámolódott, és ezek helyét az állami tulajdonlás, illetve a weberi értelemben vett bü-

rokratikus irányítás vette át.[3] Ezeket a társadalmakat így az „egyszerű hatalomfelhalmozódás" jellemzi - valahogy úgy, ahogy az eredeti tőkefelhalmozódás a kapitalizmus előfeltétele volt. Mindazonáltal persze, minden torzulásával együtt, a világgazdaság az egyetlen globális gazdasági realitás, így a két társadalmi-gazdasági „ideáltípus" egyike sem létezik tiszta formában: kölcsönösen befolyásolják egymást, sőt együttműködnek; mindkettőben megfigyelhető a piactorzítás mindkét elemi formája.

(A LÉTEZŐ SZOCIALIZMUS SZEREPE) Gorin összefoglalása azt mutatja, hogy különféle írásaiban Wallerstein három különböző nézetnek ad hangot az „államszocializmusnak" a világrendszer fennmaradásában betöltött funkciójáról: 1. E társadalmak „hozzájárulnak a világkapitalista rendszer fennmaradásához". Más helyütt 2. „e társadalmak rendszerellenes (=antisystemic) erőt jelentenek, s így diszfunkcionálisak a világrendszerben". Megint másutt viszont Wallerstein úgy ítéli meg, hogy 3. „ezek a társadalmak mindkét funkciót betöltik, azaz, egyszerre gyengítik és erősítik is a tőkés világrendszert". (Gorin, 1984: 2; ill. 1985: 335. nyomán.)

A paradoxon nyilvánvaló. Úgy tűnik, feloldása azért nem sikerül, mert túlzott hangsúlyt kap a hierarchikus rendszer metaforája a wallersteini elméletben.

Könnyen felismerhető Parsons és a parsonsiánus strukturalista-funkcionalista társadalomelmélet hatása Wallerstein nézeteire. Theda Skocpol (a híres, ugyancsak Sorokin-díjas *Államok és társadalmi forradalmak* című monográfia szerzője) igen szellemesen bírálja Wallersteint e ponton. Szerinte itt Wallerstein egyfajta „tükörkép"-csapdába esett: a strukturalista-funkcionalista iskolával szembeni tiszteletre méltó polémiája során Wallerstein akaratlanul és talán észrevétlenül is újratermeli vitapartnerei érveinek némely korlátját - éppen, amelyek meghaladására törekszik (1977: 1078). Ráadásul „miközben elég ügyetlen és vázlatos nála a dinamika ábrázolása, Wallerstein határozottan meggyőző a világkapitalista rendszer stabilitásának tárgyában" (uo.).

Wallerstein valószínűleg azért ír oly meggyőzően a rendszer stabilitásáról, mivel nem foglalkozik a termelési mód kérdésével, s emiatt elmulasztja közölni, szerinte milyen kritériumokkal kell rendelkeznie egy stabil kapitalista világrendszernek, egy átmeneti „rendszernek" és egy majdani szocialista világrendszernek. Posztulálja ugyan, hogy „az

[3] E tényt csak színezi, de nem érvényteleníti a gazdasági „kis-" és magánvállalkozások megléte. A paternalizmus és a protekcionizmus pedig közismert módon a bürokratikus irányítás velejárója.

egyetlen alternatív világrendszer, amely képes lenne arra, hogy fenntartsa a termelékenység magas színvonalát és hogy egyszersmind megváltoztassa az elosztás rendszerét, a politikai és gazdasági döntéshozatali szintek újraegyesítését jelentené. Ez egy harmadik fajta világrendszert, egy szocialista világrendszert eredményezne." (1974: 348.) Itt aztán véget is ér a wallersteini jövő-vízió.

Talán némi előrelépést jelenthet, ha a rendszerek jellegének egyik igen egyszerű tipológiájára vetünk egy pillantást. Vámos Tibort idézve Síklaky István hívja fel a figyelmet a magyar gazdasági reformfolyamat kapcsán arra, hogy a hierarchicitás csak az egyike a lehetséges társadalmirendszerelveknek. Mind a vállalkozóiszocializmus-koncepciót képviselő Síklaky, mind pedig számos más (nem liskaiánus) magyar közgazdász egy olyan alternatív gazdasági-politikai rendszert javasol ezzel szemben, amely az elemek közvetlen, horizontális együttműködésére épülne. Ezt - a kooperatív rendszerelvet - tehát nem az alárendelés, hanem a mellérendelés jellemezné. A rendszer kooperativitása a vállalkozói szocializmus működésének egyik rendszerbeli alapfeltétele.

A kooperatív világgazdasági rendszer irányában történő változás miként jének a kérdése izgalmas, lényeges és kidolgozatlan tématerület. Egy liskaiánus (vagyis következetesen reformer) világrendszer-elemző talán így okoskodna: „Elképzelhető, hogy a termelőeszközök állami tulajdonára alapozott társadalmakban az „egyszerű hatalomfelhalmozódás" objektíve lehetővé teszi, hogy megindulhasson a társadalmi kísérletezés a vállalkozói szocialista gazdasági mechanizmussal - akár éppen az adriai kereskedővárosok analógiájára, amelyek az új gazdálkodási szerkezetet a „régi" rezsim kontextusában fejlesztették ki. A vállalkozói szocializmus talán hasonlóképpen fejlődhetne ki, lépésről lépésre, a domináns tőkés árutermelés kontextusában. Részben alátámasztja ezt a hipotézist Dupuy és Fitzgerald Wallerstein-kritikája, ahol a szerzők Wallerstein nem dialektikus totalitásképzetét bírálva kifejtik: „ahhoz, hogy egy társadalmi formációt »feudálisként« vagy »kapitalistaként« jellemezhessünk, az adott termelési módra jellemző anyagi-újratermelési feltételeknek dominálniuk kell". (1977: 116. Kiemelés - B. J.)

Szocializmus és kapitalizmus rendezőelveinek kölcsönös jelenléte empirikus tény. A jellemző jegyek dominanciája ugyanakkor elég erőteljes, hogy ne legyen szükség az adott viszonyok totális egyeduralmára ahhoz, hogy konzisztensen és hatékonyan működjenek.

Ide kívánkozik még egy megjegyzés azzal kapcsolatban, ahogyan a világrendszer-elemzők a létező szocializmus országait kezelik. Hogy nem képesek megfelelően megragadni e társadalmak jellemző jegyeit,

annak részben szelektív érdeklődésük lehet az oka: bár abból indulnak ki, hogy a világgazdaság (= az államközi rendszer) az egyetlen érvényes elemzési egység, ám mégis „leereszkednek" az állam-entitások szintjére; figyelemre méltó ugyanakkor, hogy érdeklődésük igazából csak a „nagy" szocialista nemzetállamok felé fordul. A „szocialista államközi alrendszerre" vonnak le következtetéseket a Szovjetunióra vagy Kínára vonatkozó történelmi megfigyelések, illetve onnan származó adatok alapján. Emiatt az e kettő és az adott „államközi alrendszer" többi állama közötti lényeges - és politikai-gazdasági szempontból releváns - eltéréseket nem képesek érzékelni. Ezek az eltérések pedig sok esetben segíthetnének - talán nemcsak a „szocialista államközi alrendszer", hanem az egész rendszer teljesebb megértésében. Az említett államoknak sem a mérete, sem a katonai ütőképessége, sem pedig (Gorin kifejezésével) „lelki centrum" jellege nem igazolja a társadalomelméleti elemzés hiányát olyan különbségekkel kapcsolatban, mint amilyen fennáll, mondjuk, a jugoszláv és az albán gazdaság között; a gazdaságirányítás kubai és mondjuk, NDK-beli értelmezésének eltérései; vagy pedig a magyarországi reformfolyamat összehasonlítása például a román népgazdaság fejlődési tendenciáival. Ez a kétfókuszos érdeklődés még az ötvenes évek elejének félmilitáns, sztálinista mintát követő gazdaságfejlesztési időszakában sem lett volna teljességgel jogos. Különösen jól kiütközik mindez a társadalmi átalakulás kérdésének taglalásánál: aligha lehetne valósághű a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet elemzése, ha csakis a „nagy" és katonai vagy ideológiai-spirituális téren „erős" entitásokra koncentrálnánk, és figyelmen kívül hagynánk olyan „mellékes" és „apró" szempontokat, mint az adriai kereskedővárosok vagy a Hanza-városok. Ez az analógia ismét csak hipotetikus: elvetése vagy el nem vetése csak részletes elemzés révén lehetséges. (Ez persze alighanem főként ezen országok saját társadalomelemzőinek az elsődleges történelmi feladata.)

A világrendszer jövője és az elméletek jövő-dimenziója

A jövő gyökeresen más helyet foglal el a két szóban forgó elméletben. A világrendszer-elemzők jövőre vonatkozó kijelentései egy alapvetően történeti-leíró gondolatrendszer „meghosszabbításai". Ezzel szemben a Liska-koncepciónak az a fő célja, hogy egy új jövőképet hozzon létre. A világrendszer-elmélet előrejelzéseket kínál, míg a vállalkozói szocializmus a programjavaslatok rendszere. Fontos itt tisztázni, hogy a vállalkozói szocializmus koncepciója nem kíván semmiféle előregyártott sablont

ráerőszakolni a valóságra. Liska és munkatársai készek elismerni, hogy az általuk javasolt mechanizmusnak számos részlete (egyelőre) nem világos - ez persze nem a koncepció kudarcának, hanem képviselői nyitottságának és termékeny önirónjának jele.

„A szocializmus logikája (...) holisztikus, kollektív logika" - állapítja meg Chase-Dunn (1982c: 273.). Nos, a vállalkozói szocializmus koncepciójának logikája nem kevésbé holisztikus és közösségi. A szocialista termelési mód korábbi megfogalmazásai feltételezték, hogy a gazdaság és a politika szereplői „kommunisták (vagy szentek, ha így jobban tetszik)" (uo. 287.). Úgy tűnik, mintha a vállalkozói szocializmus meghaladná ezt a tapasztalatok alapján irreálisnak tekinthető feltételezést: azt állítja ugyanis, hogy lehetséges egy olyan társadalmi-gazdasági rendszer megteremtése, amelyben a holisztikus-kollektív logika egybeesik vagy legalábbis azonos irányba mutat a társadalom tagjainak közvetlen, személyes anyagi és egyéb érdekeivel. A vállalkozói szocializmus hatékony működése érdekében nem igényli a társdalom tagjainak nagylelkűségét vagy önzetlen jótékonyságát; olyan „világi" célok közös elérését tűzi ki célul, mint a közjólétet, a harmóniát a környezettel, az emberi képességek kibontakoztatását stb.

Szélső értékében a Liska-féle vízió egybeesik a világrendszer-elemzők jövőképével az „igazi" szocializmusról, amelyet mint a központi tervezés közvetlen, demokratikus kontrollját határoznak meg. „Csupán" a cél eléréséhez javasolt stratégiák különböznek - gyökeresen.

Chase-Dunn szerint „a világ dolgozói tervezhetnék a világgazdaságot egy, a tömeges inputot lehetővé tevő tervezőapparátus létrehozásával a háztartás, az üzem, a lakóhely, a nemzetállam és a globális szocialista kormány szintjein" (1982c: 286.).

A vállalkozói szocializmus kommentátora ehhez a következőket fűzné hozzá: ez mind igaz, ám vélhetően a leghatékonyabb „tömeges inputot lehetővé tevő tervezőapparátus" nem más, mint a vállalkozók teljesen demonopolizált tervpiaca. Ami azt illeti, Liska némely híve valószínűleg odáig is elmenne, hogy kijelentse: az „igazi" piac az egyetlen működőképes és rendelkezésre álló gazdasági eszköz, hiszen - mint azt Chase-Dunn is felismeri - „ameddig a kapitalizmus marad a domináns rendszer, a piac mindig felülkerekedik a kollektív racionalitáson" (uo. 274.).

Ez a megállapítás azon (marxista) érv mellett szól, miszerint a szocializmusba való átmenet realisztikusan csakis a gazdaság szférájában kezdeményezhető - a piac jellegének megváltoztatásával (s nem pedig korlátozásával). Valószínűbbnek tűnik a Wallerstein által posztulált „szocialista világkormány" megteremtése egy egységes, globális tervpiac

talaján, ahol a különféle gazdasági érdekek békés és legitim módon érvényesíthetők, mint a torz (állam-monopolkapitalista) világpiac szorítókötésében.

E cikk nem szolgált a két tárgyalt perspektíva közötti összes lehetséges összefüggéssel. Számos nagyon lényeges kérdés nem került terítékre. Nem szóltunk arról a hiányról, amit a kultúra szférájának adottnak vétele és szinte teljes elhanyagolása okoz mindkét elméletben. Nem mutattunk rá, milyen tragikusan alaptalan mindkét perspektívában a feltételezés, hogy a világban folyamatosan béke van. Elmaradt a Liska-koncepció kulcsfigurájának, a „gazdaságilag racionális ember" kategóriájának kritikai elemzése, csakúgy, mint mindkét elmélet empirikus-módszertani alapvetésének, illetve verifikációjának problémaköre.

Mind a világrendszer-elméletnek, mind pedig a vállalkozói szocializmus koncepciójának vannak „erős" és „gyenge" pontjai. Az utóbbiak száma talán csökkenthető lenne, ha a két gondolatrendszer párbeszédbe elegyedne egymással. Ez elősegítené, hogy a világrendszer-elméletet ne tekintsük szűken gazdaságtörténeti perspektívának, s közelebb vinne ahhoz is, hogy Liskában ne a „prófétát", hanem a távlati koncepcióval rendelkező gondolkodót lássuk.

1986

Irodalom

Bársony Jenő 1981. Liska Tibor koncepciója, a szocialista vállalkozás. (Ismertető és kritika). *Valóság,* 12. sz. 22-44.

Chase-Dunn, Christopher K. 1982a. Introduction. In: Chase-Dunn, Ch. K. (ed.): *Socialist States in the World-System.* Sage, Beverly Hills, 9-18.

— 1982b. Socialist States in the Capitalist World-Economy. Uo. 21-55.

— 1982c. Transition to World Socialism. Uo. 271-298.

Chase-Dunn, Ch. - Richard Rubinson 1977. Toward a Structural Perspective of the World-System. *Politics and Society,* 5. 454-476.

Dupuy, Alex - Paul Fitzgerald 1977. A Contribution to the Critique of the World-System Perspective. *Insurgent Sociologist,* VII. 2. sz. 113-124.

Gorin, Zeev 1984. State Socialism, the Highest Stage of World Capitalism: Socialist Societies According to World-System Theory. Az Amerikai Szociológus Szövetség 1984. évi, San Antonióban tartott évi gyűlésén felolvasott előadás szövege. 1985. Socialist Societies and World System Theory: A Critical Survey. *Science and Society,* XLIX. 3 (Fall): 332-366.

Síklaky István 1984. Belső vállalkozás. Ipargazdasági Intézet, Budapest

— 1985 (szerk.): *Koncepció és Kritika. Vita Liska Tibor „szocialista vállalkozási szektor" javaslatáról.* Magvető Könyvkiadó, Budapest.

Skocpol, Theda 1977. Wallerstein's World Capitalist System: A Theoretical and historical Critique. *American Journal of Sociology,* Vol. 82. 5. 1075-1090.

Szymanski, Al 1979. *Is the Red Flag Flying?* Zed Press, London.
Wallerstein, Immanuel 1974. *The Modern World-System* I. *Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century.* Academic Press, New York.
— 1976. From Feudalism to Capitalism: Transition or Transitions? *Social Forces* 55:2 (Dec)
— 1983. *A modern világgazdasági rendszer kialakulása. A tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a XVI. században.* Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
Wiatr, Jerzy József 1980. A politikai viszonyok szociológiája. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.

2

Kettős függőség és tulajdonvákuum: társadalmi átalakulás az államszocialista félperiférián[1]

„Aranyláz", válaszolta keresetlen egyszerűséggel a budapesti amerikai nagykövet a leváltása előtti utolsó sajtótájékoztatón, amikor a kelet-közép-európai politikai átalakulásokkal kapcsolatos véleményét firtatták. A nagykövet találó metaforája a vadnyugat képzetét vetíti az államszocializmus utáni Kelet-Közép-Európára, s rímel arra, ahogy az észak-amerikai ingatlanüzlet fogalmazza meg önképét a városi dzsentrifikáció folyamatában.[2] Az alábbi tanulmány úgy viszi tovább a nagyköveti metaforát, hogy egységes fogalmi rendben újragondolja az európai államszocialista félperiféria társadalmaiban zajló társadalmi átalakulások két meghatározó elemét: a régió külső függőségi szerkezeteinek és az államszocializmus tulajdonviszonyainak a problémáját.

[1] E tanulmány korábbi, bővebb változata „Dual Dependency and Property Vacuum: Social Change on the State Socialist Semiperiphery" címmel megjelent a *Theory and Society* 1992. (21. évf.) 1. számában (77–104. o.). Első vázlata az Amerikai Szociológus Szövetség 1991. augusztus 11–15. között, Washington, D.C.-ben tartott évi kongresszusának Róna-Tas Ákos által szervezett „Socialist States in the World Economy" című szekciójában került felolvasásra. A szerző köszönetet mond Bodnár Juditnak, Christopher K. Chase-Dunnnak, Louis Guarnizonak, John Packhamnek, Alejandro Portesnak, Szelényi Ivánnak, Wessely Annának és a *Theory and Society* szerkesztőinek a különféle változatokkal kapcsolatos véleményükért és a bátorításért. Az adósságadatokért a szerző külön hálával tartozik Sötét Zsuzsának.

[2] A dzsentrifikáció a városi ingatlanspekuláció egyik formája. Lényege, hogy a városi ingatlanpiacon emelkedő telekértékű, ám hanyatló beépített értékű épületeket a tulajdonosok a renoválás halasztgatása útján hagyják leromlani, majd amikor már kizárólag a társadalmi rang-, jövedelmi és hatalmi létra legalján található lakók foglalják el a lakásokat, ezek kilakoltatása után tömbrehabilitációval hirtelen „feljavítják" a városnegyedek egészének értékét. Az új, nagyobb fizetőképességű bérlők és lakástulajdonosok beáramlása ugrásszerűen növeli az ingatlanpiaci profitrátát. A városi dzsentrifikáció kulturális vonatkozásait s különösen ennek „vadnyugati" önreflexióját kiválóan elemzi Neil Smith „Lower East Side as a Wild, Wild West Showdown: Tomkins Square Park" című, a John Hopkins Egyetemen 1990. április 6-án felolvasott tanulmánya.

A nyugati kritikai gondolkodás Kelet-Közép-Európa modern történetét többnyire a „megkésettség", az „alulfejlettség", az „elmaradottság", illetve a világrendszeren belül elfoglalt (fél)perifériás, netán „félcentrum" helyzet fogalmaival illeti. A régió kritikai társadalomtudományi hagyománya ugyanakkor főként egyfajta politikai gyarmatosítás tárgyaként írja le térségünket. Minthogy a két megközelítésmód egyazon éremnek – a kelet-közép-európai államszocialista társadalmak második világháború utáni világrendszerbeli pozíciójának – két oldala, összekapcsolásuk és összeegyeztetésük lehetséges és kívánatos.

Kelet-Közép-Európa társadalmainak közös sajátosságai a világgazdaság és az egyes államok közötti elemzési szinten a következő három tényező kölcsönhatásaiként foghatók fel: (1) az államszocializmusba való átmenetük pillanatában e társadalmak nagyrészt hasonló helyet foglaltak el a világrendszerben, azaz „elmaradottak" voltak Nyugat-Európához, illetve Észak-Amerikához képest, és „előrehaladottak" a gyarmati rendszer bomlásából teremtődött harmadik világhoz mérten; (2) ez az átmenet közös (birodalmi) feltételek között zajlott, kialakítva valamennyiükben (3) az államszocializmusnak mintegy két nemzedéken keresztül fennmaradt sajátosságait. Kelet-Közép-Európa háború utáni kollektív tapasztalata nemcsak a magunk idioszinkratikus nemzeti, poszt-államszocialista szemszögéből érdekes, de van általánosabb elméleti jelentősége is, lévén régiónk a világ leg-"fejlettebb" térsége, amely valaha is átélte az államszocializmusba való átmenetet. Mindez hallatlanul fontos a kelet-közép-európai kapitalizmus szemünk előtt zajló kialakulásának értelmezése szempontjából is.

Az államszocialista félperiféria puszta létezése felveti az államszocialista tulajdonviszony jellegének (pontosabban a tulajdontárgyak államszocialista típusú ellenőrzésének) a problémáját, valamint az államszocializmus külső és belső viszonyainak (ezen államok és az őket körülölelő tőkés világrendszer – a világpiac, az államközi rendszer és az egyes kapitalista államok – közötti kapcsolatok feletti ellenőrzésnek) a kérdését. Az államszocialista tulajdonviszonyokat jelen tanulmány Pavel Câmpeanu román szociológus munkásságára támaszkodva a tulajdonvákuum fogalmával ragadja meg. Az államszocialista félperiféria külsőfüggés-rendszerét pedig számos társadalomtudós korábbi kísérleteit kritikusan szintetizálva kettős függőségként írja le.

Tulajdonvákuum

A tulajdonvákuum fogalmát Pavel Câmpeanu sztálinizmuskritikai trilógiájának a Ceauşescu-korszakban, álnéven kiadott, *A szinkretikus társadalom* című előzetes téziseiben (Casals 1980) alkotta meg. Az államszocializmus első formájának történetfilozófiai sajátosságát így rögzíti: „A sztálinizmus mint termelési mód kettős értelemben is negatív tulajdonszervezési elvekre épül: antikapitalista (lévén, hogy megszünteti a kapitalizmust) és nem szocialista (mivel a tulajdonlás társadalmi formáját soha ki nem próbálta)" (Casals 1980: 12).

Minthogy a tulajdonlás új rendszere kizárja a gazdasági demokráciát - azaz meggátolja, hogy a társadalom tagjai egyenlő eséllyel induljanak a tulajdontárgyak feletti rendelkezésért vívott küzdelemben -, a tulajdonosi osztály kiiktatása és a termelőeszközök törvényesen védett, egyéni magántulajdonlásának betiltása korántsem szünteti meg, csupán társadalmi értelemben kiüríti a magántulajdont mint társadalmi viszonyt. A „távtulajdonlás"[3] mintegy légüres teret hoz létre, melybe betolul az új, sztálinista állam. Kivonja a termelőeszközöket a piac szférájából (uo. 13), s ezzel „értékmérési vákuumot"[4] teremt a gazdaságban. Elvágja egymástól az elvont értelemben vett tulajdonlást és a tényleges rendelkezést, s leválasztja a felelősség mozzanatát az irányításról. Így „a tulajdonvákuum a modern tulajdoni szervezet egyetlen olyan válfaja, amely jogilag kodifikálatlan" (ugyanott), lehetővé téve, hogy „a magántulajdon által képviselt egyenlőtlenség helyébe a sztálinizmus az önkényes allokációkban kifejezett egyenlőtlenséget" (uo. 20)[5] állítsa.

Câmpeanu szerint a sztálinizmus legfontosabb mulasztása, hogy nem szervezi meg azokat a „pozitív" intézményi mechanizmusokat, amelyek a társadalom valamennyi tagja számára egyenlő esélyt biztosítanának arra, hogy ellenőrzést gyakorolhassanak a termelőeszközök felett. Így „a termelők ismét - gazdaságilag - rákényszerülnek, hogy munkaerejüket áruba bocsássák. Ez azért fontos kérdés a sztálinista termelési viszonyok meghatározása szempontjából, mert a munkaerő áruba bocsátásának kényszere a megvételére vonatkozó tilalommal párosul. A tulajdonlás feletti tökéletlen (társadalmi) ellenőrzés így (az állam) munkaerő-vásárlási

[3] Câmpeanu angol nyelvű szövegében: „ownership-in-abeyance" (Casals 1980: 12).

[4] „Vacuum of measurement" (uo. 16).

[5] Talán ez az idézet mutatja legvilágosabban Câmpeanu elemzésének rokonságát az államszocializmus és a kapitalizmus Bauer Tamás, Szelényi Iván, David Stark és Victor Nee nevével fémjelezhető „tükörkép"-megközelítésmódjával.

monopóliumává minősül át" (uo. 26).[6] Az államszocializmus tulajdoni rendszerének kialakítása a tulajdonviszonyok „voluntarisztikus" átszervezését jelentette: az uralkodó osztályok eltávolítását és a közvetlen, jogilag védett, egyéni magántulajdonlás rendszerének felváltását a tulajdonvákuummal. A tulajdon kiürül: a magántulajdoni viszonyok struktúrái megőrződnek, de tartalmukat felszippantja az állam.[7]

Câmpeanu fogalomrendszere akkor alkalmazható a kelet-közép-európai félperiféria teljes háború utáni történetére, ha elkülönítjük azt a két elemzési szintet, amelyik implicit módon keveredik a sztálinizmusról adott leírásában. Meg kell különböztetnünk a tulajdonvákuumban megnyilvánuló belső ellentmondást[8] a magántulajdoni viszonyok empirikus létezése és a magántulajdonosok hiánya között, illetve az üres tulajdon feletti rendelkezés különféle módozatait. A félperifériás államszocializmus körülményei között a makroszintű társadalmi átalakulások ezen a második elemzési szinten fogalmazhatók meg.

Kettős függőség

A második világháború után a sztálinizmus tulajdonmodelljét exportálták Kelet-Közép-Európa társadalmaiba, amely mind a „sztálinista fiókállamok", mind pedig az államszocialista tömb egészének politikai-gazdaságtani rendezőelvévé vált. A Szovjetunió és csatlósállamai között az új hatalmi status quo következtében kialakult kereskedelem statisztikái igen érdekes tendenciákat rajzolnak ki.

[6] Mindez összecseng azzal a megfigyeléssel, hogy az államszocializmus körülményei között a tulajdonviszonyok fogalma összecsúszik a mások munkája feletti ellenőrlés fogalmával, aminek fontos szerepe lehet az államszocializmus osztályszerkezetének elemzésében. (Erről bővebben lásd Böröcz 1989.)

[7] Ezt tükrözi valamennyi kelet-közép-európai nyelv diszkurzív gyakorlata: egytől egyig az „államosítás" fogalmával írják le az államszocialista tulajdonrendszerbe való átmenetet, szöges ellentétben a nyugati marxizmusban fennmaradt, empirikusan alátámasztatlan „társadalmasítás"-fogalommal.

[8] Câmpeanu számára az „ellentmondás" fogalma egyfajta szerves összerendezettséget implikál, az alkotórészek bizonyos dinamikus egyensúlyát. Emiatt kerüli az ellentmondás fogalmának használatát a sztálinizmus vonatkozásában, melyet szervetlen, statikus, s így „szinkretikus" rendszertelenségként ír le. (Erről lásd még Szelényi 1990.) Jelen tanulmány szempontjából ugyanakkor ennek az absztrakt megkülönböztetésnek nincs jelentősége, s ezért továbbra is használjuk – kevésbé funkcionalista értelemben.

1. táblázat. A feldolgozott áruk aránya a Szovjetunió, Kelet-Közép-Európa és a „fejlett piacgazdaságok" közötti kereskedelemben

	1955	1965	1970	1980	1986
Kelet-Közép-Európa → SZU	60,3	77,3	79,6	84,2	86,0
SZU → Kelet-Közép-Európa	30,9	35,9	28,4	28,3	18,3
Kelet-Közép-Európa → „Fejlett piacgazdaságok"	28,5	28,5	27,9	28,5	29,3
„Fejlett piacgazdaságok" → Kelet-Közép-Európa	39,8	53,8	66,1	58,1	66,0
SZU → „Fejlett piacgazdaságok"	8,1	15,9	11,8	13,9	8,4
„Fejlett piacgazdaságok" → SZU	57,2	56,9	64,3	66,1	73,1

Forrás: UNGTAD Handbook of International Trade and Development Statistics (New York: United Nations, 1976 és 1989).

Az 1. táblázat a Szovjetunió, Kelet-Közép-Európa és a „fejlett piacgazdaságok" közötti kereskedelem adatait tartalmazza páronkénti csoportosításban az 1955 és 1986 közötti időszak néhány évében. Ebben az időszakban a Kelet-Közép-Európába irányuló szovjet exporton belül a feldolgozott termékek aránya 30,9 százalékról 18,3 százalékra csökkent. Ugyanakkor a régió országainak a Szovjetunióba irányuló kivitelében 60,3 százalékról 86 százalékra emelkedett a feldolgozott termékek aránya. Talán ennél is meglepőbb, hogy Kelet-Közép-Európa országai rendre magasabb feldolgozottsági arányt értek el a Szovjetunióba irányuló exportjukban, mint - a táblázat utolsó sorában feltüntetett - „fejlett piacgazdaságok".

A világkapitalizmus nemzetközi munkamegosztásának klasszikus mintája némi egyszerűsítéssel a centripetális nyersanyagáramlás és a centrifugális feldolgozott termékexport. Az a tény, hogy a Szovjetunió és a kelet-közép-európai országok kereskedelmének alapképlete az exportszerkezet feldolgozottsági mutatóinak szempontjából a Szovjetunió súlyos hátrányát jelzi, azt sugallja, hogy a centrum-periféria függőségi rendszereknek a kapitalizmusból ismert mintái nem vihetők át a Kelet-Közép-Európa feletti szovjet uralom leírására. Így nemcsak elméleti megfontolások, hanem az empirikus összefüggések is sürgetik a kelet-közép-európai félperifériás államszocializmus függőségi szerkezeteinek elemzését.

A tulajdonviszonyok átalakulására kezdetben egyetlen állam, majd pedig egyetlen tömb határain belül került sor, miközben a világgazdaság egészének dominánsan tőkés jellege nem változott. Emiatt vált az állam, illetve a tömb külső és belső viszonyainak artikulációja - röviden: a határfunkció - a „létező" államszocializmus működésének egyik alapproblémájává. Belül: a szocialista állam által létrehozott és fenntartott tulajdonvákuum; kívül: a tőkés államközi rendszer által erőszakkal, illetve legitim módon fenntartott magántulajdon. Az államszocializmus külső

és belső viszonyai közötti kapcsolatok tehát szükségszerűen feszültségek és állandósult szerkezeti konfliktusok forrásai.

Emiatt a világrendszer „államszocialista alrendszerének" megjelenése a tulajdonvákuumon túl egy további strukturális „vákuum" megjelenését - az államszocializmus egymással összeegyeztethetetlen külső és belső szerkezetei közötti határ működése feletti uralom „kiürülését" - eredményezi. A külső és belső viszonyok közötti feszültség és a politikai küzdelem a köztük húzott határ mechanizmusai feletti ellenőrzésért már az egyetlen országban „megvalósuló szocializmusról" folyó, korai szovjet vitákban is felismerhető.

Ugyanez nyilvánult meg más köntösben a Szovjetunió második világháború utáni szerepére vonatkozó, egyértelműen birodalmi jellegű alkukban és osztozkodásban, és a közelmúltban ennek a jelei mutatkoztak meg az egy tömbű államszocializmus szerteágazó politikai, gazdasági és társadalmi válságában is.

Az államszocialista tömb létrejöttével átalakult a régiónk társadalmait a világrendszer egészéhez fűző kötések hálózata. Az államszocialista társadalmak feletti külső uralom birodalmi formája a tőkés piac globális hálózatától való függőség keretein belül, mintegy abba beágyazottan valósult meg. A kelet-közép-európai államszocialista államok világrendszerbeli helye tehát két összetevő keverékeként fogalmazható meg. Egyfelől megfigyelhető egy részlegesen kiépített, tökéletlen politikai függés a birodalmi központtól, amely válságok, kudarcok, szerkezeti és működési anomáliák tömegén keresztül bukdácsolt ugyan, ám számos fontos szempontból, például kül- és katonapolitikai vonatkozásban hatékonyan funkcionált. Ugyanakkor megvan, és az előzővel bonyolult módokon keveredik a centrumgazdaságok tőkéjétől, valamint a centrumállamoktól való, alapvetően gazdasági jellegű függőség is.[9] Valamennyi, a Szovjetunió létrejötte után kialakult államszocialista társadalomra érvényes, hogy a világrendszerhez fűződő kapcsolatainak specifikuma a politikai és gazdasági függőség szerkezeteinek párhuzamossága, viszonylagos elkülönültsége és állandó interferenciája.

A kelet-közép-európai kollektív társadalmi tapasztalat kettősségét a legkülönfélébb formákban széles körben leírták. Kornai János (1989), s az ő nyomán Terry Boswell és Ralph Peters (Boswell-Peters 1990) például

[9] E tanulmányban mindenütt megkülönböztetést teszek a „centrum" - vagyis a világgazdaság hierarchiájára utaló fogalom - és a „központ" - azaz a birodalmi hierarchia hatalmi csúcsát jelölő terminus - között.

„kettős függésről"[10] beszél. Kornai a külső kötések nélküli nemzetgazdaság leegyszerűsített, modernizációelméleti, formális közgazdaságtani megközelítésmódját alkalmazza, s e fogalommal az állami vállalatok vezetőinek kettős kötésű helyzetét írja le a sztálinizmust követő időszakban. Az államszocialista vállalatok kettős kötése kétségkívül összefügg ugyan a külső és belső viszonyok artikulációjának problémájával, az elemzés tisztaságának kedvéért mégis fontos hangsúlyozni, hogy a „kettős függőség" fogalmát kizárólag a félperifériás államszocialista társadalmak külső viszonyainak megragadására használom.

Az államszocialista társadalmak világrendszer-elemzésével kapcsolatos rést elsőként egy Christopher Chase-Dunn által szerkesztett kötet (1982) próbálta betömni. Építve André Gunder Franknak az „ideológiákon átívelő vállalkozás" államszocialista gyakorlatát maró gúnnyal „balról" bíráló munkájára (Frank 1980), és visszautasítva Albert Szymanski nyugati-brezsnyevista tételét a független „államszocialista világrendszerről" (Szymanski 1982), Chase-Dunn (1982a) azt állítja, hogy a szocialista államok nagyon is részét képezik a világrendszernek: a gyakori kapcsolatok és a fontos pénz-, áru-, információ- és emberáramlás révén interakcióban állnak a világ nem szocialista részével, és ennélfogva annak válságai is érintik. A szocialista államok felfelé mobil félperiférias államok, melyek az állam hatalmát és a szocialista ideológia erejét arra használják, hogy emberi, természeti és tőke-erőforrásaikat mozgósítva javítsák a világrendszerben elfoglalt helyüket.

Zeev Gorin kritikai áttekintése (1985) viszont azzal a megállapítással zárul, hogy „(1) a szocialista társadalmak működési logikája gyökeresen eltér a kapitalista országokétól; (2) e logika a külső és belső erők dialektikájának fő eleme; (3) e társadalmak rendszerellenes szerepet töltenek be a kapitalista világrendszer vonatkozásában" (Gorin 1985: 359-360). A világrendszer-elméleti viták a szocialista államok természetéről és világrendszerbeli pozíciójáról tehát szemlátomást csupán újratermelték az államszocializmus kapcsán a „holisztikus leegyszerűsítés", illetve a „termelési módok artikulációja" tételével jellemezhető, s jó öt-tíz évvel korábban megfeneklett, általánosabb polémiát a kapitalizmus jellegéről az újmarxizmus különféle - Max Weber, Polányi Károly, a rendszerelmélet, illetve Adam Smith által inspirált - változatainak képviselői között.

Slawomir Magala is kísérletezett (1985) egyfajta „kettős periferializáció" fogalommal Lengyelország vonatkozásában. Felismeri ugyan a kelet-

[10] „Dual dependence".

közép-európai társadalmi változások dinamikájában a külső kötések kettősségének fontosságát, ám a két folyamatot szerkezetileg izomorfként írja le, s emiatt feltételezi a két külső kötésrendszer szimmetriáját és versengését Kelet-Közép-Európáért. E mechanisztikus korlát kétségkívül gyengíti elemzésének erejét.

Jadwiga Staniszkis szerint (1990) Kelet-Közép-Európában „a tulajdonjogok kollektivizálása ontológiai gátként működött a nyugati tőkével szemben", így az államszocializmus utáni átalakulás Gorbacsov személyéhez kötődő, „felülről jövő forradalma (...) ontológiai nyitást" jelent (Staniszkis 1990: 78). Utal „mindezen országok kettős gazdaságára", és egy ábrán összefüggést feltételez a gazdaság kettős jellege és a válság „kétszintű értelmezése" között (uo. 77). Ugyanakkor Staniszkis sem kellőképp fogékony az államszocialista tömb és a világ többi része közötti kapcsolatrendszerek komplexitására, s eltúlozza a politikai összetevő fontosságát az államszocializmusból való átmenetben. Szerinte egyértelműen „[a] politikai, s nem pedig a piaci szempontok vonnak a KGST által integrált és a nyugati kapitalista logika iránt nyitott szeletek között határvonalat" (uo. 79). E sommás vélekedés kizárólagos érvényét a magyarországi átmenet tényei meglehetősen kérdésessé teszik.

A félperiférias államszocializmus világrendszerbe illesztettségét kettős függőségként fogalmazva meg, a Kelet-Közép-Európa és a Szovjetunió közötti kereskedelem sajátos összetételét térségünk folyamatos félperiférias helyzetének indikátoraként tekinthetjük, ahol is az előnyösebb feldolgozottsági mutatók pusztán Kelet-Közép-Európa történetileg létrejött árutermelői előnyét tükrözik a tőlünk keletre elterülő térséggel szemben. Ebből azonban semmiképpen nem vonható le az a következtetés, hogy a Szovjetunióval folytatott kereskedelem szükségszerűen kedvező volt gazdasági vagy bármely egyéb értelemben. Ezt ugyanis bármely adott időpontban az dönti el, milyen cserearányokkal zajlik az adott struktúrájú kereskedelem. A probléma kulcsa tehát a cserearányok kialakításának mechanizmusa - vagyis a kétoldalú kereskedelmi szerződésekkel végződő „tervegyeztető" politikai tárgyalások rendszere.

A létező sztálinizmus

A sztálinista kettős függőség

A kettős függőség első fázisát a „szocialista önerőre támaszkodás" eufemisztikus jelszavával leplezett izolacionizmus jellemezte. Mai szemmel már-már groteszk az importkiváltás elvének gépies kiterjesztése a társa-

dalmi gyakorlat csaknem valamennyi szférájára, aminek következtében a sztálinista fiókállamok határain keresztüli pénz-, áru-, információ- és emberáramlás a birodalmi állam ellenőrzése alá került.[11]

E folyamat nem vezetett odáig, hogy a sztálini alattvaló-államok teljesen kivonuljanak a világgazdaságból; önellátó, teljességgel magába zárt, alternatív „szocialista világrendszer" nem jött létre. Az államszocialista átalakulás lényege az volt, hogy az épülő birodalom területe és a világ többi része közötti kapcsolatok - az egyes államszocialista társadalmakat egymáshoz fűző kötésekhez hasonlóan - a birodalmi állam ellenőrzése alá kerültek. A civil társadalom szempontjából a sztálinista korszak a határfunkció állami „elkobzását", társadalmiatlanítását, „államosítását" jelentette. Az egyéni magántulajdon és a munkaerő közötti fizikai kapcsolat lehetősége megszűnt: a kelet-közép-európai államszocializmus kiiktatta mind a munkaerő közvetlen kivonulásának, mind pedig a tőke közvetlen behatolásának a lehetőségét. Az államszocialista munkaerőt kizárólag az államszocialista tulajdonú tőke értékesíthette.

Az államszocialista félperiféria kettős függősége a „létező sztálinizmus" izolacionista követelményeinek megfelelően alakult. A birodalmi központ közvetlen, intézményesített, sőt bizonyos fokig még jogilag is kodifikált formában érvényesítette érdekeit Kelet-Közép-Európa társadalmaival szemben. Így e társadalmak politikai függőségbe kerültek a birodalmi központtól. Az önerőre támaszkodás nem számolta fel a külső függőséget - miként a korszak hegemón ideológiája hirdette -, hanem a birodalmi összetevő hozzáadásával átalakította a külső függés logikáját.

A birodalmi központ elsajátította - mintegy tovább államosította - a helyi államhatalom egyes fontos elemeit. Az alávetett állam számára mindez a szuverenitás részleges elvesztésével járt, az alávetett társadalom szempontjából pedig a békés, alkotmányos politikai önmeghatározás lehetetlenségét jelezte.

Kelet-Közép-Európa birodalmi függősége soha nem volt teljes körű. Ez alighanem összefügg egyrészt a nyugat-európai centrumhoz fűződő korábbi kötésekkel, azzal a körülménnyel, hogy politikai gyarmatosításukkor a birodalmi központhoz képest viszonylag előnyös világrendszerbeli pozíciót mondhattak magukénak, továbbá a kelet-közép-európai sztálinizmus uralmának történelmi léptékben mért rövidségével, és azzal, hogy az új birodalom kiépítésére a birodalmi központot alaposan legyengítő háború után került sor.

[11] Tehát nem az áramlások minden áron való eltorlaszolása, hanem a határfunkció feletti ellenőrzés megragadása e folyamat főmotívuma.

A tőkés országokkal közös határok látszólag hermetikus lezártsága ellenére a kelet-közép-európai félperiféria soha nem lépett ki teljességgel a világrendszerből. Nem csak egyes, stratégiai szempontból meghatározóan fontos árucikkek és információk gyakran titkos és kerülő utak igénybevételével fenntartott áramlásáról van szó. A térség sztálinista fiókállamai centrumfüggőségének fő formája a negatív függőség fogalmával írható le.

Az ötvenes évek nehézipari önerőre támaszkodási komplexusa e negatív függőség egyenes következménye volt. Méreteit csakis a hidegháború folytán a birodalmi központ által kikényszerített hiszterikus fegyverkezési versennyel magyarázhatjuk. A sztálinista modernizációs stratégia visszacsatolásos, negatív viszonyban állt a nyugati centrumállamok fegyverkezési erőfeszítéseivel, s így akarva-akaratlan újratermelte és fenntartotta a térség centrumfüggőségét. A sztálinista korszak fegyverkezési hajszája is jelzi, hogy a globális gazdasági szerkezetbe ágyazott regionális birodalmi kötések saját dinamikára tehetnek szert: a világgazdaságtól való negatív függőség struktúráit vitték be az államszocialista félperiféria kisállamaiba.

Tulajdonvákuum a sztálinista függőségben

A tulajdonvákuum paradoxonát a sztálinista korszakban a totalisztikus etatizmus oldotta fel: az állam feltörte és birtokba vette a magántulajdoni viszonyok tulajdonosok híján üresen álló szerkezeteit. Átfogóbb megfogalmazásban: a sztálinista állam páratlan funkciója, hogy bürokratikusan szimulálja a saját maga által megszüntetett tőketulajdonosi osztályt. Az állam a társdalom akut átpolitizálásával gyűrte maga alá a társadalmi lét egyéb szféráit. A „pozitív osztálymentesség" társadalmi mechanizmusainak megteremtése helyett a sztálinizmus osztályvákuumot hozott létre, államosította az osztályszerkezetet, és az uralkodó politikai elittel, valamint az annak alárendelt állami apparátussal mint bürokratákkal népesítette be. Így az osztályszerkezet felolvadt és újraöntésre került a sztálinista állam egydimenziós hierarchiájának mintájában.[12]

A félperiférias sztálinizmus birodalmi diktátum volt. Fő „tartalma" a tulajdonvákuum össztársadalmi víziójának „átvitele a gyakorlatba" a birodalmi állam és kliensei segítségével. E cél érdekében az új kelet-közép-európai államok hamarosan a birodalmi központ alattvalóivá, al-

[12] Az „új osztály" projekt genealógiája és kritikája tárgyában az olyan klasszikusokat ajánlhatjuk, mint Milovan Djilas (1957), Konrád-Szelényi (1989), illetve Szelényi (1990a) Az „új osztály" irodalmának rövid áttekintése és a sztálinista és kádárista periódusok egy lehetséges osztálytérképe megtalálható még: Böröcz (1989).

vállalkozóivá alakultak át. Így a birodalmi központhoz fűződő viszonyuk megfelel a helyi fiókvállalatokat a centrumgazdaságok multinacionális vállalataihoz kötő kapcsolatnak. Az ezen alattvaló-államokban uralkodó politikai elit és végrehajtó apparátus lényegében komprádor szerepet töltött be: kötelmeik rendszere egyértelműen a birodalmi központhoz kapcsolta őket, és szisztematikusan elvágta helyi kötődéseiket. Mindennek következménye, hogy a sztálinizmus egyfelé átpolitizálta a társadalmi létet, miközben kioltotta bármiféle lehetőségét is annak, hogy érvényesülhessen a politikai érdekek pluralitása. E rendszer hallatlan hatékonyságának tudható be, hogy a sztálinista állam hatalmának demonstrálása céljából „ki kellett találni" a megbüntethető ellenzéki vagy engedetlenségi tevékenységet a koncepciós perek formájában.

A nyugati szakirodalomban a harmadik világ, s különösen Latin-Amerika vonatkozásában gyakorta használt „komprádor burzsoázia" kifejezés alkalmazása az új komprádor elitre mindazonáltal félrevezető: a politikai elit és az elnyomó apparátus tagjai épp oly kevéssé válhattak a tulajdontárgyak magánbirtokosaivá, mint a társadalom bármely más tagja. Szerepük a sztálinista projekt ügynöki képviselete volt - melynek központi eleme épp a nemzeti burzsoázia (újbóli létrejötte) elleni irgalmatlan küzdelem. Ennek az ügynöki szervezetnek a belső működését rendkívüli mértékű hierarchizáltság, vakfegyelem és a parancsolás ethosza jellemezte. E társadalomirányító csoportok komprádor jellege tehát az állam mint intézmény szakalkalmazottjaiként játszott szerepükben ragadható meg. A sztálini korszak kelet-közép-európai uralkodó elitje uralmi szerepét a komprádor állam ügynökeként töltötte be.

A sztálinista államközi alrendszernek - vagyis a Kominform, a KGST és a Varsói Szerződés együttesének - a logikája így a multinacionális vállalatokéhoz fogható. A két multinacionális szervezettípus kétségkívül hasonlít egymáshoz abban, hogy mindkettő működésének magyarázata és fennmaradásának kulcsa a világ egyre nagyobb populációi feletti ellenőrzés. A sztálinizmus e megfogalmazása tehát a hatalom nemzetközi politikai gazdaságtanára utal, melynek fő vezérlőelve az állami ellenőrzés felhalmozásának logikája. E felhalmozott hatalom koncentrált formája a (fél)perifériás elmaradottság - tőkés viszonyok között a doktriner polgazdos retorika determinizmusának megfelelően meghaladhatatlannak vélt - korlátainak lebontásában kerül bevetésre. A sztálinista társadalomfeletti gazdaság- és főként technológiafejlesztési projekt tükörképlogikáját pontosan megfogalmazza például Câmpeanu említett művének a sztálinista gazdaságról szóló tézise, hogy „a kapitalizmust jellemző, a tulajdonon alapuló hatalommal a koraszülött szocializmus a hatalmon

alapuló tulajdon feletti monopolisztikus ellenőrzést állítja szembe" (Casals 1980: 49).[13]

A totalisztikus etatizmus nagyszabású kísérlet volt a strukturális hatalom kontextuális hatalommá változtatására azáltal, hogy az újraelosztás monopóliuma lett az egyetlen hivatalosan elismert és tűrt gazdasági viszonyforma. A sztálinista modernizációs projekt játékszerévé tett közvetlen termelők tehát a jó két évtizeddel később „posztmodernnek" nevezett létfeltételekkel néztek szembe: minthogy a kivonulás, a tiltakozás és a lojalitás lehetőségétől egyaránt meg voltak fosztva, a teljes és feltétel nélküli önfeladás egyetlen lehetséges alternatívája a helyi ellenállási stratégiák érvényesítése volt. A magyar vidék társadalma már a padláslesöprési korszak legelején eljutott e „posztmodern" felismeréshez.[14]

Kompromisszumok a sztálinizmus után

Kettős függőség

A kettős függőség rendszere második korszakának beköszöntét a sztálinista modernizációs folyamat fenntartásához szükséges belső erőforrások kimerülése és a rendszer politikai tőkéjének gyors inflálódását követő katartikus legitimitásvesztés jelezte. Az államszocialista birodalom félperiféria részén a menedzsment részleges átszervezése részben az ötvenes évek közepének birodalomellenes lázadásaira, részben pedig a nukleáris paritás kialakulása nyomán formálódott új globális katonai stratégiák általános társadalompolitikai vonatkozásaira vezethető vissza. Az új, szintén birodalmi eszközökkel installált modell két felismerésen alapult: egyrészt bizonyos korlátok között szükségessé vált a centrumországok tőkéjének bevonása, mert az önerőre támaszkodás stratégiájának folytatása nemhogy az Egyesült Államok hruscsovi „állva hagyását", de a birodalom puszta fennmaradását is megkérdőjelezte; másrészt nyilvánvaló kudarcot vallott az államszocialista félperiféria politikai újragyarmatosítása az eredetileg

[13] A tulajdonvákuum és a kettős függőség eme – a félperiféria sztálinizmus által létrehozott, de az államszocializmus institucionalista társadalomtudományi rendszerösszehasonlító vizsgálódás leggyümölcsözőbb változatának kimondatlan, de implikált ontológiai előfeltevését. Az amerikai szakirodalomban ide tartozik például a David Stark által „tükör-oppozíciós módszer néven" népszerűsített megközelítés (lásd pl. Stark (1989).

[14] Minderről lásd pl. Rév István (1987), vagy akár Illyés *Egy mondat a zsarnokságról* című költeményét, mely mintegy két évtizeddel előzi meg Michel Foucault kontextuális hatalomképzetét.

alkalmazott, durva eszközökkel. Időszerűvé vált egy új, kifinomultabb birodalommodell kidolgozása.

Ez az új modell a magyar politika- és ideológiatörténetben a fridzsider-, illetve gulyáskommunizmus becenevet kapta. A lényegét tekintve változatlan, ám új maszkban megjelenő rendszert mind a régión belül, mind pedig térségünk határain túl viszonylag ártalmatlan kormányzási formaként értékelték, noha valamennyi résztvevő és érintett számára többé-kevésbé világos volt, hogy az átgondolatlan, ellentmondásos, csigalassúsággal és különleges kegyként bevezetett „reformok" sem a határfunkció társadalmasodását, sem pedig az állami szuverenitás teljes visszaállítását nem biztosították, csupán az automatikus és az összstársadalmi politikai paradigma rangjára emelt kegyetlenkedésből az atyáskodó, önkényes, kivételezésekre és személyi szívességek kiterjedt láncolatára - közkeletű modernizációs metaforával: a „kézi vezérlésre" - való átállást jelentették.

A sztálinizmus vége jórészt visszaállította Kelet-Közép-Európa társadalmainak függőségét a tőkés világrendszer centrumától. A negatív függőség megmaradása, illetve átalakulása mellett újból megjelent a közvetlen pénzügyi és technológiai függés is, azonban a korábban ismerthez képest újszerű formát öltött. A létrejött félgyarmati hatalmi munkamegosztásban a legitim erőszak monopóliuma nem a külső gyarmatosítók katonai, rendfenntartó és „civilizáló" erőire hárult, hanem továbbra is a helyi és birodalmi „szocialista" államokra, miközben az új függési kapcsolatokon keresztül kiáramló haszon a transznacionális tőkénél jelentkezett.

A sztálinizmust felváltó puhább, kompromisszumos, kettős függőségi korszak lényege tehát az volt, hogy a külső függőség birodalmi és világpiaci komponensei pragmatikus egyensúlyba kerültek egymással. Kölcsönviszonyuk kézzelfogható: az átalakított birodalmi mechanizmus fenntartása könnyebbé vált a nagy mennyiségű konvertibilis valuta beáramlásával, a brezsnyevi időszak kompromisszumos, puhább birodalmának kulturális, államhatalmi és gazdasági aurája pedig csaknem ideális feltételeket biztosított a külföldi magánhitelezők és az állami hitelfelvevők frigyéhez.

A multinacionális bankok által nyújtott hiteleket a helyi és a birodalmi államok vették fel és költötték el, s ők maguk sajtolták ki az érintettek szempontjából meglehetősen előnytelen kamatfeltételekkel a visszafizetéshez szükséges értéktöbbletet a „maguk" társadalmából. A magas kamatlábakat aligha igazolta a kölcsönfelvevők korlátozott hitelképessége, s így a banki kockázat mértéke: a gazdasági és politikai hatalom központosítottságának következtében a visszafizetések - legalábbis rövid és középtávon -

rendkívül biztosak voltak. (A bravúros, százszázalékos hitel-visszafizetés magasztos illusztrációjául kínálkozik Ceauşescu Romániája.[15])

A kelet-közép-európai államok külső eladósodása a centrumországok multinacionális bankjainál és államainál a tömb belső viszonyait tekintve a politikai rosszkedv enyhítésének eszközeként értelmezhető. A beáramló hitelek konkrét felhasználása körül máig tartó titkosság ellenére annyi sejthető, hogy jelentős részüket a pártállam saját infrastruktúrájának, illetve a negatív függőségben érintett nehéziparnak a részleges modernizációjára fordították. E hitelfelhasználási stratégia értelemszerűen tovább erősítette az állam hatalmát a társadalommal szemben. Mindent tekintetbe véve a külső állami hitelfelvételek újratermelték a birodalmi központtól való politikai függőséget, s egyben növelték a pénzügyi függőséget a centrumtól.

A komprádor állam külső eladósodása a kelet-közép-európai államszocializmus sztálinizmus utáni centrumfüggésének fő formája. Közbülső helyet foglal el az extrém, sztálinista elzárkózás (vagyis az államszocialista munkaerő és az egyéni tőke-magántulajdon fizikai szétválasztása) és a belső és külső szerkezetek elhatárolódásának teljes megszüntetése mint két véglet között. Az államszocialista államok külső adóssága tehát úgy termeli újra a centrumfüggést, hogy közben megőrzi a határok állami

[15] 1973 és 1989 között megtízszereződött a magyar állam dollárban mért bruttó külső tartozásállománya, közép- és hosszú távú külső dolláradóssága pedig tizenhatszorosára emelkedett. Magyarország a legnagyobb fejenkénti külső adósságot hurcoló országgá vált Európában, és az időszak végére a külső adósság teljes összege elérte az éves bruttó nemzeti termék értékét. Ez az összeg két hullámban halmozódott fel: először a hetvenes évek elejének reformellenes-konzervatív fordulata idején, majd pedig a nyolcvanas évek közepén, amikor a folyamatok kézben tartására egyre kevésbé képes vezetés újabb, még rosszabb feltételű hitelfelvétellel finanszírozta a magyar államra épp akkor lesújtó hitel-visszafizetési válságot. A kül- és belföldön, Keleten és Nyugaton egyaránt magasztalt 1968-as új gazdasági mechanizmus ugyanakkor gyakorlatilag semmiféle számottevő külső hiteltámogatásban nem részesült a centrumgazdaságok tőkéje részéről. A szükséges szerkezetváltási nehézségek finanszírozása helyett a keményvalutában felvett hitelek jelentős része a végső fogyasztás szubvencionálására folyt el. Emiatt számos területen enyhült a hiány, azonban tovább gyengült a gazdaság alkalmazkodóképessége. Laura D'Andrea Tyson az ENSZ-től és a Világbanktól származó adatok segítségével demonstrálja, hogy az 1980-as években a kelet-közép-európai államszocialista országok beruházási rátája kivétel nélkül csökkenő tendenciát mutatott (az 1984-es ráták például az 1976–1980-as átlagmutatók 75,8–93,5 százalékára estek vissza), miközben a fogyasztási szint 3–17 százalékkal nőtt. (Lengyelország ez utóbbi tekintetben kivétel, mert ott már a nyolcvanas évek elején megindult a fogyasztási szint 1–10 százalékos csökkenése.) (Lásd Tyson 1986.)

ellenőrzésének sztálini hagyományát. Mindehhez a komprádor állam új típusa szükségeltetett.

A kádári komprádor állam „két úr" - méghozzá két, egymástól eltérő logika szerint uralkodó úr - „szolgája". Egyikük a hatalom nemzetközi-birodalmi politikai gazdaságtanának logikája szerint működik, míg a másik az értéktöbblet felhalmozásának politikai gazdaságtanát követi. A birodalmi központ apparátusa közvetlen - „politikai" - kényszer útján maximalizálja ellenőrzését saját fiókállamai felett, a világgazdaság centrumában székelő multinacionális apparátusok pedig a pénzügyi és technológiai függés közvetett eszközrendszerével növelik ellenőrzésüket a tőlük függésbe került társadalmak felett.

Ezzel függ össze a posztsztálini államszocialista komprádor állam Janus-arcúsága. Sajátos funkciójának - és a „saját" társadalmával szembeni különleges ereje forrásának - titka a két „úr" közötti közvetítő szerepe. A sztálinista állam fenti meghatározását módosítva a kádárista állam a kettős szimuláció fogalmával definiálható: a komprádor állam e válfaja egyszerre szimulálja a politika szféráját az elhallgattatott civil társadalom előtt, és mímeli a piacot a gazdasági szereplők közönsége előtt.

Az új államforma szükségessé tette a határok részleges megnyitását. A sztálinista birodalmi hierarchia átszervezése - részben a drámai mértékben felfutott külföldi hitelfelvétel miatt - azzal a következménnyel járt, hogy jelentős mértékben növekedett a kereskedelem a tőkés centrumállamokkal, egyre jelentősebb nemzetközi társadalmi hálózatteremtő és kulturális mintaterjesztő tényezővé vált a be- és kiutazó turizmus, és az államszocialista második gazdaság az államhatárokon átívelő integrációs formává lépett elő.[16]

Tulajdonvákuum és társadalmi átalakulás a Kádár-korszakban

A tulajdonvákuum paradoxonát a kádárizmus etatisztikus informalizmussal oldotta fel. A bürokratikus és önkényes sztálinista tulajdonigazgatás romjain új, összetettebb tulajdonellenőrzési forma alakult ki. A kelet-közép-európai államszocializmus második korszaka némi szükséges egyszerűsítéssel úgy írható le, hogy benne elharapóztak a társadalmi integráció és kontroll „második" dimenziói.[17] Az új dimenziók kialakulása helyet biztosított új osztályalakulatok és egyéb csoportozatok létrejöveteléhez

[16] Minderről bővebben lásd Böröcz 1992.

[17] Ennek tudható be a „második gazdaság", „második társadalom", vagy éppen a „második nyilvánosság" eufemisztikus fogalmainak sikere.

és megerősödéséhez, s tágította a gazdaság, a társadalom és a politikai élet legtöbb résztvevőjének mozgásterét.

Témánk szempontjából különös jelentőségű a termelőeszközök feletti rendelkezés kérdése. A ma legelfogadottabb értelmezés úgy okoskodik, hogy a kádári időszak az alapvetően újraelosztó, tervezett rendszerbe a piaci koordináció elemeit illesztette be a részleges és tétova reformokkal. Erre vezethető vissza Bauer Tamásnak és számos követőjének eljárása, amely a sztálinizmust „tervutasításos" rendszerként minősíti, s az ettől eltérő Kádár-korszakot a „tervalku" periódusaként írja le. Az utóbbit a felülről lefelé irányuló tervezés és az alulról-felfelé mutató alkufolyamatok keveréke - az egyszerűség kedvéért mondjuk: „dialektikus egysége" - jellemzi (lásd pl. Bauer 1978).

E fogalompár tagadhatatlan eleganciája és intuitív vonzása ellenére is nyilvánvaló, hogy a „tervalku" fogalma újratermeli azt a neokonzervatív feltevést, mely szerint a tervezésnek egyedül a piac a lehetséges és/vagy valóságos ellentettje. Ugyanakkor a Kádár-korszak magyar társadalmának valamennyi tagja számára nyilvánvaló kollektív tapasztalat azt sugallja, hogy a viszonosság (Polányi 1957) jelenségének, és általánosabb értelemben a munkafolyamat különféle nem piaci és nem is újraelosztó-bürokratikus jellegű irányítási módozatainak tekintetbevétele nélkül rendkívül nehéz a kádári rendszer érdemi megragadása.

A kádári időszak a tulajdontárgyak feletti totalisztikus kontroll korábbi rendszerét lazább szerkezetű, „levegősebb", mozgékonyabb megoldásokkal váltotta fel. Államszocialista jellegét nyilvánvalóan megtartotta azáltal, hogy megőrizte a tulajdonvákuumot mint a rendszer alapvető tulajdonformáját. Ezt úgy érte el, hogy bevezette a tulajdontárgyak feletti ellenőrzés többdimenziós, s emiatt alkalmazkodóképesebb rendszerét. A tervezés, illetve az önkényes szabályozás fennmaradása miatt továbbra is az újraelosztás maradt a rendszer középponti eleme, ám azt beburkolta a reciprocitás és a piaci csere elemeinek egyre sűrűbb szövetű hálózata.

E megfogalmazás értelmében nem a piac a tervezés egyetlen ellentettje: a totalisztikus etatizmust felváltó informalitás rendszere a viszonossági, piaci, sőt, mikroszintű újraelosztási integrációs formák bonyolult hálózatából épült fel. A „piaci koordináció" kiemelése e bonyolult összefüggésrendszerből és kitüntetett, „fő alternatív integrációs formakénti" kezelése azzal a következménnyel jár, hogy az elemzési eszközrendszer alkalmatlanná válik a kelet-közép-európai államszocializmus második - Magyarország esetében három évtizedes - korszakának megértésére, s az elvontság oly magas szintjeire szorul, ahol már inkább az ideológiakritika, s nem pedig a konkrét társadalomtudományi elemzés eszközével közelíthető.

Igen lényeges ugyanakkor, hogy a reciprocitás hálózatai és az alkusorozatok által létrehozott piaci szerkezetek bonyolult egymásba kapcsolódása korántsem korlátozódott a közvetlen termelők világára. David Stark említett írása (1989) például magyarországi közvetlen termelők vonatkozásában mutatja meg nagyon világosan, hogy „a terven kívüli jövedelemszerző tevékenységekként" definiált második gazdaság az államszocializmus második korszakának lényegéből fakadó, meghatározó jellegzetessége. Olyannyira, hogy érvényessége túlmutat a közvetlen termelők körén. A politikai uralkodó csoportok stratégiái, az állami, párt- és egyéb hatalmi apparátusok magatartása, vagy az állami vállalatok vezetőinek tevékenysége aligha volna megmagyarázható anélkül, hogy tekintetbe ne vennénk a szereplők közötti szívességek, alkusorozatok és újraelosztó mikrorendszerek hajszálereiből formálódó hálózatokat.[18] Czakó Ágnes és Sik Endre (Czakó–Sik 1987: 16) például jóformán egyetlen mezőgazdasági vezetőt sem talált a nyolcvanas évek közepén végzett vizsgálata során, aki ne élt volna rendszeresen a viszonosságon alapuló tranzakciók eszközével. A Kádár-korszak az államszocialista tulajdonvákuum paradoxonát az informalitás intézményesítésével és a munkamegosztás teljes mezejére való kiterjesztésével oldotta fel.

A félperiférias államszocializmus sztálinizmus utáni projektuma birodalmi diktátum volt, azzal a céllal, hogy részleges kompromisszumok árán megőrződjék a tulajdonvákuum társadalmi-politikai-gazdasági alapképlete. Az „összekacsintó elnyomás" formális-logikai önellentmondást tartalmazó fogalma jól kifejezi a közvetlen kényszerek és az informális és partikuláris engedmények kiszámíthatatlan keverékét, a kádári politika lényegét.

A sztálinista komprádor államból a kettős függés kádári, kiegyensúlyozottabb és bonyolultabb változatába való átmenet sok egyéb mellett azzal a következménnyel is járt, hogy kettéhasadt a komprádor állam apparátusa. Az egyik csoport továbbra is megmaradt a birodalmi összetevővel való szoros „testvéri és baráti együttműködés" világában, míg a másik fokozatosan, csigalassúsággal araszolni kezdett a gazdasági függőség újból létrejövő kulcspozíciói felé. A hatvanas évek első felétől a nyolcvanas évek közepéig a magyar közéletben lezajlott gigászi küzdelmek alapvetően a komprádor elit birodalmi és techno-bürokratikus elemeit - vagyis a birodalmi, illetve a centrumfüggés iránt elkötelezett csapatait - állították szembe egymással. A legváltozatosabb eszközökkel

[18] Nagyon érdekes grúziai és latin-amerikai összehasonlító anyagot vizsgál meg e kérdés kapcsán Larissa Adler Lomnitz (1988).

folytatott küzdelmük dinamikája pontosan magyarázza a gazdasági, politikai és kulturális reformok cikcakkjait.

A kádári időszakban létrejött osztályszerkezetnek volt még egy sajátossága. A gazdaság egyre növekvő összetettsége és a különféle alternatív jövedelemszerzési stratégiák gyors terjedése oda vezetett, hogy hirtelen nagy számban megjelentek az „osztálypozíció-halmozók", vagyis gyorsan növekedett azok száma, akik a több lábon álló családi és egyéni gazdasági stratégiák bonyolult rendszerében egyszerre több minőségben vettek részt.[19] Más szóval a kelet-közép-európai államszocializmus második korszakában nemcsak az állam, hanem a társadalom jelentős része is kísérletezni kezdett a különféle szimulációs, „tolmácsolási" és közvetítési stratégiákkal a hatalom és a gazdasági haszon minőségileg különböző, ám összeegyeztethető politikai gazdaságtana által kijelölt mozgástérben. Leggyakrabban az „első" gazdaságbeli beosztott, csekély hatalmat kínáló munkavállalói pozíció kombinálódott a második gazdaságban betöltött önálló vállalkozói szerep különféle változataival. E rendszer olyannyira elharapódzott, hogy a második gazdaságból való kimaradás hátrányos helyzetnek, a gazdasági depriváció egyik fő formájának minősült.

Az államszocializmus után

Függőség, tulajdonvákuum és társadalmi átalakulás

A két megelőző időszakhoz hasonlóan az államszocializmus politikai-társadalmi-gazdasági rendszerének leépülése is elsősorban birodalmi mechanizmusok terméke: a formális képviseleti demokrácia és a tőkés rendszer kialakulása Kelet-Közép-Európában az államszocialista birodalom összeomlásának egyenes következménye. Ezzel függ össze, hogy az átmenettel kapcsolatos általános politikai erőszak kizárólag a szovjet hadsereg által nem megszállt kelet-közép-európai országokban alakult ki, s ez tükröződik a politikai demokratizálódás és az alkotmányos uralom alapformáinak kialakításával kapcsolatos, már-már messianisztikus méreteket öltött értelmiségi optimizmusban a politikai átmenet korai fázisában.

A politikai átalakulás mögött végbemenni látszik egy olyan, a társadalom mélyszerkezeteit inkább érintő politikai gazdaságtani átalakulás is, amely a társadalmi változás legtöbb további aspektusára óriási hatással lehet. A térség feletti birodalmi ellenőrzés csökkenésével a tulajdonvákuum kézzelfogható ellentmondásként nyilvánul meg. A tulajdontárgyak

[19] E gondolat kifejtésére itt nincs lehetőség. Lásd Böröcz 1989.

szó szerint vákuumként kezdenek viselkedni, vagyis korábban ismeretlen erővel kezdik vonzani a leendő tulajdonosok tömegeit. Ezáltal a tulajdonvákuum felszámolásának kérdése - vagyis az eddig is létezett, de „üres" tulajdonviszony megtöltése konkrét tulajdonosokkal - a kelet-közép-európai társadalmi átalakulás leglényegesebb összetevője.

Az államszocializmus utáni átalakulás tehát jóval mélyebb és társadalomelméleti szempontból lényegesebb folyamat, mint a kapitalizmusban - jobbára a különféle üzleti ciklusokkal összhangban - zajló privatizációs kampányok: félreérthetetlenül jelzi a félperifériás államszocializmus mint makrotársadalmi projektum végét. E projektum kiürítette és konzerválta a magántulajdoni viszonyokat - először az állam totalisztikus kontrollja, majd pedig az informális zugmegoldások paternalista intézményesítése útján. Az államszocializmus mindkét modellje akadályozta mind az államilag kodifikált egyéni magántulajdon létét, mind pedig a társadalom széles rétegeinek hozzájutását a tulajdontárgyak feletti kontrollhoz azáltal, hogy birodalmi és komprádor állami kényszerek segítségével bonyolult és gyakran nagyon fárasztó, makrotársadalmi szintű újraelosztó mechanizmusokat léptetett életbe. A mai poszt-államszocialista reakció tehát „valódi" megoldás a tulajdonvákuumban megnyilvánuló paradoxonra: a világgazdaság általánosabb logikáját tükrözve az átmenet elbillenti a tulajdonlás kétértelmű államszocialista rendszerét az egyéni, személyes magántulajdon kapitalista rendszerének irányába.

E folyamat, ha teljesen végbemegy, mindkét, e tanulmány elején az államszocializmus megértésében kulcsfontosságúként jelzett ellentmondás végét jelenti: megsemmisíti a tulajdonvákuumot és eltörli a külső és a belső viszonyok közötti határ strukturális problémáját. A tulajdonvákuum és a kettős függőség megsemmisítésével a poszt-államszocialista átmenet megteremti a lehetőségét annak, hogy a kelet-közép-európai munkaerőt ismét egyéni, személyes magántulajdon értékesítse anélkül, hogy előtte át kellene áramlania a szocialista államon magánhitel formájában.

Ugyanakkor a szocialista állam hirtelen „elhalását" követő visszatérés a kapitalizmushoz ismét csak történelmileg új problémát támaszt Kelet-Közép-Európa számára: miként szüntessük meg a tulajdonvákuumot - mozgósítható belföldi tőke hiányában? Lehetséges-e a szimulációja nemcsak a magántulajdonnak, de az eredeti tőkefelhalmozásnak is? Az utóbbi néhány év magyarországi tapasztalata azt sugallja, hogy a tulajdonvákuum csaknem két nemzedéknyi uralma után a társadalom feletti ellenőrzés két fő formája fordítódik át közvetlen, egyéni, személyes magántulajdonná: a belföldi társadalmi, politikai „tőke" és a külföldi, jobbára multinacionális tőke.

A tulajdonvákuumot a poszt-államszocialista rendszer informális privatizáció útján szünteti meg. Az eddig rendelkezésére álló, szociografikus leírások alapján az állapítható meg, hogy mind a belföldi politikai-gazdasági tőke, mind pedig az újonnan behatoló külföldi tőke nagymértékben használja a viszonossági alapon nyújtott szívességek, az önkényes újraelosztás és egyéb nem piaci természetű mechanizmusok bonyolult rendszerét az új kelet-közép-európai kapitalizmus alapstruktúrájának kiépítésében. Mind ez ideig kivételnek számít az állami tulajdon nyilvános árverése, illetve piaci természetű alkusorozatokon keresztül történő privatizációja. A külső tőke megjelenéséhez fűzött várakozások - melyek szerint az új tulajdonosok majd „kisöprik" a birodalmi és centrumfüggőség adminisztrálására szakosodott eliteket, különösen a vállalati vezetők közül - mindeddig aligha igazolódtak. Sőt, a lengyelországi és magyarországi tapasztalatok ennek épp az ellenkezőjét mutatják. A korábbi vállalatvezetőség figyelemreméltóan ellenáll az elmozdítására irányuló bármiféle kísérletnek. A létrejövő, egyre bonyolultabb tulajdoni rendszer egyik fő szervezőelve a vállalatvezetők szakmai és személyes ismeretségekből felépülő társadalmi hálózata.

Összegzés

A félperiférias államszocializmus esete azt mutatja, hogy a külső függőség politikai és gazdasági összetevői eltérő központokra koncentrálódhatnak. Viszonyuk tehát maga is változó, melynek elméleti elemzése lehetséges és szükséges. E tanulmány gondolatmenete szerint a külső függőség politikai és gazdasági összetevőinek szétválása szoros oksági összefüggésben áll a tulajdonvákuummal mint a magántulajdon rendszerének államosított formájával.

A 2. táblázat a makrotársadalmi átalakulás logikájáról eddig mondottakat összegzi a félperiférias államszocializmus második világháború utáni története kapcsán. A létező sztálinizmus rendszerében a térség birodalmi függőségét katonai hódítás teremtette meg, és közvetlen, „nem piaci" természetű kényszer, illetve az ezzel való fenyegetőzés tartotta fenn. Bár a negatív függőség révén a centrumfüggőség kis mértékben mindig is jelen volt, a két függőségtípus mérlege egyértelműen a birodalmi összetevő túlsúlyát mutatta. Az államszocializmus második, kádári időszakában a térség külső függőségének két összetevője pragmatikus egyensúlyi helyzetbe került azáltal, hogy enyhült a birodalmi központnak az egyes komprádor államokra nehezedő politikai nyomása, ám ezzel egy

időben növekedett a félperiféria államszocialista társadalmak pénzügyi és technológiai függése a centrumgazdaságok szereplőitől. Az államszocializmus harmadik, hanyatló korszakában ez a tendencia folytatódik és gyorsul fel. A mindezek eredményeképpen létrejövő új status quóban a centrumfüggőség súlya messze meghaladja a birodalmi függőséget.

2. táblázat. Tulajdonvákuum és kettős függőség a kelet-közép-európai államszocialista félperiférián

	1948-tól az 1960-as évek elejéig	az 1960-as évek elejétől az 1980-as évek végéig	1989 +
Kettős függőség	centrum központ → k-k-európai államszocialista félperiféria	centrum központ → k-k-európai államszocialista félperiféria	centrum központ → k-k-európai államszocialista félperiféria
Tulajdonvákuum	totalisztikus etatizmus	etatisztikus informalizmus	informális államtalanítás
Mi kerül szimulálásra?	a tulajdonosi osztály	(1) a világpiac (2) a demokratikus politizálás	az eredeti tőkefelhalmozás

Jelmagyarázat:
⟸ Politikai függőség
← Gazdasági függőség

A kettős függőség három változatának a tulajdonvákuum feletti ellenőrzés három minőségileg különböző formája felel meg. A sztálinizmusban a totalisztikus etatizmus állama bürokratikus ellenőrzés útján szimulálta a tulajdonosi helyzetéből kibillentett magántulajdonosi osztályt. A második időszakban a szocialista állam feladta totalisztikus aspirációit, és ezek helyét kompromisszumos megoldások bonyolult halmaza foglalta el. Az állam kettős szimuláció útján gyakorolt ellenőrzést a tulajdonvákuum felett. Az államszocializmusból való kilépés ugyanakkor a tulajdonvákuum megszüntetése útján szimulálja az eredeti tőkefelhalmozást.

Kelet-Közép-Európa átváltozásának alapszerkezete feltűnően hasonlít a centrumországok nagyvárosainak belterületein zajló átalakulási folyamatokra. A centrumgazdaságok tőkéjének nézőpontjából Kelet-Közép-Európa nem más, mint viszonylag jó fekvésű, lerobbant terület. A centrumfüggőségre való visszaállás mintha regionális szintű dzsentrifikációs folyamatot indított volna el. Ma még nem tudni, az érintett területek

társadalmai mikor és miként fognak reagálni a létük alapszerkezeteit érintő tulajdon-, uralmi, termelési és elosztási viszonyok gyökeres átalakulására. Az első tapasztalatok mindenesetre a háborútól a passzív rosszkedvig a reakciók széles skáláját mutatják.

1992

Irodalom

Bauer, Tamás 1978. „Investment Cycles in Planned Economies", *Acta Oeconomica,* (vol. 21) 3, 243-260.

Boswell, Terry - Ralph Peters 1990. „State Socialism and the Industrial Divide in the World-Economy: A Comparative Essay on the Rebellions in Poland and China", *Critical Sociology,* (vol. 17.) 1, (Spring) 3-34.

Böröcz, József 1989. „Mapping the Class Structures of State Socialism in East-Central Europe", *Research in Social Stratification and Mobility,* 8, 279-309.

— 1992: „Dual Dependency and the Informalization of External Linkages: The Case of Hungary", *Research in Social Movements, Conflict and Change,* 14, 189-209. (Magyar változata előkészületben az *Eszmélet* című folyóiratban.)

Casals, Felipe García (Pavel Câmpeanu) 1980. The Syncietic Society. Translated from the French by Guy Daniels. New York: M. E. Sharpe (White Plains).

Chase-Dunn, Christopher K. (ed.) 1982. *Socialist States in the World-System.* Beverly Hills: Sage.

— 1982a: „Socialist States in the Capitalist World-Economy". In: Chase-Dunn (ed.) 1982: 21-56.

Czakó, Ágnes - Endre Sik 1987: „Managers' Reciprocal Transactions". In: György Lengyel (ed.): *Education, Mobility and Network of Leaders in a Planned Economy* (Sociological Working Papers, Department of Sociology, Karl Marx University of Economic Sciences, Budapest) 141-171.

Djilas, Milovan 1957. *The New Class.* New York: Holt, Rinehart & Wilson.

Frank, André Gunder 1980. „Long Live Transideological Enterprise!" The Socialist Economies in the Capitalist International Division of Labor and West-East-South Political Economic Relations". In: A. G. Frank: *Crisis: In the World Economy.* New York: Holmes & Mezer, 178-262.

Gorin, Zeev 1985. „Socialist Societies and World System Theory: A Critical Sutvey", *Nature and Society,* (vol. XLIX) 3 (Fall), 332-366.

Konrád György - Szelényi Iván 1989. *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz.* Budapest: Gondolat.

Kornai, János 1989. „The Hungarian Reform Process: Visions, Hopes and Reality". In: Victor Nee - David Stark (eds.): *Rermaking the Economic Institutions of Socialism: China and Eastem Europe.* Stanford: Stanford University Press, 32-95.

Lomnitz, Larissa Adler 1988. „Informal Exchange Networks in Formal Systems: A Theoretical Model", *American Anthropologist,* (vol. 90) 1, 42-55.

Magala, Slawomír 1985. „Double Peripherialization", *Rewiew,* (vol. IX) 1, 139-51.

Polányi, Karl 1957. „The Economy as Instituted Process". In: Karl Polányi - Conrad M. Arensberg - Harry W. Pearson (eds.): *Trade and Market in the Early Empires. Economies in History and Theory.* Glencoe: The Free Press. 243-269.

Rév, István 1987. „The Advantages of Being Atomized: How Hungarian Peasants Coped with Collectivization", *Dissent,* 1987, Summer, 335-350.

Staniszkis, Jadwiga 1990. „Patterns of Change in Eastern Europe", *East European Politics and Societies,* (vol. 4) 1 (Winter), 77-97.

Stark, David 1989. „Bending the Bars of the Iron Cage: Bureaucratization and Informalization in Capitalism and Socialism", *Sociological Forum,* (vol. 4) 4, 636-665.

Szelényi, Iván 1990: Book Review of „The Genesis of the Stalinist Social Order" by Pavel Câmpeanu, *American Journal of Sociology,* (95) 4, 1066-1068.

— 1990a „A kelet-európai új osztály-stratégia távlatai és korlátai: Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz önkritikus felülvizsgálata". In: uő: *Új osztály, állam, politika.* Budapest: Európa, 51-98.

Szymanski, Albert 1982. „The Socialist World-System". In: Chase-Dunn (ed.) 1982: 57-84.

Tyson, Laura D'Andrea 1986: „The Debt Crisis and Adjustment Responses in Eastern Europe: A Comparative Perspective", *International Organization,* (vol. 40) 2 (Spring), 239-285.

3

Kettős függőség és a külső kötődések informálissá válása: a magyar eset

Az eredetileg angolszász olvasóközönségnek készült írás Kelet-Közép-Európa 1945 utáni helyzetét egy eleve kialakult kettős (birodalmi és piaci) függőséggel jellemzi. Bemutatja, hogy a Kádár-rendszerben miképpen hódítottak tért lépésről lépésre a piaci függés elemei a birodalmi függéssel szemben. A rendszerváltás értelmezésében azokhoz az álláspontokhoz csatlakozik, akik szerint a rendszerváltás átalakulásai sokkal inkább külső (világrendszerbeli) okok következményei, mintsem az adott társadalmak viszonyaiból eredő, belső, szerves fejlemények. Ugyanakkor a külső kötődések növekedése nyilvánvalóan szerepet játszott abban, hogy a külső, világrendszeri hatások akadálytalanul érvényesülhessenek.

E tanulmány célja, hogy a kelet-közép-európai függőség elméletének felvázolásával és a Magyarország külkapcsolatainak szerkezetében a háború óta bekövetkezett átalakulások (egyes elemeinek) vizsgálatával - legalábbis néhány szempontból - hozzájáruljon azoknak a nagyarányú társadalmi változásoknak a megfogalmazásához, amelyek ezekben a társadalmakban előbb a félperiférias államszocializmus idején, majd az attól való eltávolodás során végbementek. Érvelésem alapvető menete a következő lesz:

1. a háború utáni államszocialista Kelet-Közép-Európának a világgazdaságban elfoglalt helyzetét a kettős függőség fogalmával ragadhatjuk meg;
2. a kettős függőség birodalmi és piaci összetevői közötti viszony alapján a kelet-közép-európai államszocializmus három alperiódusa különböztethető meg;
3. a külső kötődések szerkezetében lejátszódott változások döntő módon befolyásolták a különböző függő rezsimek létrejöttét és fennmaradását;
4. az első, ill. második gazdaság ellentétpárja, valamint a formális, ill. informális kapcsolatok közötti distinkció egyaránt hasznos eszköze a különböző elrendeződésű külső kötődések irányultság és intenzitás alapján való megkülönböztetésének; végül

5. Magyarország formális külső kötődéseinek átrendeződése jelenleg főként a világrendszer centruma (elsősorban Nyugat-Közép-Európa) felé mutat, miközben informális kapcsolatainak társadalom-földrajzi eloszlása egyenletesebb (beleértve a többi kelet-közép-európai országokkal való korlátozott mértékű „horizontális" integrációt is).

A Kelet-Közép-Európa külső kötődéseiben végbemenő átalakulások elemzése szükséges és időszerű, mert a függőségi viszonyok struktúrájáról alkotott világos konceptuális kép nélkülözhetetlen a régióban jelenleg végbemenő átmenet megértéséhez. A kelet-közép-európai társadalmak államszocializmus utáni átalakulása nem légüres térben megy végbe: a külső függőség öröksége drámai módon szűkíti az e társadalmak számára elérhető alternatívák körét. Ugyanakkor Kelet-Közép-Európának külső környezetével való szoros összekapcsolódása maga után vonja, hogy ezek az átalakulások döntő hatással lesznek az európai integrációra, a kelet-nyugati kapcsolatokra és a világgazdaság szerkezetére is. *A kelet-közép-európai* államszocializmussal *foglalkozó tudományos munkák jelentős része teljesen elsiklik a külső függőségi viszonyok problémája fölött.* Másfelől viszont a Kelet-Közép-Európa külső függőségével foglalkozó eddigi tudományos művek értékét nagymértékben csökkenti, hogy a külső függőség politikai vagy gazdasági összetevőjének a jelentőségét figyelmen kívül hagyják vagy alábecsülik, illetve hogy Nyugat- vagy Dél-Európában, netán Latin-Amerikában kifejlesztett elméleti modelleket erőltetnek rá Közép-Kelet-Európa történelmére anélkül, hogy a régió sajátos történelmi tapasztalatait különösebben tekintetbe vennék.[1] E tanulmány olyan megközelítést javasol, amelynek révén a függőségelmélet nyelve kibővíthető úgy, hogy az államszocialista Kelet-Közép-Európa II. világháború utáni tapasztalatai is hozzáférhetővé váljanak számára.

Kettős függőség

Az elmúlt körülbelül 45 év során a kelet-közép-európai társadalmak a külső függőség egyedülálló rendszerében léteztek. Ennek az új rendszernek a kialakulása a Szovjetunió ezen államok területén elért katonai sikereinek következménye volt. A II. világháború végén a Szovjetunió államszocialista entitás volt - azaz olyan társadalom, ahol a termelő-

[1] Böröcz (1992) részletesebb áttekintést ad a kelet-közép-európai államszocialista függőséggel kapcsolatos tudományos munkáról.

eszközök közvetlen-személyi magántulajdonát a tőke-munka viszony fölötti etatisztikus-bürokratikus kontroll váltotta fel. E tulajdonformát a tulajdonosok mint osztály eltávolítása és az államnak a magántulajdonosi viszonyok így szabaddá vált „üres terébe" való benyomulása hozta létre.[2] Az államszocialista tulajdonrendszer lényege az volt, hogy az állam szabaddá teszi, megszállja és ezzel részlegesen megőrzi a magántulajdoni viszonyoknak a korábbi társadalomban betöltött helyét.

Ez az államszocialista entitás a törvényesen védett, közvetlen, személyes magántulajdonon alapuló és a piaci mechanizmus által koordinált világgazdaságba ágyazódva működött, ugyanakkor a tulajdonviszonyok megváltoztatása útján inkompatibilis minőséget hozott létre.[3] Következésképpen a háború utáni Szovjetunió és a világgazdaság centrumának hegemonikus helyzetben lévő szereplői közötti viszonyt a könyörtelen versengés és az antagonisztikus együttműködés egyfajta kombinációja jellemezte.[4]

Az államszocialista kormányzási forma létrehozása Kelet-Közép-Európában - a „szocializmus egy országban" helyzetéből a „szocializmus egy tömbben" status quójára való átmenet - ennek a háború utáni sajátos viszonynak a következménye volt. A függőségek rendszere, melynek Európa szovjet ellenőrzés alá került felének társadalmai alárendelődtek, közvetlenül ezt az ellentmondásos viszonyt fejezte ki. Az ellentmondás abból a tényből származott, hogy a helyi uralkodó hatalom grandiózus, jóllehet hiábavaló kísérletet jelentett egy politikailag integrált és a világpiacba beágyazott államszocialista világbirodalom megteremtésére.

Az államszocialista blokk létrehozása radikálisan átrajzolta az ezen társadalmakat a világrendszerhez fűző kapcsolatok hálóját. Ez az új háló fogalmi szempontból sokkal bonyolultabb volt, mint a többi centrumon kívüli régió kapcsolatainak a rendszere. Kelet-Közép-Európa bekebelezésének módja a régió egész államszocialista periódusán át a „kettős identitás" képzetével ragadható meg. Strukturális terminusokban kifejezve a kelet-közép-európai államszocialista államok helye a világrendszerben fogalmilag úgy írható le, mint két alkotóelem keveréke: (1) egy birodalmi

[2] Részletesebben ld. Casals 1980; Böröcz 1980b; 1992.

[3] Az államnak a magántulajdonosi viszonyokba való behatolása az a momentum, amely az államszocialista egységet részlegesen antinomikus viszonyba helyezi a világgazdasággal.

[4] A katonai együttműködés közvetlenül a szövetségeseknek a tengelyhatalmakon aratott győzelme után megszűnt, de hamarosan, a stratégiai nukleáris egyensúly következtében kialakult az antagonisztikus együttműködés.

központtól való részlegesen kiépített – így „tökéletlen" – elsődlegesen politikai jellegű függés, amelyet katonai eszközökkel hoztak létre és tartottak fenn, és (2) egy ezzel bonyolult módokon összefonódó, lényegében gazdasági függés a világgazdaság centrumának tőkéscsoportjaitól és államaitól.

E tézis kiterjeszthető minden, a Szovjetunió létrejötte után államszocialista átalakuláson átment társadalomra: a világgazdaságba való beépülésük differentia specificáját a világ két különböző csoportjától való külső függőség politikai és gazdasági aspektusainak párhuzamos jelenléte és folyamatos egymásra hatása jelentette. Ami itt egyedülálló, az nem a politikai és gazdasági elemek összefonódása önmagában – ez nyilvánvalóan jelen van a külső függőség minden más formájánál is – hanem az a körülmény, hogy ez a két elem nemcsak az elemzés szintjén, hanem empirikusan, történelmi alakzatként is elkülönül egymástól. Kelet-Közép-Európa tapasztalata azt látszik igazolni, hogy a függőség politikai és gazdasági összetevői mindaddig a szereplők két elkülönült csoportjához köthetőek, míg a két pólus közötti viszonyt a katonai antagonizmus zárt rendszere jellemzi. Ennek eredményeként Kelet-Közép-Európa függőségi tapasztalata jelentős, minőségi szempontokból különbözik más félperiféria tapasztalataitól.[5]

A kettős függőség periodizálása

A kelet-közép-európai államszocializmus történetének korszakokra bontását is a kettős függőség birodalmi-politikai és piaci-gazdasági összetevői közötti viszonyra alapozhatjuk. Az államszocializmus első – általában sztálinizmusnak nevezett – korszaka Kelet-Közép-Európában a 40-es évek végén azzal kezdődött, hogy a kommunista pártok gyakorlatilag saját kezükbe vették az állami politika irányítását. A kettős függőség sztálinista formáját a birodalmi-politikai összetevő túlnyomó dominanciája jellemezte. A sztálinista időszak totalisztikus etatizmusa megteremtette azt, amit Jan Gross (1988) „mindenbe belerondító államnak" nevezett, amelynek hatalma abból ered, hogy biztosítani tudja, hogy semmi sem

[5] A „világbirodalom" kifejezést wallersteini értelemben használjuk. Olyan politikai-gazdasági rendszert jelöl, amelyben számos állam elsődlegesen egy szuperállam átfogó hatalma révén integrálódik egy egységes egészbe. A kelet-közép-európai birodalmi berendezkedés maga után vonta az állami szuverenitásnak a helyi központokból a birodalmi központba való részleges áthelyeződését.

történhet hatáskörén kívül. A helyi állam hatalma a birodalmi elképzelés szolgálatában álló „helytartói" bürokráciaként működött. A félperiferiális sztálinizmus megteremtette a kívülről legitimált államnak, a birodalmi központ csatlósának modelljét, amelyre a jelen szerző egy másik munkájában (Böröcz, 1992) a politikai-birodalmi blokkot átszövő külső függőségi struktúrák heurisztikus-összehasonlító elemzésének céljából a „komprádor állam" elnevezést javasolta.

A sztálinizmust követő, többek által kádárizmusnak nevezett periódusban a kettős függőség két összetevője egyfajta kényes egyensúlyba került egymással. Miután Magyarország birodalomellenes forradalmát elfojtották, a birodalom uralkodó államának a közvetlen vezérlésre való igénye az egész államszocialista blokkban lényegesen csökkent. Az 1960-as évekre ugyanakkor újból megjelentek a tőkés centrumtól való közvetlen függés bizonyos formái, különösen a fejlettebb technológiától való függés és a centrum hitelezőitől felvett állami kölcsönök formájában. E berendezkedés meglehetősen kifinomult kompromisszumot jelentett, amelynek stabilitását mint egymást kölcsönösen kiegészítő megoldások eredményét foghatjuk fel. A viszonylag mérsékelt, de mégis kétségkívül kiterjedt politikai elnyomás jól megfelelt a hitelezők által az adós ország belső stabilitása iránt támasztott igénynek, miközben a keményvaluta-infúziók hozzájárultak a nyugodt politikai klíma fenntartásához.

A kelet-közép-európai államszocializmus harmadik - hanyatló - korszakában, a 80-as évek végén a függőség két komponensének egyensúlya tovább módosult a gazdasági függőség javára, a birodalmi kötődés lazulásával a centrum vonzása megerősödött. *Az államszocializmus utáni átmenetnek kevés köze volt a kelet-közép-európai társadalmak endogén fejlődéséhez: ezt a folyamatot olyan külső folyamatok dinamikája hozta mozgásba és befolyásolta, mint a szovjet birodalom belső összeomlása, az Egyesült Államok világgazdasági hegemóniájának hanyatlása és a tőke–állam viszony átstrukturálódása az Európai Közösségben.* Az államszocializmus „kohli" periódusa az államszocialista irányítási mechanizmusokat - megint csak a hatalmi tényezők két különböző csoportjától való gazdasági és politikai függés egyfajta kombinációját - használta fel arra, hogy lerombolja a birodalmi komponenst és helyreállítsa a régióban a centrumtól való függőség „hamisítatlan", a függőségelméleti irodalom kézikönyveinek megfelelő formáját A függőség mindkét vonalán végbemenő átalakulás dinamikájának sikeres koordinálása volt az a külső feltétel, mely biztosította az államszocializmusból való kihátrálás békés jellegét.

Kötődések, formális és informális szektorok, első és második gazdaság

A „kötődés" (linkage) szót legalább két, egymással távolról rokon, de mégis jól megkülönböztethető módon használják a függőséggel kapcsolatos tudományos vizsgálódásokban és általában a makro-komparatív társadalomtudományokban. Albert O. Hirschman (1977) „általános kötődéselmélete" a gazdasági növekedésre összpontosító, meglehetősen leszűkítő fogalmi alapra támaszkodik. Az ő számára a „kötődésekkel kapcsolatos hatások" a gazdaságban egy-egy új iparág vagy ágazat megjelenése által előidézett nettó többletberuházást jelentik.[6] Egy sokkal szélesebb körben elterjedt és jóval lazább, metaforikus jellegű szóhasználat „kötődésnek" tekinti az emberek, áruk, pénz és információk érintkezéseinek és áramlásainak viszonylag stabil, intézményesült és strukturált együttesét.

Ez utóbbi használatnak a határokon keresztülnyúló, azaz „külső" kötődéseket jelölő változatát fogjuk itt alkalmazni.[7] Formálisan szólva: az így felfogott külső kapcsolatok létezése a külső függőség elemi strukturális feltétele.

Az alábbi érvelés céljából hasznos lesz meghatároznunk két további fogalompárt. A gazdaságszociológiában a formális és informális szektor szembeállítását arra használjuk, hogy a szabályozott kapitalizmus viszonyai között megkülönböztessük egymástól az állami ellenőrzés, szabályozás vagy adóztatás mellett, illetve az ezek megkerülésével végzett gazdasági tevékenységeket. Az első gazdaság–második gazdaság fogalompárt viszont Gábor R. István vezette be, és az utolsó tíz évben széles körben használták arra, hogy megkülönböztessék az államszocialista gazdaságok két alapvető szektorát aszerint, hogy az adott jövedelemtermelő tevékenységet a tervezett és/vagy állami tulajdonban lévő és államilag ellenőrzött módon – vagyis „első" szektoron belül – avagy azon kívül végzik. A két fogalompár közötti viszony magával hozza, hogy az államszocializmusból az államilag szabályozott kapitalizmusba való bármilyen átalakulás egyszersmind nagyarányú átmenetet jelez az első

[6] Hirschman definíciója pontosan így hangzik: „Egy adott gyártási folyamat kötődéseinek hatásait úgy definiálom, mint beruházást eredményező erőket, melyeket akkor hoznak mozgásba, input–output relációk révén, amikor azok a termelési kapacitások, amelyek ezt a folyamatot inputokkal ellátják vagy outputjait felhasználják, elégtelenek vagy nemlétezőek" (1977: 72.).

[7] E cikk terjedelmi korlátai kizárják, hogy tárgyaljuk az ezen kapcsolatokból és áramlásokból kialakuló eszmék, ideológiák, értékek, információk, preferenciák, ízlésekés moralitás szerepének fontos problémáját.

és a második gazdaság ellentététől a formális és az informális szektor szembenállásához. A „kohlizmus" fenti meghatározása, az államszocialista projektum felszámolása és az „egyszerű" félperiferiális függőség helyreállítása pontosan ezt az átmenetet mutatja.[8]

A formális-informális szektor és az első-második gazdaság fogalompárjainak nincs semmiféle olyan belső sajátossága, amely elemzésük érvényét az egyes államokon belüli viszonyokra korlátozná. Az új amerikai institucionalista gazdaságszociológia már próbálkozott is azzal, hogy a határokat átszelő érintkezések és áramlások társadalmi-gazdasági specifikumait formális-informális ellentétpár segítségével ragadja meg. Gondolatmenetünk során a formális külső kötődések kifejezés azokra a határokon átívelő stabil kapcsolatokra és folyamatokra vonatkozik, amelyeket az állam nyilvántart, szabályoz és adóztat (azaz, ez esetben, megvámol). Az informális külső kötődések fogalma azokat a kapitalista államok határain át zajló érintkezéseket és áramlásokat jelenti, melyek kívül esnek az állami ellenőrzés, szabályozás és az államilag kirótt kötelezettségek hatókörén. Az első gazdaság külső kötődései azok, amelyek az államszocialista gazdaság „tervezett" (azaz állami tulajdonban lévő) szférájában jelennek meg, míg a „második gazdaság külső kötődései" azok, amelyek az államszocializmusban az állami szférán kívül mennek végbe.

Magyarország külső kötődései

Kapcsolatok a sztálinizmus alatt

A birodalmi hatalom sztálinista rendszerének lényege a termelőeszközök államosítása volt, ami maga után vonta magának a formális-informális ellentétpárnak (a közvetlen-személyes tulajdonlás eltörlése révén való) felszámolását, valamint az izolacionizmust, azaz az összes külső kötésnek az állam közvetlen-totális kontrollja alá vetését. (Az izolacionizmus alapja az államosítás kiterjesztése a külső kötődések területére.) A külső kapcsolatok manipulálása az államszocializmus sztálinista verziójának egyik alaptétele és működésének logikai feltétele volt.

[8] Az első és második gazdaság közötti ellentétről a formális-informális ellentétre való átmenet problémája és annak implikációi nyilvánvalóan az államszocializmusból kilépő kelet-közép-európai átmenet legdöntőbb kérdését jelentik. Ezt a kérdéskomplexumot itt nem tudjuk feltárni. Ez a cikk néhány olyan alapvető következményre összpontosít, amellyel ez a változás a külső kapcsolatok vonatkozásában együtt járt.

A határokon át zajló összes kapcsolat és folyamat államosítása birodalmi erőfeszítést jelentett arra, hogy a kelet-közép-európai államok kapcsolatrendszerét kétféle értelemben is átszervezzék: *a)* egyfelől elvágjanak minden korábbi szálat a világgazdaság nemszocialista részéhez, *b)* megszüntessék a régió társadalmainak egymáshoz fűződő „horizontális" kapcsolatait, birodalmi közvetítéssel váltva fel azokat. Ennek eredményeként Kelet-Közép-Európát erőszakosan leválasztották függőségének történelmi fókuszáról (azaz Nyugat-Közép-Európáról, ezen belül különösen Németországról és Ausztriáról). Időközben a régión belüli, organikusan kialakult szimbiotikus kapcsolatokat - melyeket már amúgy is megrendített a két világháború és a nagy gazdasági világválság - szintén szétrombolták, amikor a régió gazdaságait alávetették a sztálinizmus projektumának. A cél lényegében az volt, hogy a régió valamennyi államszocialista társadalma külső kötéseinek struktúráját egyetlen birodalmi központ felé irányítsák.[9] A sztálinista időszak szélsőséges izolacionizmusa a külső kötődések összes „második-gazdaság"-beli típusát értelemszerűen illegálisnak nyilvánította. A sztálinizmus e vonatkozásban tehát nem volt más, mint egy óriási birodalmi erőfeszítés minden, a határokon átívelő kapcsolat és folyamat államosítására, illetve betiltására.

Külső kötődések a Kádár-korszakban

A Kádár-rendszert Magyarország külső kötődés-struktúrájának nagyarányú átalakulása jellemezte. A korábbi rendszer által a határokon keresztüli érintkezésekre és áramlásokra vonatkozóan bevezetett szigorú korlátozások fellazítása egyik alapvető elemévé vált a korszak puha, a lakossággal „összekacsintó" diktatúrájának. A kádári kompromisszum azonban semmiképpen sem jelentette a külső kötések korlátozásának teljes feladását.

A külső kötődések új rendszere konfliktusokon és a „kádárizmus" egész időszaka alatt bevezetett fokozatos, gyakran habozó és felemás reformokon keresztül alakult ki.

A külső kötődések sztálinista rendszeréből a „kádárizmusba" való átmenet a következő három fő elem kombinálódásaként foglalható össze:

[9] Ennek az elképzelésnek a nyilvánvaló kudarca és gyors feladása szorosan összefüggött a birodalom központjának politikai félgyarmataihoz képesti viszonylagos technológiai és gazdasági alulfejlettségével.

1. Az állam saját külkapcsolatainak részleges reorientációja.
2. Az első gazdaság óvatos megnyitása a világpiac európai centrumával és a többi kelet-közép-európai államszocialista állammal való horizontális kapcsolatok felé, és
3. A korai második gazdaságban kialakult hallgatólagos politikai-gazdasági engedmények fokozatos kiterjesztése a külső kötődésekre is.

Először az állam saját kapcsolatai rendeződtek át. A helyi államszervezet működésének napról-napra való birodalmi irányítása átadta a helyét az ellenőrzés hatékonyabb, „stratégiai" rendszerének. A megszálló katonai erő visszafogott magatartást vett föl, a külföldi politikai tanácsadók tevékenysége az átfogó politikai kérdések eldöntésének és a vezető személyiségek kijelölésének területére szűrődött vissza. Időközben újból létrejöttek az állam kétoldalú gazdasági kapcsolatai a szomszédos kis csatlósállamokkal. Végül, és ez nagyon jelentős körülmény volt, a korai 1970-es évek reálpolitikájának és az enyhülésnek az általános atmoszférája a kádárista államot hatalmas összegű, elsősorban magánhitelezőktől származó kölcsönökhöz juttatta; 1970 és 1979 között a magyar állam adósságállománya háromévenként megduplázódott, és 1987-re elérte a 17,7 milliárd dolláros szintet (Világgazdaság, 1989, a Magyar Nemzeti Bank jelentése). Lényegében a centrumországok tőkéje „valorizálta" a magyar munkaerőt a szocialista államnak a Kádár-korszakban adott kölcsönökkel.

A magyar első gazdaság érintkezése a centrumországok gazdaságának formális szektorával növekvő kereskedelemhez vezetett mind a beruházási javak, mind pedig a fogyasztási cikkek terén. A hagyományosan kelendő magyar termékek újra megjelentek a nyugat-európai piacokon, és a magyar első gazdaság egyes szereplői képesek voltak magukat az ilyen bevételekből modernizálni. A magyar gazdaság a világ nem államszocialista részével való kereskedelem felé orientálódott. A keményvalutában lebonyolított üzletek részesedése Magyarország teljes külkereskedelmében 1960-as mélypontjáról (30%-os arány az importon, 29%-os az exporton belül) 1970-re 38 és 39%-ra, 1980-ra 50 és 57%-ra és 1988-ra 57, illetve 58%-ra emelkedett. (A KSH számításai, 1965, 1970, 1975, 1980 és 1989a.) 1990-ben a keményvalutában lebonyolított tranzakciók részesedése mind az exportban, mind pedig az importban 70%-ra kúszott fel (Heti Világgazdaság, 1991). A nem konvertibilis valutában folyó külkereskedelmet 1991. január 1-jén szüntették meg.

A munkaerő migrációja is megindult a határokon keresztül, különösen Magyarországról a Német Demokratikus Köztársaságba, illetve Lengyelországból, Vietnamból, valamint Kubából Magyarországra (az

érintett országok állami és pártszerveinek irányítása és szigorú felügyelete alatt). Magyar munkásokat azért küldtek Kelet-Németországba, hogy ezzel enyhítsék a magyar ipari munkaerőpiac strukturális feszültségeit, egyszersmind biztosítva a magyar munkaerőnek a fejlettebb kelet-német iparban való továbbképzését. Az ezzel kapcsolatos kétoldalú állami megállapodást 1967 májusában írták alá.[10] E munkaerő-szállítások kétéves szerződéseken alapultak, és 1972–73-ban érték el csúcspontjukat, amikor összesen 12 ezer magyar dolgozott külföldön (KSH, 1975b; 1989), legtöbbjük a NDK-ban (Hölczl–Szakács, 1989). Ez a szám 1981-re 4000-re esett vissza (KSH, 1989). A magyar munkaerő állami megállapodás által szabályozott Kelet-Németországba áramlása 1983 végén szűnt meg. Az eme megállapodás keretében az NDK-ban dolgozott összes magyarok száma kb. 40 000-re becsülhető.

A lengyel munkaerő – különösen bányászok és építőmunkások – Magyarországon való elhelyezéséről külkereskedelmi egyezmény keretében állapodtak meg, amelynek révén Lengyelország halmozódó magyar adósságát törleszthette a szakképzett munkaerő közvetlen exportjával. (Még a Magyar Építőipari és Városfejlesztési Minisztérium épületét is lengyel munkások renoválták.) 1985-ben a Magyarországon dolgozó lengyel vendégmunkások száma elérte a 8000-es számot. 1991-re ez a szám 3000-re csökkent.

A Kubával és Vietnammal kötött megállapodások, amelyeket képzésre és technológiaátadásra vonatkozó intézkedésekkel kombináltak, hasonló jellegűek voltak, mint a magyar–keletnémet megállapodás. 1985 és 1987 vége között összesen 3200 kubai vendégmunkás érkezett Magyarországra, négyéves munkára, elsősorban a textiliparba. A vietnami munkásokat is főleg a textiliparban alkalmazták.

A lengyel vendégmunkásokat gyakran jobban fizették magyar kollégáiknál: egyes esetekben ugyanazoknak a feladatoknak ugyanazzal az intenzitással való végzéséért négyszer olyan magas órabéreket fizettek a lengyeleknek, mint a megfelelő magyar munkásoknak (Hölczl–Szakács), úgyhogy szükségképpen kialakult egy sor üzemi bérkonfliktus, amelyeket tovább súlyosbítottak a különböző határokon keresztüli szakszervezeti konfliktusok. A lengyel szakszervezet, a Szolidaritás jelenléte tovább

[10] Ha külön nem jelzem a forrást, az állami szerződések révén közvetített vagy államilag szabályozott munkaerő-áramlásra vonatkozó információk a Hárs Ágnes (Magyar Munkaerőkutató Intézet) által a Magyar Munkaügyi Minisztérium (korábban Állami Bér- és Munkaügyi Hivatal) tisztviselőivel folytatott beszélgetések révén összegyűjtött anyagból származnak.

bonyolította a dolgokat. Hölczl és Szakács (1989) három vállalatról közöl adatokat, melyek azt mutatják, hogy - ellentétben a lengyelekkel - a kubai és vietnami tanoncokat és munkaerőt magyar kollégáikkal egyenlően vagy rosszabbul fizették. Munka- és életfeltételeik szintén rosszabbak voltak.

A Magyarországról a centrumországok munkaerőpiacára irányuló, nem az állam által közvetített munkaerő-áramlás viszonylag jelentéktelen volt, ami a kádárista utazási szabályozás „rövid tartózkodás vagy nincs visszatérés" elvének tulajdonítható: hogy hosszabb időt tölthessen külföldön, a magyar dolgozónak disszidálnia kellett.[11] Az egyetlen említésre méltó kivétel ez alól az 1980-as évek elején aláírt magyar–nyugatnémet kormányközi egyezmény volt, mely szerint maximum 2500 magyar munkásnak lehetővé tették, hogy Nyugat-Németországban dolgozhasson. (Ez a kvóta 1990-ben 5000-re, 1991-ben pedig 10 000-re emelkedett.) Lényegében ez a megállapodás csak a német és magyar cégek alvállalkozási szerződései révén végzett munkát tette lehetővé: a munkást továbbra is a magyar cég alkalmazta és fizette. A Nyugat-Németországban való közvetlen, magyar cég részvétele nélküli munkavállalás nem tartozott bele ebbe a megállapodásba, és 1990 elejéig a magyar jog szerint formailag illegális volt.

A pihenést szolgáló utazás korlátozott lehetőségének a külföldi legális munkába állásra vonatkozó állami tilalommal való kombinálása kizárta a Magyarországra való visszatérést mindaddig, amíg a disszidens új állampolgárságot nem szerzett. Ez az ár elég magas volt ahhoz, hogy a potenciális spontán külföldi munkavállalók nagy részét eltántorítsa szándékától, úgyhogy viszonylag kevés magyar folyamodott ehhez a megoldáshoz.

Az 1980-as évek elejére Magyarország vált a világon a legnagyobb egy főre eső turistaforgalmat lebonyolító államszocialista országgá, mind turista érkezések, mind pedig a turisták által Magyarországon töltött éjszakák számát tekintve. Magyarország turizmusa meghaladta a nem államszocialista Európa átlagát.[12] 1988-ban a Magyarországra érkezett külföldiek száma elérte a 17,9 milliót, ami fejenként kb. 1,7 turistaérkezésnek felel meg.

A növekvő számú külföldi látogatónak és különösen a keményvalutával fizető turistáknak a megjelenése - jegyezzük meg, hogy a konvertibilis

[11] A diplomataszolgálat és egy maroknyi, külföldi beruházásokat is folytató magyar cég kereskedelmi képviselői és alkalmazottai kivételt jelentenek e szabály alól.

[12] Böröcz (1990) a Seniortól (1983) származó adatokkal végzett számítások alapján jut erre az eredményre.

valutabevételek 1988-ban az összes, turizmusból származó nyilvántartott jövedelem kétharmadát tették ki (KSH, 1990) - jelentős lökést adott a magyar „második gazdaságnak", különösen a szállást, élelmet, orvosi ellátást és más hasonló szolgáltatásokat nyújtó szektorokban. Azok a magyar fogorvosok, kozmetikusok és fodrászok például, akik az osztrák, nyugat-német, vagy amerikai látogatók kiszolgálására specializálódtak, a centrumországokbeli informális fogyasztási szektor és a félperiferiális Magyarországon kialakult államszocialista második gazdaság kombinálásának kreatív útját fedezték fel. A hetvenes évek közepére az ország idegenforgalmi szálláskapacitásának jóval több, mint a felét „fizetővendéglátók" tették ki. E minivállalkozások rendes körülmények között nem kereskedelmi alapon használt, gyakran erősen támogatott áron az államtól bérelt lakóegységek bérbeadására szakosodtak. 1989-ben nagyon mérsékelt becslés szerint az idegenforgalmi szektor nem állami tulajdont képező, nem tervezett, az állam által semmilyen formában nem ellenőrzött része adta a teljes helyiség-kapacitás 68,55%-át, amelyből 48,95 % sohasem tartozott semmiféle nyilvántartás, szabályozás vagy adóztatás alá (Népszabadság, 1991). Becslések szerint az ország turizmussal kapcsolatos jövedelmének legalább kétharmada az állami szektoron kívül keletkezett, úgyhogy a jövedelmek sohasem kerültek be az első gazdaság pénzügyi csatornáiba (Népszabadság, 1991). Az állami tulajdonban lévő nagy szállodahálózatoknak és más, a turizmussal kapcsolatos szolgáltató vállalatoknak - ezek gyakran multinacionális cégekkel együtt létrehozott vegyes cégek voltak, vagy ilyen szerződéses kapcsolatláncok végén helyezkedtek el - majdnem teljes monopóliumuk volt a turizmus piacának viszonylag kicsiny, 4 és 5 csillagos felső szektorában. Időközben az alacsonyabb kategóriájú idegenforgalmi szolgáltatások - amelyek összehasonlíthatatlanul nagyobb fizetőképes keresletnek örvendtek a nyugat-közép-európai és kelet-közép-európai, illetve a magyar turisták között - szinte teljesen kívül kerültek az állami tulajdon, tervezés és irányítás struktúráin.[13] Ezalatt egy ellentétes folyamat is zajlott: a magyarok hatalmas „bevásárló kiruccanásai" Bécsbe a magyar második gazdaságból származó valutajövedelmeket áramoltatták vissza az osztrák gazdaság formális és informális szektoraiba. Magyarország második gazdaság típusú, a turizmushoz kapcsolódó külső kapcsolatainak beszámítása nélkül lehetetlen

[13] Az idegenforgalmi szolgáltatások egyetlen számottevő részét, amely az állami redisztributív „tervezett" intézményrendszer égisze alatt maradt, a szigorúan ellenőrzött szakszervezetek által fenntartott és gyakran az ő tulajdonukban lévő, államilag támogatott üdülők képezték.

lenne megmagyarázni, honnét származott a magyar turisták vásárlóereje a bécsi kereskedelmi szektorban.

A magyar látogatók körében ennek az áradatnak a tetőpontján készített felmérésünk eredményei azt jelzik, hogy a bevásárlóknak csaknem a fele nem éjszakázott Ausztriában (ez közvetve jelzi, hogy a rövid bevásárlóutak voltak a jellemzőek), és több mint 80%-uk a bevásárlást jelölte meg utazása elsődleges céljaként. A magyar válaszadóknak több mint a fele legalább negyedszer járt Ausztriában az adatfelvétel idején. Ez annál is inkább figyelemre méltó, mivel a gyakori magyar Bécsbe látogatók átlagos összjövedelme kevesebb mint havi 160 dollár volt, ami az akkori osztrák minimálbérnek megközelítően az egyharmada. Ezek az adatok azt mutatják, hogy létezett a magyaroknak egy csoportja, amely erősen érdeklődött a fogyasztási cikkek Ausztriából való, kis tételben és legalább részben informális csatornákon át zajló behozatalában, és amely ugyanakkor rendszeresen jutott legalább részben keményvalutában kapott jövedelemhez a második gazdaságból (Böröcz, 1989 nyomán).

Ezzel párhuzamosan erősödtek a magyar első és második gazdaságot a szomszédos államszocialista országok első és második gazdaságaival összekötő „horizontális" kötődések. Az elsőgazdaság vállalatai közötti bilaterális kereskedelmen túl ezen időszak alatt alakultak ki a stabil intézményes keretei a Magyarországon szarkasztikusan „KGST-piacnak" nevezett jelenségnek. Főleg lengyel, csehszlovák és magyar állampolgárok találták fel ezt a kereskedelmi intézményt - az engedélyezett, és nagyon ritkán a nem engedélyezett árucikkek kis tételekben való csempészését. Ez a kereskedelem három feltételen alapult: (1) a régió gazdaságai bizonyos aspektusainak komplementer jellegén, (2) a különböző árufajták támogatásának struktúrájában az egyes országok között mutatkozó különbségeken, melyek jelentős árkülönbségeket eredményeztek, és (3) a „hivatalos" KGST-kereskedelem merev, rugalmatlan jellegén, amely nem volt képes alkalmazkodni az első két körülményből adódó piaci nyomáshoz.

A korszak végére főleg a Magyarországra jövő lengyelek - sokan közülük vendégmunkások, akik ily módon jól ismerték az itteni második gazdaságot éppúgy, mint a piaci kereslet dinamikáját - szilárdan megalapozták helyüket mint állandó tényezők a magyar második gazdaság olcsó fogyasztási cikkekkel való ellátásában - a gyermekcipőktől a kisebb szerszámgépekig, a textilárutól az autóalkatrészekig és a tömény italoktól a keményvalutáig. Ugyanakkor vajdasági, észak-horvátországi és kelet-szlovéniai jugoszláv polgárok - együtt a burgenlandi osztrákokkal - a Magyarországról való nagyarányú „privát" élelmiszer-behozatalra

specializálták magukat. A határokon keresztül ívelő regionális integrációnak hasonló formája alakult ki az úgynevezett „kishatárforgalomra" vonatkozó kétoldalú megállapodások védelme alatt a magyar-szlovák és a magyar-román határ mentén is. Az 1980-as évek végére ezekhez az informális kiskereskedelmi kapcsolatokhoz csatlakoztak a nyugat-ukrajnaiak. Hasonló módon a Balaton környéke az 1970-es évek közepére a NDK-NSZK-határ által elválasztott német családok viszonylag nyugodt találkozóhelyévé vált. Az ilyen „család-újraegyesítő" vakációk ellátása a magyarországi idegenforgalom második gazdaságának elkülönült, stabil és intézményesült ágazatává vált.

Ennek az időszaknak már az első éveiben a magyar forint nagyra értékelt, „majdnem kemény" fizetőeszköz rangjára emelkedett a KGST-n belüli, a második gazdasághoz tartozó fogyasztásicikk-kereskedelemben - annak ellenére, hogy a magyar állam szigorúan korlátozta a készpénzkivitel lehetőségét. A forint vált az egyetlen olyan államszocialista valutává, amelyet az összes nagyobb bécsi bank váltópultjainál jegyeztek. A szerző interjúi azt mutatják, hogy a bécsi bankok magyar fizetőeszköz-kínálata elsősorban a lengyel turistáktól származott, míg a keresletet főleg azok a bécsi alsó-középosztálybeli és munkáscsaládok alkották, akik olcsó nyaralási lehetőséget kerestek Magyarországon, túl azokon a viszonylagos előnyökön, amelyek a két társadalom átlagjövedelme közötti, a hivatalos magyar árfolyam szerint is öt-tízszeres különbségből származtak számukra. Ez a sajátos jelenség meglehetősen komplex integrációs rendszer kialakulását jelzi: (1) az osztrák formális szektor - ez esetben a bankok és a turisták - és (2) a magyarországi idegenforgalmi és egyéb szolgáltatások első és második gazdasága, valamint (3) a - főleg a lengyel turisták által közvetített - második gazdaságbeli kelet-közép-európai határkereskedelem között.

A „kohlizmus" és Magyarország külső kötődései

A külső kötődések struktúrájának átalakulása fontos eleme volt a „kádárizmusból" való politikai átmenetnek. Az ország külső kötődéseinek rendszerében végbemenő átalakulás fő összetevőivel kapcsolatban a következő előzetes megfigyelések fogalmazhatók meg:

1. Az állam saját külső kötései „hátra arcot" hajtottak végre: radikálisan csökkent a szovjet komponens súlya az ország külkapcsolataiban, lényegesen csökkentek és ugyanakkor minőségileg új formát öltöt-

tek a régió többi, korábban alávetett országához fűződő államközi kapcsolatok, és, ami a legfontosabb, szoros kapcsolatok épültek ki a nyugat-európai centrumországokkal, azzal a hangsúlyozott végcéllal, hogy az ország teljes jogú tagságot kapjon az Európai Közösségben.

2. A magyar állam kivonult a magyar gazdaság és a külföldi (centrum) tőke közötti kapcsolatokból, és
3. az első és második gazdaság ellentétét fokozatosan felváltja a formális és informális szektor ellentétpárja - sok tekintetben a világgazdaság többi félperiférriájának a mintájára. Ezt az tette lehetővé, hogy a régió legtöbb állama teljesen felhagyott az egyének földrajzi mozgásszabadságának korlátozásával.

A magyar állam saját kapcsolatainak e teljes fordulata a kettős külső kötöttség feltételei között ment végbe. A szovjet komponensnek az államközi kapcsolatokból való eltávolítása a szovjet komponens ellenőrzése alatt ment végbe. Mind a külföldi csapatok kivonulására, mind pedig a végrehajtás részleteire vonatkozó döntést teljesen az idegen megszálló hatalom által szabott feltételek határozták meg. A vízumkötelezettséget eltörölték a legtöbb nyugat-európai és észak-amerikai centrumország polgárai számára, miközben Magyarországon komolyan fontolgatják a vízumrendszer bevezetését a szovjet és talán még más kelet-közép-európai állampolgárok számára is.[14]

Az újonnan szuverénné várt magyar állam viselkedését a maga részéről továbbra is jócskán befolyásolja az állam külső adósságterhe, amely elsősorban az állami költségvetés és a több gazdasági kérdés feletti szigorú IMF-ellenőrzésben nyilvánul meg. Ugyanakkor a volt Szovjetunió - korábban a magyar áru messze legnagyobb exportfelvevő piaca - jelenleg gyakorlatilag fizetésképtelen, miközben továbbra is elsődlegesen a szovjet utódállamok látják el Magyarországot olyan, életfontosságú energiaforrásokkal, mint az olaj és a földgáz. A magyar kormány bonyolult és nehéz helyzetét jelzi, hogy a magyar-FÁK kereskedelem fenntartása és a Szovjetunió utódállamainak mint Magyarország stabil, erős exportpiacának a megőrzése döntő kérdéssé vált a Magyarország és a nyugat-európai, valamint észak-amerikai centrumállamok közötti

[14] Csehszlovákia a románok beutazásának korlátozásában nemrégiben zárkózott fel az Európai Közösséghez, Ausztriához és Lengyelországhoz. Ezzel Magyarország marad a régió egyetlen olyan országa, ahová a román állampolgárok bármilyen vízum nélkül beutazhatnak.

tárgyalásokban. Az energiahelyzetet tovább súlyosbítja az a tény, hogy Magyarország egyetlen, nem szovjet kőolajimport-vezetéke a háború sújtotta Horvátországon át húzódik.

Magyarország hazai tőkehiányának, a külföldi beruházók számára a hazai vállalkozással szemben kedvező feltételeket biztosító magyar törvényhozásnak és a magyar állam súlyos adósságterhének következtében növekedés tapasztalható a közvetlen külföldi beruházások mértékében a magyar gazdaság formális szektorában. A vélemények e beruházás mértékéről megoszlanak: annyi bízvást állítható, hogy a közvetlen külföldi beruházás - mely 1990 májusa és 1991 májusa között 335,1 millióról 890,5 millióra növekedett (Heti Világgazdaság, 1991) valójában sokkal kevesebb, mint amit sokan vártak, illetve amitől sokan tartottak.

Bár a magyar gazdasági törvényhozásban nincs semmi, ami kifejezetten tiltaná a régió többi, korábban a keleti tömbhöz tartozó gazdaságából jövő közvetlen beruházást - azaz a horizontális kapcsolatok kialakulását ezen a területen - az egész régióban általános tőkehiány bizonyosan abban az irányban hat, hogy akadályozza a regionális integráció ilyen új formáinak kialakulását. (A politikai nacionalizmus tovább súlyosbítja ezt a problémát.) Ráadásul a külföldi hitelezők gazdaságpolitikai nyomása alatt a Magyar Nemzeti Bank nemrégiben véget vetett annak a gyakorlatnak, amely korábban garantálta a régió fizetőeszközeinek közvetlen beváltását Magyarországon - az utolsó pénznem, amely ennek „áldozatul esett", a csehszlovák korona volt. Ez a kelet-közép-európai regionális integrációt arra kényszeríti, hogy a régióban legjelentősebb három keményvaluta-fajta - a német márka, az osztrák schilling vagy az amerikai dollár - közvetítésével menjen végbe, s a régión belül utazó fogyasztóknak jóformán kizárólag az informális kapcsolatokat hagyja meg mint a külföldi fizetőeszköz forrását. Kelet-Közép-Európa áttérése a „keményvaluta-alapú külkereskedelmi elszámolásra" nagyban hozzájárult a formális szektor regionális kereskedelmének összeomlásához, tekintettel a Kelet-Közép-Európa-szerte uralkodó keményvaluta-hiányra. A gazdasági együttműködés valamilyen - a megszűnt KGST-t felváltó - alternatív regionális keretéről folyó tárgyalások nagyon kezdeti stádiumban vannak. A politikai áramlatok és az általános instabilitás a regionális gazdasági integrációt kevéssé teszik kívánatossá ama államok politikai elitjei számára, melyek potenciálisan részt vehetnének benne.

Az informális külső kötődések kialakuló struktúrája, úgy tűnik, némileg különbözik a formális folyamatoktól: az informális kötődések nemcsak vertikális (centrum–félperiféria), hanem horizontális (régión belüli) irányultságú kapcsolatokat is tartalmaznak.

A nem nyilvántartott munkaerőmozgás a mai Magyarországot kétféleképpen érinti: emelkedett a nem nyilvántartott magyar munkaerő létszáma Kelet-Ausztriában és kisebb mértékben az Európai Közösség közép-európai országaiban. Ugyanakkor megjelent a magyar informális munkaerőpiacon a dokumentálatlan külföldi munkaerő - különösen Romániából és Nyugat-Ukrajnából. Egyes szabadtéri piacok és közlekedési csomópontok Budapesten egyfajta informális munkástoborzó központtá fejlődtek, és a nem nyilvántartott munkaerő használata terjed a városi építőiparban, az idényjellegű idegenforgalmi szolgáltatásokban és a kisüzemi mezőgazdaságban. A folyamat 1987-ben kezdődött (Sik-Tarjányi-Závecz, 1989; Sik, 1991) a romániai állampolgárok (többnyire, de nem kizárólag magyar nemzetiségűek) beáramlásával, akiknek számát 25-40 ezerre, vagyis a népesség 0,25-0,4 százalékára becsülték. Legtöbbjük valamilyen formában engedélyt kapott arra, hogy Magyarországon maradjon. Nagyjából súrlódásmentesen beolvadtak a magyar társadalomba, amely az „előnyös" befogadó közeg iskolapéldáját nyújtó bánásmódban részesítette őket (Portes-Böröcz, 1989: 620-651), hasonlóan a kelet-európai németeknek az NSZK-ba, és a zsidóknak Izraelbe való bevándorlásához. A forint korlátozott romániai konvertibilitásának és a fogyasztási cikkek ottani általános hiányának következtében pénzküldeményeik kisebb jelentőségűek, a Magyarországról Romániába áramló családias rokoni támogatás a közvetlen áruküldemények - hiánycikkekből összeállított rendszeres ajándékcsomagok - formájában megy végbe (Sik és mások, 1989: 25.). Eme - némileg félrevezetően „menekülteknek" nevezett - bevándorlók beáramlásának óriási az elméleti jelentősége: ez jelentette az első olyan külső „behatolás" által létrehozott társadalmi kapcsolatot a „kádárizmusban", amely legalább részlegesen a formális-informális szektor ellentétén alapult (az első és második gazdaság közötti distinkción túl).

Nagyon lényeges, hogy a nem hivatalos munkaerő-bevándorlás Magyarországra folytatódott a román diktátor bukása után is. Ez még világosabban az informális szektorra jellemző vonásokat mutat. Résztvevői között találunk újabb romániai magyarokat, ezenfelül olyan nem magyar román állampolgárokat, akik még nem kaptak politikai menedékjogot valamelyik centrumországban, újabb magyar és más bevándorlókat Kárpát-Ukrajnából és máshonnét Közép-Kelet-Európából - köztük a szovjet hadsereg néhány tagját, akik megtagadták a kivonuló csapatokkal való hazatérést -, továbbá egy maroknyi nem európait, akik különböző bizonytalan bevándorlói státusokban élnek Magyarországon, a hallgatói vízumuk lejárta után továbbra is az országban maradt egyetemistáktól kezdve egészen azokig, akiknek nemrégiben beadott politikai menedékjog-

kérelméről még nem született döntés. Tekintettel arra, hogy a bevándorlás új jelenség a mai Magyarországon, az állami bevándorlási törvényhozás és politika meglehetősen határozatlan ebben a tekintetben, különösen, ami a menekült státus nem magyarok számára való megadásának a kritériumait és a munkavállalási engedélyhez szükséges jogi eljárást illeti. Ennek következtében az új magyar politikai pártok retorikája a mindenkit befogadás és az abszolút korlátozás végletei között ingadozik. A helyzet szükségképpen ki fog éleződni a munkahelyekért folytatott küzdelemnek a magyar gazdaságban várható intenzívebbé válásával és a szovjet utazási rendelkezések küszöbönálló liberalizálásával. Egy további fejlemény a lengyel vendégmunkások ukránokkal való felváltása új kétoldalú egyezmények révén, valamint a háborús menekültek jelenlegi beáramlása a volt Jugoszláviából.

Az államhatárokon keresztül zajló informális kiskereskedelem teljes erővel folytatódik. A nemzetiségi hovatartozás jelentős szerepet játszik e határokon átívelő kötődések specifikumainak meghatározásában: a különböző útlevelekkel rendelkező lengyelek, ukránok, cigányok, szerbek, horvátok, szlovákok és magyarok különböző árukra specializálódtak és különböző hálózati struktúrákat vesznek igénybe. A magyar forint keményvalutákkal szembeni meglepő stabilitásának egyik fő magyarázata a behozott keményvaluta túlkínálata, amely párosul még az új budapesti vegyesvállalatok valutában fizetett alkalmazottai részéről jövő további kínálattal és a keményvaluta iránti magyar kereslet kimerülésével, ami viszont a mozgósítható magyar forintjövedelmek csökkenésének tudható be.

Összefoglalás

Mivel az izolacionizmus – a külső kötődések államosítása – meghatározó jellemzője a kapitalista világgazdasági közegbe ágyazott sztálinizmusnak, a külvilághoz fűződő kapcsolatok bármilyen megnyitása elmozdulást jelent ettől a modelltől, és a külső kötések meghatározott konfigurációi meghatározó aspektusait jelentik bármilyen létező államszocialista berendezkedésnek. Magyarországon a külső kötődések megnyitása a Kádár-korszakban korán megkezdődött, a konfliktusok egyik központi kérdésévé és a következő időszak egymást követő, felemás, „összekacsintó" politikai kompromisszumainak egyik fő összetevőjévé vált. *A kádárista külső kötődésstruktúrát a centrumállamokkal való kapcsolatnak az* állam *ellenőrzése alatt történt helyreállítása jellemezte* – azaz a birodalom vezető állama fokozatosan kivonult a magyar államnak a nyugat-európai centrummal, különösen

a centrumbeli tőkével fenntartott kapcsolataiból; valamint a tervezett szektoron kívüli külső kapcsolatok korlátozott rendszerének a hallgatólagos elfogadása mindaddig, amíg ez nem járt a munkaerőnek a centrumtőke általi közvetlen felhasználásával, közvetlen beruházás vagy munkaerővándorlás révén. A munkaerő értékesülését e rendszer a magyar állam közvetítésével tette lehetővé, mely sikeresen ékelte be magát a centrumtőke és a magyar munkaerő közé. Az államszocializmustól való jelenlegi eltávolodás olyan intézményes berendezkedés kialakulásával jár, melynek célja a centrumtőke és a magyar munkaerő közötti közvetlen kapcsolatnak a közvetlen beruházás és az állam által nem közvetített munkaerő-migráció révén való helyreállítása, azaz a formális kapcsolatok 180 fokos fordulata. Eközben az informális kapcsolatok egyenletesebb földrajzi megoszlásban működnek, mint formális megfelelőik, magukba foglalva a régión belüli horizontális integrációt éppúgy, mint a vertikális szálakat.

A magyar társadalom soha, még a sztálinista időszak legsötétebb éveiben sem „lépett ki" teljesen a világrendszerből. Amik változtak, azok a külső függőség sajátos feltételei voltak, amelyek között ez a világrendszerbe való betagozódás végbement. *A sztálinizmusból a „kádárizmusba" való* átmenet *egyik legjelentősebb meghatározó vonása a külső kötődések* újbóli *kialakulása volt,* ami a magyar pártállam és a magyar társadalom közötti politikai kompromisszumok hosszú sorába illeszkedett. A külső kötődések kádárista szabályozása során az állam stratégiája a magyar munkaerő centrumtőke általi közvetlen felhasználásának a megakadályozására összpontosult, oly módon, hogy a hatalom önmagát a két pólus közé iktatta. Ez sok tekintetben összhangban volt a kádári állam belső magatartásával, amely a pénzjövedelmek tőkésülésének megakadályozására irányult oly módon, hogy hátráltatta a vállalkozást, egyszersmind hallgatólagosan bátorította a pénzjövedelem-többlet elpazarlását. Az államszocializmusból való „kohlista" átmenet során ez a kádári kompromisszumos berendezkedés bomlik fel.

Az államszocializmusból való átmenet magyar esete azt mutatja, hogy a centrumtőkétől való közvetlenebb, egyértelmű függőség makrostrukturális folyamatával szembeni ellenállás lokális stratégiái és a horizontális alternatívák keresése nagyjából az informalitás bizonytalan világára korlátozódnak. Magyarország államszocializmus utáni jövőjének egyik fő kérdése, hogy vajon az a hatalmas, informális szektor, amely kialakulóban van, a „flexibilis specializáció" típusába fog-e tartozni - ezzel az olasz Emilia Romagna híres „pozitív" forgatókönyvét követve -, vagy pedig a világ legtöbb részéből jól ismert, sokkal borúsabb képet nyújtó „túlélési" típust erősíti.

A szovjet birodalomba való bekebelezésük idején gyakorlatilag az összes kelet-közép-európai ország fejlettebb volt, mint Keletről jövő politikai gyarmatosítójuk, és kevésbé fejlett, mint nyugati szomszédjaik. A régió csaknem két nemzedéken át tartó kiszolgáltatottsága a politikai kolonizációnak nem változtatta meg ezen egyenleg alapvető társadalmi-gazdasági képletét. A függőség birodalmi komponensének megszűnésével Kelet-Közép-Európa, úgy tűnik, olyan átalakulási folyamaton megy keresztül, melynek eredményeképpen az európai színpadon az államszocializmus előtt betöltött szerepéhez hasonló szerepet játszik. Amennyiben az Európai Közösség keleti határa hamarosan egybeesik majd azzal a vonallal, mely korábban Európát Keletre és Nyugatra osztotta, a kelet-közép-európai országok és Nyugat-Európa közötti viszony egyre inkább hasonlóvá válhat az Európai Gazdasági Közösség, valamint Portugália, Spanyolország és Görögország között ez utóbbiak tekintélyuralmi-konzervatív diktatúráinak felszámolása után kialakult kapcsolathoz. Ez azt implikálja, hogy Kelet-Közép-Európa korábbi államszocialista országainak jövője attól függ, hogy képesek lesznek-e megszerezni a teljes jogú tagságot az Európai Közösségben - ami azt jelentené, hogy korlátlanul hozzáférnének a világ legnagyobb egységes piacához éppúgy, mint bizonyos infrastrukturális fejlesztési alapokhoz -, valamint attól, hogy milyen mértékben lesznek képesek kidolgozni saját régiójuk integrációjának működőképes formáját.

1993

4

A komprádor államtól az árverező államig Tulajdonátalakulás, szervezeti átalakulás és periferizálódás a poszt-államszocialista közép- és kelet-Európában[1]

E fejezet fogalmi áttekintést nyújt közép- és kelet-Európa volt-szocialista államainak közelmúltbeli átalakulásáról függőségük, állami szuverenitásuk és legitimitásuk átalakuló rendszerének vizsgálatán keresztül.[2]

[1] Ezt a projektet részben a T6739-es számú, „Tulajdonváltozás és privatizációs ideológiák" elnevezésű OTKA (Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok) ösztöndíj, valamint a Magyar Tudományos Akadémia Politikatudományi Intézetének különböző belső és nyílt támogatásai fedezték, a kutatás egy részét és az utazási költségeket pedig a Rutgers Egyetem finanszírozta. Ez a fejezet részben a potsdami (Németország) Zentrum für Zeithistorische Forschung (ZZF) intézményében folytatott kutatásom alatt készült. A ZZF nagyvonalú támogatása dr. Brigitta Gantnertől segítséget nyújtott Berlinben és Potsdamban is. Külön köszönettel tartozom Christoph Klessmannak és Thomas Lindenbergernek berlini támogatásukért, Rainer Landnak, Ina Merkelnek és Michael Brie-nek az NDK utáni helyzetről folytatott beszélgetésekért, Csizmadia Magdolnának, az ENSZ Gazdasági Összehasonlítások projektjétől a szakértői véleményért a különböző összehasonlító mutatókról, Bodnár Juditnak és Caleb Southworthnek észrevételeikért, amelyeket ennek a fejezetnek a korábbi változatával kapcsolatban tettek, Andrea Grant-Friedmannak a korrektúrázásért és az irvine-i konferencia szervezőinek, hogy elindították ezt a projektet. A hidegháború diktálta konvenció elkerülése miatt – miszerint e földrajzi területek belsőleg egységes, külsőleg eltérő „régiók" – nem írom nagybetűvel a rájuk utaló mellékneveket. Az „észak-Eurázsia" elnevezés alatt a volt Szovjetunió utódállamait értem; „kelet-Európa" pedig a többi, korábban államszocialista európai társadalmat foglalja magába.

[2] A „szocializmus" és „szocialista" kifejezéseket a szovjet blokk társadalmaira való utalásként használom. Annak a nyugtalanító kérdésnek a megválaszolása, hogy a társadalom „tisztán" szocialista formáját képviselték-e, vagy sem (azaz hogy a tapasztalatuk megegyezik-e a posztkapitalista társadalom szocializmusról alkotott idealizált képével, ami a kapitalizmus éles kritikájából fakadt), már nem tárgya ennek a kutatásnak.

Birodalmias államszocializmus

A közép- és kelet-európai társadalmak sztálinista átalakulását a második világháború után közép- és kelet-Európa náci bábállamainak szovjet megszállása és a szövetséges hatalmak katonai együttműködése tette lehetővé. E térségben a szovjet típusú államszocializmust és ezen társadalmak birodalmi alárendelését a moszkvai központnak a nagyhatalmak által közösen kifejtett katonai kényszer – a háborús katonai szövetség és egy némileg vonakodó, ám fegyelmezett, globális „Realpolitik" – hozta létre. A közép- és kelet-európai szocialista államok reintegrációját a világgazdaságba és az államközi rendszerbe így az jellemezte, hogy legitimitásuk eleinte teljességgel külső hatalmi viszonyokat tükrözött. Mindez a hidegháború nagyhatalmi politikájának *status quo*jából adódott: legyőzött bábállam-mivoltukban belső legitimitásuk kérdése eleinte teljességgel lényegtelen volt. Az így létrejövő államot „komprádor államként"[3] írhatjuk le: kapcsolata a birodalmi központjával némileg hasonlatos ahhoz az alárendeltség-típushoz, amely a tőkés világgazdaság perifériáinak *komprádor* polgárait az anyaországi tőke megfelelő centrumaihoz fűzi. A közép- és kelet-európai szocialista államok a szuverenitás szinte minden elemétől egyértelműen megfosztott közhatalmi szervek voltak.

Így bármely arra irányuló kísérlet, hogy az államszocialista társadalmak formális politikai rendszerét egy csapásra az állam és a társadalom közötti harmonikusabb kapcsolattá alakítsák át, bukásra volt ítélve, hiszen beleütközött az államszocializmus és a nagyhatalmi felállás „geopolitikai valósága" között létrejött összefonódásba, és ott megrekedt. A képviseleti demokrácia formális szervezeteit – az állam belső legitimitásának egyik fontos lehetséges forrását – nem vezethették be, azért, mert valószínűsíthető volt, hogy az esetleg létrejövő demokratikus struktúrák a szuverenitást a nagyhatalmi megegyezés elutasítására, kiiktatására próbálták volna fölhasználni. Félő volt, hogy bármely formális politikai reform felbomlasztaná a komprádor államot.

A birodalmi típusú külső alávetettség élménye aligha volt új ebben a térségben. E társadalmak csaknem egész modernkori történelme a belső legitimitás elfojtásáról, a cári orosz, a porosz, a Habsburg és az oszmán birodalmaknak való alárendeltségről szólt. A második világháború előtt és alatt a náci német előrenyomulás e szempontból pontosan illeszkedett a térség korábbi történeti mintáiba. Az államszocialista birodalmi kísérlet ugyanakkor fölöttébb újszerű volt, hiszen egy olyan világbirodalom

[3] Ez az összefoglalás Böröcz 1992a és 1992b alapján készült.

megteremtését tekintette céljának, amely valós alternatívát nyújt a világgazdaság kapitalista logikájával szemben. Ez gyakorlatilag a globális birodalmi rendszerek megkettőződéséhez vezetett: az egyik kapitalista, a másik államszocialista. Ezeket az antagonisztikus együttműködés logikája kapcsolta össze, és szemtől szemben helyezkednek el egymással, miközben a távolban fölbukkant a „harmadik világ" mint az egymással versengő hidegjáborús „modernizációs" alternatívák célterepe.[4] Az e fölállásban foglalt szerkezeti alapvonások húzódtak meg a katonai stratégia és a nemzetközi kapcsolatok világában. Az időszak „keleti" és „nyugati" elemzői lényegében egyetértettek abban, hogy a negatív együttműködés leegyszerűsödött, kétszereplős játéka a globális stabilitás fő biztosítéka volt. A sztálinista időszak gazdasági átalakulása így a háborút követő újjáépítés után főleg a globális birodalmi viszonyok kétpólusú stratégiájának szükségleteit szolgálta. Ennek az lett az eredménye, hogy a kezdeti időszakban a szocialista államok a nehézipari fejlődés megszállottjai lettek, és teljesen mellőzték a gazdaság összes többi ágát, így a közvetlen fogyasztást és különösen a szolgáltató ágazatokat.

A sztálinizmus elleni felkelések az NDK-ban (1953), Lengyelországban és Magyarországon (1956-ban) mind-mind a kvázibirodalmi, komprádor állami jelleg eltörlését célozták, és államaik Szovjetuniótól való függésének enyhítését követelték - lényegében anélkül, hogy fölmerült volna a szocializmus mint politikai gazdaságtani rendszer eltörlésének követelése. Az ezt követő időszakot a szovjet „tömb" államainak egymástól való elkülönülése, differenciálódása jellemezte. A birodalmi központban az ötvenes évek felkeléseit a birodalmi rendszer feszültségeiként értelmezték, és intézkedéseket tettek a „korrekcióra". Ezután általánosan érezhető volt, hogy a birodalmi szervezet „engedett a szorításból". Ehhez az egyes komprádor államoknak is alkalmazkodniuk kellett - anélkül, hogy szuverenitásuk helyreállt volna.

A leglényegesebb változás a közép- és kelet-európai államok és társadalmak kapcsolatrendszerében az volt, hogy a moszkvai központ néhány korlátozott, mégis jelentős engedményt adott. Ennek célja az volt, hogy kielégítse a komprádor államok belső legitimitásra irányuló igényeit a szuverenitás formális visszaállítása nélkül. A vonatkozó engedmények nem változtattak tehát azon a tényen, hogy a legitimitás fő helyszíne továbbra

[4] Teljesen tisztában vagyok a „modernizáció" terminus terheltségével. (Lásd Böröcz 1995.) Ebben a fejezetben ez a terminus egy olyan ideológiai struktúrát jelent, amely a „fejlett társadalmak utolérését" jelöli meg a politikai, társadalmi és kulturális erőfeszítések fő céljaként.

is ezen államokon kívül, a kvázibirodalom központjában „székelt"; a legitimitás ezen új, belső formái csak az alárendeltség formáit finomították. Ugyanakkor annak minden érintett pontosan tudatában volt, hogy ezek az „engedmények" nagyban árnyalták a kezdetben egyszerű - nyíltan és ellentmondást nem tűrő módon moszkvai központú - berendezkedést. A belső legitimitást célzó intézkedések rendkívül változatos formát öltöttek.

A hatvanas évek elején az összes komprádor állam „jugoszlavianizálódott": kidolgoztak egy sor új, nemzeti politikai doktrínát, s ezeket a Moszkvától való viszonylagos függetlenség bizonyítékaként mutattak fel a lakosságnak. Történt mindez annak dacára, hogy újabb és újabb bizonyítékok igazolták szuverenitásuk tényleges hiányát a katonai, diplomáciai, kereskedelmi, gazdasági-strukturális, személyzeti politikai, ideológiai, sőt még a napi politika területén is. E „nemzeti politikai doktrínáktól" azt várták megalkotóik, hogy fokozzák majd a szocialista államok belső legitimitását, és egyszerűsítik a birodalom irányítását. Az így kialakított politikai lépések mélyén olyan modernizációs stratégiák húzódtak meg, amelyekkel a kontinens nyugati felét igyekeztek, úgymond, „utolérni". Magyarországon, Lengyelországban és az NDK-ban például e viszonylag gyorsan és határozottan bevezetett, új intézkedések utat nyitottak az államilag támogatott tömegfogyasztás előtt, s lehetséges célként fölmerült az észak- és nyugat-európai jóléti állam államszocialista verziójának gondolata is. A sztálinizmus időszakának szigorú fogyasztási korlátozásai után az egyéni fogyasztás ilyetén állami támogatása határozott szakításnak tűnt a szocialista állam korábbi hozzáállásával.

Elképesztő a hasonlóság az 1960-as évek eleji államszocialista politikák és az általános modernizációs elméletek intézkedési javaslatai között, amelyeket „Nyugaton" tettek a Harmadik Világ számára, megközelítőleg ugyanabban az időszakban. Ezek az ambiciózus, nagyarányú tervek a gazdasági fejlődés „ugrásszerű" előretörését kívánták előidézni. Ezen elképzelések lényegében nem tettek mást, mint az államszocialista intézményi környezet sajátosságaihoz - a termelőeszközök és sok más társadalmi erőforrás rendkívül intenzív, állami kézbe koncentrálódásához - alkalmazták Alexander Gerschenkron elgondolását „a későn jövők előnyéről" (Gerschenkron, 1959). Az előrelépések az iparban, szállítmányozásban, a városi lakások,[5] a közművek és a kommunikációs infrastruktúra kiépíté-

[5] Lásd: Bodnár, 1996. Ezzel éles ellentétben a vidéki lakáskérdést szinte egyáltalán nem támogatta az állam, ami odavezetett, hogy nagyon kreatív, kölcsönösségi alapon működő vidéki munka-érdekszövetségi gyakorlatok alakultak ki (Sik, 1986), hogy a vidéki lakóhelyhez társult szerkezeti hátrányokat leküzdjék. Mindez fokozatosan hozzájárult

sében komoly közegészségügyi, népjóléti, oktatási, kulturális, művészeti és kutatási infrastrukturális beruházásokkal jártak együtt, ezen államok államszocialista történelmében először.[6] E modernizációnista sikereket a hivatalos ideológia nagyrészt joggal értelmezte a szocializmus vívmányaiként, és a posztsztálinista komprádor állam mellett szóló érvek egyik döntő bizonyítékaként. A végső konklúzió így az volt: a szocializmus igazi, komolyan számba veendő alternatívát kínál a kapitalizmussal szemben.

A politikai engedményeket ritkán tették hivatalossá. Az engedménynyújtás két fő technikája, amelyet úgy alkalmaztak, hogy elkerülték a szocializmus hivatalosan megerősített, átlátható és előírásszerűen érvényesíthető demokratizálását, „informalizálásnak" és „metaforizálásnak" nevezhető. Informalizálást vittek végbe, amennyiben a „megfoghatatlan", rejtett, egyéni, nem hivatalos megoldásokat bátorították a merev, átlátható és személytelen, hivatalos intézmények árnyékában. A metaforizálás azt a folyamatot jelölte, melynek során az alapvetően sztálinista politikai gyakorlat egyes kulcselemeit igen ünnepélyes formában újra meg újra megerősítették - csakhogy ezúttal egy-egy joviális, atyai „kacsintás" kíséretében. Utóbbi azt sugallta, hogy a sztálinista elvárások érvényesítése remélhetőleg és várhatólag egyáltalán nem lesz különösebben szigorú. Mindkét technika a társadalmi tapasztalat megkettőződését eredményezte, különös tekintettel az állam reagálására, valamint az állam és a társadalom kapcsolatára. Kádár - Magyarország államszocialista Perónja - és politikai gépezete mindkét technikát kitűnően elsajátította az 1960-as évek végére, és óriási sikerrel alkalmazta azokat az 1970-es évek során is. Az informalizálás és metaforizálás politikájának fontos előnye volt, hogy a valóság két különböző politikai ábrázolását tették lehetővé bel- és külföldi értelmezésben. A formális és posztsztálinista politikai elemeket így a magyar társadalom, állam, gazdaság, kultúra stb. messzemenően

a vidék és a város közti szakadék elmélyüléséhez a kései államszocialista időszakban Magyarországon (Bodnár-Böröcz, 1998).

[6] A háztartási eszközök állami támogatásával és propagálásával megteremtették az alapvető technikai eszközöket ahhoz, hogy a munkaképes nőket nagy arányban bevonják a teljes állású munkaerők közé, miközben a nemi alapú munkamegosztást a családon belül nem alakították át. Tehát az 1960-as években Közép- és Kelet-Európában az államszocialista országok mutatják az első történelmi példákat az olyan társadalmakra, ahol gyakorlatilag teljes a nők foglalkoztatása. Az egyre magasabb fogyasztói elvárásokkal, a nők képzésének növekvő eredményességével és a folyamatos lakáshiánnyal párosulva ez olyan speciális problémákhoz vezetett, mint például a születések számának erős visszaesése, amelyre rövidesen nagyvonalú anyasági támogatási intézkedésekkel reagáltak.

szocialista jellegének bizonyítékaként tudták bemutatni a moszkvai központ előtt, míg a nem hivatalos alternatívák vonatkozásai és a sztálinista gyakorlatok metaforizált természete alapul szolgálhatott annak a belső legitimitási igénynek a bizonyos fokú kielégítésére, amelyet az addigra már egészen kifinomult komprádor állam támasztott.

Más kormányok vagy több-kevesebb sikerrel próbálták másolni a magyar példa egyes elemeit, vagy pedig egyéb eszközökkel törekedtek nagyobb belső legitimitást elérni. Az utóbbi megközelítés az államszocialista társadalmi intézmények informalizálása és/vagy zárójelbe helyezése helyett - ami a magyar minta lényege volt - azt jelentette, hogy a régióbeli kommunista pártok hivatalos „vonalának" újabb dogmáját, a diszkurzív internacionalizmus alapelvét sértették meg. Ez a normaszegés a nacionalista és rasszista diskurzuselemek előtérbe kerülését vonta maga után - legnyilvánvalóbban a Ceauşescu uralta Romániában, de hasonló folyamatok mentek végbe másutt, így az Enver Hodzha-féle Albániában és az Ulbricht-féle NDK-ban is. A Tito vezette Jugoszlávia további érdekes eset volt, mivel az ott elmélyített hivatalos nacionalizmus - a jugoszláv nemzeti mivolt elgondolását támogatva - szupraetnikus nacionalizmus volt, hasonlatos a nemzetek felett álló „szovjet nemzet" fogalmához, noha köztudott volt, hogy a Szovjetunió volt a jugoszláv nemzeti egység megfogalmazásának legfontosabb negatív külső vonatkoztatási pontja.

Szocializmus kettős függőségben

A belső legitimitásnak tett engedményekből gazdasági követelmények keletkeztek. Az erőfeszítések, amelyek arra irányultak, hogy az államszocialista kelet-közép-Európa lépést tartson a nyugat- és észak-európai jóléti államokkal, óriási befektetéseket igényeltek, főként az állami fogyasztás területén. Az 1960-as évekre a magánkézben lévő termelőeszközök államosítása, a természeti kincsek egyszerű kiaknázása és a mezőgazdasági szektor lefölözése - a szocialista állam erőforrás-koncentrációjának korábbi három bevett fő módszere - annyira kimerült, hogy ilyen úton nem lehetett biztosítani a szükséges pénzalapot a szocialista állam modernizációs terveinek finanszírozására. A nyereségességgel és a piacra jutással kapcsolatos nehézségek kizárták, hogy a korábbinál nagyobb mértékben támaszkodhassanak az állami tulajdonú vállalatok bevételeire. A technológiai elmaradottság, a tőkés piacokra való bejutás kényszere és a lakosság egyre növekvő vágya a legkülönfélébb egyéni fogyasztási cikkek iránt - ami az egyéni fordítása volt államuk azon üzenetének, mely szerint a fogyasztás

nemcsak, hogy összeegyeztethető a rendszerrel, de bizonyos tekintetben fölöttébb kívánatos[7] is „a szocializmus fejlett szakaszában" - mind abba az irányba mutattak, hogy szélesíteni és erősíteni kell a kapcsolatokat, amelyek a szocialista államokat a világgazdasághoz fűzték.

Magyarországon, Lengyelországban, Bulgáriában és a maga technokrata módján az NDK-ban is a belső legitimitás érdekében tett állami engedmények fontos intézkedéseket tartalmaztak, amelyek enyhíteni igyekeztek az állam bürokratikus-tulajdonosi szorítását. Az így létrejövő gazdaságpolitikai reformok a lényeges döntéshozói hatáskörök nagy részét a tulajdonosról (a szocialista államról) a vállalatvezetői elitre ruházták át. Az irányítás áthelyezése a minisztériumoktól és más állami szervektől a vállalatvezetéshez két, elemzési szempontból lényeges következménnyel járt. Ezek egyikéről - a makroszervezeti „decentralizációról" - viszonylag sokat beszélnek. S valóban, a szocialista gazdaság érdemi döntéshozatali pontjai ekkor már valóban átkerültek a központi irányítástól függetlenebb döntéshozók korábban nem látható sokaságához.

A folyamat másik eleméről jóval kevesebb szó esik. Nevezetesen arról, hogy mindez végeredményben magában foglalta egy fontos tulajdonjog - a vagyontárgyak fölötti ellenőrzési jog - átruházását az állami bürokrácia hatáskörén kívüli szereplőkre. Változatlan állami vezetés mellett ez egyfajta, hivatalos „koncepcióként" nyilván nem meghirdetett, de *de facto* működő „menedzseri szocializmus" alapszerkezetét alakította ki. Ilyen körülmények között a vagyonhoz kapcsolódó haszonszerzési jog és a tulajdonjog átruházásának lehetősége továbbra is a tulajdonos-

[7] A szocialista fogyasztást - az európai államszocializmus 1960-as évektől kezdődő, kevéssé ismert és kellő mértékben még fel nem térképezett vonását - részben rosszalló felhanggal propagálták az NDK-ban, ahol a kormány minden lehetséges módon igyekezett megelőzni a „Nyugatot" (ami az ő esetükben Nyugat-Németországot jelentette). Ennek a bizarr kulturális modernizációs projektnek egyes tárgyait a *Wunderwirtschaft* című lenyűgöző kiállításon mutatták be az esszé írásakor a Kulturbrauereiben, a (korábbi kelet-) berlini Prenzlauer Berg kerületben elhelyezkedő fontos poszt-államszocialista kulturális intézményben (Wunderwirtschaft, 1996). A kiállításon szerepelt például az NDK-márkájú farmernadrág reklámja olyan filmekben, amelyek a keletnémet nézőket oktatták arra, hogy hogyan legyenek jó (igényes és tudatos) használói az NDK-gyártmányú háztartási berendezéseknek. Magyarországon hasonló fejlemények voltak tapasztalhatók egy informálisabb-metaforikusabb „kacsintással", amely azonban komoly ideológiai zűrzavart okozott a hétköznapi párttagok között. Erre megfelelően reflektáltak a társadalmi előnyökről és a szocialista fogyasztás problémáiról szóló viták (pl. a „fridzsiderszocializmus"-vita, a „kesudióvita" vagy az ország fogyatkozó népessége miatt ismételten felerősödő figyelmeztetés, a „kicsi vagy kocsi?" vita.)

nál maradt (azaz a szocialista államnál, amely a maga weberi bürokráciáján keresztül gyakorolta e jogokat), ám a vagyon fölötti tényleges rendelkezés joga átkerült az állami hivatalnokoktól a vállalati vezetéshez. Ez teljesen új érdekeltségi rendszert teremtett a szocialista állam vagyontárgyainak vonatkozásában. A létrejövő ipari szervezet meglepően hasonlatos lett ahhoz a menedzserkapitalizmushoz, amely két-három generációval korábban a tőkés gazdaságokban jött létre - kivéve azt, hogy mindez nem a családi vállalkozáson túllépő, egyre növekvő nagyvállalatokban megtestesülő tőkés rendszer fokozatos átalakulási folyamata volt, hanem a szocialista állami tulajdonlás keretei között, a szocialista állam többé-kevésbé háttérben maradó, de mégis létező irányítása mellett alakult ki.

A decentralizáció és a debürokratizáció ilyetén, együttes beindulása megnövelte a vállalatvezetői elit államra gyakorolt nyomását a befektetési és támogatási források iránt. A központi állami közigazgatási és banki szervek intézménye nem volt képes ellenállni a külön támogatásra irányuló kérések ilyen özönének. Mivel az igényelt anyagi támogatásokat olyan vagyontárgyak intézményei kérték, melyeket történetesen ugyanaz az állam birtokolt, amelytől a támogatásokat „elszippantották", alapvető intézményszociológiai szerepzavar, szerkezeti ellentmondás tárul itt elénk. A szocialista állam messze legnagyobb vagyonbirtokosként képviselt érdekei (államszocialista sajátosság) itt összeütközésbe kerülnek a kötelességeivel, amelyeket a tőkefelhalmozási folyamat (a modern állam, legyen az kapitalista vagy szocialista, általános jellegzetessége) makroszabályozójaként teljesíteni kényszerül. E szerepzavart a legegyszerűbb úgy volt föloldani, hogy az állami támogatások megítélői egyszerűen szemet húnytak a vállalati veszteségek fölött (azaz háttérbe szorították a tulajdonosi ellenőrzés funkcióit).[8]

Mivel a régió gazdaságai nem voltak képesek alkalmazkodni az 1970-es évek elején kialakult olajválsághoz és a világgazdaság rugalmas tőkefelhalmozás irányába tett elmozdulásának követelményeihez, az erőforráshiány, amellyel az összes szocialista állam szembesült, hirtelen nagyon

[8] Ez a vállalati jövedelmezőség és a vezetői bevételek közti alacsony korrelációs számmal pontosan kifejezett jelenség a kései államszocialista Magyarországon az, amelyet Kornai János közgazdász úgy határozott meg, hogy a szocialista állam „puha költségvetési korlátai". Ebből adódóan az ötéves terv havi revíziója nem volt ritka ezekben a társadalmakban, a nem kormányzati szervezetek terminológiájában pedig a „központosított gazdaságok" kifejezés új, ironikus mellékzöngét kapott. Világos és tömör szociológiai összegzésért lásd: Stark-Nee, 1989, különösen 9-12.

nyomaszóvá vált. Eközben a Csehszlovákiában történt katonai-politikai beavatkozás előidézte válság miatt a térség komprádor államainak igénye mérhetetlenül megnövekedett a nagyobb belső legitimitásra. Ez különösképpen igaz volt azokra az államokra - Lengyelországra, az NDK-ra, Magyarországra és Bulgáriára -, amelyek maguk is részt vettek a Szovjetunió oldalán Csehszlovákia lerohanásában. Mindezen államok nyílt politikai választás elé kerültek, és a nyomás, hogy egyik vagy másik alternatíva irányába elmozduljanak, egyre csak nőtt. Különösen éles kihívás érte azokat a reformszocialista orientációjú államokat, amelyek épp a hasonlóan reformista csehszlovák vezetés ellen fordultak. A magyar és a lengyel államot (a csehszlovákiai katonai akcióba bevont két leginkább reformszocialista komprádor államot) ez kiváltképp ingatag politikai helyzetbe hozta.

Az egyik „megoldás" az volt, hogy durván redukálták modernizációs terveik költségelemeit. Ez értelemszerűen a kialakulóban levő szociális háló felbomlását és a lakosság fogyasztási igényeinek elfojtását vonta maga után, nemkülönben azon ambiciózus befektetési tervek lassítását, amelyek a termelékenység növelését célozták volna a legújabb technológiák behozatalával. Összességében az első megoldás lényege az volt, hogy a régió országai fölhagynak a nyugat-Európához való felzárkózást célzó tervükkel. Ennek egyik könnyen megjósolható hatása a belső legitimitás új válsága volt, amit más forrásból kellett kompenzálni. Románia és Albánia volt az a két európai szocialista ország, amely erre a veszélyes sorsra jutott. Adott pillanatban előhívott hivatalos nacionalizmusuk szolgáltatta a fő forrást ahhoz, hogy belső legitimitást próbáljanak teremteni komprádor államuk fönntartásához.

A másik alternatíva szerint külső forrásokat vontak be, és azokat az állami és magánfogyasztási befektetések támogatására használták fel. Mivel a Szovjetunió nem volt képes vagy hajlandó ilyen pénzalapot nyújtani, ezt vagy (1) az éves támogatások stabil folyósításának biztosításával és a garantált „kiskapus" EGK-piacra jutással lehetett elérni - amely csak az NDK számára volt lehetséges a Német Szövetségi Köztársasághoz fűződő „belnémet" viszony jóvoltából -, vagy ilyen „különleges kapcsolat" hiányában (2) a profitorientált világpiaci finanszírozás igénybevételével lehetett megvalósítani.

A világpiaci hitel-„bevonás" politikája kezdetben igen látványos eredményeket hozott. A befektetési és kereskedelmi hitelek, amelyek a magán- és állami tőkét a kapitalista világgazdaságból a szocialista államokba irányították, egyszerű és egyértelmű lehetőséget teremtettek arra, hogy folytatódjon az államszocializmus „reformútján" a népszerű (bár költsé-

ges) lépések megvalósítása.[9] A világ vezető hitelezőinek közreműködése a fedezet megteremtésében úgy volt értelmezhető, hogy megerősítik a kapitalizmus alternatívájának érvényességét, amelyet állítólagosan a szocialista államok képviseltek. Az új hitelek - ahogy ez visszatekintve látható - egy generációval későbbre tudták hárítani a „szerkezeti átállás" néhány különösen kártékony hatását.

Az aszimmetrikus technológiai, kereskedelmi és pénzügyi kapcsolatok, amelyek e segélyezési, kiskapus kereskedelmi és hitelezésre épülő megoldásokból épültek ki, a máshol (Böröcz, 1992a; 1992b) „kettős függőségként" leírt jelenséget hozták létre. E rendszer fő jellemzője a kelet- és közép-európai komprádor államok külső kötődésrendszerének geopolitikai hasadása volt; a politikai-katonai hatalom továbbra is egyértelmű szovjet befolyás alatt tartotta őket, míg a gazdasági (technológiai, pénzügyi és kereskedelmi) függőség új, egyre szorítóbb struktúrái a tőkés világgazdaság leghatalmasabb központi szereplőihez kötötték őket. Ez utóbbi szereplők között egyaránt találunk multinacionális magánvállalatokat és olyan, befolyásosabb államokat, amelyek a technológia, a hitelek, a befektetések és a fogyasztási cikkek áramlásának ellenőreiként működtek. A kettős függőség megjelenése a komprádor államok további hirtelen disszimilációját hozta magával, legalábbis ami a belső legitimitásuk mértékét, politikai elnyomásuk kíméletlenségét illeti. Ez az átalakulás megdöntött bizonyos ideológiai és kulturális tabukat, a korábbinál magasabb életszínvonalat biztosított a helyi elitek számára, és megnövelte a „tűrt", nemhivatalos gazdasági, politikai és kulturális intézmények számát. Egymáshoz való földrajzi közelségükön és a kettős függőség kulcsmozzanatát képező, komprádor jellegükön kívül kevés egyéb vonás indokolta a közép- és kelet-európai társadalmak egyetlen „tömbként" kezelését az államszocializmus összeomlásának idején.

[9] Ez a hitelezés egyik területe volt, ahol az osztrák bankok egyértelmű komparatív előnnyel rendelkeztek, és komoly sikereket könyvelhettek el szervezőként. Ez fokozatosan hozzájárult ahhoz, hogy Ausztria látványos eredményeket érjen el a két politikai-katonai blokk közt megtalált jövedelmező piaci réssel a régió II. világháború utáni történelmének nagy részében (lásd: Böröcz, 1996: 83-100.). Ausztria bizonyíthatóan azért választotta azt a piaci rést, mert különleges kapcsolat állt fenn - bár nem annyira erős és érzelmi alapokon nyugvó, mint a belső német kötelék, de tisztán felismerhető a közbeszédben és a jelentősebb intézmények hozzáállásában is - Ausztria és azon szomszédai között, amelyek két generációval korábban az Osztrák-Magyar Monarchia utódállamai voltak. Egyértelműen felfedezhető volt ez a kapcsolat az osztrák-magyar viszonylatban.

Állami a(u)kciós kapitalizmus

Azzal, hogy összeomlott a hidegháború „kétszereplős játékának" szovjet oldala, fölborultak a nagyhatalmi erőviszonyok. A Szovjetunió visszavonta csapatait az egyéb, meglehetősen összetett birodalmi struktúráinak túlnyomó részét a térségből, s ezzel minden korábbi feltételezésnél gyorsabban és nagyobb önfegyelemmel előidézte és tűrte a komprádor államok megszűnését. Az államszocialista birodalom feloszlatását figyelemre méltó professzionalizmussal, központilag vezényelték le. A komprádor államok ezt követő átalakítása már sokkalta rendezetlenebb, bonyolultabb, ellentmondásosabb és válságosabb folyamat volt.

A konkrét események az intézményes átalakulás nagyszabású, hirtelen lejátszódó folyamatában - a komprádor állam lebontásában - a sémák kivételesen széles skáláját mutatták fel. Ezek között szerepelt:

- két- (ahogy Lengyelországban, illetve háromoldalú (ahogy Magyarországon) „kerekasztal"-tárgyalások eredményeként megállapodások jöttek létre a politikai és értelmiségi elit különböző csoportjai között, arról, hogy a politikai hatalom átadása teljesen békés eszközökkel, s ezen belül milyen lépéseken keresztül menjen végbe;
- csitulni nem akaró politikai tüntetések és a tüntetőkkel szembeni rendőrségi túlkapások sorozata, amit a hatalmi apparátus hirtelen összeomlása követett abban a pillanatban, hogy a hathatós szovjet támogatás hiánya nyilvánvalóvá vált (ahogyan Csehszlovákiában és Bulgáriában);
- tüntetések és megtorlás, a hivatali cselekvésképtelenség és fejetlenség hosszan tartó időszaka, amely az irányítási rendszer összeomlásával és egy olyan áttöréssel végződött, amely a sorompók „elsöprését" eredményezte (NDK-ban szó szerint, a közép-európai államszocialista projekt vonatkozásában pedig képletesen);[10] és
- általános fizikai erőszak, amely etnikai (Jugoszlávia) és elitcsoport-érdekek (Románia) mentén alakult ki. Az utóbbi középpontjában a zsarnokölés klasszikus mozzanata állt.

[10] Hans-Hermann Hertle (1996) történész megdöbbentő összegzést nyújt a keletnémet összeomlás esetleges, „nem lineáris" természetéről. Egy NDK-határőr telefonos jelentésén keresztül ragadja ezt meg frappánsan, amint Berlinben, a Bornholmerstrasse ellenőrzőpontjának megnyitása után így tudósít a feletteseinek: „Elsöpörnek bennünket!" („Wir fluten jetzt!", Hertle, 1996: 166).

A politikai átalakulás ilyen változatos megvalósulása a késő-államszocialista államok intézményi és belső, politikai legitimitásuk kérdése körül lezajlott küzdelmek és modernizációs stratégiák sokféleségével függ össze.[11] Ugyanakkor a térség társadalmainak mélyebb, lassúbb ütemű átalakulásait, az e téren megfigyelhető hasonlóságokat egyszerűbb és átfogóbb képletek segítségével lehet megragadni.

Ez két okból van így. Először, mert a komprádor államok összeomlása a tőkés világgazdaság kontextusában zajlott le, ez pedig jóval kevesebb teret enged a „meglepetéseknek" (Bodnár, 1996) a társadalomszerkezet területén, mint a késő-államszocialista komprádor állam és annak összetett felépítése. Másodsorban pedig azért volt ez így, mert - mivel a komprádor állam képviselte azt a szerkezeti pontot, ahol a centrum-periféria-rendszer egyirányú, „gazdasági fejlődésre" épülő hierarchiája ütközött a hidegháború kétpólusú logikájával, az első és legfontosabb dolog, amit a birodalmias berendezkedés meggyengülésekor el kellett tűntetni, az a komprádor állam anomáliája volt. Az államforma, a nemzet kialakulása és az osztályképződés hármas válságát, amelyhez a komprádor állam összeomlása vezetett, másutt már elemeztem (Böröcz–Smith, 1995; Böröcz, 1994).

Mivel az államiság átalakulása és az osztályképződés egyaránt közvetlenül összefügg a komprádor állam korábbi gazdasági, politikai és kulturális struktúráinak hirtelen átalakulásával, itt az államforma válságára és ezen adott társadalmak világgazdasági reintegrációinak új sémáira koncentrálok. A közép- és kelet-európai államforma jelenlegi válsága három területen érhető tetten:

- átalakul a komprádor állam korábbi vagyonának tulajdonjogához kapcsolódó intézményes mechanizmus;
- állandó mozgásban van a közép- és kelet-európai államok külső politikai és katonai kapcsolódási rendszere; és a fentiekhez kapcsolódóan
- elbizonytalanodik a régió társadalmainak helyzete a világrendszerben.

[11] A szovjet hadsereg jelenléte a komprádor államok „feloszlatása" alatt (a hivatalos német terminológiában *Abwicklung*, lásd: Borneman, 1992; Böröcz, 1995) központi jelentőségű rendfenntartó erőként funkcionált az összeomlás során. Általános politikai erőszak csak abban a két közép- és kelet-európai komprádor államban (Románia és Jugoszlávia) robbant ki, amelyik nem állt szovjet katonai megszállás alatt az összeomláskor.

Az államellenes ideológiai reakció a poszt-államszocialista politikai *status quo* egyik kulcsösszetevője volt. Tökéletes ellenképeként annak az 1960-as években működő ösztönzésnek, amelynek hatására „utol akarták érni" a nyugat-európai jóléti államokat, a jelenlegi erőteljes ideológiai hajtóerő épp azellen az elgondolás ellen irányul, hogy az állam részt vegyen a társadalom szenvedéseinek enyhítésében. A poszt-államszocialista társadalmak egészségügyi ellátásának, közegészségügyének, oktatási, nyugdíjbiztosítási, kulturális és tömegfogyasztási infrastruktúrájának jelenlegi lassú, de eltökélt leépítése során az IMF diktálta „szerkezeti átalakítási" politika követelményei természetes szövetségest találnak az államellenes retorika teljes tárházának poszt-államszocialista ideológiai uralmában. E retorikák az államellenes anarchizmus szembetűnően naív formájától a reform-transzform-panglossziánus közgazdaságtudomány[12] utópisztikus-ideologikus gyakorlatán át az olyan konzervatív társadalmi elképzelésekig terjednek, amelyek a társadalmi támogatás egyetlen működő helyszínének a családot tartják (némi leegyszerűsítéssel lényegében a női testet jelölve ki az állam „természetes" helyettesítőjének a rászorulók ellátásában). Az államellenes ideológia ilyetén uralmát az állam által korábban tett ígéretek be nem tartásából következő kiábrándultság kollektív tapasztalata táplálta. Ez a túlegyszerűsített következtetés azoknak a hibáknak a felületes vizsgálatából ered, amelyeket a kései szocialista állam követett el azzal, hogy az elmúlt időszak jelentős részében úgy nyújtott számos szolgáltatást, hogy nem vette tekintetbe a szocialista állam pénzügyi válságát (Campbell, 1996).

Ha az államellenes ideológiák hegemóniájához és a világgazdasági centrumából érkező lehetséges befektetőkre gyakorolt IMF-nyomáshoz hozzávesszük a technológiai modernizáció, a világpiaci hozzáférés és álláslehetőségek ígéretét, s mindezt a saját technikai elavultságától rettegő, eladósodott volt-államszocialista állam szempontjából vesszük szemügyre, érthetővé válik, miként kerülhetett sor a rendszer-„váltás" pillanatában arra az emberiség történelmében egészen kivételes átalakulási folyamatra, amely történelmi léptékben szinte pillanatok alatt megvalósította a tulajdonjogok legátfogóbb és leggyorsabb intézményi átalakítását. A „gaz-

[12] Ezt a terminust egy másik írásomban vezettem be (Böröcz, 1998) az olyan közgazdászok megjelölésére, akik közül néhányan a megengedett politikai beszédmód körvonalait szorosan követve az utóbbi, megközelítőleg tízéves időszak alatt eljutottak az államszocialista gazdaságok „piaci szocialista" reformja melletti érveléstől a „piaci" átalakulás követelményének hangoztatásán keresztül az „eredeti", bármiféle piaci hatás nélküli kapitalizmus erősen utópisztikus formájának messzemenő támogatásáig.

dasági átmenet" sebessége és súlya talán csak a szocialista államosítás lendületéhez hasonlítható. Mivel adott államszocialista gazdaságokon belül messze az állam volt a legnagyobb vagyonbirtokos - a komprádor államiság összeomlásának idején az állami tulajdon mindenütt jócskán meghaladta a teljes tulajdonállomány kétharmadát -, az államszocializmus utáni tulajdonviszony-átalakítás rendkívül koncentrált vagyonportfólió mobilizálását jelentette.

Ezt a nemrég lejátszódott folyamatot úgy lehet leírni, mint egy új átmenetet a kapitalizmusba egyfajta „második" eredeti tőkefelhalmozás révén. A jelenlegi átalakulást ugyanakkor elkülöníti a „klasszikus" mintától számos lényeges eltérés, és ezek pontatlanná teszik ezt az analógiát.

- A lezajló kiárusítás - már amennyire valóban tömeges mértékű magántulajdon képződött - abban az értelemben tűnik egyedülállónak, hogy a tulajdonjog intézményes kereteit ilyen nagy és ennyire koncentrált vagyonmennyiségre vonatkozóan még soha azelőtt nem alakították át ilyen rövid idő alatt. Más szóval az átalakítás puszta léptéke és gyorsasága példa nélkül álló. Másképp fogalmazva a poszt-államszocialista „második eredeti tőkefelhalmozás" során a vagyonkoncentráció megelőzte a magántulajdon létesítését.
- Az új tulajdonviszonyok jelentős része nem egyszerű „magántulajdon": gyakran rendkívül összetett intézményi szerkezetek jönnek létre a magán- és a köztulajdon különféle bonyolult formáinak keveredésével.[13]
- Mivel nincs hazai kézben lévő mobilizálható magánmegtakarítás, amiből az állami részesedés kivásárlása finanszírozható volna, az újonnan keletkező intézményi tulajdonok privát összetevője jellemzően (1) a hazai (államszocialista időszakból származó) vállalatvezetői pozíció átalakulásának eredménye, egészen elképesztő mértékig díjazva az összeomlás előtt és alatt elfoglalt vezetői pozíciót;[14] illetve (2) külföldről érkezik, közvetlen külföldi befektetés formájában.
- A korábbi szocialista államok vagyonának felszámolását a poszt-államszocialista utódállamok (ezeket hívom „árverező államoknak") hajtják végre. A létrejövő intézményi formák a posztszocialista államok intézményi sajátosságainak lenyomatát hordozzák aligha-

[13] Lásd például Stark, 1996; Böröcz, 1993.

[14] Ez az átalakulás során a vezetői elit kiválasztásáról szóló számos empirikus tanulmány félreérthetetlen konklúziója (Böröcz-Róna-Tas, 1995; 1996; Róna-Tas-Böröcz 1996).

nem meglehetősen hosszú ideig. E lenyomat legfontosabb vonása a konfliktus a (poszt)szocialista állam uralkodó vagyonbirtokosi szerepe (szocialista jellegzetesség) és a felhalmozási folyamatban játszott szabályozó szerepe (a modern államok általános vonása) között. Mivel a tulajdonlás intézményeinek lázas átrendezése részint éppen az állam e szerepkonfliktusának gyakorlati kifejlése volt, a tulajdoni szerkezet jószerével *bármilyen* átalakítása elfogadhatónak tűnt (hiszen elmozdulást jelentett a múlt bürokratikus tulajdoni szerkezetétől).[15] Igaz ugyan, hogy a gyarmatosítás, s így a gyarmati államok kulcsszereplői voltak az eredeti tőkefelhalmozásnak, mégis, a nemzeti államok aligha játszottak olyan döntő szerepet az eredeti tőkefelhalmozásban, mint a poszt-államszocialista átalakulás esetében. Ha az átalakulás egyértelműen magántulajdont teremt (ennek tipikus esete a külföldiek általi kivásárlás), az államok az ilyen ügyleteket a lakosságtól, a külföldi befektetőktől és hitelezőktől érkező, vélt nyomásnak engedve viszik végbe. A poszt-államszocialista társadalmak múlttal szembeni, ideologikus *ressentiment*-ja arra ösztönözte az államokat, hogy felszámolják a legfontosabb eszközt – a gazdasági tulajdon fölötti ellenőrzést –, amellyel esélyük lehetett volna arra, hogy javítsák a világrendszerben elfoglalt helyzetüket. Mint Alexander Gerschenkron óta tudjuk, a gazdasági hatalom állami ellenőrzése és gazdasági növekedés érdekében való, stratégiai fölhasználása jószerével az egyetlen olyan eszköz, amelyet kelet- és közép-Európa társadalmai valaha is sikerrel alkalmaztak globális pozícióik javítására (Gerschenkron, 1959).

- A világgazdaság centrumának tőkecsoportjai meglehetősen egyenetlen mértékben tanúsítottak érdeklődést a volt-államszocialista tömb egyes gazdaságai iránt. Az érintett társadalmak gazdasági adottságai és világpiaci jelenléte ugyancsak fölöttébb eltérő formákat öltött. Ráadásul az állami tisztviselők és a vállalatvezetők közötti döntéshozatali munkamegosztás tekintetében is jelentős eltérések voltak tapasztalhatók. E változatosság vezetett oda, hogy a tulajdonátalakítás tekintetében is meglehetősen eltérő kimenetelek születtek. Az első néhány évben Magyarország és a hajdani NDK volt a két

[15] Ennek eredményeképpen a tulajdonátalakítási folyamat kifejezetten erőtlen volt gazdasági szempontból. A magas tranzakciós költségek és az eladó üzleti érdekeinek nem elég hangsúlyos képviselete miatt a privatizációból származó nettó állami bevétel Magyarországon és a korábbi NDK-ban (Bródy, 1996: 3) nulla volt. Az óriási botrányok a folyamatban valószínűsíthető korrupciót jelezték.

leginkább túlreprezentált gazdaságk a közvetlen külföldi befektetés szempontjából - annak ellenére, hogy az átalakulás módja és okai is meglehetősen eltérőek voltak a két országban. Az keletnémet államot egy szisztematikus privatizációs (és politikai tisztogatási) folyamat keretében „visszafejlesztették", (és) ez a környezet kivételes előnyöket kínált a nyugatnémet tőke számára. Ez olyannyira így van, hogy ma, az egykori keletnémet állami vagyon privatizációjának lezárulása és a *Treuhandanstalt*, a privatizációs folyamat levezénylésére felállított állami vagyonkezelő ügynökség feloszlatása után a szakértői vélemények szerint a vagyontárgyak több mint 85 százaléka egykori nyugatnémet vállalatok és magánszemélyek kezében van. Ezzel szemben keletnémet vállalatok és magánszemélyek csupán öt százalékát birtokolják a korábbi államuk vagyonának. Világos tehát, hogy a *Treuhandanstalt* privatizációs stratégiája összekapcsolta a privatizációt a nyugatnémet tőke bevonásával és annak biztosításával, hogy az egykori NDK-állam vagyona (nyugat)német kézben marad. Ami Magyarországot illeti - amely a megfigyelők egybehangzó véleménye szerint messze a leg-„piacosodottabb" társadalom volt a korábbi keleti tömb országai közül az államszocializmus összeomlásakor - itt a jogi, pénzügyi és más intézményi feltételek egyértelműen vonzóak voltak a külföldi tőke számára a kezdetektől. Erre ráerősítettek az olyan gazdaságföldrajzi és történelmi körülmények, mint az ország közép-európai szállítási és kommunikációs összekötőútként betöltött kulcspozíciója, az itt honoló viszonylagos béke és társadalmi nyugalom (ellentétben például az egykori Jugoszlávia háború sújtotta utódállamaival) és a magyar társadalom korábban létező, nyugati szomszédaihoz fűződő történelmi kötődései. Mindezek azt sugallták a nyugat-európai tőke számára, hogy Magyarország alkalmas kiindulópálya lehet az egykori keleti blokkba való további előrenyomuláshoz, és bizonyos tekintetben olyan szerepet játszhatna, amely halványan emlékeztet Ausztria előző évtizedekben betöltött szerepére.

- Az e társadalmakon - s különösen a tőkebeáramlásnak leginkább kitett társadalmakon - *belüli* társadalmi egyenlőtlenségek következtében a közvetlen külföldi befektetések tekintetében megnyilvánulpó területi és társadalmi egyenetlenségek ugyancsak hatalmasak voltak.[16]

[16] Magyarországon a közvetlen külföldi befektetések több mint kétharmada a fővárosban és annak közvetlen agglomerációjában történt.

A szovjet katonai megszállás geopolitikailag túldeterminált *status quo*-jának végével megrendült a régió összes államának stratégiai stabilitása. Számos ország a legalapvetőbb jellemzők terén esett át mélyreható változásokon, melyek területi integritásukat sértették meg: a régi határokat elmozdították, újakat létesítettek, az állam egyes korábbi területei más országokká lettek, és az érintett államok legitimitása etnonemzeti alapon erősen megkérdőjeleződött. Az egykori NDK beleolvadt a nyugatnémet állam szövetségi szerkezetébe. A régió mindhárom alkotmányosan elismert, többnemzetiségű állama - Csehszlovákia, Jugoszlávia és a Szovjetunió - osztódással szaporodni kezdett.[17] A lázas sietség a kisnemzeti függetlenség kivívására az államszocialista birodalmi valóság összeomlása után csak - a többnemzetiségű államaik felbomlásához ragaszkodó, földrajzilag nyugatabbra és gazdaságilag jobb körülmények közt létezők perspektívájából - az Európai Unió fokozatos és szemlátomást megállíthatatlan, szó szerint az érintett országok határain végbe menő kialakulásának és bővítésének összefüggésében érthető meg. Ha a kisállami függetlenség idejében elérhető, akkor esetleg korábban lehet csatlakozni az EU-hoz - és a csatlakozás során kedvezőbb csatlakozási feltételeket lehet kialkudni -, mint a gazdaságilag „fejletlenebb", többnemzetiségű szövetségi államok keretein belül. A leendő, független Cseh Köztársaságot, Szlovéniát, Horvátországot, Észtországot, Litvániát és Lettországot megálmodó értelmiségi és politikai elitek mind azt képzelték, hogy sokkal jobb esélyt kapnak egy korábbi, akadálymentesebb és könnyebb EU-tagsághoz, mint a nagyobb és esetlenebb Csehszlovákia, Jugoszlávia vagy a Független Államok Közössége. Ez a számítás nem volt megalapozatlan, mivel az EU-n belül is az volt a széles körben elfogadott vélekedés, hogy az Unió gyors „kisállami" keleti bővítése reális lehetőség. E tanulmány elkészítésének idejéig (azaz a szovjet „tömb" összeomlása óta eltelt hét évben) azonban ilyen jellegű lépés nem történt: az Európai Unió zavaros, többértelmű jelzéseket ad a régió belépésre váró kisállamainak a csatlakozásuk esélyeit illetően.

Mindeközben közép- és kelet-Európa államszerkezeteinek szétesése fájó, hétköznapi valóság. Az új határok létesítésével és a soknemzetiségű

[17] Természetesen a régió összes állama (akárcsak általában a világ államainak túlnyomó többsége) több etnikummal rendelkezik, tehát a gyakorlati kérdés az, hogy a jogrendszerük milyen mértékben vesz tudomást erről a körülményről. Ezt a fogalmat azért vezetem itt be, hogy megjelöljem azokat az államokat, amelyek határozott rendelkezéseket hoztak alkotmányos rendjükben a területükön lévő többféle etnikai csoport jelenlétének elismerésére.

államok szerkezetének felbomlásával a régió államainak teljes száma eddig *kilencről húszra* növekedett pusztán az egykori KGST európai területén, annak ellenére, hogy az NDK, az egyik állam a korábbi szovjet blokkból független jogutód nélkül „megszűnt". Ha a többi feltétel megegyezik, bármilyen emelkedés a résztvevők számában a konfliktus lehetőségét növeli és az ellentétes érdekek kibékítését exponenciálisan bonyolultabbá teszi. A szövetségek létrehozása, az elszigetelés, a különféle, határokon átható nyomás és korlátozás fenyegetése vagy gyakorlati alkalmazása a változtatás lehetséges eszközeként jelenik meg a nemzetközi színtéren.

Az egyes államok felbomlása ezenfelül növeli azon államok vélt relatív erejét, amelyek területileg sértetlenek maradtak. Visszafogottabb formában megjelennek a „nagyhatalmi" törekvések, legnyilvánvalóbban a megmaradt Jugoszláviában (amely a megőrzött jugoszláv katonai gépezet nagy részét felhasználta, hogy háborút indítson jórészt a korábbi szövetségi partnerállamai polgári lakossága ellen), Oroszországban (amely ugyanezt tette néhány saját belső kisebbsége ellen, amely kisállami függetlenségre törekedett), valamint valamivel mérsékeltebb és békésebb formában Románia, Magyarország, Albánia és Lengyelország szomszédaikat érintő regionális politikájában. Az új, kisállamok azzal mozdítják mindezt elő, hogy új nemzetállami retorika kialakítására helyeznek súlyt, amellyel saját etnikai kisebbségeik közös érdekeit fenyegetik – és erre a nacionalizmusra néhányan ugyancsak fogékonyak a szomszédos államokban.

A térség fokozott nemzetközi változékonyságára adott fő válasz a sietős NATO-csatlakozás volt, amelyre úgy tekintettek, mint a helyi konfliktusokra adható egyetlen komoly, kívülről érkező, potenciális biztonságot nyújtó válaszra. Ennek eredményeképp a fő vitapont a nemzetközi kapcsolatok terén a közép-európai államok és Oroszország között NATO-tagságuk kérdése volt. A megnövekedett katonai kiadásokat, az újonnan megszerzett függetlenség részleges feladását katonai téren és annak eshetőségét, hogy olyan nemzetközi konfliktusokba vonódnak be, amelyek egyébként nem érintenék a térséget, az új politikai elit nem látta túl magas árnak a NATO által ígért, szomszédokkal szembeni védelemért.

Ezen átalkulásoknak óriási volt a gazdasági és társadalmi ára. Maguk után vonták a térség államai külső kapcsolatrendszerének radikális átrendezését. A háborúk az érintett államokban polgárok millióinak okoztak szenvedéseket, és komolyan visszavetették a régiót azzal, hogy rászorították a háborúban szétszakadt nemzetek szomszédait és egyezményes partnereit, hogy kényszerintézkedésekkel kompenzálják export- és importpiaci veszteségeiket és hagyományos szállítási és kommunikációs útvonalaik elzáródását. A külföldi kivásárlások olyan tankönyvi szinten

1. táblázat. Változások az országok emberi fejlettségi index alapján kialakult rangsorában 1990 és 1994 között

Ország	HDI-besorolás 1990-ben	HDI-besorolás 1994-ben
Albánia	49	102
Bulgária	33	69
Horvátország/Jugoszlávia	34	77
Cseh Köztársaság / Csehszlovákia	27	39
Magyarország	30	48
Macedónia/Jugoszlávia	34	80
Lengyelország	41	58
Románia	58	79
Szlovákia/Csehszlovákia	27	42
Szlovénia/Jugoszlávia	34	35

Forrás: ENSZ Fejlesztési Programja 1991 és 1997. A Szerbiára vonatkozó adatok nem állnak rendelkezésre.

előre jelezhető következményekkel jártak, mint a külső szereplők belső piacnyerése, a külföldi befektetők számára kicsikart adókedvezmények és az új tulajdonosok által bezárt gyárak. Utóbbiak egyértelműen jelezték, hogy a „külföldi tőkebefektetés" stratégiai értelme az volt a nyugat-európai „befektetők" szempontjából, hogy a korábbi kelet- vagy közép-európai konkurenseket kiiktassák. A gazdaságirányítási rendszer és a vagyonszerkezet nagyarányú átalakítása a munka- és gyártási folyamatok jelentős áthelyezését eredményezte, és megismertette a helyi társadalmakkal a tartós munkanélküliség fogalmát - amely jelenség ismeretlen volt az államszocialista időszakban létrejött munkásosztály számára. A szó szoros értelmében világpiaci versenyfüggés csökkentette a kelet- és közép-európai munka értékét, hiperinflációt és a nemzetgazdasági teljesítmény visszaesését váltotta ki. Ez hirtelen hanyatlást okozott a közszolgáltatások minőségében, ami viszont visszatükröződött a születéskor várható élettartam stagnáló, sőt helyenként csökkenő tendenciáiban is.[18] Amint a 1. táblázatból látható, az országok besorolása a talán vitatható elnevezésű, de ténylegesen inkább figyelmeztető erejű, emberi fejlettségi index (HDI) alapján - az ENSZ Fejlesztési Programja által számított, a születéskor várható élettartamból, a felnőttkori műveltségből, az iskolában töltött évek átlagára vonatkozó adatokból és az egy főre jutó GDP-ból számolt

[18] Lásd: ENSZ Fejlesztési Programja, 1991; 1997

mutató – (Szlovénia kivételével) valamennyi államszocializmusból kilépő ország esetén hirtelen visszaesést mutat.

Az 1-es táblázatban szereplő tíz ország átlagos rangsorbeli visszaesése 26,2, négy év alatt. A 26 országnyi átlagos hanyatlás négy év alatt rendkívül hirtelen periferizálódást sejtet. Mindez még meghökkentőbb, ha figyelembe vesszük, hogy a korábbi Szovjetunió utódállamai, melyeknek némelyike még katasztrofálisabb visszaesést produkált, nem szerepelnek az adatok közt.

Konklúzió

Közép- és kelet-Európában az államszocializmus vége a XX. század legnagyobb birodalmi struktúrájának összeomlását hozta magával. Megszüntette a komprádor államok katonai és politikai bázisát, ami számos váratlan átalakulási folyamatot indított el. Mindez hatással volt ezen államok létezésnek alapjaira – területi integritásukra, valamint tulajdonosként és a tőkefelhalmozási folyamat szabályozójaként betöltött összetett szerepükre. Az intézményi szerkezet átalakulásának eredményeképpen a periferizálódás folyamata – amely a legtöbb esetben a komprádor államok összeomlása előtt elkezdődött – felgyorsult, és egyértelműen megmutatkozott a lakosság nagy részének életminőségét érintő intézkedések jelentős csökkenésében. A tulajdonátalakulás, a nemzetközi kapcsolatok átszerveződése és a periferizálódás mind az államszocialista komprádor állam összeomlásának következményei, amely árverezőként definiálja újra magát az átalakulási folyamatban, és értékesíti közvagyonát a világgazdasági követelményeknek való, szolgálatkész megfelelés jegyében.

Nyilvánvaló, hogy a szocializmus kései időszakában az államszocialista államok anomáliát képviseltek a világgazdaságban. Az életszínvonal terén „túlteljesítettek", a demokrácia és a belső legitimitás tekintetében pedig „alulteljesítettek". Két szempontot érdemes itt figyelembe vennünk. Először is fontos e tényezőket szem előtt tartani, amikor e társadalmak tőkés jövővel kapcsolatos népszerű elvárásait és a megvalósult kapitalizmus láttán érzett kiábrándulásukat próbáljuk megérteni. Az államszocialista társadalmak tagjai számára, akik az ingyenes alap- és középszintű egészségügyi ellátás, a szociális védelem és a térítésmentes tanulási és kulturális önmegvalósítási lehetőségek világában szocializálódtak, nehéz lett volna előre látni, hogy „önmagában" a birodalmi függési rendszer eltörlése, az állami szuverenitás helyreállítása, a gazdasági vállalkozások szabad bevezetése és más ehhez hasonló, vonzó átalkulások ily mértékű

elszegényedéshez és a jóléti intézményrendszer ily mérvű rombolásához vezetnek.

Bizonyos értelemben az átalakulás főkérdése az volt, hogy a megmutatkozó hirtelen hanyatlás problémájának meghatározása láttán miként értelmezzük azokat a „pozitív" statisztikai anomáliákat, amelyeket a szocialista államok képviseltek. Lehetséges úgy érvelni - ahogy az IMF és különféle más, nemzetközi gazdasági nyomásgyakorló szerv, valamint szakértőik ezt bizonyos vehemenciával meg is teszik -, hogy ezt az anomáliát úgy kell kiküszöbölni, hogy a régió társadalmait „összhangba" kell hozni a világ többi, hozzájuk hasonló jövedelmű részével, azaz csökkenteni kell ellátásukat a közjólét és a kollektív fogyasztás terén általában. Ez az oly jól ismert, feltételezhetően egyetemes megoldás a szerkezetváltásra.

Mindamellett más módon is végig lehet gondolni a kései szocialista társadalmak pozitív aránylagos anomáliáját. Rendkívüli eredményeik az életszínvonal terén történelmi örökségük részének is tekinthetők lettek volna, olyan örökségnek, amelyből viszonylagos előnyök is kovácsolhatók lettek volna. Ha így tekintjük ezeket az anomáliákat, abból is kiindulhatnánk, hogy a főbb gazdasági, politikai és társadalmi intézményi rendszerek többsége, amely a széles körben elérhető oktatási, egészségügyi és más közjóléti ellátások biztosításához szükséges, már rendelkezésre áll. Ez olyan népességet eredményez, amelynek magasabb a képzettségi szintje, mint gazdaságuk világrendszeri pozíciója alapján várható. Megfelelő iparpolitikai kezdeményezésekkel e pozitív anomáliák világpiaci betörési lehetőségként szolgálhattak volna e társadalmaknak a számára. Egy ilyen forgatókönyv megvalósulása esetén ugyancsak megszűnne a posztszocialista államok ellentmondásos helyzete - ez esetben azonban nem az életminőség csökkentésével és az intézményrendszer leépítésével, hanem a nemzetgazdasági teljesítmény „feljavításával". Az, hogy ez még nem történt meg, nagyban köszönhető a rendszerváltó elitek ideológiai igyekezetének, hogy meggyőzzék sajátmagukat a „nyugati" politikai „bizalom" mindenek fölött értékes voltáról, amiért érdemes a posztkomprádor államokat árverezőkké alakítani fejlesztőállamok helyett, a nemzetgazdaság jövedelemtermelő tulajdonát pedig - amire addig a sarló és kalapács árnyéka vetült - ezúttal *kalapács alá* vetni.

1999

Irodalom

Bodnár, Judit. 1996. „The post-state-socialist city. Urban change in Budapest", PhD-disszertáció, Department of Sociology, Johns Hopkins University, Baltimore.

Bodnár, Judit - Böröcz, J. 1998. „Housing advantages for the better-connected? Institutional segmentation, settlement type and network effects in late state-socialist housing inequalities", *Social Forces* 76: 4, June, 76 (4): 1275-304.

Borneman, John. 1992. *Belonging in the Two Berlins. Kin, State, Nation,* Cambridge, MA: Cambridge University Press.

Böröcz, József. 1992a. „Dual dependency and property vacuum: social change on the state socialist semiperiphery", *Theory and Society* 21: 77-104.

— 1992b. „Dual dependency and the informalization of external linkages: the case of Hungary", *Research in Social Movements, Conflicts and Change* 14: 189-209.

— 1993. „Simulating the great transformation: property change under prolonged informality in Hungary", *Archives européennes de sociologie / Europaisches Archiv für Soziologie / European Journal of Sociology* XXXIV (1): 81-107, May.

— 1994. „The triple crisis: state, class and nation in central Europe after the collapse of dual dependency", *Political Economy of the World System Panel on the Transition from State Socialism,* Az Amerikai Szociológiai Társaság éves gyűlése, Los Angeles, augusztus 9.

— 1995. „Social Change by Fusion?" A Nemzetközi Szociológiai Intézet 32. konferenciáján elhangzott tanulmány, Universita degli Studi, Trieste - Gorizia, július 3-6.

— 1996. *Leisure Migration. A Sociological Comparison,* Oxford, UK: Pergamon Press.

— 1998. „Reaction as progress: economists as intellectuals". In: András Bozóki (ed.) *Intellectuals and Politics in Central Europe,* Budapest: Central European University Press.

Böröcz, József - Róna-Tas, Ákos. 1995. „Small leap forward: emergence of new economic elites", *Theory and Society* 5: 751-81.

— 1996. „Musical chairs: economic elite selection under managerial hegemony in four post-state-socialist societies", az Európai Tanulmányok Társaságának konferenciáján elhangzott tanulmány, Chicago, március 14-16.

Böröcz, József - Smith David A. 1995. „Introduction: late twentieth-century challenges for world-system analysis". In: uők (szerk.) *A New World Order? Global Transformation in the Late 20th Century,* Westport, CT: Greenwood Press, 1-15.

Bródy, András. 1996. „Az állam (tulajdonának) elhalása, avagy merre vezet az út Dublinbe", *Kritika* 12: 2-3.

Campbell, John. 1996. „An institutional analysis of fiscal reform in postcommunist Europe", *Theory and Society* 25: 45-84.

Gerschenkron, Alexander. 1959. „Economic backwardness in historical perspective". In: B. F. Hoselitz (ed.) *The Progress of Underdeveloped Areas,* Chicago: University of Chicago Press, 3-29.

Hertle, Hans-Hermann. 1996. *Chronik des Mauerfalls. Die dramatischen Ereignisse um den 9. November 1989,* Berlin: Ch. Links Verlag.

Róna-Tas, Ákos - Böröcz, József. 1996. „Formation of new business elites in Bulgaria, the Czech Republic, Hungary, and Poland: continuity and change, pre-communist and communist legacies", a „Demokrácia, piacok és polgári társaságok az 1989 utáni Kelet-Közép-Európában" című konferencián elhangzott tanulmány, Minda de Gunzburg Center for European Studies, Harvard University, Cambridge, Mass., május 17-19.

Sik, Endre. 1986. „Labor exchange of households in Hungary". In R. Andorka - L. Bertalan (eds.) *Economy and Society in Hungary,* Budapest: Department of Sociology, Karl Marx University of Economic Sciences, 35-66.

Stark, David. 1996. „Recombinant property in Eastern European capitalism", *American Journal of Sociology* 101: 993-1027.

Stark, David - Nee, Victor. 1989. „Toward an institutional analysis of state socialism". In: V. Nee - D. Stark, with M. Selden (eds.) *Remaking the Economic Institutions of Socialism: China and Eastern Europe,* Stanford: Stanford University Press, 1-31.

United Nations Development Program 1991. *Human Development Report 1991,* New York: United Nations Development Program.

— 1997. *Human Development Report 1997,* New York: United Nations Development Program.

Wunderwirtschaft 1996. *Wunderwirtschaft. DDR-Konsumkultur und Produktdesign in den 60er Jahren,* 1997. augusztus 17. - 1997. január 12. im Museum in Nordflügel auf der Kulturbrauerei, Knaackstrae 97, Berlin-Prenzlauer Berg.

5

A túl jó léttől a nyers realitásig

Köszönöm a kérdést, s a magam (történeti-összehasonlító gazdaságszociológusi) módján megpróbálok hozzájárulni - mihez is? Talán fogalmazzunk úgy: a magyar társadalom egyetlen demográfiai tényének jobb megértéséhez világméretű összehasonlításban. Két dolog késztet erre.

Egyrészt úgy érzem, a lehetségesnél jóval kisebb az átjárás az összehasonlító szakszociológiák és a lehető legnagyobb elemzési egységet tételező társadalomtudományi perspektíva, a világrendszer-elmélet között. Különösen visszásnak érzem, hogy (az előbbinek kvantitatív-pozitivista hagyományai, az utóbbinak nem liberális politikai áthallásai miatt) jószerével beszélő viszony sincs a demográfia és a világrendszer-elemzés között, annak ellenére, hogy - mint remélem, e jegyzetből is kitűnik majd - meglehetősen kézenfekvő és fontos összefüggésekről van szó.

Másrészt, minden tárgynak, így a magyar társadalomnak is két formája van: egy külső és egy belső. A magyarországi közbeszédnek mind a tudományos, mind pedig a politikai mezőjében két gyakorlat viaskodik egymással. Az egyik kizárólag a belső formákra figyel. E gondolkodásmódban fel sem merül, hogy a mi, belülről szemlélve oly sajátos társadalmi jelenségeinket célszerű vagy akár lehetséges volna a széles nagyvilág mint összehasonlítási keret közegében szemügyre venni. A másik beszédmód másról sem szól, mint implicit, magunkra nézve eleve eldöntött módon negatív összehasonlításról „a világgal". Egy olyan „világgal" azonban, amely kizárólag Európa tőlünk nyugatra elhelyezkedő szerkezeteinek (jócskán idealizált) képét foglalja magában. Amikor másokkal való összevetés útján valami külső kép-félét próbálunk rajzolni magunkról, rendre kizárólag magunknál gazdagabb társadalmakkal hasonlítjuk magunkat össze - anélkül, hogy a világpiaci egyenlőtlenségek hatását szisztematikusan számításba vennénk. Így képtelenek vagyunk koncentrálni az ország világgazdaságban elfoglalt helyére. A globális gazdaság - szegénység következményeit tehát vagy kontextualizálatlanul magyar sorscsapásként, vagy pedig valami, a Nyugattal szembeni öröklött alacsonyabbrendűség perdöntő bizonyítékaként fogjuk fel. Mondanom sem kell, mindkét konklúzió hibás.

A szerkesztők szíves engedelmével a magam néhány kéziratoldala erejéig ezúttal a jobb tájékozódás kedvéért, az európainál tágabb összehasonlító perspektívát javaslok. Az ENSZ Fejlesztési Programja által közzétett adatok alapján arra invitálom az olvasót, hogy a világgazdaság valódi egyenlőtlenségrendszerében gondoljuk végig a körkérdésben említett magyarországi népesedési jelenségek közül azt, amelyet a legaggasztóbbnak tartok: a születéskor várható élettartam alakulását.[1]

Két ábra közé szervezem, amit elmondandó vagyok. Ezek a születéskor várható élettartam különbségeit a vásárlóerő-paritáson számított egy főre jutó bruttó belföldi termék (GDP/cap [PPP$]) függvényében ábrázolják egy, Magyarország szempontjából releváns országcsoport-felosztás szerint.[2]

Az alábbi csoportokat különböztetjük egymástól:

- az EU-országok,
- a kelet- és közép-európai volt államszocialista tábor országai (a volt Szovjetunió, illetve ennek utódállama nélkül), benne Magyarországgal,
- a volt Szovjetunió, illetve ennek utódállamai,
- az 1989–90-es kelet- és közép-európai összeomlás után is szocialista berendezkedésűként fennmaradt országok, illetve
- a világ valamennyi egyéb országa.

E felosztást a következő két előzetes megfontolás csoport indokolja:

1. Általános, a világkapitalizmus egészére kiterjedő összefüggést tételezek az (itt az egy főre jutó bruttó hazai termékben mért) gazdasági jövedelemtermelő képesség és az adott társadalom tagjainak nyújtott életminőséget a legszélesebb értelemben jelképező, korspecifikus mortalitási rátákból számított, születéskor várható élettartam között:
2. Ezen belül közelebbről három összehasonlításra vagyok kíváncsi.
   a. Érdekel, valóban a közérdek szempontjából jobb hatásfokkal fordítják-e át az Európai Unió tagországai, illetve a hajdan államszo-

[1] Az UNDP-adatok nem tartalmazzák a nem-specifikus megoszlásokat.

[2] Az országok csoportosítását, kódolását és elemzését magam végeztem az UNDP-táblázatok alapján. Itt emlékeztetek rá: az effajta összehasonlítás az egyes államot teszi elemzési egységgé. Ennek fő módszertani hátránya az, hogy az államok közötti nagyságbeli eltérésekre érzéketlen Albánia és Kína egyforma súllyal nyom a latban.

cialista berendezkedésű társadalmak gazdasági teljesítményüket a közjónak, a várható élettartamban megragadható változatára - ahogy ezt egyrészt a szociáldemokrata jóléti államok önreflexiója, másrészt az államszocializmusról szóló munkák egy részének konklúziói sugallják. Ezen összehasonlítással adok válaszfélét a körkérdés európai utalására is.

b. Tudni szeretném, hogy az államszocializmus elmúltával a legkülönfélébb társadalmi átalakulási folyamatokon átesett, s egymástól életszínvonal szempontjából most is, korábban is meglehetősen eltérő volt-szocialista országok különböznek-e egymástól a tekintetben, hogy miként fordítják át gazdasági teljesítményüket a népesség életminőségének a születéskor várható élettartamban megnyilatkozó szintjére.

c. Harmadrészt kíváncsi vagyok arra is, miként változtak ezek az összefüggések, ahogy az államszocializmustól megvált országok időben távolodnak „rendszerváltásuk" időpontjától.

Így a két ábra szerkezete azonos, kételemű idősorként az 1990-es és 1994-es év összehasonlítását teszik lehetővé.

Az I. ábrából kiviláglik: erős pozitív összefüggés áll fenn az egyes országoknak a világgazdaság hierarchikus rendszerében elfoglalt helye és a születéskor várható élettartam átlagos értéke között. Leegyszerűsítve: minél gazdagabb az ország, annál hosszabb a születéskor várható élettartam. (Tehát minden olyan összevetés, amely nem koncentrál a világgazdaságban elfoglalt helyre, szükségképpen torz eredménnyel szolgál.) A szórás viszonylag csekély a széleken és nagyobb középtájon. A középmezőny - a wallersteini félperiféria, ahol Magyarország is elhelyezkedik - az a terület, ahol ez az összefüggés a legkevésbé szigorú. Mint sok egyéb szempontból, a várható élettartam terén is itt a legnagyobb az esély a „meglepetésekre".

Az 1990-es adatok szerint mind az EU-tag, mind pedig a volt/még mindig államszocialista országok az eloszlás felső karéján helyezkednek el: az egy főre jutó GDP alapján várt értéknél magasabb eredményeket mutatnak fel. Az Európai Unió országainak belső jóléti intézményrendszere és az Unió „szolidaritási alapjai" csakúgy, mint az államszocializmus különféle földrajzi, társadalomtörténeti, politikai és kulturális közegekben létrejött változatai olyan makrointézményi környezetet teremtettek, amely lehetővé tette, hogy az ezen intézményeket használó társadalmak tagjai szebben, jobban, kiszámíthatóbban, veszélytelenebbül, s így tovább éljenek, mint amire ezen intézmények nélkül módjuk lett volna szigorúan,

1. ábra. A születéskor várható élettartam az egy főre jutó GDP (PPP$) függvényében, volt politikai tömbönként, az államszocializmus végén (1990)

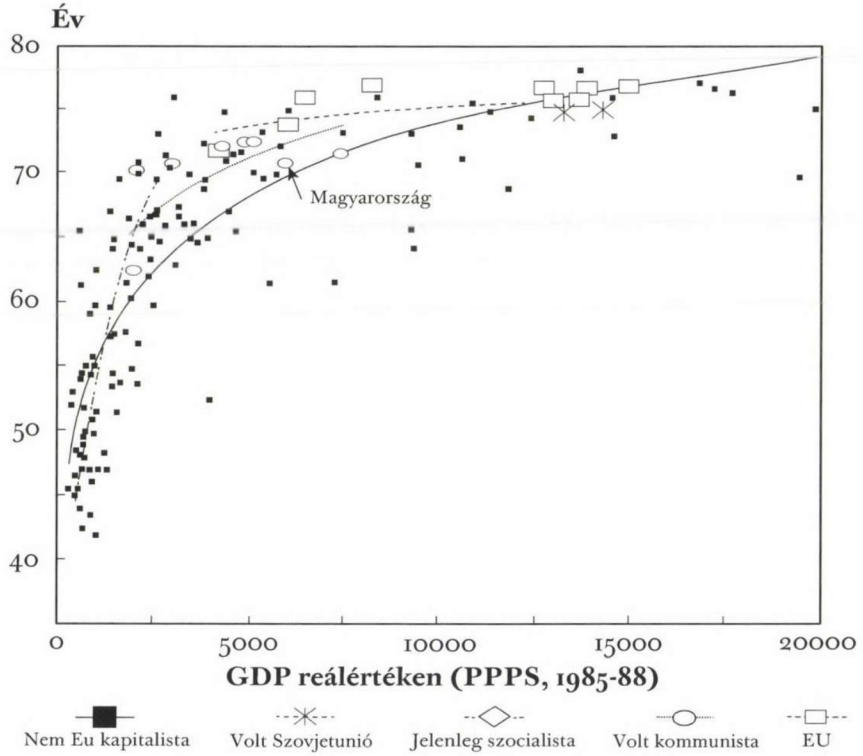

Forrás: Humán Development Report 1991. 1. tábla 119–121.

a gazdasági teljesítményük alapján[3]. Kétségtelen, hogy ezt az eredményt az államszocialista rendszerek némely, mélyen antidemokratikus történeti minták átvétele és bizonyos geopolitikai okok miatt a politikai szabadságjogok, különösen a képviseleti demokrácia formális intézményeinek betiltásával, akadályozásával, eltorzításával elegyítették. E súlyos államszocialista „demokrácia-deficit" azonban, úgy tűnik, kevéssé tükröződik az életminőség e mennyiségi makromutatójában – részben talán azért,

[3] Ez az ábrázolás még azt a némileg pontatlan és funkcionalista ízű, ugyanakkor azt az intuitíve meglehetősen szuggesztív megfigyelést is alátámasztja, hogy olybá tűnik, mintha az államszocializmus különféle fajtái, illetve a nyugat-európai szociáldemokrata jóléti állammodell, amely jelenleg az Európai Unióban emelkedik szupranacionális szintre, az eltérő világgazdasági helyzetek adta feltételek között nem volt más, mint többé-kevésbé adekvát intézményrendszeri megoldás a tömegek életszínvonal-emelésre vonatkozó, modernkori igényeinek kielégítésére. Az államszocializmus kelet-közép-európai válfajának összeomlása így csupán e modern tömegigény ezen nemdemokratikus kielégítésmódjának végét jelenti a félperiférián.

2. *ábra.* Születéskor várható élettartam az egy főre eső GDP (PPP$) függvényében, volt politikai tömbönként, négy évvel az államszocializmus után (1994)

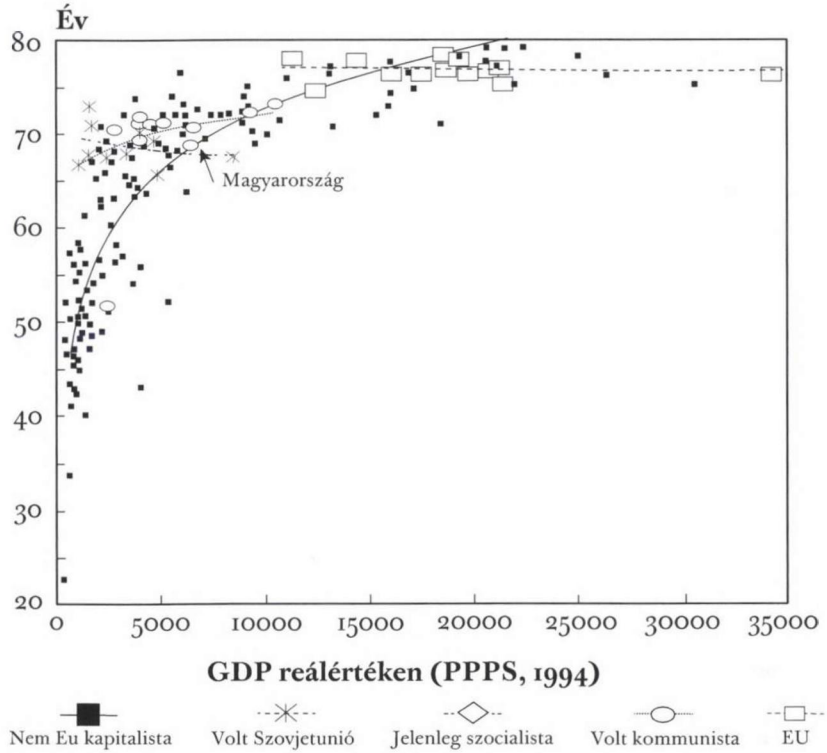

Forrás: Human Development Report 1997. 1. tábla 146–148.

mert a nem-államszocialista világ, s különösen ennek az államszocialista tömbbel a világrendszer hierarchiájában összevethető helyet elfoglaló, félperifériás-perifériás része sem volt, enyhén szólva, teljességgel diktatúramentes övezetnek tekinthető.

Nézetem szerint ez, az államszocializmust csakúgy, mint a szociáldemokrata jóléti államot jellemző „jólét-túlteljesítés" az empirikus alapja annak a jelenségnek, amit Kornai János a „koraszülött jóléti állam" névvel illet.[4] Világosan jelzik a „jólét-túlteljesítés" tényét az EU, valamint a volt, illetve maradt államszocialista országcsoportok saját regresszióvonalai, illetve az e csoportokba nem tartozó országok (az ábra egészen átívelő,

[4] Rendkívül szerencsétlen metaforával állunk szemben. Azáltal, hogy a gazdaság-szegénység distinkciót a „koraszülöttség" időre utaló metaforájával fejezi ki, szerintem eltorzítja mondanivalójának lényegét, s az ötvenes évek sematikus modernizációideológiáival rokon képzetet sugall. Ennek bővebb kifejezésére azonban itt nincs alkalom.

folyamatos vonallal jelzett) várható értékei közötti eltérések:[5] e vonalak rendre a világgazdaság sem szocialista, sem szociáldemokrata-jóléti - a rövidség kedvéért mondjuk így: „nyerskapitalista" - államaiban feljegyzett adatok alapján becsült regresszióvonal fölött helyezkednek el. Erre számos magyarázat lehetséges: jómagam hajlok arra, hogy - noha egymástól sokban eltérő intézményrendszeri jellegzetességek (az úgynevezett szociáldemokrata jóléti államok „Európai Unió" nevű szupranemzeti változata,[6] illetve az államszocialista állam kollektívfogyasztás-preferáló magatartásának maradványai révén, ám így vagy úgy mégis - mindkét államcsoport közös jellemzője, hogy egyaránt jelentős Polányi-féle értelemben vett makro-újraelosztási mechanizmusokat működtetnek.

Magyarország 1990-ben a világgazdaság „nyerskapitalista" válfajának várt értéke fölött, de az államszocialista tömb regresszióvonala alatt - mintegy az államszocialista és a „nyerskapitalista" logika által kijelölt helyek között - a „nyerskapitalizmusban" várt értéknél jobb helyet foglalt el. Ennek alapján az az értelmezés tehát, hogy a születéskor várható élettartam Magyarországon, az államszocializmus végén, katasztrofálisan alacsony lett volna, s így a mai problémák az államszocializmus közvetlen következményei volnának, nem állja meg a helyét.

A 2. ábra az 1994-es helyzetet rögzíti. 1990-nel szemben két változás azonnal szembeszökő.

1. Az Európai Unió tagországainak regresszióvonala gyakorlatilag tíz szintes lett (b_{EU}= -0,54 - vagyis az EU újraelosztási rendszere az EU saját területén belül megszüntette a születéskor várható élettartam függését az adott ország gazdasági erejétől,[7] miközben a „nyerskapitalizmusban" ez az összefüggés tovább erősödött.[8] Ezt az eredményt az EU viszonylag hátrányos helyzetű tagországaiban mért egy főre jutó GDP és a születéskor várható élettartam jelentős - a két ábra összehasonlítása alapján látható: egyes esetekben 2-3 éves egyidejű emelésével érte el.[9]

[5] A várt értékek logaritmikus regressziószámítással kerültek becslésre.

[6] Az EU esetében a szupraállami újraelosztás jelentőségét az jelzi, hogy 1990-es görbéjének meredeksége alig több mint egynegyede a világ nem-újraelosztó részén tapasztalható összefüggésnek, s csupán mintegy harmada a kelet-közép-európai országokénak (b_{EU}=2,33, miközben $b_{világ}$=8,35 és $b_{Kelet\text{-}Közép\text{-}Európa}$=0,22).

[7] 1994-ben b_{EU} = -0,54.

[8] Az 1990-es $b_{világ}$ = 8,35 helyett 1994-ben $b_{világ}$ = 9,22.

[9] Eközben a kelet-közép-európai országok stagnálása, illetve visszaesése miatt megszűnt az 1990-ben még létező átfedés az egy főre jutó GDP tekintetében, Európa két

2. A volt-államszocialista tömb kelet-közép-európai országainak körében másfajta átrendeződés ment végbe: a magasabb egy főre jutó GDP-jű volt-államszocialista országok - köztük hazánk - hajszálpontosan a „nyerskapitalista" világ regresszióvonalára estek vissza, míg a régió szegényebb államai megtartották az államszocialista időszakból öröklött előnyeiket. Mivel a térségben a legnagyobb egy főre jutó GDP a legjelentősebb közvetlen külföldi tőkebefektetésű, legszélesebb körben privatizált gazdaságú országokban (Cseh-, Lengyel- és Magyarországon, illetve Szlovéniában) figyelhető meg, nehezen kizárható az az értelmezés, hogy a megfigyelt várható élettartam-esés annak tudható be, hogy a rendszerváltó „árverező-állam"[10] az államtalanítás poszt-államszocialista logikája szempontjából sikeresen leépítette az államszocialista „jólét-túlteljesítő" intézményrendszert, miközben ennek helyén nem jött létre semmi, mintegy vákuum keletkezett.[11]

Mint köztudott, Magyarország mind az államszocializmus összeomlását megelőző, mind pedig az ezt követő időszakban az államszocialista struktúrák leépítésének úttörője volt, az intézményrendszer reformja terén csakúgy, mint a világ nem-államszocialista piacaival való közvetlen kapcsolatok kiépítésében és a közvetlen külföldi tőkebefektetések terén. Ennek megfelelően „jólétteljesítményünk" a térség államaihoz képest hamarabb kezdett zuhanni és valamivel nagyobbat esett, mint a régió többi országában. (A II. ábra adatai szerint 1994-ben már mintegy két évvel volt alacsonyabb a magyarországi születéskor várható élettartam Kelet-Közép-Európa várt értékénél, szemben a mintegy egy évnyire tehető 1990-es eltéréssel.) A volt Szovjetunió sikerállamaihoz képest ez az egy évnyi zuhanás ugyanakkor kimondottan mérsékeltnek mondható.

régiója között: a legszegényebb EU-országok 1994-ben már jóval gazdagabbak, mint a legjómódúbb kelet-közép-európai volt-szocialista tagjelöltek. Ebben az értelemben régiónk a rendszerváltozás óta csak távolabb került az EU-tagságától.

[10] E fogalomról bővebben ld. Böröcz József: „From Comprador State to Auctioneer State: Property Change, Relignment and Peripherialization in Post-State-Socialist Central Europe". Forthcoming in David A. Smith - Dorothy Solinger - Steven Topic (eds.): *The State Still Matters,* New York: Routledge, 1999.

[11] Ugyanez figyelhető meg a volt Szovjetunió utódállamainak körében is: az államszocializmussal vége a „jólét-túlteljesítő" intézményrendszernek, s a gazdagabb, a világkapitalizmusba társaiknál intenzívebben, közvetlenebbül és gyorsabban integrálódott utódállamok visszahullottak a világ-regresszióvonalra vagy az alá, miközben a szegényebb, intézményrendszerükben kevésbé globalizálódott utódállamok továbbra is komoly (az ábrából ítélve, durva becsléssel esetenként jó 6–10 éves!!) „jólét-túlteljesítés" állapotában vannak.

Magyarország és EU-tagságra váró volt államszocialista társai e pillanatban a világgazdaság jóléti intézmények által nem „javított" változatának megfelelő teljesítményt nyújtanak a születéskor várható élettartam vonatkozásában. Ezt nyilván azért fogadjuk megütközéssel, mert egyrészt a születéskor várható élettartam emelkedése békeidőben szekuláris trendnek tekinthető, csökkenése tehát legalábbis meghökkentő, másrészt az ezt megelőző másfél-két generáció során az államszocialista berendezkedés intézményei a „nyerskapitalizmusban" várt értéket jócskán meghaladó jólét- s így élettartam-teljesítményt produkáltak, s a jelenlegi körülményekhez képest „túlzott" várakozásokra szocializálták a lakosságot és az elemzőket egyaránt. Ma a „nyerskapitalizmus" világának középmezőnyében helyezkednek el. Emiatt a helyes vonatkoztatási pontunk nem a rohamosan egységes centrumterületté váló EU, hanem a velünk nagyságrendileg összehasonlítható egy főre jutó GDP-jű, jóléti intézményekkel gyéren ellátott, nem európai félperiféria.

Hogy e téren javulás várható-e, attól függ, képes lesz-e a magyar társadalom a saját újraelosztó intézményrendszerének kreatív reformjára az adott „félperiféria" egy főre jutó GDP mellett is. Ez aligha jelentheti az Európai Unió intézményeinek mechanikus átvételét: egyrészt azért nem, mert azon intézmények egy része teljes jogú tagságot tételez fel az EU mai feltételei között, ami egy, a legszegényebb EU-tagországoknál jó négy-ötezer dollárral alacsonyabb egy főre jutó GDP-jű pályázó esetében legalábbis kétséges. Másrészt, mivel még soha senki sikerrel ki nem próbálta, nem tudjuk, egyáltalán működőképes-e a nyugat-európai szociáldemokrata jólétiállam-modell a mi jelenlegi világgazdasági helyzetünkben.

Elgondolkodtató lett volna persze egy másik alternatíva is: ez az újraelosztó intézmények leépítése útján a „nyerskapitalista" regresszióvonalhoz való visszaesés helyett sajátos, a természeti adottságokhoz hasonló, társadalmi-intézményi hagyatékként kezelte volna az államszocialista „jólét-túlteljesítő" intézményrendszert, s erre mint egyedi, sehol másutt jelen nem levő sajátosságra alapozva dolgozott volna ki sajátos jövedelemnövelő világpiaci stratégiákat a térség társadalmai számára. Nem ez történt. Így a jelen helyzetben egy gyors és az újraelosztási rendszerek tekintetében azonnal egyenrangú EU-felvétel csodájától eltekintve, a következő alternatíva áll a magyar társadalom előtt: 1. a jelenlegi „lelkülettel" tovább süllyed a „nyerskapitalista" regresszióvonal alá, a kiemelkedően diszfunkcionális intézményrendszerű félperiféria országok társaságába, illetve 2. újabb, ezúttal nem államszocialista, de továbbra is „demokráciadeficites" állami újraelosztó rendszereket teremt, s ezzel újból a félperiféria létben konzerválja önmagát.

1993

6

Gondolatkísérlet a globális elosztásról. Polányi Károly emlékére

Mi lenne, ha életbe lépne egy egyenlőbb globális elosztási rendszer, s a gazdagabb országok kötelesek lennének több pénzt tenni a közösbe, vagyis több jutna a világ szegény régióinak? Az eredmény, állítja a szerző, meglepő. A gazdag országok életszínvonala nem csökkenne drasztikusan - az így lehetővé váló infrastrukturális fejlesztések nekik is új munkalehetőségeket teremtenének -, a szegények életkörülményei és lehetőségei pedig sokat javulnának.

Alapos tévedés volna megfeledkezni arról, hogy az utóbbi négy-öt évszázad során a kapitalizmus szervezte meg Földünkön a különféle kistérségek, társadalmak, földrészek közötti kapcsolatok rendszerét, s önáltatás volna nem tudomásul venni, hogy e rendszert kezdettől fogva az egyenlőtlen csere és a világméretű hatalmi hierarchiák logikája szervezi. Hiba volna azonban azt gondolni, hogy a világ társadalmait ma, a maga súlyosan egyenlőtlen és igazságtalan módján összefogó rendszer volna az egyetlen *lehetséges* szerveződés.

A globális összefüggésekkel foglalkozó társadalomtudósok nagy része lemondó attitűddel viseltetik tárgya iránt. A világrendszer egészének szintjén megfigyelt egyenlőtlenségek makacsul növekvő tendenciája láttán, s a rohanó egyenlőtlenségeket „egyetlen ésszerű" világrendként beállító ideológiák zajában legtöbb kartársam öncenzúrát alkalmaz, s el sem kezd gondolkodni azon, vajon miként festene egy, a globális összekapcsolódások tekintetében a talán mainál is szorosabban összefonódó, ám a jelenleginél igazságosabb elosztási elven működő és egyéb szempontból is emberhez méltóbb, globális rendszer. Mint utópiára legyintünk rá arra a kérdésre, nem volna-e elképzelhető egy olyan globális elosztási mechanizmus, melynek révén hosszú távon, értelmesen szervezett módon jelentős érték áramolhatna a ma „gazdag" régiókból a „szegény" térségek társadalmaiba.

Szerintem is utópikus minden ilyen ötlet. Jelen írásom célja így színtiszta provokáció. Annak végiggondolására szeretném ösztökélni az olvasót, hogy pontosan *mi is az, ami utópikus* benne. Mintegy a visszájáról közelítem a problémát: megpróbálom azt láttatni, *mi az, ami lehetségesnek tűnik* - s teszem ezt nyilvános adatok segítségével.

Induljunk ki a legszélsőségesebb elképzelésből. Képzeljük el, mi lenne, ha mintegy varázsütésre életbe lépne a világban egy tökéletesen hatékony, radikálisan egyenlőségelvű, globális újraelosztó mechanizmus. Tegyük fel, az emberiség által megtermelt érték összmennyisége nem változna, de ennek elosztása teljesen egalitáriussá válna, azaz a világ minden államában egy csapásra egyazon összegre rúgna az egy főre jutó nemzeti jövedelem. Hogy e világátlag milyen lehetőségeket nyitna meg és milyen korlátokat támasztana az emberiség számára, azt a nyájas olvasó könynyűszerrel, tapasztalati úton eldöntheti: kéretik egy pillanatra letenni az újságot s kipillantani az utcára. Csehország, Mexikó és Uruguay mellett ugyanis a mai Magyarország egy főre jutó nemzeti jövedelme áll legközelebb a világátlaghoz.

A globális jövedelem ilyetén, radikális egyenlőségelven történő elosztása egészen tűrhető körülményeket tenne lehetővé a világ népei részére - főleg akkor persze, ha az így érvényes átlagot még a mai magyarországi gyakorlatnál is felelősebb és hatékonyabb módon költenék el a világ államai. E nemzeti jövedelem teszi lehetővé a magyar társadalom számára például, hogy a korábban Nyugat-Európa-szerte *morbus hungaricus*ként aposztrofált, a tömeges szegénység egyik tüneteként felfogható népbetegséggel való együttélés veszélye nélkül élje mindennapi életét, az ingyenes iskola-, nyugdíj- és egyéb szociális ellátórendszerekről nem is szólva. A globális „közép" joggal irigység tárgya a világ nagy részében.

Mármost, ami a betevő falat elemi kérdéseit illeti, a világátlag körül elhelyezkedő országok, így Magyarország társadalma számára vajmi kevéssé járna közvetlenül érzékelhető változással, ha a globális jövedelemelosztás rendszerét újraelosztó alapokra helyeznék. Ez azonban nem jelenti azt, hogy tágabb összefüggésben ne volnánk alaposan érdekeltek egy ilyen rendszer bevezetésében, sőt. Remélem, az alábbiakból részben kiderül, miért volna nagyon is jól felfogott, hosszú távú érdeke még a politikai világmegváltásba többgenerációs tapasztalatai okán alighanem joggal belefásult kelet-közép-európai világátlag-társadalmaknak is egyfajta, az összemberiség szintjén racionális, globális jövedelem-újraelosztási rendszer megteremtése.

Az Egyesült Nemzetek Közgyűlésének 1995-ben tartott, kilencvenhatodik plenáris ülése az 1997 és 2006 közötti időszakot az „Első Szegénységellenes ENSZ-évtizednek" kiáltotta ki. A közgyűlési határozat „felszólítja" nemcsak „az Államokat", hanem „az Egyesült Nemzetek egész rendszerét, a releváns nemzetközi szervezeteket és [a nemzetközi rendszer] minden egyéb érintett résztvevőjét, hogy aktívan vegyenek részt az évtized pénzügyi és technikai támogatásában s különösképpen abban,

hogy *a határozat döntései és ajánlásai gyakorlati és konkrét szegénységmegszüntetési programokban és tevékenységekben öltsenek testet*".

E rendkívül összetett dokumentum a továbbiakban külön-külön szólítja meg a világ jómódú és szegény államait, és minden egyes államra *a világgazdaságban elfoglalt helye szerint különböző feladatokat ró.* Ahelyett, hogy siránkozna a globális szegénység mértéke fölött, a felhívás rendkívül fontos politikai lépést tesz tehát: rámutat, hogy a szegénység önmagában nem megszüntethető, s megjelöli *a globális egyenlőtlenségeket* mint a nyomor fő kiváltó okát.

Mármost, ami a világ üléstermeken túli realitásait illeti, az ENSZ-évtized első öt évében - melyekre nézve már rendelkezésünkre állnak a világ országai által nyújtott gazdasági teljesítményekre vonatkozó becslések - nyomát sem tapasztalni annak, hogy foganatja lett volna az ENSZ-határozatban foglaltaknak. A globális egyenlőtlenségek érzékelhetően nem csökkentek - sőt bizonyos jelzőszámok tanúbizonysága szerint makacsul növekednek. (A globális egyenlőtlenségeknek két fő összetevőjét különböztetik meg: az egyes államok közötti egyenlőtlenségeket és az államokon belüli egyenlőtlenségeket. Jelen írásomban értelemszerűen az előbbivel foglalkozom, de ez korántsem jelenti, hogy az utóbbival kapcsolatban ne volnának fölöttébb nyomós problémák világszerte.)

Az alábbiakban azt vizsgálom meg, mi volna a gazdaságstatisztikai realitása egy, a fent említettnél jóval kevésbé radikális globális egyenlőtlenségcsökkentő intézkedéssorozatnak, amely valami olyasfélével próbálkozna, amit az ENSZ-határozat a maga tapintatos módján pedzeget. Mivel járna, ha az emberiség megpróbálná korlátozni a globális jólét és az ezzel együtt járó, piaci mechanizmusok révén érvényesülő előjogok azon formáját, amit Giovanni Arrighi *oligarchikus vagyonként* határoz meg? Az oligarchikus vagyon nem más, mint „hosszú távú jövedelem, amelynek semmi köze nincs a kedvezményezettje által tett erőfeszítések intenzitásához, illetve hatékonyságához, s amely soha nem áll mindenki rendelkezésére, függetlenül attól, hogy [a kedvezményezettek körén kívül eső csoportok tagjainak] erőfeszítései mennyire intenzívek vagy hatékonyak". Az oligarchikus vagyonnak - itt - nem az egyéni, hanem az állami változata az, ami engem érdekel. A kérdés tehát ez: merőben számszaki alapon elképzelhető volna-e egy, a jelenleginél kevésbé kiegyensúlyozatlan, kevésbé igazságtalan globális államközi jövedelemelosztási rendszer?

Két konkrét kérdést próbálok megválaszolni. Ezek:

1. „Mekkora világgazdasági szintű erőforrás-átcsoportosításra volna szükség ahhoz, hogy érzékelhető mértékben csökkenjen a globális egyenlőtlenségek mértéke?"
2. „Milyen hatást gyakorolna a világgazdaság elosztási rendszerére, ha a globális piac mechanizmusai által teremtett egyenlőtlenségek ellensúlyozására létrejönne egy globális újraelosztó rendszer – valahogy úgy, ahogy a jóléti állam kiegészíti, s így részlegesen korrigálja a tőkefelhalmozás folyamatát a saját területén?" Ebben az értelemben a jövedelemelosztás elképzelt, alternatív rendszere nem volna más, mint átmenet a nemzetállami újraelosztásból a globális újraelosztásba, valahogy úgy, ahogy a tőkés piac súlypontja áttevődött a nemzeti gazdaságról a világgazdaságra valamikor a tizenhatodik és a tizenkilencedik század között.

1. tábla. Nemzetijövedelem-világátlagok, 2000, valamint a születéskor várható élettartam és írni-olvasni tudás, 2001

Becslési módszer	Átlagos nemzeti jövedelem (USD)	Államok a nemzeti jövedelem-skálán	Születéskor várható élettartam (év)	Írni-olvasni tudó felnőttek (%)
GNI/cap. Atlas	5170	Luxemburg 42 060	78,1	99
		Svájc 38 140	79,0	99
		Japán 35 620	81,3	99
		Csehország 5250	75,1	99
		Mexikó 5070	73,1	93
		Sierra Leone 130	34,5	36
		Burundi 110	40,4	49
		Etiópia 100	45,4	40
GNI/cap. PPP	7410	Luxemburg 45 470	78,1	99
		USA 34 100	76,9	99
		Svájc 30 450	79,0	99
		Belarusz 7550	69,6	100
		Brazília 7300	67,8	87
		Kongó 570	40,6	63
		Tanzánia 520	44,0	76
		Sierra Leone 480	34,5	36

Becslési módszer	Átlagos nemzeti jövedelem (USD)	Államok a nemzeti jövedelem-skálán	Születéskor várható élettartam (év)	Írni-olvasni tudó felnőttek (%)
GDP/cap. FX	5634	Luxemburg 56 372	78,1	99
		Svájc 46 737	79,0	99
		Japán 44 830	81,3	99
		Uruguay 6114	75,0	98
		Magyarország 5425	71,5	99
		Sierra Leone 147	34,5	36
		Burundi 141	40,4	49
		Etiópia 116	45,4	40
GDP/cap. PPP	7115	Luxemburg 50 061	78,1	99
		USA 34 142	76,9	99
		Norvégia 29 948	78,7	99
		Botswana 7184	44,7	83
		Litvánia 7106	72,3	100
		Burundi 591	40,4	49
		Tanzánia 523	44,0	76
		Sierra Leone 490	34,5	36

Forrás: Világbank, 2002, *World Development Indicators*, adat-CD-ROM
Forrás: UNDP, 2003, *Human Development Report 2003*. New York: ENSZ: 237-40

Mint az előbbi táblázat szemlélteti, a világgazdaság egyes résztvevői közötti átlagjövedelem-különbségek mára megdöbbentő méreteket öltöttek. A világgazdaság leggazdagabb államára (mind a négy becslési technika értelmében: Luxemburgra) a nemzeti jövedelem világátlagának hat-tízszerese jut, míg a világ legszegényebb gazdaságaiban az egy főre jutó átlagjövedelem a becslési módszertől függően mindössze az egytizennegyed-egyötvenketted részét, azaz kettő-hét százalékát teszi ki a világátlagnak. Másként fogalmazva, az Atlas-módszerrel számított bruttó nemzeti termékben (GNI/cap) a világ leggazdagabb államai *420-szor akkora átlagjövedelmet* (!) biztosítanak polgáraiknak, mint a legszegényebbek. A globális jövedelemegyenlőtlenségek e mértéke akkor is fölfoghatatlan, abszurd, elfogadhatatlan és történelmileg precedens nélküli, ha tekintetbe vesszük, hogy Luxemburg adatát némileg felduzzasztják a közelmúlt magyar gazdasági elitjének történetéből is jól ismert „offshore" befektetések, s hogy a világ legszegényebb országainak belső árarányai némileg eltérnek a világpiaci árarányoktól - így például

a legalapvetőbb élelmiszerek vonatkozásában valamivel nagyobb a belső nemzeti jövedelem vásárlóereje, mint amit a nemzetközi pénzpiaci ellenérték tükröz (ezért kisebbek a vásárlóerő-paritáson, azaz PPP-módszerrel mért egyenlőtlenségek, mint a pénzpiaci árfolyamokon számított értékek).

Miféle globális erőfeszítést igényelne tehát, hogy a világ államait közelebb hozzuk a világátlaghoz? Mi volna, ha - a tökéletes világegyenlősdi helyett - megelégednénk azzal, hogy a köztük ma meglevő egyenlőtlenségeket *a felére* csökkentenénk? Ez igen mérsékelt első lépésnek fogható föl: ha bevezetésre kerülne egy ilyesféle reform, a világ szegény országai továbbra is sokkal, de sokkal szegényebbek maradnának, mint a gazdagok - csak éppen fele olyan mértékben, mint ma. Ez az átalakulás azt jelentené, hogy megfeleződne a világátlag és az adott ország adata közötti távolság: az átlag fölöttiek némileg lecsúsznának, és a korábbi jövedelmi szintjük és a világátlag között „félúton" állnának meg; az átlag alattiak ugyanakkor fölfele kúsznának, hogy aztán pontosan a korábbi adatuk és a világátlag közötti szinten álljanak meg. (Hogy mennyire kevéssé ambiciózus ez a kritérium, azt jól mutatja, hogy az 50%-os csökkentés nagyjából azt jelentené, hogy a globális államközi jövedelmi egyenlőtlenségek mértékét a 19-20. század fordulójának nagyságrendjére, a gyarmati rendszer csúcspontján mérhető mértékre esnének vissza.) A számításaimban használt 50%-os érték persze önkényes: bármely egyéb aránnyal is megismételhető a gyakorlat.

Hol találnák magukat tehát a világ országai, ha az államközi jövedelemelosztásban bevezetnénk egy olyan rendszert, amely épp feleannyira volna egyenlőtlen, mint a jelenlegi? (A továbbiakban az egy főre jutó nemzeti jövedelem Atlas-módszerrel történt becslésének eredményeképpen előállt adatokból számított eredményekről számolok be. A GNI - angolul: Gross National Income - a belföldön előállított értéktöbbletet méri, s nem veszi számításba az adott országban leányvállalatokkal jelen levő, külföldi központú multinacionális vállalatok által termelt értéket, viszont beszámítja az adott ország saját multijainak külföldön szerzett jövedelmét. Az Atlas-módszer az adott évben, nemzeti valutában termelt értéktöbbletet az adott év és az azt megelőző két év átlagos hivatalos USD-árfolyamán számítja át dollárra.)

Az államok közötti jövedelmi rangsor értelemszerűen nem változna: a ma leggazdagabbak volnának akkor is a leggazdagabbak, s a legszegényebbek a legszegényebbek. A dollárban számított összegek tekintetében a legnagyobb mértékben a lista élén álló Luxemburg jövedelmi adata csökkenne, Svájcé egy kicsit kevésbé s így tovább, míg el nem érnénk Csehországot (amelynek egy főre jutó nemzeti összjövedelme 5250 dol-

lárról 5120 dollárra csökkenne). Csehország alatt életbe lépne a rendszer újraelosztó mechanizmusa: Mexikó egy főre jutó nemzeti jövedelme már növekedne, ha csak alig kimutathatóan is (5070 dollárról 5120 dollárra). A listán lefelé haladva egyre érzékelhetőbbé válik az egy főre jutó jövedelem növekedése. A Jordánia és Paraguay közötti jövedelemszintű államok nemzeti jövedelme durván megduplázódna; a Száziföld és Türkmenisztán közöttieké megháromszorozódna s így tovább, míg el nem érnénk a lista végén kullogó Etiópiát, amelynek egy főre jutó nemzeti jövedelme durván a huszonötszörösére növekedne. (Ne feledjük: Etiópia ezzel is csak a felét dolgozná le a világátlagtól számított hátrányának.)

A globális jövedelemelosztás ilyetén reformja valóban jócskán csökkentené a világ leggazdagabb társadalmainak átlagjövedelmét. Luxemburg lakóinak jövedelmi átlaga valahol a mai Franciaország és Írország szintjére süllyedne, Svájc pedig a mai Kanada és Írország között találná magát. Az életminőség némely fontos vonatkozását tekintve azonban jószerével nem is volna érzékelhető a változás: Luxemburg születéskor várható élettartamadata (78,1 év) már ma is pontosan az Írország-Kanada pár vonatkozó adata között található, és az írni-olvasni tudó felnőtt lakosság aránya tekintetében már ma sincs mérhető különbség a globális jövedelmi skála csúcsán található társadalmak között. Ugyanez a helyzet Svájc, illetve az Írország-Kanada pár vonatkozásában, s csak a Japánban becsült születéskor várható élettartam magasabb egy picivel, mint Ausztrália és Kanada jelenlegi adata (melyek „között" Japán találná magát jövedelmi szempontból). A dolog érdemi részét tekintve tehát oly csekélyek a világ leggazdagabb országai között életminőség tekintetében megfigyelhető különbségek, s mint történeti szociológus teszem hozzá: az ide vágó vívmányok oly mélyen beágyazottak a világ centrumországainak társadalmi-történelmi intézményrendszerébe, hogy a globális újraelosztó reform által előidézendő átlagjövedelem-csökkenés aligha okozná az életfeltételek társadalmi szinten kezelhetetlen összeomlását e gazdag társadalmakban.

Ami a lista alján elhelyezkedő társadalmakat – azaz az emberiség többségét – illeti ugyanakkor, a jövedelemelosztási reform várható pozitív hatásának leírásához alig találunk megfelelő jelzőket. A skála alján elhelyezkedő, 100 és 270 dollár közötti átlagjövedelmű tizenkilenc ország jövedelme a mai Jamaica és St. Vincent szintjére (azaz a 2610 és 2720 dolláros közötti szintre) emelkedhetne. Eközben Jamaica és St. Vincent valahova a mai Costa Rica és Libanon közé „költözne", miközben az utóbbiak egy szintre kerülnének Chilével és Venezuelával, amelyek viszont Magyarországra és Trinidad/Tobagóra hajaznának. Ami a lista legnagyobb államait illeti, Kína becsült egy főre jutó nemzeti jövedelme elérné a mai

Törökországét, míg India valahol a mai St. Vincent és Belorusszia között találná magát. Belorusszia a mai Libanon szintjére emelkedne, Törökország pedig a mostani Lengyelország jövedelemszintjét érné el. Eközben Lengyelország a mai Horvátország és Magyarország jövedelemszintjét tudhatná magáénak, Horvátország pedig utolérné Magyarországot.

Mindez a pénzben kifejezett értékeknél is nagyobb hatást gyakorolna a lista alsó felén elhelyezkedő társadalmak életminőségére, ugrásszerűen javítva a mai perifériák társadalmainak mindennapi életkörülményeit. Mivel az életminőség és a jövedelem közötti összefüggés nem lineáris, *a várható előnyök sokkal jelentősebbek, mint a költségek.* Minden egyéb tényező változatlanul hagyása mellett a jövedelmi skála alján elhelyezkedő társadalmakban a születéskor várható élettartam a jelenlegi 34,5 és 52,5 évről 70 év körülire, azaz huszonöt-száz százalékkal növekedhetne. Az írni-olvasni tudás tekintetében negyven-kétszáz százalékos volna a növekedés. Talán nem szükséges részletezni, milyen erőforrás-robbanást jelentene az egészséges élettartam hosszabbodása és az elemi kommunikációs készségek elsajátítása (így a képzési és munkavégzési lehetőségek megteremtése) a munkaerőpiacon való részvétel, a vállalkozási készség, a kreativitás, a társadalmi konfliktusok kezelhetősége, a háborúk, az éhínségek és a járványok elkerülése, a társadalmi reprodukció általános folyamata s általában a társadalmi élet normalizálása tekintetében.

Igen ám, de vajon megvalósítható volna-e mindez? Tisztán számszaki értelemben a rendszer csaknem el tudná tartani saját magát. A ki- és befizetések egyenlege negatív volna ugyan, ám az így keletkező deficit mértéke mindössze a világjövedelem 0,93%-ára rúgna. Ez jelentős, de nem szükségszerűen leküzdhetetlen probléma. A legnagyobb globális szubvenciókat a jelen állapot szerint Kína, India, Indonézia, Pakisztán, Banglades, Nigéria, az Orosz Föderáció, Vietnam, Etiópia és a Fülöp-szigetek társadalmai kellene, hogy kapják. A kínai, indiai, indonéz és vietnami gazdaság közelmúltbeli, dinamikus növekedése és Oroszország tartósan erős energiapiaci helyzete azt ígéri, hogy a „fölzárkóztatás" tényleges költségei valószínűleg az általam számítottnál csekélyebbek volnának.

A legnagyobb be- és kifizetések listája némileg átalakul, ha azt vesszük figyelembe, teljes nemzeti jövedelmük mekkora hányadát érintené a reform. E szempontból a rendszer finanszírozásának legnagyobb terhét a legmagasabb egy főre jutó nemzeti jövedelmű gazdaságok viselnék: így Luxemburg nemzeti jövedelme 43,9%-kal kellene, hogy csökkenjen ahhoz, hogy ez a nagyon gazdag, kis ország gazdasági erejének megfelelő mértékben vegye ki a részét az emberiség létfönntartásából. Még a jövedelmi

skála harminchetedik helyét elfoglaló Dél-Korea is nemzeti jövedelmének mintegy húsz százalékát kellene, hogy befizesse a globális újraelosztási alapba. A jövedelmek jelenlegi elosztási rendszerének egyenetlensége miatt a befizetés a 42. helyen álló Uruguaynál csökkenne a 10% alá, Csehországnál enyészne el, majd a ma a 44. helyet elfoglaló Mexikónál fordulna szubvencióba. A dollárban számítva legnagyobb befizető - az Egyesült Államok - befizetendő nemzetijövedelem-hányada tekintetében az ötödik helyen áll.

A nemzeti jövedelmének legnagyobb arányát befizetni kényszerülő húsz országból tizenegy az Európai Unió tagja. Az EU mai huszonöt tagországa közül tizenkilenc befizetője volna a rendszernek, s ha az EU-t egyetlen tételként kezeljük, a világ második legnagyobb befizetőjével állunk szemben. Az EU által befizetendő összeg mintegy 80%-át tenné ki az Egyesült Államok összegének.

Hogy az ilyen szintű globális jövedelem-újraelosztással járó teher ésszerűen kezelhető-e, hogy pontosan milyen mechanizmusok volnának alkalmasak egy ekkora összegeket kezelő, globális pénzügyi intézményrendszer bevezetésére és tisztességes, átlátható, megbízható működtetésére, s hogy mik volnának a korrupciómentes, társadalmilag és környezetileg egyaránt hosszú távon fenntartható fejlesztési célok, melyekre ezek az összegek fordítandók volnának - nos, ez természetesen nem derül ki az általam ismertetett számításokból. Ugyancsak nem világos, milyen szervezeti és hatalmi rendszert igényelne egy ekkora, az államok fölött átívelő, globális újraelosztó intézmény, s hogy miként volna biztosítható így ilyen szervezet demokratikus, az összes érintett - az emberiség egésze - érdekeit érdemben szem előtt tartó és bürokráciamentes működése.

Ami azonban a dolog merőben számszaki oldalát illeti, egy efféle reform nem tűnik teljességgel megvalósíthatatlannak. A tíz-negyven százalék körüli újraelosztási ráták nem ismeretlenek a mai világgazdaságban: a mai, leggazdagabb államok esetében az állami költségvetés GDP-hez viszonyított aránya a huszonöt-ötven százalékos tartományban mozog. Az természetesen teljességgel elképzelhetetlen, hogy ekkora összegeket egy csapásra hozzáadjunk a mai állami költségvetésekhez - ugyanakkor érdemes emlékezni arra, hogy a mai „nemzetállami" redisztribúciós ráták ugyancsak teljességgel elképzelhetetlenek lettek volna száz-százhúsz évvel, azaz négy-öt emberöltővel ezelőtt.

A pénzben mérve legnagyobb befizetők listájának élén az Egyesült Államokat, Japánt, Németországot, az Egyesült Királyságot, Franciaországot, Olaszországot, Kanadát, Spanyolországot, Hollandiát és Ausztráliát találjuk. A tíz legnagyobb leendő befizető közül nyolc tehát NATO-tagor-

ság. Mivel a jelenlegi rendszerben a kormányzati költségvetések jelentős része bújtatott vagy nyíltan elismert katonai kiadás, s mivel – a stockholmi Békekutató Intézet szerint – „a katonai kiadások a magas jövedelmű országok körében a legmagasabbak", alighanem a világ számos jómódú államában, a kormánykiadások számos területén volna lehetőség jelentős költségátcsoportosításra.

Egy efféle reform életbe lépése esetén a világ gazdag társadalmaiból a szegény országokba átcsoportosítandó összegek jelentős része alighanem infrastrukturális beruházások és közösségi fogyasztási javak formáját öltené, s így mind a globális „középen", mind pedig a jövedelmi skála élén álló gazdaságok jelentős hasznot húzhatnának az így keletkező keresletből. Mivel e fiskális világreform csak nagyon hosszú távon volna megvalósítható, bőven volna rá mód, hogy fokozatosan bevezetve, ismételt, apró korrekciók révén korlátozzuk a reform hatására várható megrázkódtatásokat.

A globális-monetarista ideológia által javasolt fiskális-restrikciós reformok bevezetését társadalmi közegtől, történelmi háttértől, gazdaságföldrajzi körülményektől, politikai összefüggésektől és piaci realitásoktól függetlenül, világszerte proponáló szervezetek egybehangzóan arra próbálnak bennünket rábeszélni, hogy kizárólag pénzügyi dimenzióban gondolkodjunk a gazdaságról s a világról egyáltalán. Érdemes elgondolkodni azon, mi volna, ha az emberiség mintegy a saját fegyverét fordítaná szembe a globális monetarizmussal, s arra kezdené használni a globális gazdasági intézményeket, hogy az emberiség egészének és az emberiség társadalmi-kulturális sokszínűségének hosszú távú fönntarthatósága érdekében szisztematikusan korlátozza a jelenlegi, obszcén módon elrajzolt jövedelmi egyenlőtlenségeket. Vajon képes vagy inkább hajlandó volna-e a világgazdaság intézményrendszere arra, hogy az egyenlőtlenségek legkülönfélébb, rafinált formáinak létrehozatala, fenntartása és állandó újratermelése helyett ezek hosszú távon átgondolt csökkentésére törekedjen? Elképzelhető-e, hogy a nemzetközi bankrendszer – a kapitalizmus története során először – ne csak a perifériákról a centrumokba szippantsa a gazdasági erőforrásokat, hanem centrifugális áramlások keretéül is szolgáljon? Az ugyanis bizonyos, hogy még egy – talán, eleinte, viszonylag – korlátozott hatékonyságú globális újraelosztási rendszer is a hasznos, tevékeny emberi élet kiteljesítésének olyan lehetőségeit nyitná meg embertársaink túlnyomó többsége előtt, amit ma csak a globális jövedelmi piramis felső harmadát-negyedét elfoglaló szerencsés, érdemtelenül kivételezett, a jelenlegi rendszerben a globális teljhatalmat gyakorló kisebbség ismer.

Noha mindez a „tisztán" számtani kalkuláció szerint, legalábbis elvileg nem tűnik teljesen megvalósíthatatlannak, egy efféle reform bevezetése – csakúgy, mint minden gazdasági intézmény létrehozatala, ahogy ezt nem utolsósorban Polányi Károly munkássága alapján jól tudjuk – megfelelő társadalmi intézmények létrehozatalát igényli. Társadalmi intézményekét, amelyek képesek arra, hogy az emberiség józan és felelősen gondolkodó többségének elgondolásait, jövőképét politikai úton megvalósítsák a globális szinten szervezett ostobaság, önzés, kisszerűség, erőszak és gonoszság politikájával szemben.

Noha a „tisztán" gazdasági természetű eszközök, mint láttuk, nagyjából rendelkezésre állnak, átfogó, globális jövedelem-újraelosztó reformról szó sem esik. Ez pedig arra utal, hogy elképzelhető: a ma létező társadalmi és politikai intézmények nem alkalmasak egy efféle kezdeményezés megvalósítására. Annyi bizonyos, hogy például a Nemzetközi Valutaalapot, a WTO-t, az ENSZ-t, a davosi világgazdasági elitcsúcsot, a Párizsi Klubot, az EU-t, a NAFTA-t, az ASEAN-t, a nemzetközi bankrendszert, illetve a világcsendőrséget nem erre a célra hozták létre. A feladat viszonylag egyszerű: ami átalakítható, annak az átalakítását meg kéne kezdeni; ami akadálya a reformnak, azt le kellene bontani; amely feladatra pedig nincsen jelenleg létező globális intézmény, arra létre kellene hozni azt.

A globális jövedelemegyenlőtlenségek jelenlegi mértékét tekintetbe véve két út áll az emberiség előtt: megteremtjük a globális újraelosztás intézményrendszerét, vagy nem csinálunk semmit. Noha rövid távon jóval egyszerűbbnek és olcsóbbnak tűnik, az utóbbi lényegében nem más, mint annak kinyilvánítása, hogy az emberiség morális egysége, az „ember" mint morális kategória merő fikció, s hogy az emberiség világra, történelemre, társadalmi viszonyokra, alapkérdésekre reflektáló, józan, értelmes, normális része hajlandó együtt élni azzal a történelem utóbbi néhány töredékmásodpercében kialakult válságjelenséggel, mely egymástól földrajzilag, „állampolgársági" alapon szegregált csoportokra tagolja az emberiséget, s az így létrehozott, mesterségesen elkülönített csoportoknak brutálisan eltérő életlehetőségeket kínál. Az utóbbi választás az emberiség ma ismert formájának fennmaradását veszélyeztető felelőtlenség (s egyben az *apartheid* nevű társadalomszervezési logika alapszerkezete).

Az egyetlen elfogadhatónak tűnő út – kollektív társadalmi és politikai cselekvés a globális jövedelem-újraelosztás érdekében – gyakorlati megvalósításának feladata alighanem a legnagyobb kihívás a ma élő emberiség, benne a legkülönfélébb közösségek, politikai és társadalmi

szervezetek, mozgalmak, államok és államok fölötti hatalmi rendszerek számára egyaránt. Hogy egy efféle reform keresztülvihető-e békés úton, e pillanatban nem eldönthető, hiszen soha, senki nem tett rá kísérletet. Ami az „Első Szegénységellenes ENSZ-évtizedet" illeti – nos, ez legalább abban segít, hogy érzékeljük, milyen távol vagyunk még a megnyugtató megoldásoktól.

2005

7

„Kína felemelkedése" és a világjövedelem változó eloszlása

A geopolitika azt vizsgálja, valamely szervezet miként vetíti ki hatalmát a határain kívüli világra. Kulcsfontosságú eleme ennek a befolyásnak az egyes szereplők számára rendelkezésre álló gazdasági erőforrások mennyisége, különösen másokéval - a különféle üzleti partnerekével, versenytársakéval és ellenfelekével - összehasonlítva. Ez a fejezet az államok gazdagságának és gazdasági súlyának geopolitikai változásait vizsgálja a szovjet „tömb" összeomlása és 2001 között, vagyis addig a pontig, ahol a globális geopolitika dinamikáját az Egyesült Államok kormányának a 9/11-es terrortámadásokra adott reakciója újraírta.

Az 1989. február 4-től (amikor a „kerekasztal-beszélgetések" a Lengyel Egyesült Munkáspárt és a szemben álló értelmiségiek között elkezdődtek) 1991. december 26-ig (amikor a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa hatályon kívül helyezte az 1922-es alkotmányt, és bejelentette a Szovjetunió felbomlását) tartó, harmincnégy hónap olyan geopolitikai átalakulást hozott, amelynek jelentőségét az emberiség történetében még csak most kezdjük megérteni. Gyakran úgy utalnak rá - tévesen -, mint a „szocializmus végére" vagy a „történelem végére", illetve - alig helytállóban, ahogy Észak-Korea és Kuba esete mutatja - „a hidegháború végére", pedig ennek a geopolitikai váltásnak a politikai-gazdasági alapja egy sor olyan intézmény eltávolítása volt, amelyek alkotmányos-jogi megszorításokat róttak a magántőke működésére 72 éven keresztül a volt Szovjetunióban és 41 éven át Kelet-Európában.

Az 1917-es orosz forradalom következtében a teljes globális termelési kapacitás 9,5%-a, a világ népességének pedig 8,6%-a kikerült a magántőke közvetlen irányítása alól. E lépés nem volt sem tökéletes, sem pedig végleges: az államszocialista gazdaságok sosem szakadtak ki igazán a globális kapitalizmus vérkeringéséből. Mégis elég jelentős volt ahhoz, hogy világméretű stratégiai reakciót váltson ki a kapitalizmus fenntartásában érdekelt erőkből. A második világháború utáni ázsiai és kelet-európai államszocialista átalakulások következtében hozzávetőleg a világ összterméke 18%-ra nőtt az államszocialista országok által előállított jövedelem aránya, népességük pedig csaknem elérte a világnépesség egyharmadát.

Az európai államszocializmus bukásának hatására a volt szovjet blokk kelet-európai és észak-eurázsiai államainak teljes termelési kapacitása – 1989-ben a bruttó világtermék közel 10,7%-a és a világnépesség 7,9%-a – ismét a tőkés világrendszer szabályainak és dinamikájának hatása alá került.[1] Az 1989 óta eltelt idő lehetőséget arra, hogy közelebbről szemügyre vegyük az átalakulási folyamatokat, amelyek a szovjet geopolitikai projekt összeomlása óta lezajlottak. A kép egész meglepő.

Néhány ilyen folyamatot a világrendszer-elmélet szellemében magyarázok.[2] E vizsgálódás empirikus alapjául a világgazdaság-történet Angus Maddison (2001, 2003) által elvégzett, *longue-durée* elemzése szolgál. A Maddison munkáját összegző, széles körben használt, remek online adatbázis becsléseket nyújt a világ minden államáról az 1989 utáni időszakban (egészen pontosan 1989-től 2001-ig). A 2001-es töréspont mintegy véletlenül lehetővé teszi, hogy megvizsgáljuk a szovjet blokk összeomlásának első következményeit, kizárva a „terror elleni háború" és a szénhidrogén-árak ezt követő megugrásának zavaró hatásait.

A világ szigorúan elrendezett, egyedi társadalmi valóság, ahogyan azt a világrendszer-elmélet támogatói igen határozottan állítják. Minden szereplő sorsa (elemzésemben: az egyes államok globális pályája) minden más szereplő (állam) sorsával összefüggésben áll. Az egyes szereplők gazdagodása és a globális hatalmuk növekedése ezért oksági logika szerint – ha nem is mindig pontosan nulla összegű folyamatban, de a kapcsolati háló bonyolultan szőtt, többdimenziós, történelmileg alakított és lassan, de biztosan változó globális hálózatában – mások elszegényedésével és globális befolyásuk csökkenésével jár együtt. Ahhoz, hogy geopolitikai szempontból megérthessük a folyamatot, melyben az államok a világrendszer centruma felé haladnak (centripetális mobilitásban vesznek részt) vagy attól távolodnak (centrifugális pályát írnak le), kulcsfontosságú megértenünk az egyes országok pályáját *az összes többi állammal összefüggésben*.

Mivel a tőkés világrendszer hierarchikusan szervezett egész, amely egyaránt tartalmaz hihetetlenül gazdag és nyomorultul szegény, rendkí-

[1] A számítás a Maddison-tanulmánnyal (2003) együtt megjelentetett, kiegészítő online adatbázis alapján készült.

[2] Mivel ez a tudományág széles körben ismert, csak a terület legjelentősebb klasszikusait említem, akiknek munkája angolul hozzáférhető: Fernand Braudel (különösen 1981; 1982; 1986); Immanuel Wallerstein (pl. 1974); Giovanni Arrighi (1996); Arrighi és Beverly Silver (1999); Samir Amin (1976); Janet Abu-Lughod (1989); André Gunder Frank (1998); Christopher Chase-Dunn (1998); Chase-Dunn és Thomas Hall (1997) és John M. Hobson (2004) munkáit.

vüli hatalommal bíró és reménytelenül erőtlen társadalmakat, alapvető dinamikájának megértéséhez elkerülhetetlenül fel kell tennünk két meglehetősen alapvető kérdést: látunk-e bármilyen elmozdulást a világrendszer centripetális és centrifugális mobilitásának általános logikájában? Mit árulnak el az állami mobilitás legjelentősebb esetei a világban zajló változások irányáról?

Az előző, hidegháborús időszak bipoláris zsákutcájának vége - akármilyen meghatározó is - csak egyike volt a többi, párhuzamosan futó átalakulási folyamatnak, amely a következő tizenkét évben a világban bekövetkezett. A szovjet projekt összeomlása a következő, újabb jelentős történelmi változások összefüggésrendszerében zajlott le:

1. A nyugat-európai társadalmak szupraállami hatalmi szervezetének belső integrációja, amit ma Európai Uniónak nevezünk, soha nem látott méreteket és intenzitást nyert. Az, hogy ez a hatalmas és egyre befolyásosabb szervezet rendíthetetlenül elkerüli az állammá válást, teljesen új dinamikát nyit meg a globális geopolitikában - olyan dinamikát, amely kreatív válaszokat vár minden más szereplőtől.[3]
2. Mivel a hidegháború egyik pólusa (a szovjet oldal) visszalépett a versengéstől és feloszlatta a kétpólusú patthelyzet fenntartását szolgáló intézményeit, az ellenkező oldal a kölcsönös pusztítás fenyegetésétől tovább növelt intézményeinek birtokában egyedülálló méretű világhatalomra tett szert. Ahogy a Szovjetunió leszerelte vagy nyugdíjba küldte különféle globális stratégiai eszközeit, egy új stratégiai rendszer született meg - hívhatjuk „posztbipolárisnak" -, amelynek fő jellemvonása egyetlen oldal, a kétpólusú patthelyzet „nyugati" oldalának megnövekedett globális katonai jelentősége. Ma ennek vezető állama oly mértékű globális katonai túlerőt képvisel, ami előzmény nélkül való az emberiség újkori történetében, mind relatív méretét, mind a reális katonai ellenfelek hiányát tekintve.
3. Ezalatt - az utóbbi évtizedekben - észrevehetően fölgyorsult az ipari termelés kivonulása a világgazdasági centrumokból. Bizonyos fokig a gyártási folyamat e centrifugális helyváltoztatásával hozható összefüggésbe, hogy a külföldi beruházások mértéke jelentősen megnövekedett.

[3] Több információért az EU-ról mint kreatív, új, nem állami hatósági formáról, lásd Böröcz-Sarkar, 2005; Böröcz, 2009.

4. Új típusú globális intézmények jönnek létre, melyek egyetlen célja az állam szabályozó és védelmi kapacitásának megkerülése. Ezek az intézmények egyre inkább hatósági jelleget öltenek; azaz soha nem látott mértékű „törvényi jellegű", végrehajtó intézményi hatalmat gyakorolnak. Ennek eredményeképpen maguk az államok fokozottan ki lehetnek téve transznacionális, globális, kvázi-jogi eljárásoknak és szankcióknak. A „globális kormányzás" új, úgynevezett posztbipoláris rendszereinek megjelenése alámossa az állami szuverenitás vesztfáliai alapelvét. (Ennek érvényesülése mindig is kérdéses volt a gyarmatosításra épülő világrendszerben, és az 1980-as évek végére egyébként is egyértelműen megrendítette a kétpólusú patthelyzet logikája.) Így még az addig legbefolyásosabb államok szuverenitása is egyre kiszolgáltatottabb lett az explicit, globális megállapodásoknak. E jelenség felelős javarészt a Németországban az EU belső működésével kapcsolatban kialakult, széles körű elégedetlenségért, és részben ez magyarázza az EU-alkotmánnyal szembeni nagyfokú ellenállást is, illetve ehhez kapcsolódóan az idegengyűlölő, rasszista politika előretörését Franciaországban, Hollandiában, Ausztriában és Belgiumban.
5. Az ipar nagyrészt elveszítette korábbi, a világgazdasági változások irányát meghatározó ágazat mivoltát. A magas profittal járó és jól képzett munkaerőt, ismereteket és folyamatos strukturális igazításokat igénylő „rugalmas felhalmozás" gyakran vonzóbb lehetőségnek tűnik, mint a konvencionális, nagyban szabványosított ipari termelési rendszerek. Ezért a hagyományos munkaügyi szervezetek befolyása – amely a nagyszabású ipari tömeggyártási rendszerekben gyökerezik – szintén csökken, különösen a világgazdaság centrumában és a félperiférián lévő területeken. Az üzleti – elsősorban jogi, politikai és pénzügyi – szolgáltatások terén ugyanakkor robbanás tapasztalható, amely korábban elképzelhetetlen mértékben jövedelmező réspiaci keresletet teremt.
6. Megnövekedett a spekulációs – vagyis szilárd, „reálgazdasági" alapok nélkül működő – pénzügyi ügyletek globális volumene.
7. A világ leggazdagabb centrumországai rohamosan elöregszenek, ezért újfajta kockázatokkal és kihívásokkal, így a belső gazdasági egyensúlyuk megbomlásával fenyegető új, generációk közti egyensúlyvesztéssel kell szembenézniük.
8. A világ legszegényebb társadalmai fölött uralkodó államok saját népességük vonatkozásában teljes mértékben diszfunkcionálissá, a hazai tőkével szemben pedig fosztogató-ragadozó állammá váltak.

9. Az előző ponthoz kapcsolódóan látjuk új járványok és betegségek megjelenését (olyanokét is, amelyeket korábban leküzdöttnek véltünk), a környezetet eddig nem tapasztalt sebességgel romboló termelési rendszerek elburjánzását, illetve a globális erőszak új módszereinek felbukkanását és elterjedését tapasztaljuk.
10. Végezetül, s talán ez a legáthatóbb folyamat: a világ mélyen eurocentrikus és rasszista politikai, kulturális, nyelvi és erkölcsi folyamatokon keresztül válik egyre szorosabban integrált egységgé.

Gazdagodás kontra súlygyarapodás

Képzeletben helyezzük el a világ országait egy kétdimenziós térben. Az 1. ábrában megjelenő grafikon az államok egy főre eső bruttó hazai termékének változását, illetve az országok GDP-jének bruttó világtermékhez viszonyított változását illusztrálja. A függőleges tengely mentén úgy helyezzük el a világ országait, hogy helyük az adott időszakban egy főre jutó bruttó hazai termékük változásának mértékét jelzi. Hogy a vizsgálat eltérő időpontok összehasonlítására alkalmas legyen, a becslések egy főre jutó GDP adott évi világátlagához viszonyított, százalékos formát vizsgáljuk. Azok az országok, amelyek a világátlaghoz képest gazdagodtak az adott időszakban (tehát a kivonás különbsége pozitív szám), a függőleges tengely felső részén találhatóak; a többiek (ahol a kivonás különbsége negatív), az ábra alsó felében helyezkednek el.

A gazdasági teljesítmény globális geopolitikai aspektusának praktikus mérője a vízszintes dimenzió, amely az adott állam világgazdaságon belüli gazdasági súlyának változásait tűneti föl.[4] Ezt az adott évben az adott állam GDP-jének a világ bruttó össztermékhez viszonyított százalékos arányával mérjük. Azok az államok, amelyeknek nőtt a globális súlya – s így nagyobb gazdasági alappal rendelkeznek ahhoz, hogy a világrendszerre nagyobb hatást tudjanak kifejteni – a grafikon jobb oldalán helyezkednek el; amelyek pedig veszítettek gazdasági súlyukból (következésképp geopoltikiai jelentőségükből), a bal oldalon találhatóak.

A gazdasági súly a geopolitikai hatalomnak természetesen csak egy fontos – bár nem szükségszerűen minden kontextusban az egyetlen vagy a leg-

[4] Itt és az egész fejezetben a geopolitika kifejezést (ahogyan az első bekezdésben megfogalmaztam) gyors referenciaként használom azokra a módszerekre, amelyekkel egy szervezet (a nem állami szervezetekhez hasonlóan egy állam is) kiterjeszti hatalmát a határain kívüli világra.

meghatározóbb - követelménye: a kulcsfontosságú katonai, kognitív, morális, szervezeti vagy természeti erőforrásokhoz való hozzáférés bizonyos esetekben meghatározóbb elemnek minősülhet, ha egy szervezet befolyását a körülötte lévő világban érvényesíteni kívánja - hogy például a vietnami háború és egy sor egyéb hasonló eset bizonyítja. Ugyanakkor vitathatatlan, hogy a gazdasági súly kulcseleme a globális hatalomnak, amely nélkül meglehetősen nehezen tudna egy állam tartós és lényegi hatást gyakorolni a mai, gazdaságilag integrált, szorosan összefonódott világrendszerre.

1. ábra. Az államok globális pályájának elemzésére szolgáló kétdimenziós modell

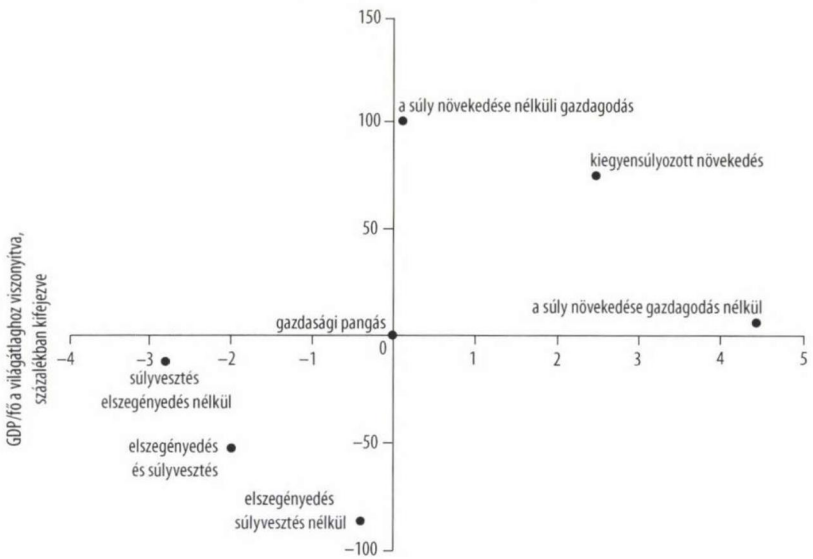

Az 1. ábra a geopolitikai szempontból legérdekesebb lehetséges különféle mintákat szemlélteti. Az egyik olyan folyamatot ábrázol, ahol egy állam meggazdagodik (a világátlaghoz viszonyított egy főre jutó GDP-je növekszik), ám globális súlya nem nő észrevehetően. E változástípust az ábra felső harmadában, a függőleges tengely jobb oldalán található, „súlygyarapodás nélküli gazdagodás" jelzi. Elképzelhetünk másféle átalakulási folyamatot is, mikor is egy adott állam jelentős globális súlygyarapodáson megy keresztül, anélkül, hogy egy főre jutó nemzeti jövedelemszintje változna. (E folyamatot az a demográfiai körülmény magyarázza, hogy adott állam népessége meredekebben növekszik, mint a világátlag, miközben gazdasági teljesítménye a világátlag körül stagnál.)

E mintát - a „gazdagodás nélküli súlygyarapodást" - a jobb oldalon, a vízszintes tengely fölött találjuk. Egészében véve könnyen belátható, hogy egy olyan állam szempontjából, amely a polgárai közös érdekét igyekszik szem előtt tartani a globális kapitalizmust átfogó geopolitikai verseny körülményei között, az optimális kimenetel az, ha a kétféle pozitív változás egyszerre van jelen. Az ilyen helyzetű társadalmakat az ábra jobb felső negyedének közepén találjuk, és mintájukat „kiegyensúlyozott növekedésnek" nevezzük. Létezik természetesen e pozitív változások negatív párja is, „súlyvesztés nélküli elszegényedés", „elszegényedés nélküli súlyvesztés" és „elszegényedés és súlyvesztés" címszó alatt; mindezek az 1. ábra bal alsó negyedében találhatók.

A felismerés, hogy az államok nem, vagy nem teljesen „szabadon" határozzák meg globális mobilitási pályájukat, lényeges alapelve a globális rendszer minden tudományos megközelítésének: számtalan makrogazdasági, történelmi, geopolitikai, földrajzi, demográfiai, társadalmi, kulturális és morális körülmény és esemény befolyásolja, hogy adott társadalom milyen globális mobilitási pályát képes elérni és valósít meg. Nehéz volna példát találni olyan államra, amely „szabadon" választotta meg saját mobilitási pályaívét a gazdagság és a globális befolyás e kétdimenziós rendszerében a modern, tőkés világ öt évszázados történelme során. Három általános alapelv következik mindebből.

Először is, az 1. ábrán bemutatott sokféle mobilitási pálya mindegyike származhat tökéletesen különböző, gyakran éppenséggel egymással ellentétes társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális feltételekből és változási lehetőségekből. A világtörténelem sokszínűsége túlnyomórészt épp ennek a ténynek köszönhető.

Másodszor, az államok számára adott mozgástér változhat, és legtöbbször változik is az idő és tér függvényében, például történelmi, földrajzi, geopolitikai tényezők következtében. Így rendkívül nehéz egységes morális alapot teremteni a létező államok teljesítményének összehasonlítására, s annak megállapítására, hogy mennyire képesek befolyásolni a globális mobilitást.

Végezetül, bármely állam centripetális/befolyásnövelő mobilitási projektjének „sikere" részben külső tényezők együttállásán, részben az adott állam belső erőforrás-szerkezetén, részben pedig az ezekre a külső és belső körülményekre adott közös válaszaik minőségén múlik, amiért értelemszerűen az adott társadalom vezető pozícióit elfoglaló gazdasági, politikai és kulturális elit a felelős.

E ponton megvizsgálhatjuk az államok globális mobilitásának mintáit a hidegháború szovjet pólusának összeomlása óta eltelt időszakban.

A 2. ábra az összes olyan állam mobilitási pályáját tartalmazza, melyekről Maddison (2003) adatokat közöl az 1989-2001-es időszakra.[5]

Elsőként vizsgáljuk meg az 2. ábrában foglalt megoszlás körvonalait. A grafikon jobb felső negyedének középső része teljesen üres. Ez pusztán annyit jelent, hogy az - imént optimálisként meghatározott - „kiegyensúlyozott növekedési" pálya a valóságban szemmel láthatóan alig létezett a vizsgálatunk fókuszát jelentő tizenkét évben. Talán csak az Indonézia és Vietnam esetében kivehető, kis mértékű kiegyensúlyozottnak tűnő növekedés képez kivételt ez alól (az ábrán Indo és VN rövidítésekkel jelölve). Bátran kijelenthetjük tehát, hogy a *„kiegyensúlyozott növekedés" messze nem volt a világrendszer domináns mintája* a világgazdaság hidegháborút követő geopolitikai átalakulásában. Ez az egyszerű megfigyelés azt a nézetet támasztja alá, mely szerint az egyenlőtlen - és itt, talán még fontosabb: kiegyensúlyozatlan - fejlődés továbbra is a globális tőkés viszonyok alapmintája.

2. ábra. Az államok globális pályái, 1989-2001

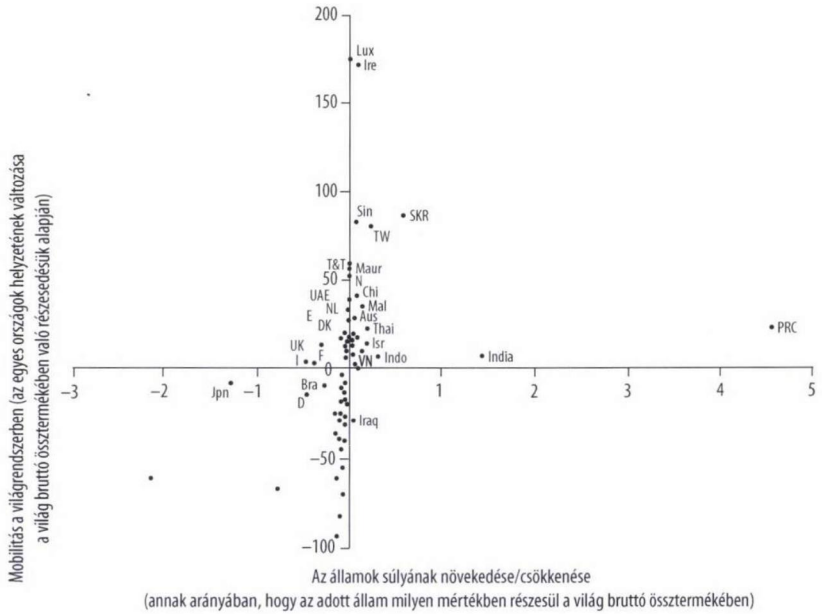

[5] Azok az államok, amelyek 1989 óta felbomlottak - például a volt szövetségi szocialista államok Kelet-Európában és Eurázsiában: a Szovjetunió, Jugoszlávia és Csehszlovákia - utódállamaik formájában jelennek meg. Ilyen esetekben az összehasonlítás kiindulási pontja az új államok megalapítása.

Ehelyett a mobilitási pályák két szélsőséges mintáját figyelhetjük meg. Ezek egymás pontos ellentétei. Az egyik egyértelműen „súlygyarapodásnak" nevezhető az egy főre jutó „gazdagodás" bármiféle jele nélkül. Két rendkívül fontos példát láthattunk a világgazdaságban erre a típusra ebben az időszakban - a világ két legnépesebb államáét. A Kínai Népköztársaság a bruttó világtermék 4,6%-ával növelte meg globális súlyát a vizsgált 12 év folyamán, India pedig 1,5%-os globális súlygyarapodást ért el. Angus Maddison becslései szerint a két állam globális súlya a kínai szocialista forradalomhoz és India függetlenségéhez (1950) legközelebb eső adatponton 4,5% és 4,17% volt, míg 2001-re Maddison 11,9%-ra illetve 5,3%-ra teszi őket. Az esetek *szimultán* jellege teszi különösen fontossá a jelenséget - vagyis a két óriási ország egyszerre lendült mozgásba, ráadásul többé-kevésbe *ugyanazt a növekedési mintát követik,* még ha eltérő sebességgel is. Kína fellendülése - vagy a Kínai Kommunista Párt hivatalos terminológiájában „békés felemelkedése" - több mint húsz éve tart, és talán még ennél is figyelemre méltóbb, hogy alapvetően nem érinti a kapitalista világgazdaság ciklikus mintáinak hatásai.[6]

Egyszerűen szólva tehát, Kína és India egyaránt jelentős globális gazdasági súlynövekedést ért el 1989 és 2001 között. Minden egyéb körülménytől függetlenül ez határozottan megerősítette a két államot a gazdasági felhalmozás globális szabályrendszerére gyakorolt potenciális befolyása vonatkozásában, s ez áll a geopolitika sok egyéb területére is. Számottevő fejlődés ez, amely serkenti a társadalmi átalakulásokat, különösen a belső viszonyok megváltoztatásával.

Ami a másik mintát illeti - a „mérhető súlygyarapodás nélküli gazdagodás" útját -, a vizsgált időszakban Luxemburg és Írország, az akkori Európai Unió két legapróbb tagországa hozható fel példaként: mindkettő kiugró mértékben - több mint a világátlag 150%-ával - növelte meg az egy főre jutó GDP-jét 1989 és 2001 között. A hasonló kimenetelt előidéző konkrét mechanizmusok itt is végletesen eltérőek: off-shore ál-„befektetői" adóparadicsom Luxemburgban, „zöldmezős" külföldi beruházásokra és addig nem látott mértékű infrastrukturális EU-támogatásokra épülő, kö-

[6] A „békés forradalomról" lásd például a 2004. május 2-án megjelent vezércikket a munka ünnepével kapcsolatos egyhetes szünetről és a fontos megemlékezésekről: http://english.peopledaily.com.cn/200405/02eng20040502_142255.html, a Kínai Kommunista Párt (CCP) hivatalos újságjának, a *People's Daily*nek angol nyelvű weboldalán. Lásd még George W. Bush 7 héttel későbbi válaszát a kínai megfogalmazást megismételve, miszerint „Kína békés forradalma nagyon fontos". http://english.peopledaily.com.cn/200404/24eng20040424_141421.shtml. Mindkét weboldal legutóbbi megnyitása 2005. július 15-én történt.

zép- és csúcstechnológiás összeszerelő üzemek fellendülése Írországban. E kettő mellett találunk még néhány nyugat-európai államot, melyek gazdagodtak anélkül, hogy globális gazdasági súlyuk megnőtt volna, de az e mintát követő országok többsége Európán kívül található. Íme azon országok a listája - Luxemburg és Írország után -, amelyek gazdasági súlyuk különösebb emelkedése nélkül növelték nemzeti jövedelmüket a vizsgált időszakban: Szingapur (az 2. ábrán Sin-ként jelölve), Dél-Korea (SK), Tajvan (TW), Trinidad és Tobago (T&T), Mauritius (Maur), Norvégia (N), Chile (Chi), az Egyesült Arab Emírségek (UAE), Hollandia (NL), Malajzia (Mal), Spanyolország (E), Ausztrália (Aus), Dánia (DK), Thaiföld (Thai) és így tovább. Más szóval, az Európai Unió akkori 12–15 tagországa közül csak néhányan - főként a kisebbek - tudtak bekerülni a legnagyobb egy főre jutó GDP-beli növekedést elérők közé, de egyértelműen nem ezek adják az EU többségét. Még meglepőbb, hogy az EU nagyobb, azaz globális geopolitikai tekintetben legbefolyásosabb tagországai - mellesleg pont azok, amelyek leginkább részt vettek a globális stratégiai patthelyzet európai „színterének" irányításában - elképesztően rossz eredményeket mutattak föl a kétpólusú európai rendszer összeomlását követő első tizenkét évben. Habár Nagy-Britannia képes volt az egy főre jutó GDP-világátlag nagyjából 13%-ával növelni egy főre jutó gazdagságát, globális súlya eközben jelentősen csökkent (a bruttó világterméknek mintegy 0,3%-át veszítette el). Franciaország és Olaszország története is hasonló (épp csak kisebb mérvű gazdagodással), míg az NSZK - amely közben magába olvasztotta a Német Demokratikus Köztársaságot - globális pozícióvesztést könyvelt el mind az egy főre jutó részesedés, mind a globális súly tekintetében. Globális részesedésének 1,25%-át, az egy főre jutó GDP-világátlagnak pedig több, mint 7%-át veszítette el Japán, amely így még a vezető EU-tagországoknál is lehangolóbb eredményt ért el.

A világ legtöbb államát jelképező pont szorosan tapad grafikonunk függőleges tengelyéhez - azaz globális súlyuk lényegében nem változott, azonban legtöbbjük a ±20%-os tartományban ért el változást az egy főre jutó GDP-világátlaghoz viszonyítva. Egyetlen olyan államcsoport van, amely kivételt képez e szabály alól. A következőkben ezt vizsgálom meg alaposabban.

A volt-szocialista országok pályája

A világ azon országai, amelyek 1989-ben az államszocialista „tömb" tagjai voltak, szerfölött különös mobilitási pályát futottak be az európai államszocialista rezsimek felbomlása óta. A 3. ábra e csoport tagjainak

pályaívét mutatja be. Megkülönböztetjük azokat az országokat, amelyek visszaállították a kapitalizmust, és amelyek nem mentek keresztül ezen a geopolitikai folyamaton. Ez utóbbiak közül a Kínai Népköztársaságot és a Vietnami Szocialista Köztársaságot már említettük: ezekben az országokban nem történt rezsimváltás - viszont fölöttébb élénk gazdasági fellendülést következett be. Így a reform-államszocialista út sajátos példáját testesítik meg - olyan irányt, amelyet Magyarországon, Lengyelországban és Csehszlovákiában is láttunk az 1960-as évek végén és az 1970-es években, ám ezek az országok később irányt váltottak és teljes gőzzel a kapitalizmus felé fordultak. E késői államszocialista politikai doktrína lényege, hogy az állam megőrzi az egypárti kormányzást mint rendezőelvet, és az államszocialista társadalomgazdasági, társadalmi kulturális és társadalompolitikai rendszereinek alapvető intézményi keretét összekapcsolja egy olyan gazdasági vezetési modellel, amelyet nagymértékben befolyásol, sőt, meghatározóan irányít a belső szükségletek alakulása. Az állam erőforrásainak növelése érdekében az ebből fakadó megemelkedett forgalommal alapvetően számol a reform-államszocialista politikai vezetés, és nemcsak a folyamatos termelési befektetés finanszírozását, hanem a szocialista szolgáltatási szektor kibővítése révén a fogyasztás megerősítését és a társadalmi egyenlőtlenségek tompítását is támogatni kívánja.

E modell kínai és vietnami változatában sikerült megoldani azt, amit az államszocializmus gazdasági jellemzőjének - az állami tulajdon dominanciájának - kritikusai régóta határozottan lehetetlennek kiáltottak ki: azt, hogy az állami tulajdonú vállalkozások képesek volnának magas szintű termelékenység elérésére és fönntartására.[7] Kína és Vietnam csak mintegy utólagos ötletként, viszonylag későn és nagyon óvatosan kezdett kísérletezni egyfajta vegyes tulajdont működtető gazdasági modellel: az 1. táblázatban a tíz legnagyobb bevételű kínai vállalkozást láthatjuk 2005-ben. Jól látható, hogy a kínai állam a külföldi magántőke *korlátozott* „bevonását" támogatja - részvénytársaságok formájában, ám hangsúlyozottan olyan rendszerben, ahol a tulajdon döntő része a szocialista állam kezében marad.

[7] E feltételezés meghatározó volt a közgazdasági szakirodalomban a kelet-európai államszocializmus utolsó fázisában. Példaként nézzük meg a következő rendkívül világos megfogalmazást a Harvardon tanító intézményi közgazdász, Kornai János államszocialista gazdaságok hiányosságait elemző monográfiájából: „Mivel a »személyes zseb« és az állami tulajdonú vállalat fennmaradó jövedelme között a kapcsolat teljesen hiányzik, azok, akiknek egyébként döntő szava van abban, hogy a fennmaradó jövedelmet hogyan hasznosítsák, ebből a szempontból egyáltalán nem valódi tulajdonosok. A magántulajdonnál látható automatikus, spontán ösztönzés itt nem érvényesül." (Kornai, 1992: 74.)

3. ábra. Az 1989-ben államszocialista államok globális pályája, 1989–2001

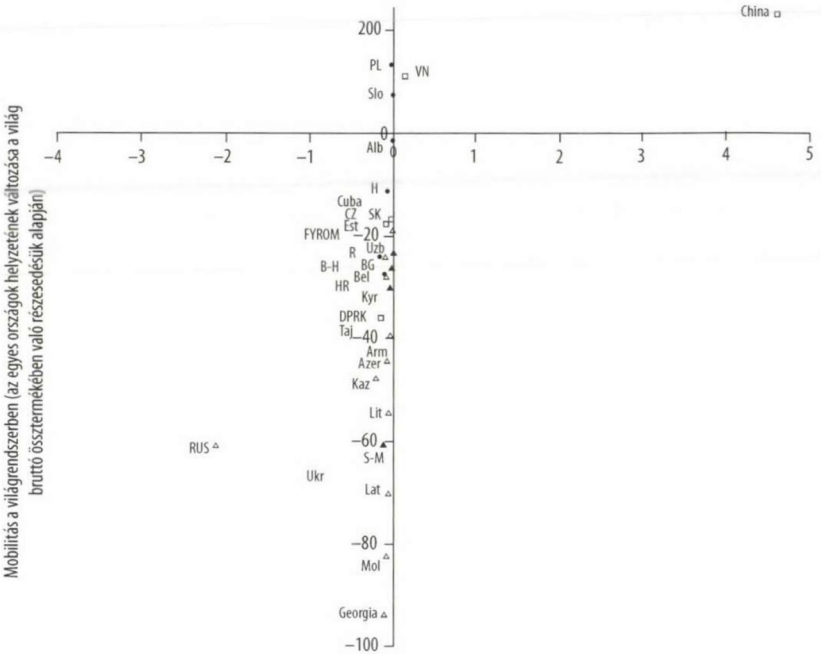

Korlátozott mértékben a hazai magántőke is megélhet az állami és vállalati tulajdon mellett Kínában, de – legalábbis egyelőre – téves volna az az állítás, hogy a magántőke az egyetlen, vagy akár csak a legjelentősebb hajtóerő ezen elsődlegesen államszocialista vegyes gazdaságok látványos megerősödésében.[8] Azt, hogy e modell további alkalmazása növeli-e a kínai és vietnami szocialista államok alkalmasságát és hajlandóságát a magasabb minőségű kollektív fogyasztásra, és csökkenti-e vajon a társadalmi egyenlőtlenségeket, még túl korai lenne megmondani.

Tévedés lenne ugyanakkor a gazdasági teljesítményben elért geopolitikai sikert kizárólag az államszocializmus továbbélésének tulajdonítani: két további államszocialista ország, a Koreai Népi Demokratikus Köztársaság – amely szinte egész fennállása alatt hadikommunizmusban létezett – és a Kubai Köztársaság – mely több, mint négy évtizede korábbi regionális hegemónjának, fő kereskedelmi partnerének gazdasági embargója alatt áll – meredek zuhanást mutat a gazdasági teljesítményt

[8] A tízből két vállalkozás említi ezt a fajta tulajdonrészt, és csak egy jelentetett meg erre a szegmensre vonatkozó adatokat. Ott – a máig legnagyobb kínai vállalat, a Sinopec esetében – a hazai magántőke tulajdoni aránya 3,23%.

tekintve. Észak-Korea és Kuba esete arra emlékeztet, hogy a hidegháború végének kikiáltása talán kissé elhamarkodott volt. Annyi legalábbis kijelenthető, hogy a globális stratégiai patthelyzet szovjet pólusának összeomlása - és ezzel együtt a Szovjetunió által nyújtott finanszírozás, illetve általános geopolitikai és gazdasági támogatás megszűnése - e két, nagymértékben elszigetelt, államszocialista rezsim helyzetét tovább súlyosbította, s a helyi hidegháború gazdasági hatásai még lesújtóbbak lettek a társadalomra nézve.

1.táblázat.

Helyezés	Vállalat	Árbevétel (millió Kínai Yüan/ Renminbi)[a]	Állami tulajdonhányad, %	Belföldi bankok és alapkezelők kezében lévő tulajdonhányad, %	Külföldi magántulajdon aránya, %	Belföldi magántulajdon aránya, %
1	China Petroleum % Chemical (Sinopec)	590,632	67,92[b]	9,5	19,35	3,23
2	Petro China	388,633	döntő tulajdoni hányad[c]			
3	China Mobile	192,381	100[d]			
4	China Telecom	161,212	72,09[e]	10,68	17,15	
5	China United Telecommunications	79,332	-			
6	China Netcom Group	64,922	100[f]			
7	Minnetals Development	64,593	100[g]			
8	Baosban Iron & Steel	58,638	85[h]			
9	CNOOC	55,222	100[i]			
10	China Resources Enterprises	50,105	54,91[j]			
	GDP 2004 quarters 1-4	13,651,500[k]				

Forrás: The People's Daily Online, July 30, 2005
Additional sources (accesed August 3. 2005):
[a] http://english.people.com.en/200507/30/eng20050730_199342.html
[b] http://english.sinopec.com/en-company/938.shtml
[c] www.petrochina.com.en/english/tzzgx/gszljg_6.htm
[d] www.chinamobile.com/english/Profile.html
[e] www.chinatelecom-h.com/company_e/company_e1_1.htm
[f] http://biz.yahoo.com/ic/106/106010.html and www.chinanetcom .com.en/en/aj/about/index.asp
[g] www.minmetals.com/English/intro/intro/20030618000l.htm
[h] www.baosteel.com/plc/english/indexe.htm
[i] http://210.77.145.59/tea/node/N16500LoPnull.html
[j] www.cre.com.hk/aboutus.asp?lang=e
[k] www.stats.gov.cn/was40/detail?record=3&channelid&2118& presearchword=gdp

Fordítsuk figyelmünket azokra az államokra, amelyek poszt-államszocialista geopolitikai átalakuláson mentek keresztül, és ismét teljes mértékben tőkés berendezkedésre álltak vissza. Nem találunk egyetlen olyan volt-államszocialista országot, amely növelni tudta volna, vagy legalább megtartotta volna globális súlyát 1989 után: mindegyikük a 3. ábra függőleges tengelyének bal oldalán helyezkedik el. Ami az egy főre jutó GDP-t illeti, két államnak sikerült javítania a helyzetét a vizsgált időszakban: Lengyelországnak (PL-ként jelölve) - amely, mint emlékezetes, meghatározó fontosságú gazdasági lökést kapott a Párizsi Klubtól 1991-ben,

amikor is elengedték az államokkal szembeni adósságait - amely teljes külső adósságállományának (ez összegét tekintve a legnagyobb külföldi adósság volt akkor Kelet-Európában) csaknem felére rúgott - és Szlovéniának (Slo), a hajdani Jugoszlávia leggazdagabb tagállamának, amely már jóval Jugoszlávia felbomlása előtt szorosan visszaintegrálódott az osztrák és olasz gazdaságokba. E két ország külön-külön 13% és 7,7%-os egy főre jutó GDP-emelkedést ért el a világátlaghoz képest. A két fenti sikertörténeten kívül *minden további kelet-európai és észak-eurázsiai poszt-államszocialista társadalom gazdasági helyzetének romlását élte meg 1989 után.* Ezen országok gazdasági teljesítménye annyira kiábrándító, hogy Irak kivételével - amely több nemzetközi és polgárháború, diktatúra, és hosszú gazdasági embargó pusztításait szenvedte el az adott időszak alatt - a 3. ábra bal alsó negyedének legalsó részében, amely a legmegrázóbb geopolitikai és gazdasági összeomláson átesett államoknak van fenntartva, az összes helyet a kelet-európai és észak-eurázsiai volt államszocialista országok foglalják el.

A 3. ábrán Kelet-Európa államai kis, fekete pontokkal vannak jelölve. A relatíve szerencsés Lengyelországot és Szlovéniát Albánia követi (amelynek a szocialista „blokk" legkisebb és legszegényebb államaként lényegében nem volt veszítenivalója). Magyarország (H) a következő a sorban (az egy főre jutó GDP világátlaghoz mért 11,4%-os zuhanásával), majd Szlovákia (SK, 16,9%-os csökkenéssel) és a Cseh Köztársaság (CZ, 17,9%-kal). Románia (R, 24,3%) és Bulgária (BG, 27,6%) veszteségének mértéke nagyjából megegyezik a legjobb gazdasági eredményt elérő posztszovjet köztársaságokéval - itt Észtországéval (EE) és Üzbegisztánéval (Uzb) -, valamint a Macedón Köztársaságéval (FYROM) az egykori Jugoszláviából.

Két további megfigyelést kell még tennünk a 3. ábrával kapcsolatosan. Elsőként megállapíthatjuk, hogy összességében a volt szovjet blokk legnagyobb veszteségeit Oroszország (RU) és Ukrajna (Ukr) szenvedte el. A két állam nemcsak megdöbbentő elszegényedésen ment keresztül (a világátlaghoz mért egy főre jutó GDP 60,9%-os, illetve 67,1%-os zuhanásával) az államszocializmus utáni első évtizedben, hanem a globális gazdasági súly terén is jelentős veszteségeket szenvedett (a bruttó világtermék 2,1 és 0,8%-ában). Oroszország globális súlya 4,2%-ról 2,1%-ra esett vissza, Ukrajnáé pedig 1,15%-ról 0,35%-ra közvetlenül az államszocialista Szovjetunió feloszlását követő időszakban. Maddison adatai azt jelzik, hogy Észak-Eurázsia jelenlegi pozíciója a világban (ha a volt Szovjetunió

földrajzi területével megegyezően vizsgáljuk) rosszabb, mint az *1700 előtti* időszak óta bármikor![9]

Az igazán megrázó azonban azoknak a volt szovjet tagköztársaságoknak a sorsa, amelyek a legnehezebben tudtak alkalmazkodni az új, poszt-szovjet, kapitalista feltételekhez. Grúzia (Geo) és Moldova (Mol) olyan elszegényedést mutat, amire békeidőben nem ismerünk példát - eltekintve az olyan katasztrófáktól, mint egy földrengés vagy cunami: az egy főre jutó GDP terén a világátlag 93,8 és 82,8%-ának megfelelő veszteséget szenvedtek el a Szovjetunió felbomlása utáni időben. Szorosan követi őket Szerbia és Montenegró (S-M), amely mind az öt posztjugoszláv háborúban részt vett, s így körülbelül a világátlag 60%-ának megfelelő egy főre jutó GDP-összeomlást könyvelt el.

E számok ismeretében aligha meglepő, hogy adott társadalmak városi középosztályának „színes forradalmak" néven illetett fölkelései főként a poszt-államszocialista világ e szegmensében robbantak ki: Szerbia és Montenegróban, illetve Grúziában és Ukrajnában. (Hasonlóak voltak a helyi politikai és fegyveres elitek által meghiúsított kísérletek is Üzbegisztánban és Moldovában). Logikusnak tűnik a feltételezés, hogy az utóbbi időben e társadalmak középosztályában tapasztalható zavargásoknak legalább egy része nem annyira egyik vagy másik politikai párt vagy ideológia melletti kiállással, mint inkább a teljes gazdasági összeomlással magyarázható, ami legérzékenyebben a művelt, városi középosztályt érintette.

Változó globális gazdasági súly és geopolitikai következmények

Mindent összevéve, a globális rendszer nagymértékű mozgásban van. Kína és India „fölemelkedése" főként súlygyarapodásban jelentkezik, és ez óriási horderejű geopolitikai következményeket von maga után - nemcsak belső, hanem külső vonatkozásban is. Minden változás azonnal jelentkezik, rendkívül sérülékennyé téve a rendszert. Ezeknek az államoknak érthetően megnövekedett a szerepük az Egyesült Nemzetek Szervezetében és a különféle egyéb multilaterális, kormányok közötti fórumokon. Emellett Kína és India kölcsönös geopolitikai, gazdasági, politikai, társadalmi

[9] Megjegyzem, a szénhidrogén-alapú energiahordozó-kereskedelem utóbbi évekbeli megugrása értelemszerűen javított Oroszország globális pozícióján. Ennek az átalakulásnak az átfogó, hosszú távú hatásai azonban túlmutatnak e fejezet keretein.

és kulturális kapcsolatai egymással, illetve más befolyásos szereplőkkel - például a Kína-USA, India-USA, Kína-EU, India-EU, Kína-Oroszország, India-Oroszország, Kína-Japán és India-Japán viszonylatok - új globális jelentőséget fognak nyerni. A számos kérdés közül, melyeket ez a fejlődés felvet, most csak kettőre szorítkozom.

Először: történelemhamisítás lenne, ha Kína és India felemelkedését vadonatúj, példa nélkül való eseményként állítanánk be. Ehelyett tanácsosabb felidézni, hogy Kína és India a világ két, legmeghatározóbb gazdasági szereplője volt, legalábbis a tizenötödik századtól a tizenkilencedik század közepéig.

A Maddison-tanulmány (2003) adataiból számított 2. táblázat például jól szemlélteti, hogy egészen a tizenkilencedik század közepéig az imperialista geopolitika és gyarmatosítás különféle formáinak kombinációja volt képes leszorítani Kínát és Indiát arra a szintre, melyet néhány kivételesen „sikeres", nyugat-európai imperialista államnak sikerült elérnie - ám csak megközelítőleg és hatalmas összehangolt erőfeszítéssel. (Nyugat-Európa történelmi rekordja - amit Nagy-Britannia gyarmatbirodalmának csúcsán, a tizenkilencedik század végén ért el - a bruttó világtermék 9,5%-a volt.) A globális kapitalizmus történelmét - ha a számos formában jelen lévő, mindenre kiható Nyugat-Európa-központú szemlélet nélkül meg lehetne írni - főként Kína és India globális súlyának történeteként kellene bemutatni. E történetben a „Nyugat" világméretű „tündöklésének" utóbbi, nagyjából 150 éves periódusa csupán rövid és viszonylag jelentéktelen közjáték.[10] Az emberiség fönnmaradásának egyik alapkérdése, hogy a „Nyugat" mai nagyhatalmai és a számos intézményi helyszín, ahol a „Nyugat" globális érdekeit és cselekvéseit koordinálják, rendelkeznek-e a szükséges morális, kulturális és politikai eszközökkel e történelmi múlékonyság és jelentéktelenség felismeréséhez, és képes lesz-e a „Nyugat" kreatív és békés eszközökkel alkalmazkodni e „tündöklés" közelgő végéhez.

2.táblázat.

	1500	1600	1700	1820	1870	1900
Kína	24.9	29.0	22.3	32.9	17.1	11.0
India	24.4	22.4	24.4	16.0	12.1	8.6

Forrás: Computed from Maddison 2003

[10] Bővebb információért ebben a témában, lásd Frank 1998; Hobson 2004; Böröcz 2009.

A puszta utalás Kínának és Indiának a kapitalizmus története nagy részét jellemző, globális súlyára azonban nem oldja meg a világ mai stabilitási problémáit, melyeket ez az átalakulás előidéz. Hiszen a kapitalista világrendszernek jelenlegi formájában van néhány igen egyedi vonása, melyek különösen bizonytalanná teszik a helyzetet. A fentiekben tíz pontban már felsoroltam e jellemzőket, ezért most csak azt a kettőt ismétlem meg, melyeket e tekintetben a legveszélyesebbnek tartok: (1) a huszadik század egyre gyengülő gazdasági hegemónjának globális katonai fölénye, és (2) a mai rendszer politikai, morális és ideológiai területeinek áthatóan eurocentrikus és rasszista jellege. E két tényező miatt tudatos erőfeszítésre van szükség a globális társadalmi szervezetek, politikusok, államok, értelmiségiek és mozgalmak részéről, hogy konstruktív intézményi lehetőségeket teremtsenek egy pusztító harmadik (és ez esetben valóban világméretű, a ma ismert élet minden formáját veszélyeztető) világháború elkerülése érdekében. Ez korántsem futurisztikus fantazmagória vagy science fiction: már ma is jól megfigyelhetők az erőfeszítések például a globális növekedés két motorjának, Kínának és Indiának a szembeállítására.[11]

A másik geopolitikai kérdés azzal a ténnyel kapcsolatos, hogy a legsikeresebb államok - vagyis amelyek leginkább képesek növelni globális súlyukat (Kína, India, Indonézia és Vietnam) - egyike sem „nyugati".[12] Ugyanakkor a világ legjobb módú társadalmai nem teljesítenek kiemelkedően jól. Egy csoportként tekintve, a leggazdagabb társadalmak - az Egyesült Államok, az EU 2001-es tizenöt tagállama és Japán - a gazdasági súly 1,66%-os *csökkenését* tartották fenn a vizsgált időszakban, ami éles ellentétben áll a fenti négy ázsiai gazdaság 6,62%-os kollektív növekedésével.

A „Nyugat" gyakran tényként elfogadott magasabbrendű teljesítményének ismételgetése helyett - amit a világpolitika számos elemzője és a világrendszer politikai gazdaságtanának és geopolitikájának tudósa megszokott és elvár - meglehetősen *radikális földrajzi átalakulással* van dolgunk. Úgy tűnik, Észak-Amerika és Nyugat-Európa nagyjából képes megőrizni vagyonát az egy főre jutó GDP vonatkozásában, ám ezt stagnáló

[11] Példaként lásd „Washington Draws India in against China." People's Daily, angol kiadás, elérhető: http://english1.people.com.cn/200507/07eng20050707_194676.html, letöltés: 2005. július 26., idézi Friedman 2005.

[12] Izrael körülményei - ahol szintén jelentős növekedést találunk mind az egy főre jutó GDP, mind a globális súly tekintetében - lehetetlenné teszik az összehasonlító elemzést, mert nem lehet elkülöníteni a külföldi támogatás, különösen a katonai segélyek (ami az izraeli állami költségvetés egyik alaptétele) és a valódi belső gazdasági növekedés statisztikai hatásait.

vagy éppenséggel hanyatló gazdasággal teszik, az egy főre jutó jövedelem megőrzése tehát részben történeti útfüggés következménye (vagyis a gazdasági szintentartás képessége a világban betöltött korábbi, előnyös pozíciókból származik), részben pedig a világnépességből való, csökkenő részesedésük következménye. Globális súlyuk azonban, ami geopolitikai pozíciójuk szempontjából legfontosabb, egyre csökken. Maddison adatai azt mutatják, hogy e folyamat már egy ideje tart. Kontinensben fogalmazva, a világgazdaság „motorja" nem Nyugat-Európában vagy Észak-Amerikában van: visszahelyeződött Ázsiába.

Mivel a szorosan integrált világrendszerben a globális gazdasági hatalom kérdése zéró összegű játszma, e számok utalnak a kelet-európai és észak-eurázsiai volt államszocialista országok gazdasági összeomlásának globális jelentőségére: a térség összeomlása globális geopolitikai lökhárítóként szolgált, késleltetve, hogy a „Nyugat", különösen nyugat-Európa társadalmai első kézből tapasztalják meg gazdasági világhatalmuk zsugorodásának globális geopolitikai hatásait. Az elmúlt évtizedben az Egyesült Államok és néhány NATO-tag nyugat-európai szövetségese bevonult katonailag Nyugat- és Közép-Ázsiába és egyre közelebbről körülkerítette Kínát és Dél-Ázsiát. Ezzel együtt az nem állítható, hogy Ázsia „felemelkedése" nagyobb mértékű, ingerült, nyílt háborús reakciót váltott volna ki a Nyugatból. Föltehető, hogy ennek egyik oka, hogy az ázsiai gazdaságok térnyerését kelet-Európa és nyugat-Eurázsia gazdasági összeomlása kompenzálta.[13] A volt szovjet blokk globális súlyvesztesége (a világgazdaság kb. 4,65%-a) mintegy fölfogta az ázsiai növekedés globális hatásait (Ázsia egésze, Japán nélkül, 8%-os világgazdasági részesedésnövekedésre tett szert), így az Egyesült Államok, az Európai Unió és Japán eddig csak mérsékelt, 1,66%-os csökkenést kellett, hogy regisztráljon. A hidegháborút követő évek különös vonása persze az, hogy a súlyveszteség, melyet a rezsimváltó, volt-államszocialista társadalmak a rendszer-„váltás" során megtapasztaltak (ismét csak: a bruttó világtermék 4,65%-a), majdnem pontosan megegyezik a világ két sikeres, továbbra is államszocialista állama, Kína és Vietnam súlynyereségével (4,75%) ugyanabban az időszakban.

Az, hogy a hajdani szovjet „tömb" nyugati határvonalán található tíz legkevésbé elszegényedett ország - beleértve az összes társadalmi, kulturális, politikai és gazdasági erőforrást, melyet államszocialista

[13] Eközben súlyosbodó indo-pakisztáni konfliktus tapasztalható India globális gazdasági súlyának növekedése következtében és a megjelenő strukturális átalakulás hátterében, ilyen átalakuláson Pakisztán nem ment keresztül.

történelmükre jellemző, gyors, gyakran erőltetett társadalmi változásuk alatt felépítettek – az utóbbi időben az Európai Unió részévé vált (azaz 2004. májusában és 2008. januárjában, vagyis abban az időszakban, amelyre Maddison adatai már nem terjednek ki), tovább növelte „a Nyugat" geopolitikai erőforrásait, legalábbis, ami az integrált piacok méretét illeti. Fontos látnunk azonban, hogy e két válságmérséklő tényező mindegyike egyértelműen rövid lefutású. Az Európai Unió kifogyóban van a félperiféria, volt-államszocialista államokból, melyeket beolvaszthatna további méretnövelő törekvéseibe, és nincs újabb államszocialista „tömb", amelynek jövőbeli összeomlása tompíthatná az Ázsia nagy társadalmai által beindított, folyamatos növekedés keltette, globális hatalomátrendeződés hatásait. Egy újabb volt-moszkvai „tömb" hiányában, melynek globális súlyát fel lehetne áldozni a folyamatos ázsiai növekedés okozta relatív gazdasági visszaesés „Nyugatra" gyakorolt hatásának tompítására, a veszteségeknek valahol máshol kell megjelenniük, és az Európai Uniót és Észak-Amerikát – továbbra is a világ két legnagyobb egybefüggő piacát – elkerülhetetlenül kedvezőtlenebbül fogják érinteni ezek a változások, mint eddig. Valószínűsíthető, hogy az e két piacot alkotó államok – a világ legtehetősebb és jelenleg geogazdasági szempontból legerősebb területei – geopolitikájuk lényegeként megkísérlik majd, hogy ezeket a terheket Észak-Amerikán és Nyugat-Európán kívüli szereplőkre hárítsák. Így például lépéseket történhetnek a NATO katonai stratégiai rendszerének összekapcsolására az „észak-atlanti" piaccal – ami már most is erős, vállalati lobbitámogatást élvez mind az USA-ban, mind az EU-ban – és az EU-ban jogalkotási elköteleződéssel.

Érdekes kérdés, hogy a jelenlegi helyzet teljesen példa nélkül való-e. Végül is Japán és Dél-Korea társadalmai közül egyik sem tekinthető „nyugati" típusú társadalomnak, és látványos gazdasági felemelkedésen mentek keresztül, meredeken növelve gazdasági súlyukat a második világháborút követő évtizedekben. A jelenlegi geopolitikai helyzet azonban két alapvető vonatkozásban különbözik e két esettől. Először is Japán és Dél-Korea fölfutása a globális patthelyzet nyugatbarát, nyugat-szövetséges részén történt, vagyis olyan geopolitikai körülmények között, hogy automatikusan számot tarthattak bizonyos nyugati jóindulatra és geogazdasági türelemre. Elvégre súlygyarapodásuk a kommunistaellenes oldal súlyának növekedését jelentette a hidegháború korában.

Másodszor, Japán és Dél-Korea egyaránt idegen katonai megszállás alatt állt gazdasági fölfutásuk idején, ami szigorú értelemben csökkentette szuverenitásukat – és ebből fakadóan, államuk lehetőségeit az autonóm cselekvésre – az Egyesült Államokkal szemben. A közvetlen nyugati po-

litikai ellenőrzés, aminek lehetősége számtalan sajátos japán és dél-koreai intézményi formában adva volt, természetesen nem áll rendelkezésre a mai ázsiai súlygyarapítók esetében, és a stratégiai patthelyzet globális logikájának eltűnése a jóindulat kimutatására szolgáló alkalmak nagy részét is megszüntette. A következő egy-két évtized globális geopolitikája főként a megmaradt feszültségek, konfliktusok és szembenállások kezelésének lehetőségeiről fog szólni.

Három alapvető, többé-kevésbé kreatív forgatókönyv képzelhető el. A „NATO és az észak-atlanti piac kapcsolatának" kizárólagos természete miatt ésszerűbb feltételezni, hogy ezek a forgatókönyvek új és eddig nem látott „laterális" területi együttműködési formákat jelentenek majd a Nyugat-Európán és Észak-Amerikán kívüli kulcsfontosságú szereplők között. Csupán arányaik és méretük tekintetében térnek el egymástól.

Az első: elképzelhető, hogy a két legnagyobb és jelenleg legdinamikusabb ázsiai állam, Kína és India, ambiciózus, szilárd, hosszú távú fejlődési partnerségi viszonyt alakít ki egymással. Ez az elképzelés elvi síkon már ma is része bilaterális kapcsolataiknak.[14] Mivel gazdasági szerveződésük meglehetősen kompatibilis – azaz erősségeik pompásan kiegészítik egymást –, nem kizárható, hogy Ázsia e két sikeresen fejlődő állama úgy mobilizálja kulcsfontosságú erőforrásait, hogy az nem csupán a két gazdaság fenntartható növekedésének megszilárdításához járul hozzá, hanem egy közös gazdasági infrastruktúra kialakításához, és hosszú távú, gazdasági-geopolitikai érdekközösség megalapozásához is a két társadalom között. A széles körű oktatási, kulturális, kutatási és személyes kapcsolatok logikus részét képeznék egy ilyen projektnek. Ha egy ilyenfajta együttműködés Oroszországra is kiterjedne, ennek jövője legalább annyira kötődne Ázsiához, mint Európához. Oroszország technológiája, tapasztalatai, és ami talán még lényegesebb, természeti erőforrásainak egy része már ma is egyértelműen Ázsiához kapcsolódik, és geopolitikai identitása mindig is tartalmazott ázsiai elemet. A három nagy társadalom az ázsiai gazdasági fejlődés valóban hatalmas, egyedülálló motorját tudná létrehozni, amely páratlan lenne az újkori világtörténelemben.

A második: kissé még tovább haladva, elgondolkodhatunk egy Ázsiai Unió életképességén is. Nyilvánvaló, hogy a politikai, társadalmi, gazdasági akadályok, amelyek egy ilyen projekt előtt tornyosulnának, óriásiak – ám ezek eltörpülnek a gazdasági növekedés okozta nehézségek, problémák és szenvedések mellett, melyekkel az ázsiai kontinens szem-

[14] Lásd pl. www.hindu.com/2005/04/10/stories/2005041003551000.htm és http://english.peopledaily.com.cn/200611/21/eng20061121_323795.html, letöltés: 2008. december 11.

betalálná magát efféle átfogó szerveződés hiányában. Az Európai Unió megjelenésének egyértelmű tanulsága, hogy valóban kiemelkedő előnyök rejlenek a szupraállami folyamatokban, s ez nemcsak arra képes, hogy lebontsa a vámkorlátokat és egységesítse a szabványokat, hanem arra is, hogy átfogó gazdasági, jogi, politikai, társadalmi intézményeket hozzon létre, melyek az emberek, a különféle értékhordozók, a tőke és az egyéb termelési tényezők áramlásának elősegítésére és támogatására szolgálnak.

Végül, harmadszor, Ázsia felemelkedése világszinten előtérbe hozza az alternatív, „laterális" szerveződések kérdését. Világos, hogy Ázsia fejlődése hatással lesz a vélemények, feladatok és hatalom megoszlására az Egyesült Nemzetek Szervezetében, de ami talán még fontosabb, napirendre hozza az alternatív *globális szervezetek kérdését* is. Ahogy a világgazdaság centrumán kívül elhelyezkedő, nem-volt-gyarmatosító államok *ad hoc* koalíciójának a Világkereskedelmi Szervezet (Cancúnban, Mexikóban, 2003 szeptemberében tartott) miniszteri konferenciáján elért sikere mutatja, az alternatív globális szerveződések létrejötte és hatékony befolyása a globális viszonylatokra valós lehetőség. A G20-as csúcstalálkozók új, a 2008 őszén kirobbant globális pénzügyi válság nyomán létrejött aspektusa Kína és India prominens részvétele, szerepvállalása volt. A Nemzetközi Valutaalap kvótájának és szavazati rendszerének reformját érintő jelenlegi tárgyalások ugyancsak a felemelkedő, nagy ázsiai államok globális geopolitikai-gazdasági jelentőségének átalakulását tükrözik.[15]

Ázsia további fejlődése nemcsak komoly erőforrásalapokat jelenthet, hanem hatalmas morális és politikai ösztönzést is ad egy effajta átalakuláshoz. Ha az integráció ilyen folyamatainak kell megtörténniük Ázsiában, nincs jobb alkalom a beindításukra, mint amikor a régió két legnagyobb és legerősebb gazdasága egyaránt felemelkedőben van. Sokkal könnyebb intézményeket létrehozni a gazdasági növekedés feltételei között – egyes vélemények szerint kizárólag ilyen körülmények között lehetséges. Sok ázsiai államnak viszonylag jelentős költségvetési többlete van manapság. Az Ázsia fölfutása által felvetett történelmi kérdés az, hogy milyen bölcsen, milyen kollektív, globális előrelátással használják majd fel ezeket az erőforrásokat. Természetesen akár fegyverekre is vesztegethetik őket, amelyekkel egymást és a kisebb szomszédaikat sakkban tarthatják. Ugyanakkor értelmes, közösen átgondolt, körültekintő, okos és békés módon is

[15] Lásd pl. www.isn.ethz.ch/isn/Current-Affairs/Security-Watch/Detail/?ots591=4888CAA0-B3DB-1461-98B9-E20E7B9C13D4&Ing=en&id=51755 vagy www.imf.org/external/pubs/ft/survey/so/2007/NEW057B.htm, letöltés 2008. december 11

felhasználhatók e források. Ezek a legfontosabb döntések, amelyek előtt állunk jelen pillanatban.

Egy dolog bizonyos: amennyiben a fenti lehetőségek bármelyike vagy bármilyen kombinációja megvalósul, a világ jellege megváltozik – örökre.

Köszönetnyilvánítás

Az írás korábbi változatainak bizonyos részei nyilvánosságra kerültek a Challenging Entangled Hegemonies (Összefonódott hatalmak megkérdőjelezése) c. konferencián, melyet az *Eszmélet* folyóirat szervezett Budapesten, 2005. október 14-16-án és a szerző Immanuel Wallerstein Chair in Global Ethics elfoglalásakor, a Genti Egyetemen, Belgiumban 2006-ban tartott nyilvános előadásán. A szerző köszönettel tartozik Mahua Sarkarnak tanácsaiért, kritikájáért és támogatásáért. Szintén köszöni a Collegium Budapest Institute for Advanced Study által nyújtott ösztöndíjat, amely megkönnyítette e munka elkészülését.

2009

Irodalom

Abu-Lughod, Janet 1989. *Before European Hegemony: The World-System A.D. 1250–1350.* New York: Oxford University Press.

Amin, Samir 1976. *Unequal Development: An Essay on the Social Formations of Peripheral Capitalism.* New York: Monthly Review Press.

Arrighi, Giovanni 1994. *The Long Twentieth Century: Money, Power, and the Origins of Our Times.* London: Verso.

Arrighi, Giovanni – Beverly J. Silver 1999. *Chaos and Governance in the Modern World System.* Minneapolis: University of Minnesota Press.

Böröcz, József 2005. „Redistributing Global Inequality: A Thought Experiment." *Economic and Political Weekly,* February 26.

— 2009. *The European Union and Global Social Change: A Critical Geopolitical Economic Analysis.* London: Routledge.

Böröcz, József – Mahua Sarkar 2005. „What is the EU?" *International Sociology* 20. no. 2: 153–73.

Braudel, Fernand 1981. *The Structure of Everyday Life, Civilization and Capitalism, 15th–18th Century.* Volume 1. Translated by Sian Reynolds. New York: Perennial Library, Harper and Row.

— 1982. *The Perspective of the World: Civilization and Capitalism, 15th–18th Century.* Volume 3. Translated by Sian Reynolds. New York: Perennial Library, Harper and Row.

— 1986. *The Wheels of Commerce: Civilization and Capitalism, 15th–18th Century.* Volume 2. Translated by Sian Reynolds. New York: Perennial Library, Harper and Row.

Chase-Dunn, Christopher 1998. *Global Formation: Structures of the World-Economy.* Lanham, MD: Rowman and Littlefield.

Chase-Dunn, Christopher - Thomas D. Hall 1997. *Rise and Demise: Comparing World-Systems.* Boulder, CO: Westview Press.

Frank, Andre Gunder 1998. *ReORIENT: Global Economy in the Asian Age.* Berkeley: University of California Press.

Friedman, George 2005. „U.S.-Indian Relations and the Geopolitical System." Stratfor Analysis, July 20. Elérhető: www.stratfor.com/products/enhanced/read_article php?id=252087, utolsó letöltés: 2005. július 25.

Hobson, John M. 2004 *The Eastern Origins of Western Civilisation.* Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Kornai, Janos 1992. *The Socialist System: The Political Economy of Communism.* Princeton: Princeton University Press.

Maddison, Angus 2001. *The World* Economy: A *Millennial Perspective.* Paris: Development Centre of the Organisation for Economic Cooperation and Development.

— 2003. *The World Economy: Historical Statistics.* Paris: Development Centre of the Organisation for Economic Cooperation and Development. Kiegészítő adatokkal elérhető: www.theworldeconomy.org, utolsó letöltés: 2008. november 15.

Wallerstein, Immanuel 1974 *The Modem World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy* in *the Sixteenth Century.* New York: Academic Press.

8

Jegyzetek a poszt-államszocializmus geopolitikai gazdaságtanához

A hajdani szovjet tömböt alkotó gazdaságok külső kapcsolatrendszerének teljes átalakulása döntő szerepet játszott az államszocialista „rendszer" felbomlásában kelet-Európában és észak-Eurázsiában. A szovjet blokk összeomlása az államok fölötti kapcsolatok gazdasági és politikai dimenzióit a megelőző évtizedekben világszerte átható neoliberális hegemónia legkiemelkedőbb történelmi eredménye, sok szempontból betetőzése volt.[1] A kelet-európai régió országainak nyugat-Európához való földrajzi közelsége és államszocializmus korszaka előtti, intenzív jelenlétük a nyugat-európai tőkeforgalomban könnyű és magától értetődő célponttá tette őket a külföldi, elsősorban nyugat-európai közvetlen tőkebefektetések előtt abban a pillanatban, hogy 1989-90-ben összeomlott a határain átívelő ember-, tőke-, áru- és tudásáramlások fölött közvetlen ellenőrzést gyakorló államszocialista rendszer.

Az európai gazdaságok nagymérvű tőkemegtérülés- és jövedelmezőségbeli egyenlőtlenségei miatt a kelet-Európában kialakuló tulajdonváltozások - melyek relatíve csekély költséggel jártak a nyugat-európai tőke számára - hatalmas nemzetgazdasági jelentőséggel bíró közvetlen külföldi beruházásokat eredményeztek a célországokban. Mindez a „külső" - külföldi - beruházásoktól való függés iskolapéldáit teremtették meg a térségben. A volt-szovjet-blokk azon részein, melyek a nyugat-európai tőkeáramlásoknak kevésbé és inkább kísérleti jelleggel voltak kitéve - így a volt Szovjetunió utódállamaiban -, az állami vagyon poszt-államszocialista privatizációja inkább helyi, oligarchikus hatalmi tényezők részvételével történt, így az ezen országokban kialakuló gazdaság-, politika- és társadalomszervezési minták nagyrészt különböznek a kelet-közép-Európában megfigyelhető változásoktól.

[1] A neoliberális uralom történetének megértésére irányuló számos értékes megközelítés közül hadd idézzem most a legrelevánsabbat, amely egyértelműen az Európai Unió államok feletti programjának kontextusában létrejött analitikus keret középpontjába helyezi azt: van Apeldoorn et al., 2003, különösen 37-39.

A poszt-államszocialista átalakulás geopolitikai „játszma" formájában valósult meg. Ennek mintáit nagyban meghatározta az EU-ból önként, kényszeres kormányzatiság-import és a világ leghatalmasabb katonai-stratégiai szövetségének, az Észak-Atlanti Szerződés Szervezetének (NATO) vasmarkú kézszorítása. E két hatalmi rendszer olyan lehetőséget kínált a kelet-közép-Európa félperifériás kisállamai számára, amelyet a térség egyetlen állama sem utasíthatott vissza. Eközben az egykori Szovjetunió utódállamában - a balti államok kivételével, melyek következetesen a geopolitikai orientációváltás kelet-európai mintájához ragaszkodtak - egyértelműen más típusú politikai-gazdasági megoldások születtek. Utóbbiakat a Független Államok Közösségének és a Sanghaji Együttműködési Szervezetnek létrehozása, illetve számos éles elsősorban a kaukázusi régiót hatalmába kerítő helyi konfliktus kirobbanása jellemezte.

Nem lehet eléggé hangsúlyozni a globális erők jelentőségét a kelet-Európában lezajlott intézményi változások folyamatában (Böröcz 2001). Az ide vágó kutatások árnyaltabb képet adnak a globális erők helyi intézményesüléséről kelet-közép-Európában. A szakirodalom az Európai Uniót (lásd pl. Jacoby 2001; 2004; Bohle-Husz 2005), a multinacionális tőke különféle, szervezetileg egyedi erőit (lásd pl. Bohle-Greskovits 2006; Bandelj 2008; 2009; Drahokoupil 2009), illetve e kettő kombinációit (Vliegenthart-Horn 2007) olyan csomópontokként vizsgálják, amelyek a globális rendszer szerkezeti jellegzetességeiből következő hatásokat a volt-államszocialista blokk kelet-európai országai felé közvetítették. Sajnálatos, hogy eddigelé a hatalmas és nem kevésbé összetett egykori szovjet „térség" egyéb területeit érintő hasonló elemzés nagyon kevés született, ha született egyáltalán.

Keretek és pályák

E fejezetben 1989 következményeinek két fontos dimenzióját vizsgálom meg. Arra a lényeges átalakulásra összpontosítok, melynek során a hajdani szocialista államok integrálódtak a kapitalista világgazdaságba. Az egy főre jutó gazdasági teljesítmény hatása helyett, amely a szakirodalomban szinte kizárólagos hangsúlyt nyert, és amely jelenséget másutt már részletesen bíráltam,[2] bevezetem az időbeli pályák analízisét egy újabb dimen-

[2] Lásd Böröcz 2010, különösen a „Global Economic Weight in the *Longue-Durée:* Nemesis of West-European Geopolitics" című fejezet.

zió bevonásával: a relatív gazdagság (azaz a teljesítmény egy főre jutó aránya) mellett vizsgálom a relatív globális gazdasági súly (azaz a bruttó világtermékből való részesedés) változásait.[3] E *par excellence* geopolitikai[4] dimenzió – a relatív globális súly – figyelembevételével, remélem, sikerül néhány olyan fontos mintára fényt deríteni, melyek rejtve maradnak a pusztán az „rátákon" (egy főre jutó jövedelem alakulásán) alapuló vizsgálódás előtt.[5] Elemzésem kiterjed minden olyan társadalomra, amely az 1980-as évek végétől kezdődően poszt-államszocialista átalakuláson ment keresztül, nem csupán kelet-közép- és délkelet-Európában, hanem a volt-szovjet térségben is. E példákat az egyre összetettebb tőkés világgazdaság egészének összefüggésében vizsgálom néhány releváns összehasonlítási szempont alkalmazásával. Az empirikus anyag egy, eredetileg a Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet (OECD) által online közzétett adatbázisból származik, kiegészítésként a brit gazdaságtörténész, Angus Maddison (2006a; 2006b) *longue-durée*[6] gazdasági teljesítmény[7]-becsléseinek hivatalos összeállításához. A 2002 és 2008 közötti időszakra vonatkozó adatokat az OECD-adatállomány frissítette Maddison poszthumusz megjelent online történelmi archívumának adatai alapján (Maddison 2010). Helyezzük tehát a világ társadalmait egy kétdimenziós térbe. (Az 1. ábra vizuális segítséget nyújt ehhez az elvi feladathoz.)[8] A függőleges tengely *(y)* az egy főre jutó gazdasági teljesítményt (egy adott évben az egy főre jutó GDP mindenkori világátlaghoz viszonyított arányát) mutatja. A egy főre jutó GDP-adatok ilyetén átalakításának az a célja, hogy az időbeli összehasonlítást – e feladat célját – vizuálisan bemutathatóvá tegyük a mértékegységül szolgáló USA dollár árfolyammozgásától függetlenül). Az 1-es ábrán az *y* tengelyt három kategóriára osztottam, és „gazdag",

[3] Kétségtelenül számos lényeges dimenzió létezik, amelyek szerint ezt az átalakulást elemezni lehet és kell, ezért ez a kettő – bár véleményem szerint nagyon fontos, ennek ellenére csak – részhalmazát képviseli a releváns „nézőpontoknak".

[4] *Geopolitikán* egyszerűen azokat a módszereket értem, amelyekkel a szervezetek kiterjesztik hatalmukat a határaikon túli világba.

[5] Az államok globális pályájának kétdimenziós nézőpontjával kapcsolatos következtetésekről bővebben lásd Böröcz 2010, különösen a „Global Economic Weight in the *Longue-Durée:* Nemesis of West-European Geopolitics" című fejezet.

[6] Maddison adatállománya a gazdasági teljesítményre és a népességre vonatkozó számításokat tartalmaz a világtörténelem több mint 2000 évére.

[7] Geary-Khamis USD. A számításról bővebben lásd Maddison 2006a; 2006b.

[8] Ez a rész, amely az empirikus adatok bemutatásának logikáját írja le, szorosan követi a Böröcz 2010-ben ismertetett eljárás módszerét. Bővebben lásd a „Global Economic Weight in the *Longue-Durée:* Nemesis of West-European Geopolitics" című fejezetet.

„átlagos" és „szegény" megjelöléssel láttam el, melyekre nagyjából ráillik a wallersteini „centrum", „félperiféria" és „periféria" kategóriarendszer. E vizsgálat során önkényesen az olyan társadalmakat jelölöm félperiféria-ként, amelyeknél az egy főre jutó GDP mértéke az adott évben a világátlag 50 és 200 százaléka közé esik.

1. ábra. Pályatér: statikus nézet

	könnyűsúly	**középsúly**	**nehézsúly**
gazdag	GK	GKp	GN
átlagos	ÁK	ÁKp	ÁN
szegény	SzK	SzKp	SzN

A vízszintes dimenzió (*x* tengely) jelöli azt, amit külső gazdasági súlynak nevezek,[9] és egy egységnek (itt adott államnak vagy államcsoportnak) a világ teljes bruttó össztermékéből való részesedéseként határoztam meg. Az *y* tengelyhez hasonlóan ezt a dimenziót is három kategóriára osztottam, és „könnyűsúly", „középsúly", illetve „nehézsúly" megjelöléssel láttam el, választópontként pedig az egy- és tízszázalékos értékeket vettem.

Az így kialakult háromszor hármas felosztással a vizsgálat során két geopolitikai-gazdaságtani tényező kilenc jellemző kombinációját különböztetjük meg, a szegény (vagy perifériális) könnyűsúlytól („SzK" a grafikon bal alsó sarkában) a gazdag (vagy centrum) nehézsúlyig („GN" a szemközti sarokban).

A 2-es ábra az e mozgástéren belül lehetséges „ideáltipikus" elmozdulásokat tünteti föl. A függőleges mozgást mint felfelé és lefelé irányuló mobilitást, a vízszintes pozíció változásait pedig mint nagymértékű növekedést és nagymértékű beszűkülést jelöli.

Bármely sikeres állam(csoportozat) átlós pályát követ a négyzet bal alsó sarkából a jobb felsőbe, vagyis a szegény könnyűsúlytól a gazdag nehézsúly felé haladva; e folyamatot „teljes növekedésnek", míg drasztikus ellentétét „teljes beszűkülésnek" nevezem. Végezetül, a gazdag könnyűsúlytól a szegény nehézsúlyig tartó átlós mozgást „elszegényedő súlygyarapítóként", az ellentétes irányt pedig „meggazdagodó súlyvesztőként" jelölöm meg.

[9] Uo.

2. ábra. Pályatér: dinamikus nézet

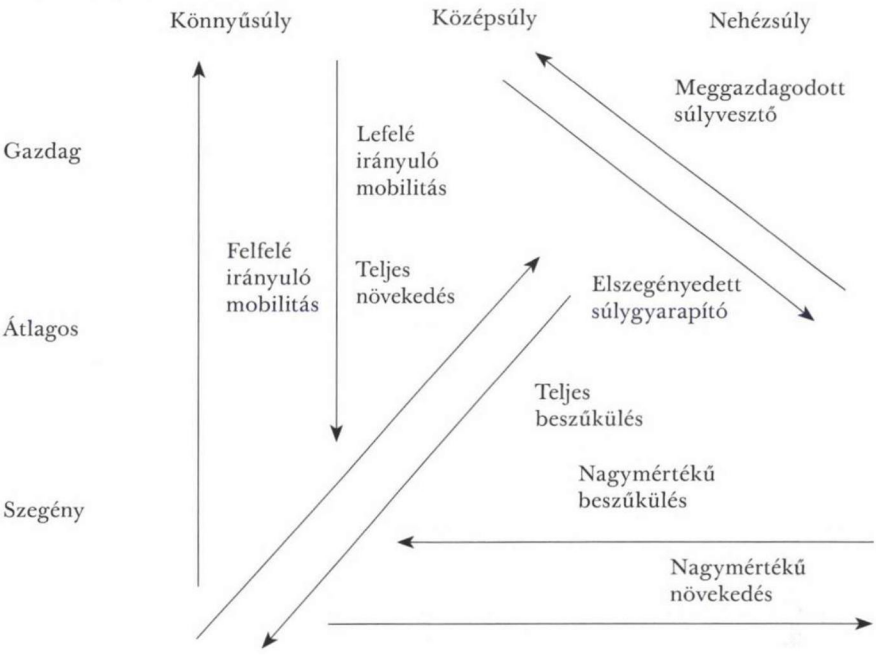

Ennyi előkészület után most már készen állunk az egykori államszocialista társadalmak pályáinak áttekintésére. Kezdjük két összefüggő ábrával. A kettő együtt lehetőséget ad a szovjet blokk államszocialista időszak alatti pályáinak felvázolására.

A 3-as ábra a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsának (KGST) – a szovjet blokk gazdasági integrációs rendszerének[10] –, valamint az EU

[10] Maddison adatállománya nem tartalmaz számításokat a KGST, az EU, a Varsói Szerződés vagy a NATO vonatkozásában; ezeket az adatokat a tagállamaik globális gazdasági súlyának (a bruttó világtermék százalékos részesedési arányaként mérve) összeadásával és az egy főre jutó GDP-jük nem súlyozott átlagának (a világátlag százalékában kifejezve) kiszámításával kaptuk. A KGST-adatok Bulgáriára, Csehszlovákiára, az NDK-ra, Magyarországra, Lengyelországra, Romániára és a Szovjetunióra a teljes időszakra vonatkozó számítások összeadásával és Albánia (1961-ig), Mongólia (1962-től), Kuba (1972-től) és Vietnam (1978-tól) adatainak hozzáadásával alakultak ki. Jugoszlávia – amely soha nem nyert teljes KGST-tagságot – nem szerepel a számítások között.

3. ábra. A Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa, az Európai Unió és néhány nagyobb állam pályája: az egy főre jutó bruttó hazai termék a világátlag százalékában és a bruttó hazai termék a bruttó világtermék százalékában, 1950–2008.

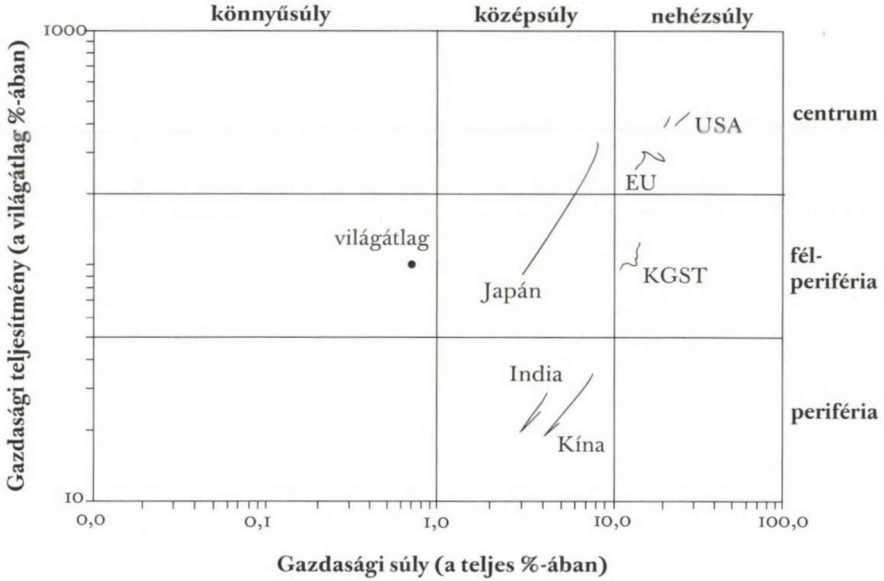

Forrás: Maddison 2001 számításai alapján. Megjegyzés: A jelölések a legkorábbi adatpontot mutatják.

megannyi elődjének és néhány további fontos államnak[11] a pályáját ábrázolja az 1950 és 1989 közötti globális rendszer geopolitikai gazdaságának kétdimenziós pályaterében. Az időszak elején a KGST majdnem pontosan a félperiféria közepén helyezkedik el (az egy főre jutó GDP nagyjából a világátlag 102%-a), míg globális súlya a bruttó világtermék 13%-a körül található. Történetének első korszakában a KGST enyhe felfelé irányuló mobilitást mutat, és 1961-ben éri el egy főre jutó gazdasági teljesítményének történelmi tetőpontját az egy főre jutó 127% százalékkal. A KGST relatív globális súlya nem nő egy főre jutó gazdagodásával egyenes arányban;

[11] Ebből az ábrából, ahogy az összes ezt követő „valós" adatot tartalmazó ábrából is, kihagytam a világ majdnem 200 államának többségét. Erre azért volt szükség, mert megjelenítésükkel a grafikon bizonyos részei, különösen a perifériális-könnyűsúly és a félperifériális-könnyűsúly cellák olyan zsúfoltak lennének, hogy lehetetlenné válna az általam fókuszba állított minták felismerése. Fontos tehát figyelembe venni, hogy amennyiben ez a grafikon teljes lenne, a világ legtöbb államát a bal alsó és bal középső cellákban találnánk.

tetőpontját a bruttó világtermék 14,38%-án éri el 1964-ben. Ezután a szocialista államok szervezetének gazdasági integrációja hanyatlást mutat: a KGST az egy főre jutó GDP tekintetében a világátlag 91%-ára, a bruttó világtermék vonatkozásában pedig 10,42%-ra esik vissza 1989-re.

Négy alapvető észrevételt tehetünk a 3. ábra alapján. Először is, a KGST, ha egységes tömbként tekintjük, egész története folyamán határozottan nehézsúlyú és félperifériás jelenség volt – az egyetlen ilyen helyzetű szervezet a gazdasági integráció rendszereinek világtérképén.

Másodszor, fennállása alatt a KGST nem ment át radikális pozícióváltozáson. Bár 1989-ben összességében előnytelenebb globális helyzetben volt, mint 1950-ben, az egy főre jutó GDP világátlagában mért lecsúszása a legrosszabb esetben is csak mérsékeltnek nevezhető, és az is igaz, hogy fennállásának második szakaszában végbement egy 4%-os súlyvesztés is, ez – noha nyilván okozott némi fejfájást vezetői számára – de mindez egyértelműen nem írható le katasztrofális összeomlásként.

Harmadszor – s ez talán még lényegesebb –, ha a KGST pályaívét összevetjük Japán meredek fölfutásával vagy India és Kína először kétdimenziós zsugorodását, majd némi enyhe emelkedést jelző mutatóival, a KGST görbéje meglehetősen mérsékelt változást jelez. Mindennek fényében a KGST nagy, félperiférias, államok fölött álló szervezetként jelenik meg, melynek történetét elsősorban az állandóság jellemzi.[12]

Negyedszer, a KGST gazdagság tekintetében soha nem volt azonos szinten az EU-val – az időszak egyetlen, centrális nehézsúlyú pozícióban lévő gazdasági egyesülésével –, és csak 1960-ra sikerült megközelítenie az EU globális gazdasági súlyát (megközelítőleg 1%-kal volt kisebb a súlya, mint az Európai Unióé). Az egyik lényeges különbség a KGST és az EU között az Európai Unió bővítésének folyamata,[13] ami viszont kiemelkedő súlygyarapodást eredményezett. Következésképp a két szervezet közötti szakadék tovább mélyült, olyannyira, hogy mire a KGST 1990-ben felbomlott, az EU részesedése a bruttó világtermékből majdnem kétszerese volt államszocialista hasonmásának.

[12] A KGST és a Kínai Népköztársaság pályája közti eltérés tisztán mutatja Kína különleges geopolitikai helyzetét a világ többi államszocialista országával szemben. A rá jellemző *differentia specifica* a duális függőség hiánya, amint azt korábban neveztem. Ehelyett a szocialista Kínának sikerült elfoglalnia – ahogyan e kötet 6. fejezetében Barry Naughton találóan megfogalmazza – a manőverezési teret a Szovjetunió és az Egyesült Államok között anélkül, hogy bármelyikkel is szorosabb függőségi viszonyba került volna.

[13] Az EU növekedési stratégiája mögött meghúzódó globális geopolitika részletesebb elemzéséért lásd Böröcz 2010.

4. ábra. A Varsói Szerződés, a NATO és néhány nagyobb állam pályája: az egy főre jutó bruttó hazai termék a világátlag százalékában és a bruttó hazai termék a bruttó világtermék százalékában, 1950–2008.

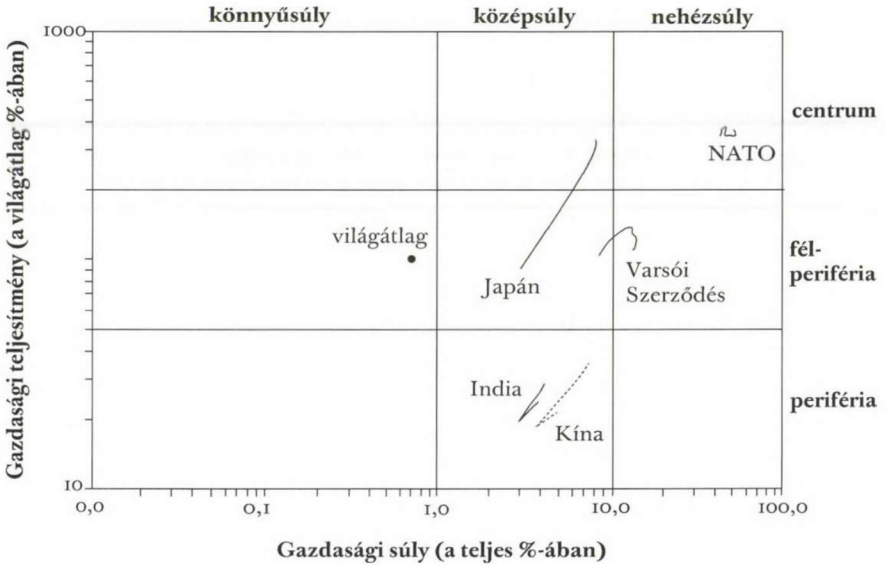

Forrás: Maddison 2001 számításai alapján.
Megjegyzés: A jelölések a legkorábbi adatpontot mutatják.

Más szempontból is megfigyelhetjük a szocialista blokk globális helyzetét. Ennek az ad módot, ha a Varsói Szerződés pályáját vetjük össze (ld. 4. ábra) a hasonló katonai-stratégiai szövetségekkel világszerte.[14] Ez az összehasonlítás megdöbbentően más képet ad.

A világátlagot valamivel meghaladó egy főre jutó GDP-t (114%) és a világtermék 13,4%-át jelentő kezdet után a Varsói Szerződés 1975-re a világátlag 141,4%-ára jutott, és a bruttó világtermék 13–14%-át vallotta magáénak. Globális gazdasági súlyából 1971 körül kezdett veszíteni. Mire 1991-ben fölbomlott, a Varsói Szerződés tagállamainak részaránya a bruttó világtermékből mindössze 8,8%-ra rúgott, egy főre jutó GDP-jük pedig a világátlagra esett vissza. Összehasonlításképpen, A Varsói Szerződés hidegháborús ellenfele, a NATO tagállamainak gazdasági össztermése soha nem tett ki a bruttó világtermék 44%-ánál kevesebbet ugyanebben

[14] Az ideiglenes szakadási pontok (1955 és 1991) kissé eltérnek a 3-as ábrán láthatóktól, és a Varsói Szerződés létrejöttét és megszűnését tükrözik. A Varsói Szerződés adatait Bulgária, Csehszlovákia, Magyarország, Lengyelország, Románia és a Szovjetunió adatainak összeadásával kaptuk.

az időszakban, s az egy főre jutó GDP-je mindvégig meghaladta a világátlag három és félszeresét. A Varsói Szerződés felbomlásának évében a NATO-tagállamok a bruttó világtermék 44,4%-át adták, és az egy főre jutó GDP-jük a világátlag 377%-a volt.

A Varsói Szerződés a KGST-hez hasonlóan szilárdan félperifériás államcsoportozat volt. Mindazonáltal, ha az utóbbi görbéjét (3-as ábra) összevetjük az előbbiével (4-es ábra), nyilvánvalóvá válik, hogy a kettőnek radikálisan eltérő pályája volt. Különösen igaz ez a Varsói Szerződés pályájának fordított *U* alakjára, amely két tekintetben is különbözik a KGST-görbétől. Egyrészt a Varsói Szerződés teljes beszűkülése az 1970-es évek közepén kezdődött, ami globális gazdasági súlyának meredek zuhanásával járt együtt – ilyen visszaesést a KGST soha nem tapasztalt.

A második, és geopolitikai szempontból meghatározóbb különbség a globális ellenfelek szerkezeti felépítésében keresendő. 1960-ig az EU alig tett ki nagyobb arányt a bruttó világ-össztermékből, mint a KGST, és még 1990-re, az EU számos bővítése után is teljes globális gazdasági súlya alig kétszerese volt a KGST súlyának. Ezzel ellentétben a NATO globális gazdasági súlya végig 3,3–3,6-szorosa volt a Varsói Szerződésének 1958 és 1976 között. Ez az arány 1980-ra elérte a 3,71-et, majd 1985-ben meghaladta a 4-et. 1991-re a NATO-nak már majdnem ötször akkora részesedés jutott a bruttó világtermékből, mint a Varsói Szerződésnek. Mivel a Varsói Szerződés kinyilvánított geopolitikai célja a szovjet blokknak mint a politikai függőségi viszonyok szövevényes rendszerének a fenntartása volt, ez az adat igen erős közvetett geopolitikai-gazdasági bizonyítékot jelent: messzemenően plauzibilis magyarázatot ad Mihail Gorbacsov döntésére a tömb egészének felszámolásáról.

A következőkben e „rendszerverseny" történetének összefüggésében tekintjük át az egyes államszocialista gazdaságok pályáját,[15] kezdve az 1950–1989-es időszakkal (lásd 5-ös ábra). A KGST és a Varsói Szerződés grafikonjain ábrázolt pályákat az egyes államok változatos tapasztalatai építették fel. E változatosság még azt azt a bonyolult, ám jogos kérdést is fölveti, hogy a szovjet „blokk" milyen értelemben tekinthető egyáltalán egységnek.

A Szovjetuniónak mint a „blokk" legnagyobb államának pályája tipikusnak mondható. Görbéje három fázist rögzít. Az elsőt a teljes növekedés jellemzi – fellendülés mindkét dimenzióban. Ez 1950-től a hetvenes évek közepéig tartott, amikorra is a Szovjetunió egy főre jutó GDP-je

[15] Referenciaként ezen és az összes következő grafikonokon is megadtam Svájc, Brazília és Etiópia pályáját, hogy tipikus példát adjak a centrumban, a félperiférián és a periférián lévő államok pályájára.

a világátlag 135%-áról 150%-ra nőtt, és a világgazdaságbeli részesedése 9,5%-ról 10%-ra emelkedett az 1958 és 1961 közti, Szputnyik-válság utáni években. Ezt követte másodikként az egy főre jutó GDP stagnálása, majd harmadikként a globális súly csökkenése, aminek eredményeként 1979-re a Szovjetunió részesedése a bruttó világtermékből 9% alá esett, majd 1987-ben már 8% alatt állt. 1989-re a Szovjetunió 138%-on állt az egy főre jutó GDP-világátlag tekintetében, mindössze 7,7%-os részesedéssel a bruttó világtermékből.

5. ábra. A szocialista blokkba tartozó országok és néhány egyéb állam pályája: az egy főre jutó bruttó hazai termék a világátlag százalékában és a bruttó hazai termék a bruttó világtermék százalékában, 1955–1991.

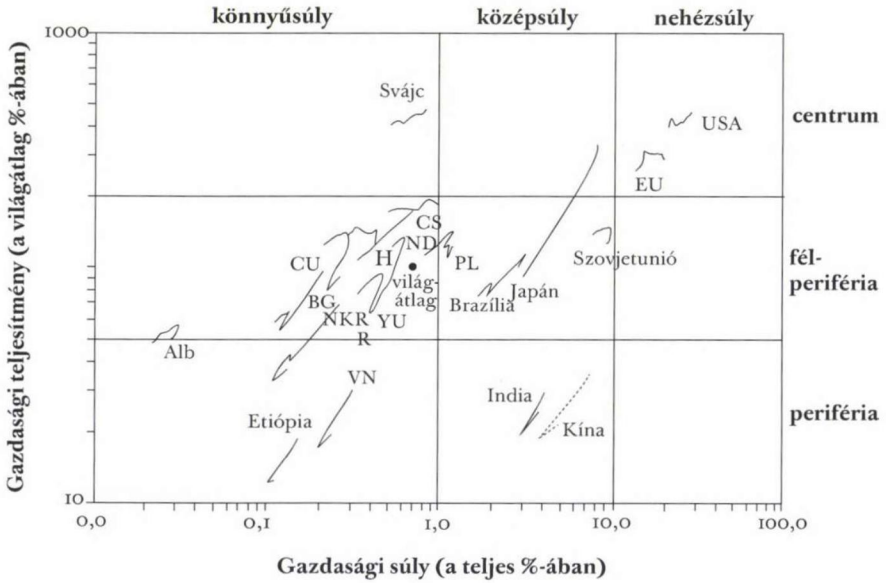

Forrás: Maddison 2001 számításai alapján.
Megjegyzés: A jelölések a legkorábbi adatpontot mutatják.

A Német Demokratikus Köztársaságot (NDK) jelölő szaggatott vonal emlékeztet a szovjet minta fordított *U* alakjára – igaz, némileg elnyújtott formában. Kelet-Németország látványos általános felfutást mutatott 1972-ig, amikor is a világátlaghoz viszonyított több mint 190%-os egy főre jutó GDP-jével egyértelműen a világgazdaság centrumának küszöbéhez érkezett. 1954-től 1963-ig az NDK a bruttó világtermék nagyjából 1 százalékát állította elő. 1972-ben – az egy főre jutó GDP tekintetében elért tetőpontján – az NDK még mindig 0,87%-ban részesedett a világ-

termékből. Ezt azonban az 1970-es évek közepétől az 1980-as évek végéig mindkét dimenzióban meredek zuhanás követte, aminek hatására a berlini fal 1989-es leomlásakor a keletnémet gazdaság a bruttó világterméknek kevesebb, mint egyharmad százalékát át állította elő, míg az egy főre jutó GDP tekintetében visszaesett a világátlag szintjére, ami hozzávetőleg 30%-kal volt alacsonyabb a második világháború után legkorábban mért adatnál (132,4% 1950-ben). Államszocialista gazdaságának hanyatlása miatt az NDK rosszabb globális helyzetbe került, mint amilyenben a második világháború után (akkor még természetesen a legyőzött náci Németország részeként) volt.

Lengyelország pályája az államszocialista időszakban ugyancsak a szovjet mintát ismételte. Globális súlyának tetőpontpontját 1958 körül érte el 1,4%-os részesedéssel a bruttó világtermékből, az egy főre jutó GDP pedig 1975-ben, a világátlag 141%-nál tetőzött. 1989-re a világátlag 110%-ára és a bruttó világtermék 0,81%-ára csúszott vissza. Albánia ugyancsak ilyen mintát mutat, azonban sokkal alacsonyabb jövedelem- és részesedésszinten. Az egy főre jutó GDP legmagasabb pontján a világátlag 55%-át érte el 1975-ben, amit jóval 1989 előtt a periférián végződő erős hanyatlás követett.

A kelet-közép-európai államok egy nagyobb csoportjánál fordított *J* alakú minta figyelhető meg - a fordított *U* egy változata, amelynél a hanyatlás rövidebb és kevésbé meredek, mint az azt megelőző felívelés. Bulgária, Románia, Jugoszlávia, Magyarország és Csehszlovákia mindannyian hosszabb és erőteljesebb felívelésen mentek keresztül, mint a Szovjetunió vagy az NDK, majd globális gazdasági súlyuk hanyatlása és egy főre jutó GDP-jük enyhébb csökkenése következett. A visszaesés mindegyik állam esetében sokkal tartósabb és nagyobb mértékű a globális gazdasági súly tekintetében, mint az egy főre jutó jövedelem terén.

A „harmadik világbeli" szocialista államokat - soroljuk ide a Kínai Népköztársaságot, Kubát, Észak-Koreát és Vietnamot - másféle minta jellemzi. Vietnam és Észak-Korea jelentős háborúkat szenvedett el, Kuba korábbi legerősebb külgazdasági partnere, az USA gazdasági embargója alatt állt több mint egy nemzedéknyi időn át, Kínában pedig a vizsgált időszakban dühöngött a kulturális forradalom, nem is szólva az ebben az időben dúló kisebb helyi háborúkról, melyekben Kína is érintett volt. A meglehetősen eltérő történelmi körülmények ellenére a négy görbe hasonló mintát követ: meredek zuhanás, majd „felfelé ívelés", amely elkezdi visszaemelni őket, szinte pontosan ugyanolyan vonalon, mint a zuhanás, ám közel sem jut el a kiindulási pontra. A „harmadik világbeli" szocialista államok kirajzolódó pályája észrevehetően épp az ellentéte a kelet-európai és észak-eurázsiai államok mintájának.

Két alapvető szabályszerűség figyelhető meg az államszocialista időszakban a kelet-európai és észak-eurázsiai országok esetében. Az első, amely leginkább ellentmond az államszocializmust eleve megvalósíthatatlan gazdasági rendszerként bíráló, sőt, elutasító, irányadó neoliberális szemléletnek, hogy a legtöbb esetben az államszocialista indulás nem járt együtt a gazdasági teljesítmény zuhanásával. Épp ellenkezőleg: az államszocializmus kezdeti időszakát a jól kivehető, jelentős felfutás jellemzi mind az egy főre jutó GDP, mind a globális gazdasági súly vonatkozásában. Három közös vonás vehető észre az e mintát követő eseteknél: 1) jellemzően félperifériás államok földrajzilag összefüggő blokkjáról van szó; 2) az esetek szorosan kapcsolódnak a Szovjetunióhoz, geopolitikai érdekszövetséget formálnak (a szovjet blokkot), amely az összehangolt nemzetközi magatartás mellett olyan szervezeti formákban mutatkozott meg, mint a KGST és a Varsói Szerződés; és 3) előrehaladásuk többé-kevésbé békés körülmények között valósult meg. (A közhasználatban lévő „hidegháború" metafora ezért itt kissé félrevezető.)

A második szabályszerűség, mint az 1-es ábra mutatja, az, hogy a szovjet blokk gazdasági megpróbáltatásai és globális helyzetének romlása jóval az 1989 és 1991 közötti tőkés átmenet előtt kezdődött. Két időszak különösen szembeötlő: az olajválság évei az 1970-es évek közepén (ez egyben a közép-kelet-európai gazdaságok eladósodásának kezdete), illetve az 1980-as évek közepe (ekkorra datálódik a hitelkötelezettségek második hulláma, főként az első hullám refinanszírozására).

A 6-os ábra az első eleme annak a grafikonsorozatnak, amely a korábbi szocialista országok 1989 utáni pályáját mutatja be.[16] A diagramok meghatározó mintázata meglehetősen egyértelmű. Dőlt *V* betűk – kétfázisú pályák – sorozata figyelhető meg: a teljes beszűkülés időszaka (ez az egy főre jutó GDP világátlaghoz viszonyított arányában és a bruttó világtermékből való részesedés tekintetében is a globális pozíciók meredek visszaesését jelöli), amit valamiféle bágyadt fellendülés követ. Az, hogy a második, felívelő szakaszban visszaér-e a görbe a relatív gazdagság szintjére, ahol az átalakulás elkezdődött, már országonként változik: Albánia (Alb), Bulgária (BG), *Csehszlovákia* (*CS*) és Magyarország (H) 2008-ra

[16] A 6-os ábra az itt vizsgált időszak alatt felbomló szocialista blokk szövetségi államait mutatja úgy, mintha sértetlenek maradtak volna, utódállamaik összességeként. Ennek ábrázolására a mára megszűnt, egykori szövetségi szocialista államok összesített adatait csillaggal ellátott jelzések mutatják, pl. *CS* (az egykori Csehszlovákiára), *YU* (a volt Jugoszláviára) és *USSR* (a korábbi Szovjetunióra).

végül nagyjából visszaértek az 1990-es kezdőpontjukra. *Jugoszlávia* (*YU*) és Románia (R) messze elmarad még e csekély növekedéstől is.

Lengyelország (PL) egyedi eset. Itt a kezdeti, rendszerváltozás utáni beszűkülés viszonylag rövid ideig tart, s ezt egy szinte teljesen függőleges felívelés követi. Mindennek köszönhetően Lengyelország világátlaghoz mért egy főre jutó GDP-aránya hozzávetőleg 50%-kal magasabb, mint 1990-es kiindulási pontján.

Mindeközben a globális gazdasági súlycsökkenés minden posztszocialista államra egységesen jellemző – még akkor is, ha a súlyvesztés az egykori Szovjetunió, Jugoszlávia és Csehszlovákia szövetségi államainak felbomlásával magyarázható. Bár e téren is figyelemre méltó sokféleség észlelhető, a gazdasági teljesítmény geopolitikai dimenziója majdnem egységes beszűkülési tendenciát mutat; csupán a beszűkülés mértékében látható némi különbség.

1. táblázat. Az egy főre jutó bruttó hazai össztermék csökkenésének kezdete a szovjet blokk államaiban (a világátlag arányában kifejezve)

Állam	**Év**
Albánia	1973
Bulgária	1985
Csehszlovákia	1985
Német Demokratikus Köztársaság	1973
Magyarország	1985
Lengyelország	1977
Románia	1973
Jugoszlávia	1987
Szovjetunió	1987

Forrás: Maddison 2010 számításai alapján

A 7-es ábra szintén ezt az időszakot tekinti át, de az éppen felbomlott *Csehszlovákia* (*CS*) és *Jugoszlávia* (*YU*) utódállamaira összpontosít.[17] A minták itt is szembetűnően hasonlóak – három kivétellel; Szlovénia (SL), Bosznia-Hercegovina (BiH) és Szlovákia (SK) 2008-ra elérték az egy főre jutó GDP addigra meglehetősen mérsékeltnek számító szintjét, amelyen 1990–1991-ben, független állammá válásuk pillanatában álltak. A háborúk hatása jól kivehető az összes hadviselő volt-jugoszláv

[17] A grafikonon szereplő görbék kezdőpontjai kissé eltérnek, mivel az utódállamok megalapítása nem egy időben történt.

6. ábra. A korábbi szocialista blokk kelet-közép-európai államainak és néhány egyéb államnak a pályája: az egy főre jutó bruttó hazai termék a világátlag százalékában és a bruttó hazai termék a bruttó világtermék százalékában, 1990–2008.

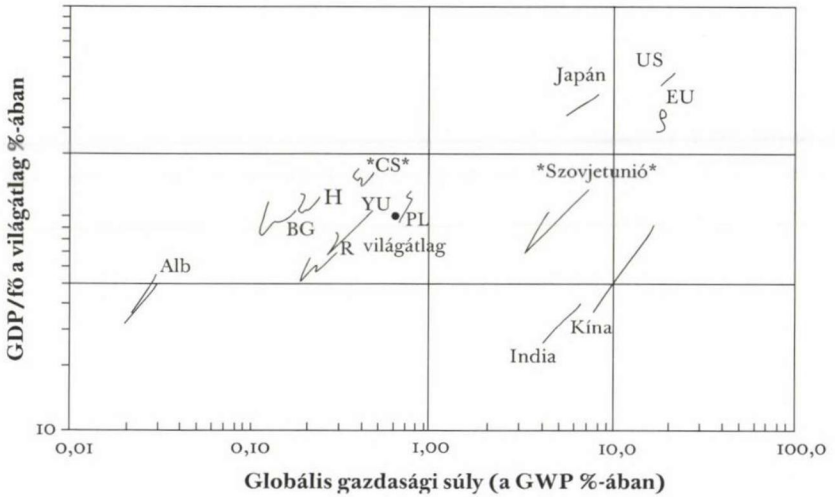

Forrás: Maddison 2010 számításai alapján.
Megjegyzés: A jelölések a legkorábbi adatpontot mutatják.

7. ábra. Az egykori *Csehszlovákia* és *Jugoszlávia*utódállamainak és néhány egyéb államnak a pályája: az egy főre jutó bruttó hazai termék a világátlag százalékában és a bruttó hazai termék a bruttó világtermék százalékában, 1990–2008.

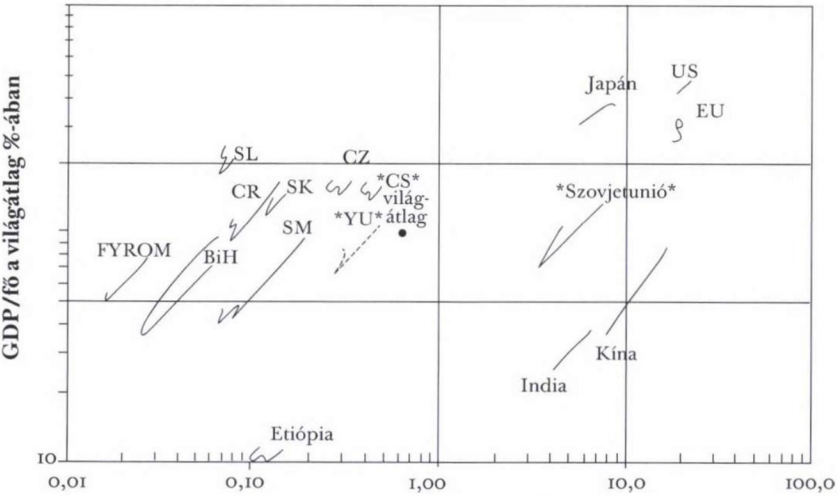

Forrás: Maddison 2010 számításai alapján.
Megjegyzés: A jelölések a legkorábbi adatpontot mutatják.

utódállam - Horvátország (CRO), Macedónia (FYROM), Szerbia és Montenegró (SM) - esetében. Az egykori *Csehszlovákiából* létrejött két utódállam közül csak a kisebb és szegényebb Szlovákia haladta meg valamicskével az egy főre jutó kezdeti GDP-értékét. A Cseh Köztársaság (CZ) pályája lefelé görbülő mintát mutat, megrekedve valahol közvetlenül a világgazdasági centrum küszöbe alatt. Szlovénia (SL) a huszadik század utolsó éveiben lépett be a centrumba, míg Szerbia és Montenegró, Bosznia-Hercegovina és Macedónia hosszú időre perifériális helyzetbe csúszott a korábbi *Jugoszláv* Szocialista Szövetségi Köztársaság összeomlását követő két évtized folyamán.

Az államok felbomlásának érdekes politikai üzenete rajzolódik ki az utóbbi grafikonon. Az elszakadás igényéhez vezető politikai számítások alapfeltevése az az elgondolás volt, hogy némi globális súlyveszteség elfogadható a nemzeti jövedelem szempontjából magasabb világrendszer-pozícióért cserébe. A gazdagabb tagállamok nemzeti önállóságpárti politikai elitjei azt feltételezték, hogy gyorsabban fejlődnek majd az egy főre jutó átlag vonatkozásában, és megelőzik a többi köztársaságot, ám ez az elvárás csak egyetlen állam, Szlovénia esetében valósult meg. Sem Csehország, sem pedig Horvátország - két olyan kiválásparti köztársaság, amelyek politikai elitje hasonló elvárásokkal élt - nem ért el érdemi növekedést az egy főre jutó GDP terén. Ami pedig a háborút mint államépítő eszközt illeti, összességében az egykori Jugoszlávia utódállamainak egy főre jutó GDP-je az 1989 és 1993 között eltelt időszakban a világátlag 121%-ról mintegy 65%-ra esett vissza, és csak nagy nehézségek árán tudták visszaküzedni magukat a világátlagra (tehát nem a kiinduló 121%-ra!) az elkövetkező tizenöt év során. A korábbi Jugoszlávia két olyan utódállama, amelynek sikerült kezdeti pozícióját javítani, Szlovénia - melyet gyakorlatilag teljes egészében elkerült a polgárháború pusztítása - és Bosznia-Hercegovina volt, amelynek háború utáni fellendülése 1996-tól az EU *defacto* felügyelete alatt zajlott, erősen korlátozott szuverenitással.

Ami a globális súlyt illeti, a kelet-közép-európai szövetségi államok minden egyes utódállama - a szét nem szakadt szomszédországokhoz hasonlóan - kisebb globális gazdasági súllyal bírt 2008-ban, mint az anyaállamok felbomlása kezdetén. Ennek megfelelően teljes globális súlyveszteségük (Jugoszlávia 0,48%-os részesedése a bruttó világtermékből az utódállamok esetében átlag 0,06%-ra, Csehszlovákia 0,49%-a két utódállamánál átlag 0,20%-ra zuhant) két okra vezethető vissza. Ezek: a szövetségi államok feldarabolódása és további, *sui generis* poszt-államszocialista hanyatlásuk.

A 8-as ábra a posztszovjet kontextusra irányítja a figyelmet. A Szovjet-

unió felbomlásával 15 utódállam jött létre. Az ábra annak a háromnak – Észtország (EE), Lettország (LA) és Litvánia (LI) – a pályáját mutatja, amelyek 2004-ben EU-tagállamokká váltak. Alapvetően mindhárom ugyanolyan pályát járt be – s ennek mintája lényegében megegyezik a kelet-közép-európai államokéval: eleinte meredek általános hanyatlás, majd felívelés. 2008-ra Észtország és Lettország felfutása a kiinduló pontjuk fölé emelte őket (bár Lettország esetében csupán egy év, 2007 volt a vizsgált időszakban, amikor az egy főre jutó GDP magasabban állt, mint 1991-ben). Litvánia görbéje ugyancsak a kelet-közép- és délkelet-európai államok *J*-mintáját ismétli.

8. ábra. Az Európai Unió korábbi szovjet tagállamainak és néhány egyéb államnak a pályája: az egy főre jutó bruttó hazai termék a világátlag százalékában és a bruttó hazai termék a bruttó világtermék százalékában, 1990–2008.

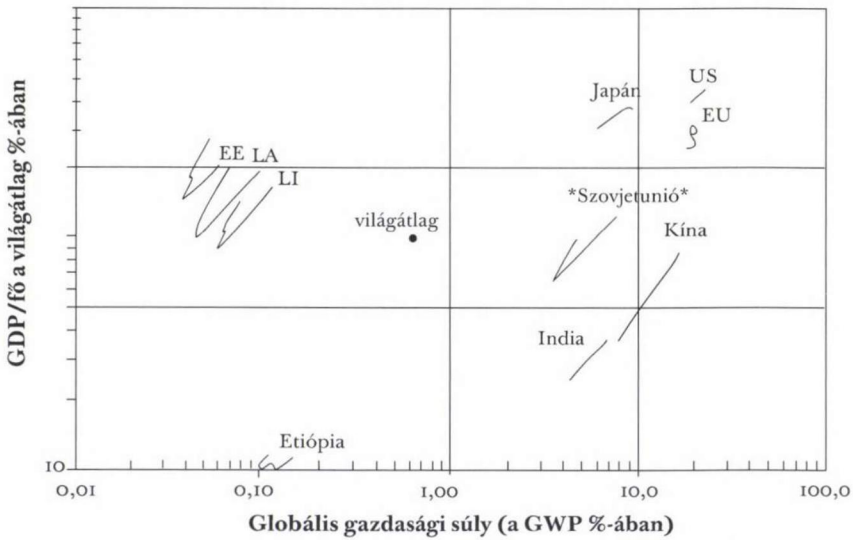

Forrás: Maddison 2010 számításai alapján.
Megjegyzés: A jelölések a legkorábbi adatpontot mutatják.

A globális gazdasági súly tekintetében mindhárom posztszovjet EU-tagállam illeszkedik a mostanra megismert, államszocializmus utáni beszűkülési mintához, amelyet egy rövidebb és enyhébb növekedés követ.

A 9-es ábrán megfigyelhető, hogy még Oroszország (RU) – a Szovjetunió legnagyobb és legerősebb utódállama – is jóval kisebb globális gazdasági súllyal bír, mint leggyengébb pontján a Szovjetunió. Ami még szembetűnőbb, Maddison számítása arra is következtetni enged,

hogy a legtöbb nem EU-tag szovjet utódállam - a korábbi Szovjetunió népességének nagy része - mind az egy főre jutó jövedelem, mind pedig a globális gazdasági súly vonatkozásában katasztrofális hanyatláson ment keresztül a Szovjetunió felbomlása után. Újabb nyolc *J*-forma rajzolódik ki, és csupán négy *V*: Csak Örményország (Arm), Azerbajdzsán (Aze), Fehéroroszország (Bel) és Kazahsztán (Kaz) globális helyzete haladta meg 2008-ban az egy főre jutó GDP-t tekintve az 1991-es pozíciójukat.

Az 1991. utáni posztszovjet térség országainak egy része - így Ukrajna (a világátlag 43,9%-ára süllyedő egy főre jutó GDP-jével 1999-ben), Fehéroroszország, Azerbajdzsán, Tadzsikisztán (Taj), Grúzia (Geo), a Moldovai Köztársaság (Mol), Kirgizisztán (Kyr) és Türkmenisztán (Tur) - mind-mind belecsúszott a világgazdaság perifériájába. Közülük három, Kirgizisztán, Moldova és Tádzsikisztán 2008-ig nem tudott elemelkedni a perifériáról. Tádzsikisztán helyzete különösen súlyos: itt az egy főre jutó GDP 2008-ban a világátlag 20,2%-ára rúgott. Ez India adatának nagyjából fele, és alig haladja meg Banglades mértékét.

9. ábra. A nem EU-tag szovjet utódállamok és néhány egyéb állam pályája: az egy főre jutó bruttó hazai termék a világátlag százalékában és a bruttó hazai termék a bruttó világtermék százalékában, 1990–2008.

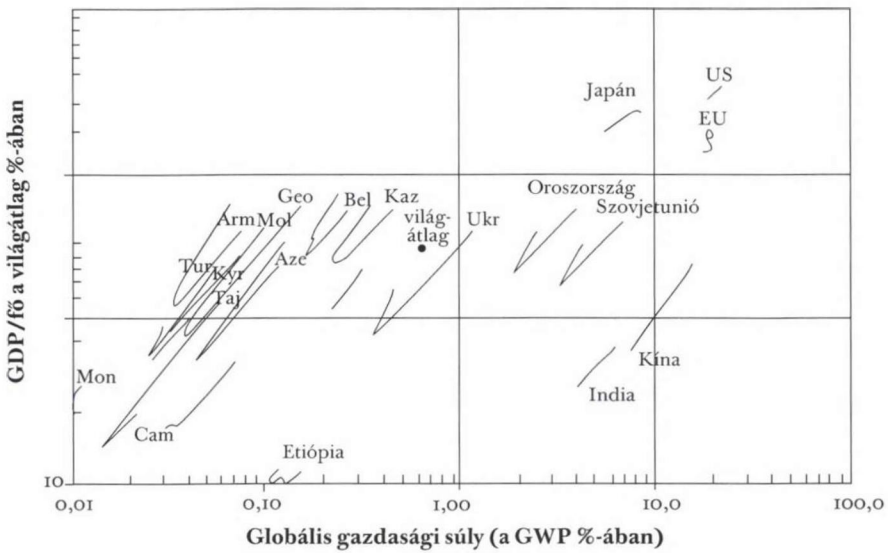

Forrás: Maddison 2010 alapján számítva.
Megjegyzés: A jelölések a legkorábbi adatpontot mutatják.

Az átalakulás első évei nyilvánvalóan katasztrofálisak voltak a legtöbb posztszovjet társadalom számára. Örményország, Kirgizisztán és Türkmenisztán egy főre jutó GDP-je szinte megfeleződött. Még ennél is súlyosabb volt a helyzet Azerbajdzsánban (a világátlaghoz mért 90%-ról 34%-ra esett), Moldovában (120%-ról 36%-ra), Ukrajnában (117%-ról 45%-ra), Grúziában (148%-ról 41%-ra) és Tadzsikisztánban (59%-ról 14%-ra). A helyzetet még sötétebbre festi, hogy e zuhanások elképesztő hirtelenséggel, mindössze 4–8 év alatt mentek végbe a Szovjetunió felbomlása után.

Az egykori Szovjetunió utódállamainak globális gazdasági súlya a bruttó világtermék 7,7%-áról 3,3%-ára esett vissza 1989 és 1998 között. Az egy főre jutó GDP-világátlaghoz mért arányában pedig a 15 utódállam együtt 133%-ról 67%-ra zuhant az 1990 és 1998 közötti időszakban. Felbomlásakor a Szovjetunió az igen mérsékelt 7,3%-os arányban járult hozzá a világgazdasághoz; 2008-ra pedig 15 utódállamának súlyozatlan átlagú globális gazdasági súlya csak a 0,29%-ot érte el.

Békeidőben nem ismerünk példát arra, hogy bármely állam elveszítse egy főre jutó GDP-ben kifejezett nemzeti összteremékét ilyen rövid – 4–10 éves – időszak alatt. Azt is fontos megjegyezni, hogy a fent idézett számadatok legkorábbi összehasonlításának időpontjára (1990-re, illetve 1991-re) mindegyik adott gazdaság már 5–15 éves korábbi stagnálás vagy beszűkülés állapotában volt.

A posztszocialista társadalmak globális pályafutásának megértéséhez alapvető szempont a globális gazdasági súly kérdése. 1989-ben észak-Eurázsia legerősebb állama a Szovjetunió volt, bár a bruttó világtermékből való részesedése ekkorra már 7,7%-ra csökkent a korábbi 9,5–10%-ról, amellyel az államszocialista időszak nagy része alatt rendelkezett. Ezt Lengyelország (0,81%) és Csehszlovákia (0,513%) követte. 2008-ban – a három legnagyobb posztszocialista gazdaság számára legsikeresebb évben az 1989 utáni két évtized folyamán – az Oroszországi Föderáció, a régió gazdasági motorja a bruttó világtermék mindössze 2,51%-át jegyezte, mögötte következett Lengyelország (0,77%) és Ukrajna (0,45%). Mindebből nyilvánvaló, hogy a volt-szovjet blokk államai abszolút marginális helyzetbe kerültek, olyan pozícióba, melyből jóval kevésbé voltak képesek befolyást gyakorolni a világgazdaságra vagy geopolitikai erejükkel hatni a rajtuk kívüli világra, mint a hajdani államszocialista periódusban.

Észak-Eurázsia egészének globális geopolitikai-gazdasági súlya jelentősen visszaesett nemcsak az államszocialista időszak csúcspontjához képest, hanem a periódus végén jellemző, a csúcshoz képest jóval csekélyebb világgazdasági súlyuk viszonylatában is. A 27 államból, amelyeket

ez a fejezet vizsgál, csupán kettő - Oroszország és Lengyelország - ért el 2008-ban a világátlagnál nagyobb gazdasági súlyt, és abban az időben, globális értelemben Oroszország kivételével mindegyik könnyűsúlyú államnak számított.

Következtetések

Abból az általános hanyatlásból, ami a volt-szocialista államok globális befolyása terén tapasztalható volt, számos általánosabb következtetés is levonható. Különösen igaz ez, ha figyelembe vesszük, hogy a világgazdaság két óriási népességű szereplője - Kína és India - a vizsgált időszakban lenyűgöző föllendülésen ment keresztül mind egy főre jutó GDP-je, mind pedig globális geopolitikai-gazdasági súlya tekintetében. Az volt-szovjet blokk általános visszaesése és háttérbe szorulása nemcsak éles ellenpontját képezte Ázsia néhány térsége látványos fölfutásának, de - s ez talán még fontosabb - igen lényeges geopolitikai szerepet is játszott. Tekintve, hogy a bruttó világtermék százalékos részesedésének számítása zéró összegű megközelítés, *ceteris paribus*, Kína és India globális gazdasági súlyának növekedése a világ többi országa vonatkozásában automatikus csökkenést kellett hogy maga után vonjon. Ebben az értelemben az ázsiai nagy országok gazdasági növekedése azt a kérdést veti föl, hogy a világ többi országát érintő, viszonylagos súlycsökkenést miként „osztja szét" maga között a világ többi országa - benne a világ ma ismert nagy gazdasági és geopolitikai súlyú világhatalmai.

A kelet-közép- és dél-kelet-európai, illetve észak-eurázsiai volt -szocialista országok 1990-es években megtapasztalt gazdasági súlyvesztésének mértéke - ami megközelítőleg a bruttó világtermék 5%-át tette ki - szinte tökéletesen megfelelt Kína és India akkor még viszonylag mérsékelt súlynövekedésének (összesen 4,43%) az adott időszakban. A hajdani szovjet tömb globális gazdasági súlyának katasztrofális csökkenése így globális geopolitikai szempontból mintegy ellensúlyozta Kína, India és ázsiai szomszédaik gyarapodását, és késleltette az elkerülhetetlennek tűnő geopolitikai konfliktust a két erősödő ázsiai hatalom és a tőkés világgazdaság mai nehézsúlyú résztvevői között. A posztszovjet összeesés folyamata azonban rövid távú jelenség. A huszonegyedik század első évtizedében Kína és India együttes súlya immár több, mint 8%-kal nőtt, a volt szovjet blokk további súlyvesztése viszont megállt - sőt, szerény, 1%-os gyarapodást is elért. Kína és India súlynövekedését tehát más, a hajdani szovjet tömbön kívüli geopolitikai szereplők lesznek kénytelenek ellensúlyozni

az államszocializmus összeomlásától - amely értelemszerűen e formában megismételhetetlen történelmi esemény - eltérő geopolitikai eszközökkel.

A Szovjetunió kvázibirodalmi rendszerének összeomlása és a régió szövetségi államainak felbomlása önmagában újrarajzolta a térség hatalmi viszonyainak térképét. Ami 1989-ben kilenc szocialista állam volt, az mára huszonhét kisebb, esetenként sokkal kisebb, tőkés állam. Olyan átalakulás ez, amelyről akkor is feltételezhetnénk, hogy exponenciálisan megnöveli nemzetközi kapcsolataik rendszerének összetettségét, ha nem tudnánk a bizonyos államok között fennálló történelmi feszültségekről. Különösen igaz ez a kelet-közép-európai államok kapcsolataira egyrészt a balti régió országaival, másrészt Oroszországgal. Néhány, de korántsem összes posztszocialista állam EU- és NATO-tagsága tovább bonyolítja az új globális geopolitikát a volt szovjet blokk vonatkozásában.

Ugyanakkor legalább egy újfajta egyenlőtlenség lehetősége is fölmerült a hajdani szocialista szövetségi államok politikai rendszerének romjain. Ez az átalakulás a térség poszt-államszocialista történelmének sajátossága, hiszen amíg néhány országot több utódállamra is feldaraboltak - s így mindegyikük értelemszerűen jóval kisebb globális súlyt képvisel, mint korábbi szövetségi államuk -, más államok nem mentek keresztül ilyen felbomláson. Mivel elkerülték a feldarabolódást s globális gazdasági súlyuk további, drasztikus csökkenését, az olyan államok, mint Lengyelország, Magyarország, Románia és Bulgária szétszakadt szomszédállamaiknál bizonyos szempontból erősebb pozícióban találták magukat. A helyi geopolitikai viszonyok megértéséhez kulcskérdés, hogy e négy állam közvetlen környezetében néhány állam - vagy, mint Lengyelország esetében, az összes szomszédos ország - radikális átalakláson ment keresztül államhatárai vonatkozásában csakúgy, mint globális gazdasági súlya tekintetében.

Az az egyszerű modernizációs elvárás, miszerint a poszt-államszocialista országok gyorsan felzárkóznak majd Európa többi részéhez, nyilvánvalóan téves volt. Ez aligha lepi meg a globális folyamatok elemzőit. Az 1989 utáni átalakulás legszembetűnőbb vonása az az egységesség, ahogyan a régióhoz tartozó államok nagy többségének globális gazdasági pozíciója voltaképpen egyetlen, meredeken zuhanó séma mentén összeomlott, majd csigalassúsággal emelkedni kezdett. Az államszocializmus kritikusai szemében talán meglepő: a szovjet tömb államai az államszocialista időszak alatt sokkal nagyobb változatosságot mutattak, mint a periódus után. Függetlenül attól, hogy társadalmuk túlnyomórészt nyugati katolikus, keleti ortodox vagy muszlim, hogy kormányuk neoliberális, beágyazott neoliberális vagy neokorporatív (Bohle-Greskovits, 2007) politikát folytat,

hogy szegényebbek vagy gazdagabbak, kicsik, közepes méretűek vagy nagyobbacskák, hogy tőkéjüket elsősorban nemzetközi multinacionális cégek vagy hazai oligarchák privatizálták, hogy mai gazdaságuk főként gépek, mezőgazdasági termékek vagy energia és nyersanyagok exportjára épül-e, kivétel nélkül mindegyikük veszített globális gazdasági pozíciójából a korábban vizsgált mindkét dimenzió mentén. A rendszerösszeomlást követő húsz évben legjobb esetben is csak néhányuknak sikerült az 1990-es, már eleve mérsékelt egy főre jutó GDP-értékére visszakapaszkodnia, mások még ezt a kétséges eredményt sem tudják felmutatni. Ennél is figyelemre méltóbb, hogy a vizsgált huszonhét posztszocialista állam egyike sem tudta 1989-es – a korábbiakhoz képest már akkor némileg csökkent – globális gazdasági súlyát visszanyerni 2009-ig.

Sokkal átfogóbb és részletesebbn elemzésre lenne szükség, hogy a kivételeket megteremtő konkrét mechanizmusokat modellezhessük. Az erre irányuló szisztematikus vizsgálat meghaladja e fejezet kereteit. Lengyelország nyilvánvalóan egyedi helyzete az egy főre jutó GDP vonatkozásában, amely a volt szocialista blokk legtöbb kelet-közép-európai tagállamától megkülönbözteti, abból ered, hogy külföldi tartozásának közel felét – akkori áron hozzávetőleg 33 milliárd dollárt (Farnsworth 1994), lényegében azt az összeget, amellyel külföldi kormányoknak tartozott – 1991-ben elengedték (Callaghy, 2004). Az összes többi kelet-közép-európai posztszocialista állam folyamatosan, szabályosan törlesztette adósságát, és az egyetlen mentesítő formát az jelentette számukra, hogy privatizációs bevételeiket adósságtörlesztéssé alakítják át. Ez a technika azonban végsősoron azokra az adósság–tőke-konverziós eljárásokra hajaz, amelyek egy sor latin-amerikai gazdaságot tönkretettek az 1980-as évek végén. Mindazonáltal ez nyilvánvalóan nem kellőképpen alapos vagy logikailag kielégítő magyarázat Lengyelország kivételes pályafutására. Feltehetőleg Lengyelország kivételes története nem vezethető egyetlen okra vissza – e föltevést az is alátámasztja, hogy Oroszország nem kevesebb, mint öt (Callaghy, 2004) hasonló adósságelengedésben részesült a kilencvenes évek folyamán (1993, 1994, 1995, 1996 és 1999), s egy főre jutó GDP-jének emelkedése meg sem közelíti Lengyelországét. Másrészt Szlovénia szintén nettó fölfutást mondhatott magáénak az egy főre jutó jövedelem terén, annak ellenére, hogy nem részesült adósság-eltörlésben.

Lehet azzal is érvelni, hogy Maddison itt elemzett adatai csak az első fázisát mutatják egy folyamatnak, amelynek későbbi, második fázisában erőteljesebb gazdasági változás történik majd. Számos meggondolás alapján némileg szkeptikus vagyok e felfogással kapcsolatban. Először is, az egyetlen előttem ismeretes fejtegetés, amely ilyen módszeres fejlődést

feltételez, azzal érvel, hogy a fejlesztő állam összehangolt erőfeszítései, amelyek nagyarányú társadalompolitikai projektként a hazai beruházások komoly újjászervezését igénylik, mozgatóerőként hathatnak, és a kezdeti beszűkülést követően hosszantartó növekedést biztosítanak. Ezzel az az alapprobléma, hogy az Elbától a Csendes-óceánig húzódó, hatalmas posztszocialista térségben sehol nincs nyoma sem ilyen fejlesztő államnak. A másik gond e várakozással kapcsolatban az időtényezővel függ össze. Nehezen védhető az az elgondolás, hogy a fejlődő állam gazdasági újjászerveződése két évtizeden keresztül stagnál olyan környezetben, mint a volt-szovjet több országai, ahol bőségesen áll rendelkezésre a viszonylag képzett, viszonylag fegyelmezett munkaerő. Továbbá ezen országok mindegyike a félperifériás, exportorientált ipari növekedési stratégiát követő államokra jellemző, viszonylag jól szervezett, egységes gazdasági infrastruktúrát mondhat magáénak. Ráadásul nincs tudomásunk olyan fejlesztő államról, amely az alábbi külső feltételek között működött volna: globálisan uralkodó neoliberális ideológia, magas szintű külföldi közvetlen beruházások és lemondás a szuverenitásról két államok fölötti szervezet, az EU és a NATO javára.

Annál inkább ismerünk ugyanakkor viszonylag sikeres fejlesztő államokat a továbbra is államszocialista intézményi keretben működő ázsiai országok körében: ez mind a jelentős globális sikerrel működő szocialista Kínáról (lásd So, 2009), mind pedig Vietnamról elmondható. Barry Naughton kitűnő tanulmánya szerint például a tulajdondifferenciálás (állami és helyi önkormányzati tulajdon, illetve párttulajdon) és a nem magánjellegű tulajdonformák terjedése fölöttébb figyelemre méltó módon a profittermelés jellemzően államszocialista módjának újjáéledését és megszilárdulását mutatja.

Egy másik optimista nézőpont szerint az adatokból leszűrhető pozícióvesztés csupán „transzformációs költség", a tranzakciós költségek mintájára megszületett elképzelés. Kornai János 1994-ben állt elő ezzel az elgondolással, és megalkotta a *transzformációs visszaesés* fogalmát. Ennek az értelmezésnek a problémája ismét csak a nagyságrend. Az egy főre jutó GDP kevesebb mint felére zuhanása és a még nagyobb méretű globális gazdasági súlyveszteség - ami még háború, éhség vagy természeti katasztrófák esetén is kivételesnek számítana - sokkal jelentősebbnek tűnik, mint hogy csupán az átalakulás átmeneti nehézségeiből vagy „transzformációs költségekből" eredő csökkenésnek nevezzük őket. Ha elfogadjuk a transzformációs költséggel való érvelést, legalábbis néhány további magyarázó tényezőre is szükség van ahhoz, hogy megértsük a veszteségek óriási mértékét.

Arra vonatkozó meggyőző érvek hiányában, hogy az itt ábrázolt drasztikus visszaesések csak rövid távú, átmeneti lépések lennének valamiféle ragyogó jövő felé, le kell vonnom a következtetést, legalábbis ideiglenesen, hogy a globális gazdasági teljesítményben korábban vizsgált hanyatlások egy új *status quo* paraméterei. Egyelőre nyitott kérdés, hogy a régió szélsőséges jobboldali erői mit kezdenek ezzel a helyzettel.

Az egy főre jutó GDP katasztrofális csökkenéséhez hasonlóan érdekes az egykori szocialista államok globális gazdasági súlyában megfigyelt egységes és drámai visszaesés. Az 1989 előtti gazdasági válság, a szövetségi államok felbomlása és 1989. után a világtermékből való részesedés csökkenése mind megnehezítették, hogy ezek az államok bármiféle értelmezhető befolyást gyakoroljanak a határaikon kívüli világra, azaz hogy autonóm geopolitikai tényezőkként működhessenek. Minden más tényező azonossága mellett e tendencia megnöveli az összes többi meghatározó szereplő relatív hatalmát abban a geopolitikai erőtérben, ahol a volt-államszocialista államok léteznek, továbbá valószínűsíti, hogy a posztszocialista társadalmak, főként a legkisebbek erőteljes nyomás hatására a befolyásos hatósági szervezetek egyre növekvő külső politikai és gazdasági függésébe kerülnek, különösen a geostratégiai térségükön belül.

2012

Ennek az írásnak az első verziója a Kaliforniai Egyetemen, Irvine-ban 2009. november 6–8-án megtartott, Nina Bandelj és Dorothy Solinger által szervezett 1989 Évfordulós Konferencián elhangzott előadásra készült.

A tanulmányban felhasznált adatok a Rutgers Egyetem Alexander Könyvtárának elektronikus adatbázisából származnak. A tanulmány eredeti, konferenciaelőadás-változatának készítése folyamán két intézmény rezidens ösztöndíjasa voltam: az egyik a Collegium Budapest / Institute for Advanced Study, a másik Indiában, Újdelhiben a Jawaharlal Nehru Egyetem Jawaharlal Nehru Institute of Advanced Study (JNIAS), és az írás végső formáját abban az időben nyerte el, amikor Németországban a Lipcsei Egyetem Zentrum für Höhere Studien és a Geisteswissenschaftliches Zentrum für die Geschichte und Kultur Osteuropas ösztöndíjasaként dogoztam. A Collegium Budapest, a JNIAS és a Lipcsei Egyetem anyagi támogatását hálásan köszönöm. Továbbá őszinte köszönettel tartozom Mahua Sarkarnak a bátorításért, észrevételekért és bírálatért.

Irodalom

Bandelj, Nina 2008. *From Communists to Foreign Capitalists: The Social Foundations of Foreign Direct Investment in Postsocialist Europe.* Princeton, N.J.: Princeton University Press.

— 2009. "The Global Economy as Instituted Process: The Case of Central and Eastern Europe." *American Sociological Review* 74: 129–149.

Bohle, Dorothee – Béla Greskovits 2006. "Capitalism without Compromise: Strong Business and Weak Labor in Eastern Europe's New Transnational Industries." *Studies in Comparative International Development* 41 (1): 3–25.

— 2007. "Neoliberalism, Embedded Neoliberalism and Neocorporatism: Towards Transnational Capitalism in Eastern Europe." *West European Politics* 30 (3): 443–466.

Bohle, Dorothee – Dóra Husz 2005. "Whose Europe Is It? Interest Group Action in Accession Negotiations: The Cases of Competition Policy and Labour Migration." *Politique européenne,* 15 (1): 85–112.

Böröcz, József 2001. "Change Rules." *American Journal of Sociology* 106 (4): 1152–1168.

— 2009. "The 'Rise of China' and the Changing World Income Distribution." In *China and the Transformation of Global Capitalism,* Ho-fung Hung, ed., 86–108. Baltimore, Md.: The Johns Hopkins University Press.

— 2010. *The European Union and Global Social Change: A Critical Geopolitical-Economic Analysis.* London: Routledge.

Callaghy, Thomas M. "Innovation in the Sovereign Debt Regime: From the Paris Club to Enhanced HIPC and Beyond." Working Paper. Washington, D.C.: The World Bank Operations Evaluation Department, 54. Elérhető: http://lnweb90.worldbank.org/oed/ oeddoclib.nsf/DocUNIDView %20ForJavaSearch/4BC77E9BEC2CAAFC85256E4A 00536A04/$file/hipc_wp_sovereign_debt.pdf Letöltve: 2010. április 18.

Drahokoupil, Jan 2009. *Globalization and the State in Central and Eastern Europe: The Politics of Foreign Direct Investment.* London: Routledge.

Farnsworth, Clyde H. 1994. "Egypt's 'Reward': Forgiven Debt." *The New York Times,* April 9, 1994. Elérhető: http://www.nytimes.com/1991/04/10/business/egypt-s-reward- forgiven-debt.html?pagewanted=1 Letöltve: 2010. április 18.

Jacoby, Wade 2001. "Tutors and Pupils: International Organizations, Central European Elites, and Western Models." *Governance, An International Journal of Policy and Administration* 14 (2): 169–200.

— 2004. *The Enlargement of NATO and the European Union: Ordering from the Menu in Central Europe.* Cambridge, U.K.: Cambridge University Press.

Kornai, János 1994. "Transformational Recession: The Main Causes." *Journal of Comparative Economics* 19: 39–63.

Maddison, Angus 2006a. *The World Economy: A Millennial Perspective.* Paris: OECD.

— 2006b. *The World Economy: Historical Statistics.* Paris: OECD.

— 2010. "Statistics on World Population, GDP and Per Capita GDP, 1-2008 AD. Horizontal File." Elérhető: http://www.ggdc.net/maddison/Historical_Statistics/ horizontal-file_02-2010.xls Letöltve: 2010. április 18.

So, Alvin 2009. "Rethinking the Chinese Economic Miracle." In *China and the Transformation of Global Capitalism,* Ho-fung Hung, ed., 50–63. Baltimore, Md.: The Johns Hopkins University Press.

van Apeldoorn, Bastian – Henk Overneek – Magnus Ryner 2003. "Theories of European Integration: A Critique." In *A Ruined Fortress? Neoliberal Hegemony and Transformation in*

Europe, Alan W. Cafruny, Magnus Ryner, eds., 17-46. Oxford, U.K.: Rowman and Littlefield.

Vliegenthart, Arjan - Laura Horn 2007. "The Role of the EU in the Transformation of Corporate Governance Regulation in Central Eastern Europe - the Case of the Czech Republic." *Competition and Change* 11 (2): 137-153.

9

Magyarország az Európai Unióban. Az örök „felzárkózó"[1]

1989-ben Magyarországra Kelet-Európa legpiacképesebb országaként tekintettek, ám az ország európai uniós csatlakozása és jelentősen megnövekedett külkereskedelme ellenére az eltelt két évtized során az egy főre jutó GDP tekintetében még az államszocialista korszak végének szintjét sem érte el. Az egykori államszocialista szektor vagyonának privatizációja és a nyugat-európai tőke uralta összeszerelő szektor meghatározó aránya miatt magas Magyarországon az exportra termelt javak importtartalma, alacsonyak a bérek, és a helyi gazdaságot az alvállalkozói rendszer világszerte ismert növekedési korlátai jellemzik.

A kelet-európai és észak-eurázsiai államszocializmusok bukása kapcsán egyfajta járványszerű modernizációs optimizmus harapódzott el világszerte. Ennek első tünete az volt, hogy egy csapásra szinte mindenki megfeledkezett arról, milyen komplex politika-, gazdaság- és geopolitikatörténetet tud maga mögött a kelet-európai térség. Három, erőteljesen túlzó elvárás következett mindebből.

Először is széles körben elfogadottá vált az az elképzelés, hogy a formális képviseleti demokrácia alkalmas intézményi keret lehet arra, hogy e (fél)perifériás régió társadalmai különféle szegmenseinek igencsak széttartó vágyait és érdekeit egybeolvassza valamiféle koherens, legitim és demokratikus politikai képviseleti rendszer formájában. További feltevés volt, hogy az „euroatlanti integrációban" való részvétel - azaz az Észak-atlanti Szerződés Szervezetében (NATO) és az Európai Unióban való tagság - kellő külső stabilitást nyújt a régiónak, kiszámítható és virágzó, úgymond, „európai" jövőt biztosítva számára. Végül hódított az a hit is, hogy az államszocialista berendezkedés - kizárólag korlátokként felfogott - intézményi és szervezeti formáitól való megszabadulás olyan lökést fog adni a régió gazdaságának, hogy az egyszerűen „felzárkózik"

[1] A cikk az alábbi tanulmány átdolgozott változata: Böröcz, József: Hungary in the European Union: 'Catching Up', Forever. *Economic & Political Weekly,* 2012, Vol. 47., No. 23. 22-25.

Nyugat-Európához. Ez utóbbi elgondolás nagyban hozzájárult ahhoz, hogy egy ilyen mértékű, a társadalom alapszerkezeteit érintő átalakulás – ha nem is mindegyik, de legalább némely volt államszocialista társadalomban – háborúk és az általános politikai erőszak egyéb formáinak elkerülésével ment végbe.

Hosszan taglalhatnánk az említett elvárásokat átható elméleti képtelenségeket, empirikus pontatlanságokat és logikai hibákat – itt azonban nem ez a célom. Inkább azt a kérdést próbálom megválaszolni, miként állták ki e várakozások a történelem próbáját – azaz azt vizsgálom, milyen pályát írt le Magyarország, az 1989-ben leginkább „EU-kompatibilisnek" és leginkább „piacképesnek" tekintett poszt-államszocialista társadalom a globális rendszerben a rendszerváltó(oz)(tat)ás óta.

Empirikus teszt

Miként azt az 1. ábra is szemlélteti, Magyarország poszt-államszocialista története röviden úgy foglalható össze, hogy az egy főre jutó GDP-ben mért globális helyzet tekintetében[2] említésre méltó javulás nem történt. Ami azt illeti, az ábrában foglalt, 1870 óta eltelt időszakban kizárólag az államszocialista időszak első feléről mondhatjuk el, hogy érdemi fellendülést hozott, ami csúcspontját a hetvenes évek közepe és a nyolcvanas évek első fele között érte el. A poszt-államszocialista időszak kezdetén gazdasági összeomlás történt, melynek során az ország egy főre jutó bruttó összterméke három év alatt a világátlag 135 százalékáról 109 százalékra (azaz nagyjából az 1950-re becsült értéknél 10 százalékkal alacsonyabbra) esett vissza. Ez rendkívül meredek, átlagosan évi 9 százalékos globális pozícióromlást jelentett. Az 1995-ben megindult újbóli emelkedésnek még az államszocialista időszak utolsó évének szintjére sem sikerült az országot visszatornásznia[3] – holott az ország akkori gazdasági teljesítménye az azt megelőző évtized hanyatló időszakának záróértéke volt, azaz messze nem az államszocialista időszak csúcstelje-

[2] A cikkben használt GDP és egy főre jutó GDP-mutatókat Agnus Maddison (é. n.) gazdaságtörténész népességszámra, GDP-re és egy főre jutó GDP-re vonatkozó, mesteri becslései alapján számítottam. A számítási módszer tekintetében lásd még Böröcz (2009).

[3] A könnyebb összehasonlítás kedvéért: az 1. ábrán a vízszintes vonal az államszocializmus utolsó, 1989-es évének szintjét jelzi.

sítményét jelentette.[4] Magyarország fölöttébb szerény „felzárkózási teljesítményének" megértéséhez érdemes figyelembe venni, hogy Maddison adatai szerint 2008-ban Nyugat-Európa egy főre jutó bruttó összterméke a világátlag 285 százalékának felelt meg – azaz valahol Franciaország és Spanyolország adatai között helyezkedett el. Ez a szint mintegy két és félszer magasabb Magyarország mutatójánál. Semmiképpen nem beszélhetünk tehát Magyarország „felzárkózásáról Nyugat-Európához".

1. ábra. Magyarország egy főre jutó GDP-je (a világátlag százalékában) az államszocialista időszak előtt, alatt és után

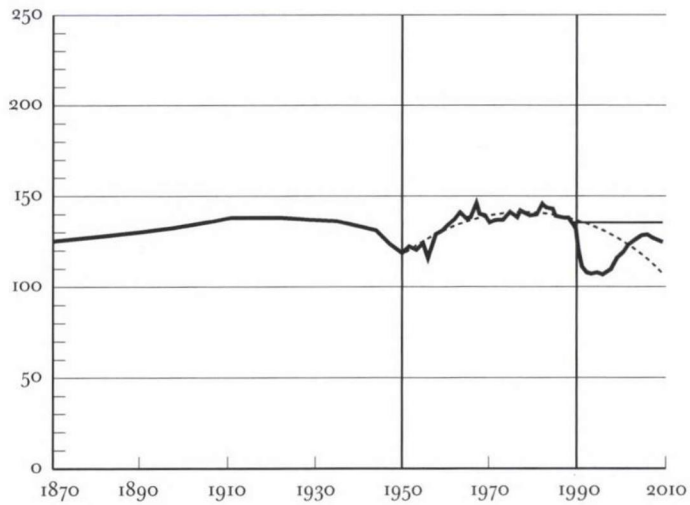

Forrás: Maddison (é. n.) alapján.

A „felzárkózást" egy sor geopolitikai és gazdasági mechanizmus volt hivatott biztosítani. Kulcseleme az EU belső kereskedelmi rendszerébe való becsatlakozás volt. Az akkortájt világszerte uralkodó, neoklasszikus értelmezési keret szerint a nemzetközi kereskedelem definíció szerint mindegyik fél számára előnyös. Azt az álláspontot, miszerint a külkereskedelem a „jólét motorja", nemcsak a neoliberális Cato Intézet és az

[4] A hirtelen csökkenést követő lassú növekedés, ami azonban nem éri el a kiindulópont szintjét, a posztszocialista átalakulás további 26 esetéből 24-ben fennáll (Böröcz, 2012). A két kivétel, Lengyelország és Szlovénia – ahol a növekedés már némileg az államszocializmus utolsó időszakának szintje fölé emelte a gazdaságot – alapos vizsgálatot érdemel. Ugyanakkor még ezekben a viszonylag kevéssé katasztrofális esetekben sem beszélhetünk a közeljövőben a Nyugat-Európához való „felzárkózásról".

USA különböző kormányai,[5] hanem érdekes módon az Európai Bizottság is osztotta.[6]

Az 1999-es NATO-csatlakozást, majd a 2004-es teljes EU-taggá válást követően Magyarország előtt ezek szerint minden út nyitva állt, hogy kereskedelmének szabadsága révén „felzárkózzon a nyugathoz". A máról visszatekintve módunk van arra, hogy megvizsgáljuk e várakozások megalapozottságát.

2. ábra. Az EU világkereskedelemben és GWP-termelésben való részesedése

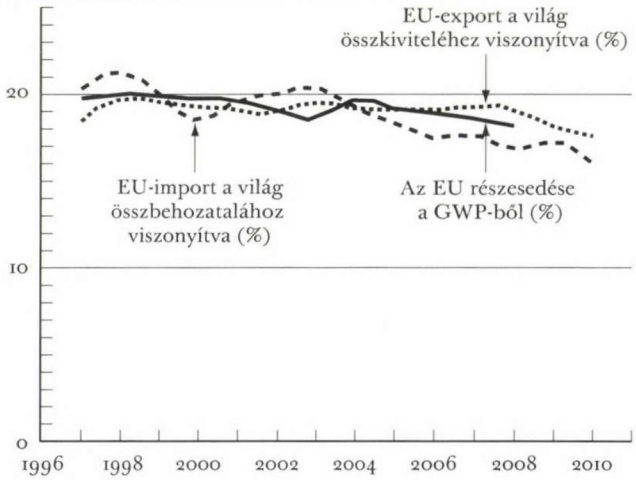

Forrás: Maddison (é. n.) és az Eurostat statisztikái alapján (2009, 2011).

Az EU egésze meglepően konzisztens e tekintetben. 1997 és 2010 között az Európai Unió részesedése a világexportban és -importban - amit a 2. ábrán csíkozott és pontozott vonal mutat - a csúcsot jelentő 1998-as, körülbelül 19, illetve 21 százalékos szintről 2010-re 17,3 és 16 százalékra süllyedt. Az uniós részesedés világösszteremékben (a GWP-ben) - ezt a 2. ábrán folyamatos vonal jelzi - az import- és exportmutatókhoz nagyon hasonló

[5] Például: „erősen megfontolandó, hogy elősegítsük a szabadkereskedelmet és az országok közti versengést, valamint olyan nemzetközi intézmények létrehozását, melyek biztosítják az egységes és korrekt szabályozást és adóztatást, és melyek megakadályozzák a nem gazdasági különbségeken nyugvó arbitrázs kialakulását" (Kindleberger 1983: 637).

[6] Az Európai Bizottság egyik tanulmánya például teljesen egyértelműen így fogalmaz: „a kereskedelmi nyitás három előnye a következő: gazdasági növekedés (...), a fogyasztóknál jelentkező előnyök (..., és) a foglalkoztatottság" (Európai Bizottság 2010).

tendenciát mutatott: 2008-ra 20-ról 18 százalékra csökkent.[7] Érvelésem szempontjából az a legfontosabb összefüggés, hogy az EU egészét tekintve szoros kapcsolat áll fenn a globális exportban, illetve importban való részvétel aránya és a világössztermékbeli részesedés között: a három tényező közel azonos értékeket mutat, és az EU világgazdaságbeli súlya jól láthatóan együtt mozog a világkereskedelemből való részesedésével.[8]

A neoliberális elmélet, az Európai Bizottság hivatalos várakozásai és az EU egészéről rendelkezésünkre álló empirikus adatok alapján – főleg a 2004-es teljes jogú uniós tagság elnyerését követően – tehát Magyarország világkereskedelmi részvételének megugrását és ezzel együtt gazdasági súlyának meredek növekedését várhatnánk.

E tapasztalati várakozás első fele – azaz Magyarország külkereskedelmének gyors élénkülése – valóban meg is valósult, ám egészen egyedi és némileg váratlan időbeli mintázatot követett. Ahogy azt a 3. ábra mutatja[9], Magyarország világkereskedelmi részesedése már 1997-ben, az uniós tagságról folytatott tárgyalások megkezdésének évében, azaz hét évvel a teljes jogú tagság előtt megugrott. Lokális maximumát 2004-ben, az EU-hoz való hivatalos csatlakozás évében érte el: ekkor az ország világimport-export részesedése 0,9, illetve 0,88 százalékot tett ki. A hamarosan kirobbanó világgazdasági válság azután némileg csökkentette ezen értékeket (azaz Magyarország kereskedelme a világátlagnál nagyobb mértékben sínylette meg a válságot). Ennél sokkal meglepőbb azonban, hogy Magyarország világkereskedelmi fellendülésének időszakában (melynek során 1997 és 2007 között az import a teljes világkereskedelem 0,49 százalékáról 0,97 százalékra, az export pedig 0,51-ről 0,93 százalékra emelkedett) gyakorlatilag stagnált az ország részesedése a világössztermékben. (A grafikonon

[7] 2008 az utolsó év Maddison adatbázisában, amely a GDP-re és az egy főre jutó GDP-re vonatkozó becslések forrása

[8] A global economic weight egy ország világgazdaságra való viszonylagos befolyásának indikátora, amelyet annak alapján számolunk ki, hogy az adott ország GDP-je a világössztermeknek hány százalékát teszi ki. Ezzel kapcsolatban lásd részletesebben Böröcz (2009).

[9] A 3. és a 4. ábra a „bejövő" és „kimenő" kereskedelemre vonatkozik, mivel az Unió nyelvezete az EU-n belül folytatott gazdasági mozgásokra nem használja az „import" és az „export" kifejezéseket. Tehát az uniós statisztikák minden tagország esetében kétfajta kereskedelmet különböztetnek meg az áruk országhatárokon túli mozgására vonatkozóan. Az export és az import kifejezések a 27 uniós tagállamon kívüli partnerekkel folytatott tranzakciókra, a dispatches és arrivals kifejezések pedig az EU 27-en belül, de nem nemzeti partnerekkel folytatott tranzakciókra utalnak. Így tehát a 3. és 4. ábrán a „bejövő kereskedelem" az import és az arrivals, a „kimenő kereskedelem" pedig az export és a dispatches összege.

szemléltetett 14 éves periódus során a görbe alig észlelhető emelkedést mutat 0,35-ről 0,38 százalékra, majd visszaesik 0,35-re.) Más szóval, míg az ország kivitele és behozatala csaknem megduplázódott, a világösszteremékben való részesedése gyakorlatilag konstans maradt – s ennek szintje jóval alacsonyabb a világkereskedelmi részesedés mutatójánál.

3. ábra. Magyarország világkereskedelemben és GWP-termelésben való részesedése

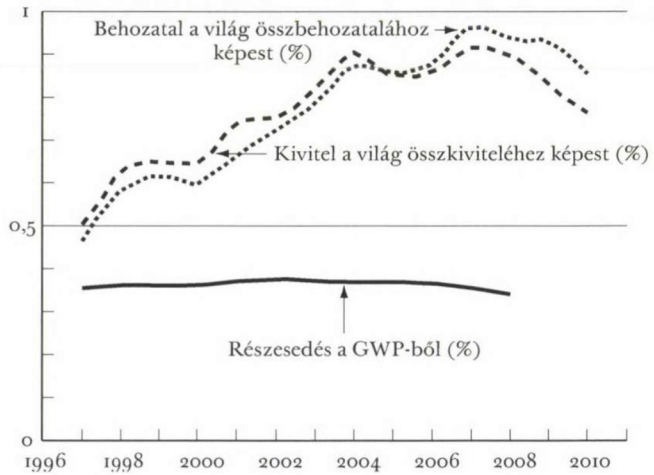

Forrás: Maddison (é. n.) és az Eurostat statisztikái alapján (2009, 2011)

Olyan empirikus jelenséggel állunk tehát szemben, amely ellentmond mind a neoliberális elméletnek, mind a hivatalos uniós várakozásoknak, mind pedig az Európai Unió egésze vonatkozásában megfigyelhető mintának. Magyarország uniós történelme során az import és export hirtelen megugrása nem hozott létre ehhez fogható GDP-növekedést.

Külkereskedelem és jövedelemnövekedés?

Immár legalább két generáció óta köztudott, hogy a külkereskedelem fellendülése nem feltétlenül eredményez jövedelemnövekedést. Mint arra Raúl Prebisch és Hans Singer már a negyvenes években rámutattak, magas külkereskedelmi függőség esetén a cserearányromlás tönkreteheti a kereskedelem növekedésének előnyös hatásait. Néhány évvel később Jagdish Bhagwati (1958: 201) így fogalmazta újra a Prebisch–Singer-tételt: elnyomorító gazdasági növekedésről (immiserizing growth) akkor beszé-

lünk, ha „a cserearányromlás (...) kioltja az expanzió előnyös hatásait és csökkenti a növekedésben lévő ország jövedelmét".

Az eredeti tétel az akkortájt „harmadik világnak" nevezett országok gazdaságaira vonatkozott, ezért az elnyomorító növekedéssel foglalkozó elemzések elsősorban a mezőgazdaság és az ipar közötti cserearányra összpontosítottak. Későbbi munkák azt is megállapították, hogy a nyersanyagok vagy az energia, illetve a fejlett feldolgozóipar közötti cserearányok előnytelen módosulása is hasonlóan hátrányos következményekkel járhat.

A huszadik század végi, huszonegyedik század eleji poszt-államszocialista Magyarország gazdasága azonban aligha nevezhető túlnyomóan agrárjellegűnek, és az országnak gyakorlatilag nyersanyag-, illetve energiaexportja sincs: a poszt-államszocialista Magyarország exportjának igen jelentős részét (2009-ben már több mint 85 százalékát) a gépipari termékek tették ki.[10] Adott tehát egy félperiférias, erősen exportorientált ország, amelynek hazai gazdasága annak ellenére nem növekszik, hogy exportjában magas arányban szerepelnek a feldolgozott ipari termékek. Annak magyarázatát, hogy miért nem tudta Magyarország külkereskedelmének fellendülését gazdasági növekedésre váltani, máshol kell keresnünk.

4. ábra. Magyarország uniós kereskedelmi koncentrációja

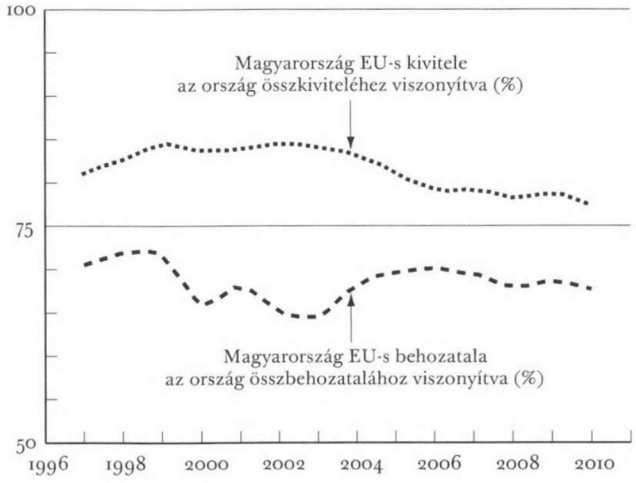

Forrás: az Eurostat statisztikái alapján (2009, 2011)

[10] A CIA World Factbook alapján 2009-ben Magyarország két legfőbb exportcikke a „gépek és berendezések" (53,5 százalék), illetve „egyéb ipari termékek" (31,2 százalék) voltak. Forrás: https:// www.cia.gov/library/publications/the-worldfactbook/geos/hu.html (Letöltve: 2012.04.28.).

Az államszocializmus utáni Magyarország világkereskedelembeli helyzetének egyik markáns jellegzetessége az EU-n belüli export és import magas aránya. A 4. ábra adatai szerint a vizsgált időszakban Magyarország EU-ba irányuló exportjának az ország összkiviteléhez viszonyított aránya 1997 óta soha nem süllyedt 75 százalék alá – sőt, ez az érték 1997 és 2005 között meghaladta a 80 százalékot. A behozatal megoszlását tekintve az EU-ból beáramló import az összbehozatalhoz képest 64,5 és 71,7 százalék között mozgott. (Az EU-ból származó behozatal némileg alacsonyabb aránya Magyarország volt szovjet, azaz nem uniós térségből származó energiahordozóktól – elsősorban földgáztól és kőolajtól – való függésével magyarázható.)

A fenti adatokat figyelembe véve azt láthatjuk, hogy Magyarország EU-val folytatott külkereskedelmének geopolitikai koncentrációja 4,2–4,46-szor magasabb volt az export, és 3,18–4,23-szor magasabb az import tekintetében, mint az EU részesedése a világkereskedelemből. Ebből adódóan az EU–magyar kereskedelem 17,8–42,0-szerte jelentősebb gazdasági tényező volt Magyarország számára, mint az Unió számára. Fontos tény az is, hogy egyik görbe sem mutat jelentős törést 2004 után, amiből arra következtethetünk, hogy Magyarország már jóval a teljes uniós tagság megszerzése előtt része volt az EU geopolitikai-gazdasági befolyási övezetének. Magyarország rendkívül erős külső kereskedelmi függésben áll az Európai Unió nyugati tagállamaitól.

A külkereskedelmi kapcsolatok nagyfokú koncentrációja ugyancsak jól ismert problémája a (fél)perifériás gazdaságoknak (lásd például Meilak 2008). Az ENSZ Fejlesztési Programja (UNDP) (2011: 21) még irányelveket is kínál a nagyfokú exportkoncentrációtól sújtott országoknak: célszerű „a belföldi kereslet fellendítése, az exportpaletta gazdagítása, a regionális kereskedelmi együttműködés erősítése és a nemzetközi kereskedelemnek kedvező légkör [kialakítása]".

Magyarország poszt-államszocialista kormányait 2010-ig – politikai orientációjuktól függetlenül – nagyon erősen EU-párti, piacpárti, és kifejezetten unióspiac-párti szemléletmód jellemezte. Iparpolitika gyakorlatilag nem létezett, s minden egyéb kérdést „az EU-integráció: prioritás" megkérdőjelezhetetlen dogmájának rendeltek alá. E dogma, illetve a teljes magyar politikai elit ebből következő, szilárd és alternatívátlan ideológiai elkötelezettsége a nyugat-európai kapitalizmus „szabad"-piaci változata iránt volt az az ideológiai mechanizmus, ami nemcsak lehetővé, de egyenesen parancsoló szükségszerűséggé tette, hogy az ország 1989-ig létezett teljes termelőeszköz-állománya kedvezményes, vagy rendkívül kedvezményes áron külföldi befektetők tulajdonába kerüljön. Az olyan

területeken pedig, ahol nem volt mit privatizálni, a „zöldmezős" beruházásokat jelentős infrastrukturális kötelezettségvállalással ösztönözte a kormány, nem is beszélve a „munkahelyteremtő beruházások" esetében szokásos adókedvezményekről.

Vámszabadterület-ország

A fenti körülmények következtében a mai magyarországi termelés nagy része – a poszt-államszocialista privatizáció, illetve a kedvezményes „zöldmezős" beruházások jóvoltából – az idetelepült külföldi, elsősorban uniós székhelyű multinacionális cégeket gazdagítja. Az export kiemelkedően magas aránya a külső piacra termelő, uniós multinacionális vállalatok helyi leányvállalatainak kiviteléből származik, és a helyzet erősen emlékeztet azokra a vám-, adó- és egyéb termelésiköltség-kímélő intézményi megoldásokra, amelyeket a világ más részein Speciális Gazdasági Övezetként (Special Economic Zone, SEZ) ismernek. Mivel az EU-tagjelölt Magyarország villámgyorsan magáévá tette az EU teljes jogrendszerét, az egész országot felfoghatjuk az uniós tőkét – és ezen belül, a tőkeképességi arányokat figyelembe véve, értelemszerűen elsősorban nyugat-európai uniós tőkét – kiszolgáló speciális gazdasági övezetként.

Magyarország poszt-államszocialista átalakulása némileg emlékeztet az Egyesült Államok határának mexikói oldalán, elsősorban elektronikai és egyéb gépek, berendezések összeszerelésére létrehozott, úgynevezett maquiladora ipari termelésre. Szembetűnő jellegzetessége a külföldi tulajdonú összeszerelő üzem stílusú ipari növekedésnek az ilyen iparágak viszonylag magas importigénye. Mivel a multinacionális tőke szempontjából e megoldások két legvonzóbb tulajdonsága az alacsony munkaerőköltség és a kedvező logisztikai háttér – például az alkatrészgyártók és az exportpiacok földrajzi közelsége, vagy a már létező vasúti, közúti, illetve vízi közlekedési infrastruktúra (amelyek mind bőségesen rendelkezésre állnak Magyarországon, főleg, ami az uniós összeköttetéseket illeti) –, a főbb alkatrészek helyi előállítása nem élvez elsőbbséget. Természetesen az efféle importtermékek gyártásának hozzáadott értéke legnagyobbrészt az előállító gazdaság növekedéséhez járul hozzá, és nem ahhoz, ahol a külföldről behozott alkatrészeket készтermékké szerelik össze.

Tekintve, hogy a magyarországi összeszerelő ipar túlnyomórészt külföldi kézben van, a helyi gazdaság mindössze két területen remélhet érdemi bevételnövekedést ettől az ágazattól: a helyi alkalmazottak (vezetők és munkások) bérében, valamint a helyi alvállalkozók bevételeinél.

Mivel a világ egymással versengő kormányai éppen a minél alacsonyabb munkaerőköltségekkel próbálják országukba csalogatni a külföldi befektetőket, és mivel az ilyen típusú termelés - gépesítettsége és az ezzel járó, viszonylag magas termelékenysége miatt - csak szerény mértékben teremt munkaerő-keresletet, a béreken keresztül történő fejlesztési hatások, noha kistérségi szempontból fontos tényezők lehetnek, a gazdaság egésze szempontjából lényegében elhanyagolhatók. Az alvállalkozói rendszer pedig mind gazdasági, mind jogi, mind pedig technológiai értelemben alárendelt szerepbe kényszeríti a helyi vállalkozásokat a multinacionális tőkével szemben. A multinacionális cégek a világpiac egészében keresik az alvállalkozóikat, míg a helyi vállalkozók komoly időbeli és térbeli korlátok között működnek. Így az alvállalkozói rendszeren keresztül megvalósuló fejlesztési hatások ugyancsak viszonylag mérsékeltek. Miután az államszocializmustól örökölt magyarországi ipart a privatizáción keresztül lényegében átalakították külföldi tulajdonú összeszerelő iparrá, és miután nincs elegendő hazai tőke a helyi ipar egyéb lehetséges formáinak kialakításához - a magas jövedelmezőségű szolgáltatások felfutásának társadalmi, politikai és geopolitikai korlátairól nem is beszélve -, a legnagyobb hozzáadott értékkel rendelkező üzleti tevékenységek a magyar gazdaságban jelenleg a külföldi tőke ellenőrzése alatt állnak.

Végezetül

A magyar felzárkózási kísérlet kudarca bizonyos szempontból pontosan ellentéte a görög összeomlásnak. Görögország esetében a közös valuta lehetővé tette, hogy az uniós partnereihez képest kevésbé jómódú EU-tagország a vagyonosabbakhoz igazítsa költségvetését, és mintegy leutánozza szociális ellátórendszerüket. A görög kormány így azzal a paradox helyzettel találta szembe magát, hogy az állam a dicséretes gazdasági növekedés ellenére eladósodott. (Görögország GDP-je a válságot megelőző másfél évtizedben gyorsabban növekedett, mint a világössztermék.) A görög gazdaság virágzó turisztikai és hajózási ágazataiban a magántőke által termelt bevételeket nem csatornázták vissza a szociális háló, az infrastrukturális kiadások, illetve más olyan szociális ellátások finanszírozásába, amelyeket a társadalom elvár az államtól. A belföldi tőke következetesen visszautasította, hogy megfinanszírozza a görög államot, vagyis pontosan úgy viselkedett, mint az EU-n belüli nem görög tőke.

A magyar gazdaság éppúgy függ az EU-val folytatott kereskedelemtől, mint a görög. Van ugyanakkor egy lényegi különbség: Magyarország nem

része a közös uniós valutának. Ennek következtében a magyar gazdaság strukturális problémái nem a költségvetési egyenlegben, hanem a GDP növelésének nehézségeiben mutatkoznak meg. A „független" magyar valuta ezért különösen hajlamos az árfolyam-ingadozásra, és a rendszeres leértékelődés elsősorban a belföldi munkaerő és tőke értékét csökkenti. Mivel a forint értékét jószerével kizárólag Magyarországon kívüli folyamatok határozzák meg, a mindenkori kormánynak csak nagyon szűk mozgástér áll rendelkezésére, hogy befolyásolja az ország határain belül történő tőkefelhalmozási folyamatokat. Az EU mint államok feletti közösség, amely „egybegyűjti és megosztja (...) tagállamainak szuverenitását", egyfelől sikeresen visszaszorította a nemzetállamok arra vonatkozó képességét, hogy a gazdasági folyamatokat a „saját" területükön befolyásolni tudják; másfelől, abból adódóan, hogy nem állam (lásd például Böröcz-Sarkar, 2005) - és így sem erkölcsileg, sem pedig politikailag nem felelős, ezért nem is elszámoltatható tagállamainak társadalmai iránt - fejlesztőállami funkciókat csak korlátozott mértékben képes ellátni, és csak ígérgetni tudja a külkereskedelem fellendüléséből „automatikusan" bekövetkező gazdasági fellendülést.

Fordította: *Balogh Rebeka* és *Szabó Natasa*
Az eredetivel egybevetette: *Jelinek Csaba*
Átdolgozta: *Böröcz József*

2012

Irodalom

Bhagwati, Jagdish 1958. Immiserising Growth: A Geometrical Note. *Review of Economic Studies,* Vol. 25., No. 3. 201-205.

Böröcz, József 2009. *The European Union and Global Social Change: A Critical Geopolitical Economic Analysis.* Routledge.

Böröcz, József 2012. Notes on the Geopolitical Economy of Post-State-Socialism. In: *Socialism Vanquished, Socialism Challenged: Eastern Europe and China (1989-2011).* Eds. Bandelj, Nina - Solinger, Dorothy J. Oxford University Press: 103-124.

Böröcz, József - Sarkar, Mahua 2005. What Is the EU? *International Sociology,* Vol. 20., No. 2. 153-173.

Európai Bizottság 2010. Trade as a Driver of Prosperity, Commission Staff Working Document. Európai Bizottság. Interneten: http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2010/ november/tradoc_146940.pdf (Letöltve: 2012.04.28.).

Eurostat 2009. External and Intra-European Trade: Statistical Yearbook - Data 1958-2007. Office for Official Publications of the European Communities. Interneten:

http:// epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KSGI-08-001/EN/KS-GI-08- 001-EN.PDF (Letöltve: 2012.04.28.).

Eurostat 2011. External and Intra-EU Trade: Statistical Yearbook - Data 1958–2010. Office for Official Publications of the European Communities. Interneten: http:// epp. eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-GI-11-001/EN/KS-GI-11-001-EN. PDF (Letöltve: 2012.04.28.).

Kindleberger, Charles P. 1983. International Trade and National Prosperity. *Cato Journal,* Vol. 3., No. 3. 623–637.

Maddison, Angus é. n. Statistics on World Population, GDP and Per Capita GDP, 1–2008. AD. Interneten: http://www.ggdc.net/MADDISON/Historical_Statistics/horizontalfile_02-2010.xls (Letöltve: 2012.04.28.). fordulat 21 101

Meilak, Chris 2008. Measuring Export Concentration: The Implications for Small States. *Bank of Valletta Review,* No. 37. 35–48.

UNDP 2011. Export Dependence and Export Concentration. In: Towards Human Resilience: Sustaining MDG Progress in an Age of Economic Uncertainty. UNDP. Interneten: http://www.undp.org/content/dam/undp/library/Poverty%20Reduction/Inclusive%20development/Towards%20Human%20Resilience/Towards_ SustainingMDGProgress_Chapter1.pdf (Letöltve: 2012.04.28.).

10

Határok, India és a globális középosztály

Minden országnak megvan a saját repülőtérszaga. Indiáé például a szabadban égetett fahulladék füstjének, a kőpadló tisztítására használt vegyi anyagoknak, a cukros-tejes-fűszeres teának és a trópusi növényvilág nyögdécselő ventillátorok által a váróhelyiségbe préselt illatának összetéveszthetetlen keveréke. No és persze a légitársaságok által az utasok feje fölé permetezett rovarirtó szer csípős aromája. A trópusokon vagyunk.

Az indiai határőr szúrós tekintetű szakember, az állam sokat tapasztalt tisztviselője, aki filozofikus egykedvűséggel lapozgatja az elé kerülő úti okmányt. A várokozók sorában élőkép gyanánt tanulmányozható a globális integráció sajátosan dél-ázsiai változata. Az Arab-öböl partvidékéről hazatérő indiai és bangladesi vendégmunkások messziről felismerhetők vadonatúj tornacipőjükről, agyonhajszolt testtartásukkal ütköző, harsány ruházatukról. Mint egy kivételesen kegyetlen szupermaratoni futóverseny résztvevői, akiket a verseny után rögtön repülőtérre raktak. Kivillan néhány vastag aranylánc is - értékálló, könnyen szállítható luxuscikk, az Arab-félsziget és a dél-ázsiai térség társadalmai értékszemléletének egyik közös eleme. Európaiak és újoroszok, észak-amerikaiak, elvétve egy-két japán. Poszthippi zarándokok, útban Benáresz vagy Katmandu, vagy ki tudja, mi felé, magánfelfedezők a buddhizmus vagy a hinduizmus vonzásában. Egzotikumfogyasztók. Üzletemberek, külföldről hazalátogató indiai diákok, Indiában tanuló külföldi diákok, családok sok-sok gyerekkel.

Szinte minden külföldi vízummal utazik Indiába. India nagy, erős és mindenekelőtt büszke társadalom: amely állam vízumot követel az indiai állam polgáraitól, annak polgáraival szemben India is vízumkötelezettséget ír elő. A szomszédos Bhutánnal és Nepállal együtt alig harminc ország van a világ kétszáz állama közül, amely vízum nélkül fogad indiai utasokat. Ezek nagy része távoli, szegény és kis ország: Haiti, Vanuatu, Dominika.

„Indiai Származású Személy Igazolványa" - ez az indiai letelepedési engedély hivatalos elnevezése. Tulajdonosát minden, az indiai állampolgárokra vonatkozó jog megilleti, kivéve a szavazást és a külön engedélyhez

kötött hegymászást és társadalomkutató tevékenységet. (Jómagam házasság útján tettem szert rá.) Pontosan kalibrált lakmusz-teszt a bevándorlási tisztviselő politikai orientációját illetően. Ha kacsintás, széles mosoly vagy bugyuta élcelődés fogadja, biztos lehetek benne, a Kongresszus Párt vagy az attól balra elhelyezkedő csoportok hívével hozott össze a sors. Ha emberem az indiai jobboldal, a „hindu-nacionalista" (SIC) pártok, netén az ottani szélsőjobb követője, összevont szemöldök, őrmesterszigor, lassított eljárás, keresztkérdések, általános mosolyszünet következik.

*

Az utazás történeti szociológiájában többé-kevésbé közismert megállapítás szerint[1], az útlevél az első világháború végével vált a személyek nemzetközi mozgásának viszonylag általánosan elfogadott dokumentumává. Több generációra kiterjedő folyamat előzte meg ezt az újítást, s e folyamatban - csakúgy egyébként, mint az állam és alattvalója közötti viszony egyéb technológiái, így például az ujjlenyomat vagy a fizikai megsemmisítés modern, szisztematikus fegyelmezési célú alkalmazása vonatkozásában - kulcsszerepet játszott a nemzetközi rendszer gyarmati szelete, s ezen belül India, a brit birodalom „koronagyémántja".

Az útlevél a rabszolgaság 1938-as eltörlése után szinte azonnal a brit birodalom egyik fontos adminisztratív-közpolitikai eszközévé vált, ugyanis ennek segítségével közvetlenül, abszolút önkényesen és rendkívül hatékonyan lehetett befolyásolni a birodalom belső munkaerő-áramlásait. A gyarmati alattvalók földrajzi mozgásának szabályozása a gyarmatbirodalmak egyik fő feladata volt, s különösen igaz volt ez a több földrészt magában foglaló brit birodalomra. Radhika Mongia[2] és Radhika Singha[3] kutatásai alapján négy, egymással nagyjából párhuzamos folyamat különíthető el:

1. A birodalom természeti erőforrásai és munkaerő-kínálata közötti diszkrepanciákból következő feszültségek enyhítése, a hatékonyabb gyarmatbirodalmi gazdálkodás igénye (így került sor a kulimunka és a részleges, „kontraktuális" kényszermunka különféle egyéb intézmé-

[1] Lásd például: Torpey, John: *The Invention of the Passport,* Cambridge University Press, 2000.

[2] Mongia, Radhika, „Race, Nationality, Mobility: A History of the Passport." *Public Culture,* 1999, 11 (3): 527-555.

[3] Singha, Radhika: „A proper passport for the colony: border crossing in British India, 1882-1920" http://www.yale.edu/agrarianstudies/colloqpapers/16singha.pdf (Utolsó letöltés: 2014. március 23.)

nyének bevezetésére), amelynek hatására a birodalom milliószámra „csoportosított át" munkaerőt Indiából mind Afrika, mind pedig a Karib-tengeri szigetvilág brit uralom alatt álló területeire, mind pedig Délkelet-Ázsiába.

2. A birodalom muszlim alattvalói – s köztük különösen a nagy lélekszámú indiai muszlim közösségek – részéről a birodalom vezetése iránt támasztott elvárás, hogy az tegye lehetővé számukra a mekkai zarándoklatban való részvételt (azaz bocsásson rendelkezésükre univerzálisan használható, így például az Oszmán Birodalomban is elfogadott úti okmányokat).
3. Az ausztráliai és új-zélandi „szűzföldek" benépesítésére vonatkozó erőfeszítések, melyek során újra meg újra felmerült, ám időről-időre elvetésre került az ötlet, hogy a brit birodalom nem-európai népcsoportjaiból telepítsenek át „lakosságot".
4. A birodalom európai központjába, a brit szigetekre irányuló gyarmati, így indiai népességmozgás korlátozásának és ellenőrzésének igénye.

Nyilvánvaló, hogy az útlevél mint sztenderdizált úti okmány bevezetésének a kezdetektől fogva kettős funkciója volt: lehetővé tenni a megvalósuló lakosságmozgások nyilvántartását és szabályozását, illetve – szükség esetén – módot teremteni arra, hogy a birodalmi állam adminisztratív eszközökkel korlátozhassa, adott esetben akár teljesen le is tudja állítani meghatározott népességcsoportok mozgását mind a birodalmon belül, mind pedig annak határain át.

A 19. század gyarmatbirodalmainak közegében a földrajzi helyváltoztatás tehát nemcsak abban az értelemben volt politikai kérdés, hogy a brit birodalom Délkelet-Ázsiától Ausztráliáig nagy előszeretettel alkalmazta a száműzetés, a kiutasítás vagy a kényszerlakhely-kijelölés eszközeit mind a köztörvényes bűnözők, mind pedig politikai vétségeket elkövető elítéltek vonatkozásában, hanem abban is, hogy az útlevél a birodalom demográfiai összetételének, a birodalom különféle népcsoportjai földrajzi elhelyezkedésének hatékony szabályozására szolgáló eszköz volt. Az európai birodalmi központ és a fehér-telepes gyarmati társadalmak rassz-arányainak, népesség-összetételének koloniális szabályozásában abszolút meghatározó szerepe volt az útlevélnek.

A brit birodalom muszlim alattvalóinak vonatkozásában külön kihívást jelentett a pardahban (azaz a külvilágtól elzárt női mikro-életvilágban) élő, „tiszteletre méltó" muszlim nők ellátása útlevéllel. Az arc respektabilitásához megkívánt elfedése és az útlevélhez szükséges „meztelen" arcfénykép

közötti feszültséget a birodalom annak ellenére nem respektálta, hogy amikor ez a kérdés fölmerült, már megbízható módon rendelkezésre állt a személyazonosítás másik tudományos technikája, az ujjlenyomat-elemzés (amelynek alkalmazása értelemszerűen nem sértette volna a birodalom egyetlen csoportjának érzékenységét sem). A technológiát, amely napjainkban, az úti okmányok sztenderdizálása és általánosság tétele után csaknem száz évvel „biometrikus útlevél" néven tér vissza a köztudatba, a brit birodalom tudatos döntés eredményeként hagyta figyelmen kívül az arcképfotó alapján végzett azonosítás kedvéért.

*

A mai indiai társadalom negyedét-harmadát kitevő - azaz kétszázötvenháromszázmilliós (!) - „középosztály" jövőre vonatkozó álma nagyjából a következő történetben mesélhető el: gyerek jól tanul, főleg matematikában és természettudományokban jeleskedik, bekerül az Indian Institute of Technology vagy az Indian Institute of Management nevű egyetemek valamelyikébe, sikerrel végez, és (1) állást kap egy amerikai cégnél vagy (2) elmegy az USA-ba továbbtanulni, ideális esetben doktori iskolába. A „harmadik világbeli" India középosztálya lakóhelyre, régióra, felekezetre való tekintet nélkül, magától értetődő természetességgel tekinti sajátjának és „lakja be" az észak-amerikai nagyvállalatok és egyetemek kínálta mobilitási lehetőségeket.

„Állást kap" a gyerek egy amerikai cégnél, írom - ez azonban nem szükségszerűen jelenti, hogy Indiában ki-, az USA-ban bevándorló lesz belőle. Mint azt A. Aneesh[4] vagy Xiang Biao[5] idevágó kutatásai jelzik, az internet jóvoltából egy-másfél évtizede kialakult az a rendszer, amely a földi időzónák eltérését kihasználva hoz létre integrációt az észak-amerikai központ és a valamelyik indiai nagyvárosban elhelyezkedő szoftverszolgáltató között: amikor az amerikai programozók este befejezik napi munkájukat, Indiában élő kollégáik épp megérkeznek a munkahelyükre, s így időveszteség nélkül tudják folytatni amerikai kollégáik munkáját. A „body shopping" néven ismert rendszer a magas szakmai színvonalú technikai szolgáltatások piacán minden korábbinál hatékonyabb globális internetes integráció és a stratégiai céloknak megfelelően alkalmazott bevándorlás elemeit ötvözik.

[4] Aneesh, A.: Virtual Migration: *Programming for Globalization.* Duke University Press, 2006.

[5] Biao, Xiang: *Global „Body Shopping": An Indian Labor System in the Information Technology Industry,* Princeton University Press, 2006.

2013-ban minden korábbi rekordot felülmúlva csaknem 820 ezer külföldi diák tanult az Egyesült Államokban.[6] Ez a szám negyven százalékkal volt magasabb, mint tíz évvel korábban.[7] A diákok 29%-a kínai, 12%-a indiai, és 9%-a koreai, azaz e három csoport teszi ki az ott tanulók felét.[8] Az Egyesült Államokban élő, külföldön született népességen belül csak a fülöp-szigetekiek körében kisebb a szegény sorban élők aránya, mint az indiaiak között,[9] és csak a kanadai, német és brit születésűek szorulnak segélyre kisebb arányban, mint az indiaiak.[10]

Amerikai szakorvosaim közül kettő indiai, egy olasz, egy pedig délafrikai. A lakóhelyünktől félórányira elterülő indiai etnikai központban, az indiai élelmiszerboltok, szári-szaküzletek, ékszerüzletek és éttermek parkolóiban alig találni ötvenezer dollárosnál olcsóbb autót. New Jersey állami egyetemén, ahol tanítok, az indiai diákok szinte kivétel nélkül a legjobbak között végeznek.

*

Állunk a sorban valamelyik indiai reptéren. Muszlim és hindu, szikh és párszi, nepáli és dél-indiai, manipuri és pandzsábi nagyszülők, hazatérőben az Újvilágból, ahol gyerekeiket és unokáikat látogatták.

Íme, az új középosztály. Amerikai, indiai, és főleg: globális.

2014

[6] http://www.iie.org/Research-and-Publications/Open-Doors/Data/International-Students/Infographic (Utolsó letöltés: 2014. március 23.)

[7] Uo.

[8] Uo.

[9] http://cis.org/node/3876 Table 10. (Utolsó letöltés: 2014. március 23.)

[10] Uo. Table 12.

II. RÉSZ

Történeti szociológia, informalitás és tudás a félperiférián

II

A kádárizmustól a parlagi kapitalizmusig: a fejlett informalizmus építésének időszerű kérdései

A pártállam „szériahibás" politikai lakótelepéről való kedélyes kelet-közép-európai kivándorlásunk megindulása után éppen ideje, hogy szemügyre vegyük az államszocializmus kádári változatának problémáját, hiszen logikailag csak a „honnan" (esetünkben: átkúdá?) kérdésének megválaszolása után tehető fel a „hova" (számunkra: wohin?) kérdése. E tanulmány célja, hogy a kelet-közép-európai államszocializmus harmadik, felbomlási szakaszának jellegzetességeit a második korszak, a kádárizmus logikájának rövid elemzéséből vezesse le oly módon, hogy megvizsgálja, a kádárizmusnak mely elemei szűntek meg, illetve maradtak fenn, s hogy a fennmaradók miként határozzák meg az új körülmények között az átmeneti jellegét. Mindebből remélhetőleg megfogalmazható néhány előzetes feltevés az államszocializmus romjain felépülő „új" társadalomszervezési modellre nézve is.

Új tűnik, az államszocializmusnak még saját „ontológiája" sem volt: jellegét a kapitalizmushoz képest meghatározott viszonylagossága adta. A sztálinizmust a fasizmussal összemosó „totalitarianizmus" torz fogalmától, illetve az államszocializmust „létező szocializmussá" csúsztató, s így a lehetséges világok legjobbikát tételező apologetikától eltekintve minden egyéb, az államszocializmusban lezajló társadalomszerkezeti átalakulásra irányuló fogalmi kísérletnek azzal a kérdéssel kell(ett volna) szembenéznie, miként ragadható meg a kapitalizmus kontextusában működő és azzal részlegesen antinomikus viszonyban álló államszocializmus a kapitalizmushoz képest.

A tükör

Az államszocializmus és a kapitalizmus közötti összehasonlító társadalomtipológiai gondolkodás eleddig legszellemesebb és kétségkívül legtermékenyebb vezérmotívuma a tükör metaforája volt. Szelényi Iván

és munkatársai bizonyos makacs empirikus tények értelmezése révén már a hetvenes években arra a meghatározó jelentőségű következtetésre jutottak (pl. Konrád-Szelényi, 1974; Szelényi, 1977), hogy míg a kapitalizmusban a társadalmi egyenlőtlenségek fő forrása a piac, és az állami redisztribúció kiegyenlítő szerepet játszik, addig az államszocializmusban a helyzet valahogy az előbbinek a fordítottja. Mifelénk az újraelosztás az egyenlőtlenség alapszerkezetének előidézője, és a redisztribúció által teremtett társadalmi igazságtalanságokat az így-úgy kialakuló egyéb struktúrák korrigálják. Ami Nyugaton a piac, az itt az állam, s többékevésbé viszont.[1]

Az államszocialista „tömb" és a világrendszer egésze közötti baljós viszony szemügyre vétele alátámasztja ezt a megfigyelést. A profitmotívum által rendezett világpiacba ágyazott államszocialista tábor belső logikája ellentétes a nagy rendszerével. Az államszocialista birodalomkísérletet nem a profit, hanem a hatalom felhalmozásának „politikai gazdaságtana" szervezi. Ez törvényszerűen így kell, hogy legyen, hiszen a profitmotívumnak az államszocialista tulajdonvákuum (Casals, 1980) létrehozása révén történő kiiktatása nyomán az újraelosztó hatalom betör a társadalmi integráció üres terébe. Ez teszi annyira átpolitizálttá az államszocialista társadalmi lét minden szféráját - miközben a hatalom oly jellegzetes, közegszerű módon akadályozza a politikai cselekvést, a civil társadalom megszerveződését.

A tükör kissé görbe

A Dzsugasvili művésznévvel fémjelzett időszakra vitathatatlanul stimmel a tükör-metafora. A sztálinista gazdaság „tervutasításonkénti" megfogalmazása jól leírja az össztársadalmi szintű újraelosztás kitüntetett szerepét és a strukturális hatalom hatalmi közeggé változását. A kelet-közép-európai sztálinizmus jóvoltából szerzett kollektív élménykincsünket angolul

[1] Ezt az egyenletet rendezi át a nyolcvanas évek vége felé David Stark, amikor rámutat: a kelet-közép-európai második gazdaság fogalmi megfelelője Nyugaton nem a széles körben elterjedt informális gazdaság, hanem a szakszervezetek klasszifikációs és kodifikációs tevékenysége. (Ugyanis mind a mi második gazdaságunk, mind pedig a nyugati szakszervezetek a munkaerő viszonylagos védelmét szolgálják az ott piaci, emitt állami „koordináció" útján burjánzó bürokratizálódó makroszerkezetek által teremtett egyenlőtlenségekkel szemben.) Emiatt Stark amondó, hogy az államszocializmus és a kapitalizmus az úgynevezett „tükörkép-módszerrel", azaz egymás ellentettjeként érthető meg.

összefoglaló, kiváló tanulmányában (1987) Rév István például világosan érzékelteti: a sztálinista hatalmi közeg által teremtett világban az egyetlen lehetséges autonóm magatartás a helyi ellenállási stratégiák gyakorlata.

Kevésbé nyilvánvaló az államszocializmus második, kádárista változatának egyszerű beilleszthetősége a tükör-metafora által teremtett fogalmi térbe. A kádárizmus mint „tervalku" első látásra elegáns fogalmának az a rejtett szépséghibája, hogy a formális közgazdaságtan egyik gyakori egyszerűsítő feltevésére épül: a makroszintű újraelosztás ellentettjeként kizárólag a makroszintű piacot tudja elképzelni (s ezért csak ezt látja-láttatja). E sematizmust azonban Polányi Károly óta illik némi kétkedéssel kezelni: a reciprocitás fogalma nélkül, pusztán az újraelosztás kontra piac dichotómiájában bajos volna leírni bármely társadalom illetve gazdasági integrációs rendszer újratermelődését és fennmaradását.

Az újraelosztás és a piaci elemek valamiféle keveredésének tétele nyilvánvalóan nem írja le a második gazdaság folyamatait, hiszen például a meg nem fizetett gyermek- és családi munkavégzés, a közvetlen munkacsere és a baráti-rokoni hálózatokon keresztül zajló naturális újraelosztás, illetve a második gazdaság szereplői között létrejövő klientelisztikus hálózatok kiépülése túlnyomórészt kívül esik mind az újraelosztás, mind pedig a „par excellence" piaci logika érvényességi körén. Hasonlóképpen alkalmatlan a tervezés és az alku valamiféle mechanikus elegyének fogalma az „első" gazdaságbeli folyamatok teljességének megragadására: a vállalatvezetők, valamint az államigazgatási és pártállami pozíciókat birtokló „politikai osztály" tagjai közötti nem piaci és nem redisztributív „reciprok csere" (Czakó–Sik, é. n.) rendszerének elemzése nélkül elképzelhetetlen annak megértése, hogy voltaképpen miként szerveződik a kádári gazdaság hálózatrendszere, s egyáltalán, hogyhogy nem omlik össze az egész építmény, s miért éppen azok a gazdasági szereplők kerülnek ki győztesen a hatalmi, természetbeni és készpénz-allokációkért kialakuló versenyből, akik kikerülnek.[2] Végül igen problematikus a második gazdaság és az első gazdaság viszonyának megragadása a tervalku fogalomkörében: a paternalizmus, a klientelizmus, a „korrupció" és a „parazitizmus" hálózatainak kialakulása és működése nem írható le a társadalom egészét átfogó viszonosság és a mikroszintű integrációk egész rendszerének figyelembevétele nélkül, pusztán a makrotervezés és a makropiac fekete-fehér fogalmi világában. Az állami újraelosztás tételezett hatalmi logikájának, illetve az ebbe be-

[2] Vági Gábor (1982) könyve igen jól leírja ezt az allokációért folytatott harcot az újraelosztás területi dimenziójában.

ágyazódó, korlátozott piac racionalitásának elegye a kádárizmus összetett társadalmi képletének csak igen keskeny szeletét tárja fel.

A kádárizmusban a (még mindig) központi szerepet játszó államszocialista újraelosztás mellett nem egyszerűen a piac dimenziója jelent meg, hanem „második" dimenziók egész sora tűnt fel. A kádárizmus fő újítása a sztálinista társadalommodellhez képest az a kompromisszum volt, melynek következtében a centralizált államhatalom fokozatosan belecsúszott a mind teljesebb körű informalizálódásba. Következésképpen a kádárizmus társadalmi képletének megértéséhez az „alapjában újraelosztó gazdaság kismértékű, korlátozott piacosodásának" széles körben elterjedt fogalma nem nyújt hathatós segítséget.

Jóval találóbb volna a kádárizmus olyan megragadása, amely arra a mozzanatra összpontosít, hogy az államszocializmus definíciójából következő újraelosztási alapszerkezetet mintegy „bebugyolálja" az informalitás bonyolult rendszere. Ebben az informalitás-bugyorban a legkevésbé sem véletlenszerű, hanem kényesen súlyozott kompromisszumok következtében keveredik egymással a makroszintű piac és a makroszintű viszonosság, újraelosztás és a piac elemei. Az államszocializmus kádárista változatának lényege, hogy a makor-újraelosztás alapszerkezetei körül makroszintű viszonossági és piaci elemekből, valamint mikroszintű viszonosságból, piacból és újraelosztásból kialakul a „második" dimenzióknak az egész társadalmi integrációra kiterjedő rendszere. Ezáltal a kádárizmus sikerrel teremti meg a tűz és víz elegyét, az etatisztikus informalizmust. Az ebben megnyilvánuló, kissé abszurd kompromisszum erejét jelzi a kádárizmus „összekacsintó-elnyomó" rendszerének három évtizedes országlása.

Az államszocializmus kulcsszava: MINTHA. Eddig látott változatai nagylélegzetű szimulációs rendszerekként foghatók fel. A sztálinizmus lényege az volt, hogy a totalisztikus-etatista rendszer állama közvetlenül szimulálta az államszocialista tulajdonátalakítás során kiradírozott tőketulajdonosi osztályt azáltal, hogy a megőrzött magántulajdont kiürítése után bürokratikus kontroll alá vetette. A kádárizmus bonyolultabb képlete kettős szimulációval írható le: a kádárista állam politikai paternalizmusa a politikai közéletet szimulálja a civil társadalommal szemben, míg gazdasági paternalizmusa a (világ)piacot szimulálja a gazdaság szereplőivel szemben.[3]

A kádárista állam kettős szimulációjára válaszul a társadalom is kísérletezni kezdett különféle szimulációs alternatívákkal. A kádárista társa-

[3] Ennek bővebb kifejtését lásd Böröcz, 1990.

dalomszerkezet különböző pontjain elfoglalt helyek igen eltérő esélyeket adtak az integrációs módok közötti közvetítési, szimulációs lehetőségek kihasználására. Ugyanakkor az érdekérvényesítés képességét a kádárizmusban nem pusztán az újraelosztási vagy piaci hierarchiában elfoglalt hely határozza meg: az alapstruktúrát átrajzolja a különféle alternatív gazdasági integrációs formákban való részvétel lehetősége és az így létrejövő informális szférák közötti közvetítési, „tolmácsolási" ügyletek során elérhető - pénzben, közvetlen használati értékben és hatalomban egyaránt megnyilvánuló - „cserearányok" és „árfolyamnyereség", illetve „-veszteség". Ezek megoszlása gyakran keresztbemetszi a mások munkája feletti kontroll módja és mértéke (Böröcz, 1989b) alapján kirajzolódó osztályszerkezetet. A hálózatok, a piac és az újraelosztás makro- és mikroszintű integrációs formái közötti átkapcsolás önérdekű felhasználására való képességben megragadható társadalmi tőke megoszlása mind a technobürokrata „elitet", mind a pártállami apparátust, mind pedig a politikai „főpapságot" megosztotta. A közvetlen termelők között pedig a mai napig a legélesebb társadalmi konfliktusok forrása az informalitás különféle csatornáihoz való hozzájutás szakmától, hagyományoktól, lakóhelytípustól, kulturális tőkétől stb. függő képessége. Alighanem ez az egyik legfontosabb meghatározója a Szelényi Iván (1988) által elemzett „szocialista polgárosodás" egyenlőtlen fejlődésének.

A tükör metaforája tehát nem „téves", csupán a benne látható képünk görbe egy kissé. Pontosabban: annyiban nyilvánvalóan korrekt ez a kép, hogy a kádárizmusban a sztálinizmushoz hasonlóan (és a kapitalizmus valamennyi válfajától eltérően) nem a piac, hanem az össztársadalmi szinten központosított, természetbeni újraelosztás hatalmi struktúrái hozzák létre a társadalmi egyenlőtlenségek alapszerkezetét. A tükör-metafora torzítása azon a ponton nyilvánul meg, ahol az elemzés az egyenlőtlenségek alapszerkezetével szembeni alternatívát kizárólag a piacban véli megtalálni. A „népgazdasági tervezés" redisztributív logikájával szembeni stratégiák jóval bonyolultabb fogalmi térben alakulnak ki, mint azt a makroszintű piac elvont képzete elemezni engedi. A piac csak egy - s nem szükségszerűen a legfontosabb - alternatíva azon ellenállási és cselekvési stratégiák közül, melyeket a kádárizmus társadalma az újraelosztás önkényességével szemben kísérleti úton kidolgozott. A kádárizmus e képéből igen lényeges következtetések adódnak a napjainkban lezajló átalakulási folyamatokra nézve.

Kilépés a tükörből, de nem az informalitásból

Az államszocialista birodalom összehúzódásának jóvoltából a kelet-közép-európai társadalmak java része mozgásba lendült, hogy mintegy kilépjen a tükörből, s faképnél hagyja a négy évtizeden át regnáló újraelosztó alaplogikát. Noha a kilépés folyamata e sorok írásakor (1990 júniusában) még nem zárult le, afelől kevés kétségünk lehet, hogy az eddigi központi újraelosztó modellt egy alapvető piaci logikájú berendezkedés váltja majd fel: a kelet-közép-európai államok átalakulása a külső meghatározottságok olyan szorításában zajlik (Böröcz, 1989a), ami a kívülről irányított belső piacosodáson kívül gyakorlatilag minden egyéb alternatívát kizár. Az eddigi korszaknévadási konvencióhoz híven a poszt-államszocializmust nyugodtan nevezhetjük kohlizmusnak.

A kialakuló új társadalomszerveződési modell szempontjából igen lényeges, hogy az átalakulás az egypártállami politikai diktatúra felszámolására irányult, tehát várható sikere a kádárizmus fenti képletéből kizárólag az államszocializmus újraelosztó alaplogikáját számolja fel. Az áttűnés a legkevésbé sem látszik érinteni a kádárizmust körülölelő puha informalitásmezőt. Az újraelosztó alaplogika felszámolása következtében az informalitás alternatívái nagyrészt túlhaladottá válnak mint az újraelosztással szembeni ellenállási stratégiák. Ugyanakkor legalább is rövid és középtávon drámai mértékben megnő a társadalomszervező jelentőségük, hiszen a központi, pártállami kontroll megszűntével társadalomirányítási vákuum áll elő, amit a formális piac struktúrái szerencsés esetben is csak idővel tudnak majd kitölteni. Így a létrejövő, alapvetően piacelvű társadalommodell szerkezetét és működését paradigmatikusan meghatározza majd az informalizmus kádári öröksége.

E folyamatot jól érzékelteti a piaci logikára való átállás egyik kulcsproblémája, az államszocialista tulajdon privatizációja. Az államszocialista tulajdon vákuum a kádárizmus lezáródásával mágnesként vonzza a közvetlen, egyéni magántulajdonosi szerep legkülönfélébb vágyait. E folyamat a társadalom feletti kontrollért folyó harc új dimenzióját nyitja meg. A belső jövedelemfelhalmozódás négy évtizedes kemény korlátai miatti tőkehiány feltételei között napirendre kerülő privatizáció szükségszerűen egy új, jellegzetesen poszt-államszocialista szimulációs mechanizmus kialakulását idézi elő: elkerülhetetlenné válik a belső, eredeti tőkefelhalmozás szimulációja.

A belső, eredeti tőkefelhalmozás szimulációjának – az államszocialista tulajdon közvetlen magántulajdonná bűvölésének – eddig két alternatív tőkeforrása figyelhető meg. Ezek: (1) a belső politikai „tőke", valamint

(2) a külső vállalkozói tőke. Mind a belső politikai „tőke", mind pedig ennek frissen betörő külső konkurenciája magától értetődő módon igen nagy mértékben veszi igénybe a makroszintű alternatívák két-három évtizede kialakult, jól bejáratott hálózatait: az utóbbi időben eufemisztikusan „spontán privatizációnak" nevezett folyamatok több mint egy éven keresztül nemzeti tulajdonkezelő szervezet nélkül folytak, a nyilvános pályázati, versenytárgyalásos stb. megoldások pedig mind a mai napig ritka kivételnek számítanak.

Az értelmiség nagy része komoly reményeket táplált a lebomló újraelosztó hatalmi mechanizmus romjain bekövetkező privatizáció jótékony hatásával kapcsolatban. E várakozásokkal szöges ellentétben a közvetlen magántulajdonosok megjelenése nem „söpörte ki" a korábbi birodalmi és techno-bürokrata eliteket. Különösen nem ez történt a vállalatok élén trónoló techno-bürokráciával: a szitaszerűen lyukas átalakulási törvényt kihasználva még a külföldi tőke képviselőivel is maguk a kádárista időszakból itt ragadt vezetők tárgyalnak, s így mi sem könnyebb számukra annál, mint a különféle egyéni és kollektív „átmentési" különügyletek kikötése. Az e káderek által az új, akár külföldi, akár pedig belföldi érdekeltségű vállalatokba bevitt legértékesebb „vagyonelem" nem más, mint a korábbi politikai tájképen belüli „fekvésükből" tezaurált társadalmi tőkéjük, azaz a különféle vertikális és horizontális viszonyossági, újraelosztó és piaci hálózatok feletti ellenőrzésük. Így az informalitás mechanizmusai mintegy automatikusan lesöprik az asztalról például a privatizáció politikai, társadalmi és gazdasági szempontból egyaránt legliberálisabb megoldására, a dolgozói és népi részvénymegoldásokra vonatkozó javaslatokat.

Az államszocialista tulajdonforma felszámolásának eddigi két típusa azt sugallja, hogy az eredeti tőkefelhalmozásnak a belső tőketulajdonosi osztály hiányában szükségessé vált szimulációját a kohlizmus az informalizmus kooptálása útján oldja meg. A belső politikai „tőke" közvetlen, jogilag védett magántulajdonná varázslása jórészt a társadalmi hálózatok feletti kontrollt „tőkésíti". A külső befektetők pedig - a maguk egyszerű, de hatékony alkalmazott szociológiai ismeretei alapján - ugyancsak az informalitás „mezején" szervezik behatolásukat a kelet-közép-európai félperifériára.

Informális piacosodás

Nézetem szerint az újraelosztó elem leszerepl ésével átmenetileg nagyszínpadra jutott informalizmus bonyolult dramaturgiájának elemzése a kelet-közép-európai kohlizmus kritikai szociológiájának fő feladata. Az alábbiakban egy-két idevágó motívumot vázolok fel anélkül, hogy bővebb kifejtésükre itt vállalkoznék.

A poszt-államszocialista piacelvű társadalmi berendezkedés születésénél az informalizmus bábáskodik. Nem arról van tehát szó, hogy az informalizmus lesz a végső soron kialakuló társadalmi, politikai, gazdasági stb. integrációs modell központi eleme. A főszerepet kétségkívül a piaci logika fogja majd játszani. Piac azonban nagyon sokféle van. Azt pedig, hogy az alapvetően piaci elv szerint szerveződő poszt-államszocialista társadalom miként fest majd és hogyan fog működni, alighanem nagymértékben meghatározza majd az informalitás kitüntetett szerepe az átalakulásban.

A most zajló átalakulás a légszélesebb értelemben vett társadalmi vagyon, s végsősoron maga a társadalom feletti rendelkezés újrafelosztásáért folyó küzdelem. E küzdelem ma érvényes feltételeit sem a központi-állami újraelosztás, sem pedig az „életképesebb" fennmaradását tételező Adam Smith-i piac képzete nem írja le. A fő játékszabály - az informalizmus széles körű érvényesülése - még azelőtt háttérbe szorítja a normativitás elvét, hogy az lábra kaphatott volna a társadalom feletti ellenőrzés reallokációjáért folyó küzdelemben.[4] Mármost azt talán a fentiek nyomán talán mondani sem kell, hogy az informalitással kapcsolatos társadalmi tőke birtoklásának dimenziója meglehetősen elrajzolt egyenlőtlenségrendszer képét mutatja: a társadalom tagjai a hatalom különféle területeinek újraparcellázásáért folyó küzdelemben igen egyenlőtlen eszközökkel vesznek részt. Ez pedig megkérdőjelezi az átalakulás „társadalmi igazságosságát", s új méltánytalanságokat, strukturális feszültségeket teremt a (poszt-állam) „szocialista összeköttetések" megoszlásának dimenziója mentén.

Ennél azonban talán még súlyosabb az informalizmus fenti szerepének az a lehetséges következménye, hogy a társadalmi erőforrások ily módon létrejövő reallokációjának hatásfoka ismét elmarad a világpiac félperiféráján elhelyezkedő magyar társadalom részéről elvárható „társadalmi optimumtól". Fennáll annak a veszélye, hogy ismét csak egy olyan allokációs rendszer jön létre, amely közegszerűen akadályozza a társadalom

[4] Az önszabályozó, tisztességes, normatív piac ma Magyarországon kizárólag a Galbraith által teológiai elemekkel vegyes elmebajként leírt, utópista monetarizmus ideológiájában létezik.

legrátermettebb tagjainak hozzájutását a társadalom erőforrásai feletti kontrollhoz. Így a társadalmi „vagyon" hozadéka nem növekszik, még inkább lefelé nivellálódnak a társadalom egészének életfeltételei, s tovább szűkül a magyar vállalkozó és a magyar munka mozgástere.

Az új társadalmi integrációs modell e pillanatban legvalószínűbbnek tűnő képlete az alapjában piaci logikát körülölelő „második dimenziók" metaforájával írható le. A „második dimenziók" e rendszere várhatóan két fő elemet fog tartalmazni. Ezek egyike az össztársadalmi szintű újraelosztás lesz. Ez egyrészt az úgynevezett „szociális háló" foldozgatásával, másrészt pedig a munka árának és naturális feltételeinek az adott helyzetben meglehetősen reménytelen védelmével lesz elfoglalva. Kiterjedése a félperiférias elmaradottságának és a poszt-államszocialista „államtalanítás" differenciálatlan ideológiájának kettős kötésében alighanem jócskán korlátozott lesz.

A makropiaccal fogalmilag szemben álló „második dimenziók" másik típusát valószínűleg az informális szektornak a mai (fél)perifériáról jól ismert szerkezetei alkotják majd. A parlagi kapitalizmus feltételei között működő informális szektor a tőke szempontjából a csúcstechnológiát alkalmazó termelés világstratégiáját megvalósító multinacionális vállaltoktól az írástudatlan tanyasi bedolgozókig ívelő alvállalkozói lánc alsó szakaszának munkaerő-irányítási modellje. A munkavállaló számára e szektor a rövid távú fennmaradás lehetőségét kínálja a kollektív munkavállalói érdekek, törvények és szakszervezeti szolidaritás útján nyújtott védelmének egyéni feláldozása árán. a felduzzadt informális szektorú gazdaságban az állam értelemszerűen elesik az adóbevételek jelentős részétől, ami a nemzeti jövedelem viszonylag alacsony szintjéből következő krónikus kincstári hiányt tovább fokozó erős költségvetési korlátként akadályozza az állam „jólétivé" alakítását. Így az informális szektor fejlődése sérti a társadalom egészének, benne a törvény és szakszervezetek által védett szektorban dolgozóknak a kollektív érdekeit is.

Az informális szektor e változata a makroszintű reciprocitás, valamint a mikroszintű piac, újraelosztás és viszonosság keveréke. A kádárizmushoz hasonlóan fellelhetők benne például a klientelizmus és a paternalizmus, a családi és gyermekmunka, illetve a különféle tradicionális hatalmi szerkezetek elemei. Minthogy ez az informális szektor már nem az újraelosztással, hanem a piaccal áll részleges fogalmi oppozícióban, működésének leírására nem alkalmas a kádárizmus analógiája. Megértéshez nem annyira Kelet-Közép-Európa, mint a Mediterráneum vagy Latin-Amerika fejlettebb régióinak közelmúltbeli tapasztalatából lehet példákat meríteni.

Összefoglalás

A kádári korszak államszocializmusa igen bonyolult társadalmi közeget alakított ki. Ennek a legfőbb jellemzője nem önmagában az állami újraelosztás, hanem az újraelosztás és az ezzel szemben kialakuló alternatív stratégiák informalizmusa. A pártállami intézményrendszer összeomlása természetesen megsokszorozza ezen puha közeg jelentőségét. A beindult folyamatok arra látszanak utalni, hogy mindebből a normatív elem (köznyelven a tisztesség) hiánya illetve torzulása következik az átalakulásban. Ha mindennek tudatában vesszük számba például a belső tőkehiány feltételei között létrejövő „spontán" privatizáció folyamatait és a gazdaságszerkezet átalakulásának eddigi vontatottságát, valószínűsíthető, hogy a közeljövő magyar kapitalizmusa társadalmi hálózatok útján kialakuló monopóliumokkal és oligarchikus összefonódásokkal terhes rendszer lesz, amelyben nemigen lesz helye egy a kádárizmus informális hálózataitól független magyar kis-, közép- és nagypolgári osztálynak. Az informalisztikus államszocializmusból úgy tűnik, nem vezet rövid út a kapitalizmus normatív piaci folyamatokkal leírható változatába. Nem világos, ebből miként jöhet létre az a fejlett és hatékony gazdaság, amely lehetővé tehetné a magyar társadalom világrendszer-pozíciójának javítását.

A tükör-metafora érvényességének felszámolása folytán Kelet-Közép-Európa „kültelki" kapitalizmusának megértése intellektuális szempontból jóval „unalmasabbnak" ígérkezik a kádárizmusénál. Ugyanakkor valószínűsíthető, hogy mindez alaposan újradefiniálja a kritikai értelmiségi szerepet csakúgy, mint a mai politikai intézmények ideológiai önképét és osztályaffinitását. A tükörből való teljes kilépés után minden bizonnyal ismét kialakul a politikai tér egésze, s ezáltal értelmezhetővé válik mind a baloldal–jobboldal tipológia ma még jórészt alkalmazhatatlan metaforarendszere, mind pedig a „globális gondolkodás, helyi cselekvés" zöld, bázisdemokratikus, közvetlen részvételen alapuló politikai alternatívája.

1990

Irodalom

Böröcz József 1989a. „Két szék között: Motívumok egy társadalomképhez". *Valóság,* XXXII/11, 72–82.

— 1989b. „Mapping the Class Structures of State Socialism in East-Central Europe". *Research in Social Structure and Mobility,* 8. 279–309.

— 1990. Dual Dependency and Property Vacuum: Social Change on the State-Socialist Semiperiphery. Az Amerikai Szociológiai Társaság 1990 augusztusában, Washington D.C.-ben tartott évi gyűlésén felolvasásra került tanulmány.

Casals, Felipe García (Pavel Campeanu) 1980. *The Syncretic Society.* Translated from the French by Guy Daniels. M.E. Sharpe, White Plains, N.Y.

Czakó Ágnes - Endre Sik é. n. „Managers Reciprocal Transactions". Kézirat.

Konrád György - Szelényi Iván (1974) 1989. *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz. Esszé.* Gondolat, Budapest.

Rév István. 1987 „The Advantages of Being Atomized: How Hungarian Peasants Coped with Collectivization". *Dissent,* (Summer) 335-350.

Stark, David. 1989. „Entrepreneurs on the Road to Post-Communism". *Contemporary Sociology,* 18, 5 (September) 671-674.

Előkészületben. „Bending the Bars of the Iron Cage: Bureaucratization and Informalization in Capitalism and Socialism" Sociological Forum. Alejandro Portes, Douglas Kincaid (eds.) Special Issue on the *Sociology of Comparative and International Development.*

Stark, David - Victor Nee 1989. „Toward an Institutional Analysis of State Socialism". In: uők (szerk.): *Remaking the Economic Institutions of Socialism: China and Eastern Europe.* Stanford, Stanford University Press. 1-32.

Szelényi Iván (1977) 1990. „Társadalmi egyenlőtlenségek az államszocialista redisztributív gazdaságokban: A mai kelet-európai szocialista társadalmak szociálpolitikai dilemmái". In: uő: Új osztály, állam, politika. Európa, Budapest. 165-202.

— 1986-87. 1990. „A kelet-európai újosztálystratégia távlatai és korlátai: Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz önkritikus felülvizsgálata". In: uő: Új osztály, állam, politika. Európa, Budapest. 51-88.

— (1988) 1989. *Harmadik út? Polgárosodás a magyar faluban.* (Manchin Róbert, Juhász Pál, Magyar Bálint és Bill Martin közreműködésével.) Tudósítások, Budapest.

— (1989) 1990. „Kelet-Európa az átmenet korszakában - úton a szocialista vegyes gazdaság felé?" In: uő: Új osztály, állam, politika. Európa, Budapest. 401-432.

Vági Gábor 1982. *Versengés a fejlesztési forrásokért. Területi elosztás - társadalmi egyenlőtlenségek. Időszerű közgazdasági kérdések.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

12

Színlelt nagy átalakulás? Informális kiút az államszocializmusból[1]

Régiónk országaiban a második világháborút követő négy és fél évtized során társadalmi kísérlet zajlott, melynek keretében az állami hatalom - először nyílt, majd egyre burkoltabb erőszak útján - biztosította az úgynevezett szocialista tulajdon kialakulását és fennmaradását. E tulajdonforma és a hozzá kapcsolódó társadalmi-politikai rendszer katonai hódítás útján jött létre, fenntartása pedig két külső tényezőtől függött: politikai-stratégiai eleme az államszocialista birodalmi központhoz, gazdasági összetevője pedig a világgazdaság kulcsszereplőihez kapcsolta régiónk társadalmait.[2] A jelenlegi átalakulás nagyrészt külső tényezők hatására indult meg: az államszocialista birodalmi központ rendelkezésére

[1] A tanulmány alapjául szolgáló kutatást többek közt a Woodrow Wilson Center for Scholars kelet-európai programja által nyújtott ösztöndíj támogatta. A magyar változat részben a „Tulajdonátalakulás és privatizáció-ideológiák" című vizsgálat keretében készült, melyet az Országos Tudományos Kutatási Alap T 6739. számon finanszírozott. Az itt közölt szöveg az *Archives Européennes de Sociologie* című folyóiratban (XXXIV, 1993. május, 81-107, old.) Simulating the Great Transformation: Property Change under Prolonged Informality címen megjelent tanulmány Farkas Katalin fordítása alapján, részben Rúzsa Ágnes közreműködésével, alaposan átdolgozott változata. A szöveget a folyóiratot kiadó Cambridge University Press szíves engedélyével közöljük. Korábbi változatai elhangzottak a Junior Scholar's Training Seminar of the East European Program of the Woodrow Wilson Center for Scholars elnevezésű rendezvényen (Wye Plántádon, 1991. augusztus 15-18.), az American Association for the Advancement of Slavic Studies éves konferenciáján (Miami, 1991. november 22-26.) és számos egyéb szemináriumon. A szerző ezúton mond köszönetét irvine-i aspiránsainak, különösen Caleb Southworthnek, továbbá Bodnár Juditnak, Laky Teréznek, Róna-Tas Ákosnak, Sik Endrének, Sükösd Miklósnak és Katherine Verderynek a különféle korábbi változatokhoz - nemkülönben a *Politikatudományi Szemle* anonim recenzensének az utolsó előtti verzióhoz - fűzött kritikai megjegyzéseikért és tanácsaikért.

[2] E kérdéseket részletesebben taglalja Böröcz József: Dual Dependency and Property Vacuum: Social Change in the State-Socialist Semiperiphery. *Theory and Society,* (XXI) 1992. 77-104.; (magyar változata: Kettős függőség és tulajdonvákuum. Társadalmi átalakulás az államszocialista félperiférián. *Szociológiai Szemle,* 1992/3. 3-20.); illetve uo. Dual Dependency and the Informalization of External Linkages. Research in Social Movements, Conflict and Change, (XIV) 1992. 189-209.

álló erőforrások elapadtak, összeomlott a birodalom, a nyugat-európai integráció pedig érzékelhetően fejlődésnek indult. Ebből a szempontból az egyes kelet-közép-európai társadalmak belső átalakulása olyan alkalmazkodási reflexként értelmezhető, amelyet az államközi rendszer nagyhatalmi logikájának gyökeres átszerveződése váltott ki. A kiindulópont tehát az államszocializmus mint rendszerelv felszámolódása, ami az államszocialista külső függésrendszer összeomlására vezethető vissza. Az átalakulás irányára, társadalommorfológiai sajátosságaira nézve azonban e tény önmagában vajmi kevés támpontot ad.[3]

E tanulmányban azt vizsgálom, miként megy végbe az elfordulás az államszocializmustól a tulajdonviszonyok területén. Először áttekintem az állami túlsúly eltávolításának intézményi alternatíváit bármelyik, az indulás pillanatában államszocialista gazdaságban - vagyis az elemzés kedvéért úgy téve, mintha csak az államszocializmus generikus modelljéből következő intézményi összefüggések léteznének -, majd arra teszek kísérletet, hogy a tulajdonátalakulás első két és fél évének magyarországi tapasztalatait e fogalomrendszer segítségével elemezzem.[4] Végül megkockáztatok néhány feltevést az államszocializmusból való informális kiút várható társadalom-alaktani következményeiről.

Az államszocialista modell

Az államszocialista tulajdoni rendszer sztálinista változatának elvont „modellje" három fő elem keverékeként írható le. A termelőeszközök túlnyomó hányada állami tulajdonban van, és az állami vagyont a tőketulajdonosi osztály kollektív funkcióinak szimulációjára szakosodott bürokrácia kezeli a termelés és elosztás nagy, formális szervezeteken keresztül történő központosításával. Intézményszociológiai értelemben annyiban beszélhetünk az államszocialista tulajdoni szerkezet megváltozásáról, amennyiben változás áll be a három elem vonatkozásában. Átalakulásuk

[3] Emiatt hibás az átalakulás „átmenetként" való megfogalmazása csakúgy, mint a tulajdonátalakulás megragadására a köz- és újságnyelvből a társadalomtudományos szaknyelvbe szüremkedett, pongyola „privatizáció"-fogalom, mely - teleologikus jellegén túl - a benne rejlő radikális leegyszerűsítés folytán jobbára csak akadályozza a tulajdonátalakulás szociológiai sajátosságainak megértését.

[4] Az eredeti tanulmány 1992 végéig követi az eseményeket. A magyar olvasó előtt vélhetően ismert részleteket itt rövidített formában közlőm.

mind elméletileg, mind a gyakorlatban kétségkívül szorosan összefügg, egymásba olvasztásuk azonban súlyos elemzési hiba.

Az állam extrém túlsúlyával jellemzett tulajdoni rendszerre, s az ezzel együtt járó központosított és bürokratizált gazdaságirányítási modellre való áttérés - az úgynevezett szocialista átalakulás - kétségkívül szakítást jelentett a múlttal abban a tekintetben, hogy felszámolta a tőketulajdonosi osztályt mint „társadalmi tényt". Ebből azonban a legkevésbé sem következik, hogy az államszocializmus a tőkemunka viszonyt is megsemmisítette volna. Épp ellenkezőleg: a tőke-munka viszony azelőtt példátlan mértékű, következetes, széles körű elterjedése az államszocialistává lett korábbi agrártársadalmakban éppen az úgynevezett szocialista iparosítással hozható összefüggésbe.

A negyvenes-ötvenes évek fordulóján lezajlott államszocialista tulajdonátalakulás a tulajdonosi polgárság és a tőkepiacok „eltörlését" az „egy ország - egy vállalat" modell bevezetésével oldotta meg. Az államszocialista tulajdonformában az állami hatalom lépett a korábban törvényesen védett magántulajdonosok helyébe.[5] Az államszocialista tulajdon - gyakorló tőkések híján - így a kapitalizmusnak az a különös válfaja, amely megszünteti, illetve igen jelentős mértékben korlátozza a magántulajdont mint az értéktöbblet-elsajátítás társadalmi intézményét, miközben megőrzi, sőt, széles társadalmi rétegek életviszonyaira első ízben terjeszti ki a tőke-munka viszonyt, mind elvont politikai-gazdaságtani értelemben, mind pedig konkrét, a jövedelemszerzés kényszerén keresztül érvényesülő alávetettségi viszonyként. Pavel Câmpeanu a munkaerő nézőpontjából ad pontos formulát az államszocialista tulajdonlás fő intézmény szociológiai paradoxonára: a sztálinizmus alatt „a munkaerő eladásának szükségessége megvásárlásának tilalmával párosul".[6]

A termelőeszközök állami elkobzása és bürokratikus központosítása a tőketulajdonlás olyan formáját hozta létre, ahol a vállalkozások irányítása és az értéktöbblet elsajátítása elvileg kizárólag az állam intézményi keretein belül mehet végbe. Más szóval, az államszocializmus jószerével eltörölte a jogi értelemben vett tulajdonlás, a menedzsment és a profitelsajátítás intézményeinek elkülönültségét, amely a kapitalizmus centru-

[5] Részletesebb kifejtés helyett a magyar olvasót elegendő emlékeztetni Liska Tibor munkásságára, különösen a tervpiaci verseny és alku, illetve a társadalmi örökség radikális kapitalizmus- és államszocializmus-kritikájára.

[6] Pavel Câmpeanu (Felipe García Casals): *The Syncretic Society*. Angolra ford. franciából: Guy Daniels. M. E. Sharpé, Armonk, New York, 1981.

morságokbeli változataiban általában viszonylag jól érzékelhető[7] - bár még a centrumon belül is kétségkívül különbségek figyelhetők meg e tekintetben például a szociáldemokrata-jóléti, a korporatív-jóléti és a liberális „államvisszafogó" modellek különféle változatai között. A periféria felé haladva - mind az államszocialista, mind pedig a jóléti-kapitalista megoldásoktól különböző formában és okoknál fogva - ismét csak jelentős változatosságot tapasztalunk e téren.

Az állam tulajdonosi és menedzseri szerepéből (mint államszocialista sajátosságból) származó szempontokat valamilyen módon össze kellett hangolni az állam általánosabb (vagyis a nem szocialista államok esetében is meglévő) gazdaságpolitikai szerepével, így a bérszabályozástól a munkavédelmi előírások rendszerén és az egészségügyi ellátás megszervezésén keresztül az ingyenes és kötelező közoktatásig terjedő szabványosító, szabályozó és szubvencionáló állami feladatok egész sorával. Az összhang - a prekapitalista elemek tömegét hordozó szovjet mintát követve - az államszocialista gazdaság tulajdoni szervezetének az állam hierarchikus hatalmi szerkezetébe olvasztásával valósult meg, ami békeidőben szokatlanul magas szinten stabilizálta a gazdasági magatartás befolyásolására fordított erőszak szintjét Kelet-Közép-Európában.

Magyarországon a hatvanas évek végének „új gazdasági mechanizmusa" nagyban növelte a vállalatvezetőségek függetlenségét és a bürokratikusán uralt tulajdonosi államszocializmusból egyfajta menedzseri államszocializmus irányába mozdította el a magyar gazdaságot.

Gazdaságszociológiai értelemben tehát az irányítás bürokratikusságának csökkentésével és az állami tulajdon makroszerkezetének decentralizálásával az 1968-as reformok jelentős tulajdonátalakulást eredményeztek - a jogi értelemben vett állami tulajdonlás fennmaradása mellett. Így fontos történelemformáló szerepet játszottak, hiszen felkészítették a gazdaság formális és informális intézményrendszerét, valamint a gazdasági szereplők jelentős hányadát az államszocializmus egy generációval később bekövetkezett összeomlására. E tanulmány az államszocialista gazdaság magyar változatának 1989 utáni átalakulását tárgyalja. Mielőtt azonban rátérnénk a konkrétumokra, meg kell vizsgálnunk az államszocialista tulajdoni rendszer felszámolásának néhány általános kérdését.

[7] A kapitalizmus amerikai válfajában e folyamatok - legalábbis a családilag birtokolt és igazgatott cégek tizenkilencedik századi megszűnése óta - viszonylag élesen szétválnak, és bonyolult, sokténye zős interakciójuk a gazdasági folyamatok egyik fő meghatározója.

Alternatívák az állami fogyókúrára

Az államszocialista gazdasággal szemben felhozott legalapvetőbb ellenvetés mennyiségi természetű: a szocialista állam egyszerűen túl sokat birtokol. Emiatt az államszocialista tulajdoni és vállalatirányítási szervezet nem képes alkalmazkodni a változó gazdasági feltételekhez, elfojtja a lakosság vállalkozói szellemét, hiányt teremt, nem tőkésülő felhalmozásra és az erőforrások pazarlására serkent. A szocialista állam túlsúlyának megszüntetésében a legfőbb cél tehát hasonlóképpen egyszerű: az állami vagyon részarányának csökkentése.

Minderre elvileg két, egymástól teljesen független megoldás kínálkozik: az állami vagyon tulajdonlási módjának megváltoztatása, illetve a magánbefektetések növelése - az állami vagyon növekedési rátájánál gyorsabban. Pusztán elméleti szempontból a két alternatíva hatása azonos: mindkettő az állami tulajdon mennyiségi arányának csökkenéséhez vezet. Bármely korábbi államszocialista gazdaság átalakulásának vizsgálatakor az első eldöntendő kérdés tehát az, hogy az átalakulás érinti-e a gazdaság azon szeletét, amelyet az állam közvetlenül birtokol.

Az 1. ábra a posztszocialista állami tulajdonosi szerep mérséklésének alternatíváit ábrázoló fogalmi „térképet" tartalmazza.[8] (A bekeretezett szövegek az átalakulás különböző lehetséges kimeneteleit mutatják.) A magánvállalkozások számának növekedése kétféleképpen érhető el. Egyrészt új üzletek alapíthatók a korábbi megtakarításokból származó tőkére építve; másrészt „felszínre hozhatók", vállalkozásként regisztrálhatók a második gazdaság „földalatti", dokumentálatlan részében előzőleg már létező tevékenységek. Mivel az első és második gazdaság közötti megkülönböztetés vonatkozásában súlyos fogalmi zavar honol, célszerű rögzíteni: e megkülönböztetés az államszocialista gazdaságok fő kontrasztjára - az állami tulajdonlás meglétére vagy hiányára - utal. így a második gazdaságot az állami tulajdon keretén kívül folytatott kereső tevékenységek összességeként definiáljuk. Mind az első, mind a második gazdaság magában foglal formális és informális, regisztrált és „földalatti", megengedett és tiltott tevékenységeket, vagyis a gazdaság

[8] Az ábra műfaja talán a döntéselméleti logikában használt „decision tree" fogalmához áll a legközelebb. Értelemszerűen szem előtt tartandó, hogy logikai alternatívák elhatárolása és egymáshoz rendelése a célja, nem pedig a „reálfolyamatok" közvetlen leírása.

első és második szektorra osztása fogalmilag független a formalitás-informalitás distinkciótól.[9]

1. ábra. Az állami tulajdon leépítésének alternatívái adott államszocialista gazdaságban

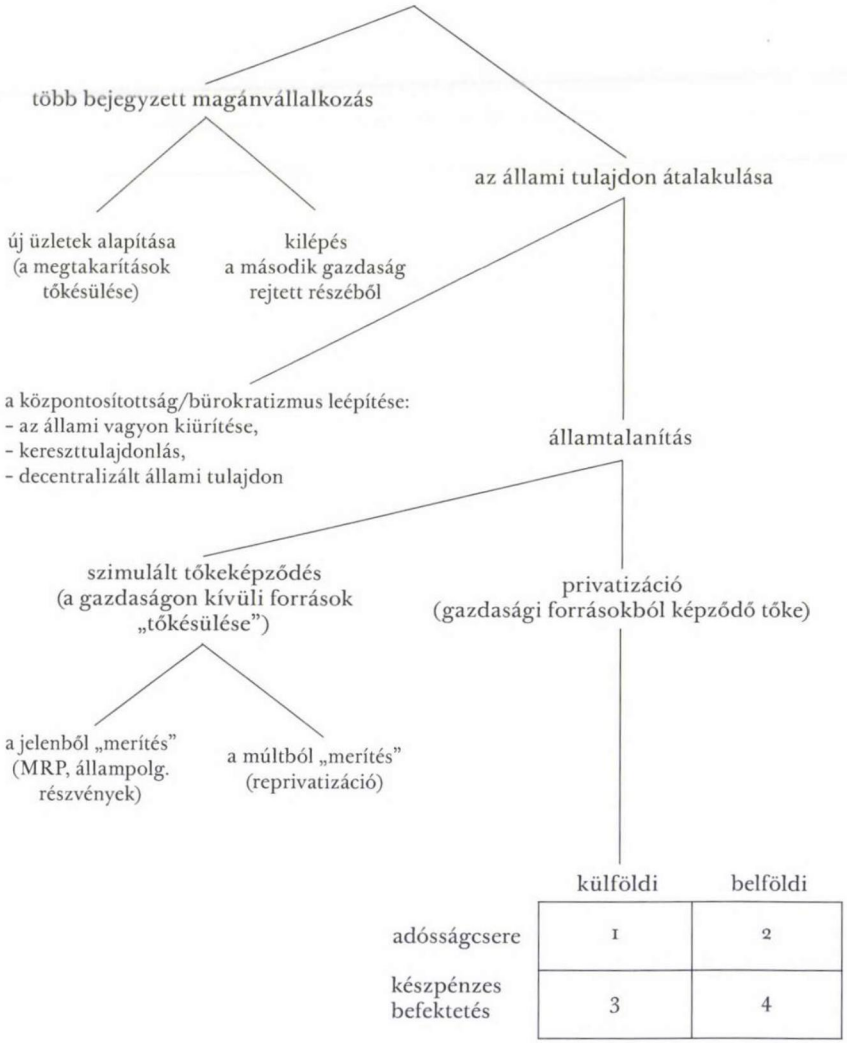

[9] Erről részletesebben lásd Böröcz József: Informality and the Second Economy in East-Central Burope. In: *Work Without Protections: Case Studies of the Informal Sector in Developing Countries.* Szerk. Gregory K. Schoepfle, Jorge Pérez-Lopez. U.S. Department of Labor, Bureau of International Labor Affairs, Washington, D. C. 1993. 215–244.; Böröcz József – Caleb Southworth: „Kapcsolatok és jövedelem: Magyarország, 1986–1987". *Szociológiai Szemle,* 1995/2, 25–48.

Az állami vagyont érintő intézkedéseket - amelyeket a továbbiakban tulajdonátalakulásnak nevezünk - először is aszerint csoportosíthatjuk, hogy mely vonatkozását érintik az államszocialista tulajdonlásnak: kizárólag központosítottságát és bürokratizmusát csökkentik, érintetlenül hagyva az állam végső tulajdonosi mivoltát (ebben az értelemben tulajdonátalakulással jártak például az 1968-as reformok is), vagy pedig magukban foglalják a tulajdonlás formális-jogi aspektusának megváltoztatását - így legfőbb komponensként a tulajdonjogi regisztráció aktusát is.

Ez utóbbin belül - amit „államtalanításnak" nevezhetünk - további alternatívákat különíthetünk el a felhasznált „tőke" forrása alapján. Az államtalanítás végbemehet a gazdaságból származó, politikai-gazdaságtani értelemben vett potenciális tőke mozgósításával, illetve - főképpen politikai és kulturális folyamatokra támaszkodva - gazdaságon kívüli, bourdieu-i értelemben vett kulturális, politikai és társadalmi „tőke" hasznosításával.[10]

A közelmúlt kelet-közép-európai átalakulási folyamatai a gazdaságon kívüli tőkének legalább két formáját állították előtérbe. A jelenből „merítés" során az adott időszakban érvényesülő politikai tőke, illetve a társadalomszerkezetben elfoglalt hely konvertálódik új, ezúttal gazdasági tőketulajdonosi helyzetté. Ide sorolható például az a folyamat, melynek során a régi nómenklatúra tagjainak sikerül politikai előnyeiket tőketulajdonná alakítaniuk.[11] A másik gazdaságon kívüli eredetű „tőkeforma" konverziójának folyamata nem a jelenben meglévő, hanem a múltbeli társadalmi pozícióból „merít": a tulajdonnal kapcsolatos történelmi sérelmek

[10] A bourdieu-i tőkekonverzióról lásd Pierre Bourdieu: Distinction. Harvard University Press, Cambridge, 1984; uő: Forms of Capital. In: *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. Szerk. John G. Richardson. Greenwood Press, New York, 1986. 241-260.; Paul DiMaggio: Social Structure, Institutions, and Cultural Goods: The Case of the United States. In: *Social Theory for a Changing Society*. Szerk. Pierre Bourdieu, James S. Coleman. Westview Press, Boulder 1991. 133-155.; Christian Joppke: The Cultural Dimensions of Class Formádon and Class Struggle: On the Social Theory of Pierre Bourdieu. *Berkeley Journal of Sociology,* (XXXI) 1986. 53-78.; Michele Lamont - Annette Lareau: Cultural Capital: Allusions, Gaps and Glissandos in Recent Theoretical Developments. *Sociological Theory,* (6) 1988. 153-168.; továbbá Böröcz József - Caleb Southworth: Decomposing the Intellectuals' Class Power: Conversion of Cultural Capital to Income, Hungary, 1986. Kézirat. 1994. A „tőkék" nyelvezetének komparatív használata egyébként nem problémamentes, különösen a „megtérülés" intézményi formáinak kidolgozatlansága miatt.

[11] E következményt hangsúlyozta Lengyelország esetében Jadwiga Staniszkis: Political Capitalism in Poland. *East European Politics and Societies,* (V) 1991/1. 127- 131. A nómenklatúra-privatizáció Magyarország esetében biztosan nem az egyetlen következmény.

kárpótlása (elsősorban politikai és törvényhozói eszközökkel) az állami vagyon egy töredékét a régi tulajdonosoknak vagy örököseiknek juttatja.

Végül, csak e ponton jutunk el a voltaképpeni privatizációhoz, vagyis ahhoz a tranzakciósorhoz, melyben az állami vagyon valamiféle alkumechanizmus során kialakított ár[12] közbeiktatásával - vagyis gazdasági erőforrások piaci cseréje útján - magánszemélyek tulajdonába megy át. E folyamat négy lehetséges típusát szemlélteti az 1. ábra jobb alsó sarkában található táblázat. Célszerű megkülönböztetni a külföldi és belföldi befektetést, az előbbi ugyanis növeli az adott gazdaság külső függését. Ugyanakkor különbséget kell tenni az adósságcsere, illetve az állami költségvetés bevételi oldalának helyzetét javító készpénzbefektetések között is.

Az államszocialista gazdaság leépítésének - mint az ábrából látható - sokféle, bonyolult társadalmi „technikája" lehetséges. Egy társadalom államszocializmus utáni történetét hosszú időre meghatározhatja, hogy a maga történeti hagyományainak, politikai, társadalmi és ideológiai állapotának, valamint külső viszonyainak, világgazdasági helyzetének sajátosságai következtében mely megoldások milyen arányú kombinációját hozta vagy hozza létre.

Annyi általános érvénnyel elmondható az összes kelet-közép-európai poszt-államszocialista társadalomról, hogy a valós, készpénzben vagy arra könnyen átváltható értékformában felhalmozott - azaz a privatizáció útján mozgósítható - magánvagyonok összege eltörpül a privatizációra váró állami vagyon világpiaci összértéke mögött. A térség társadalmainak utolsó néhány évtizedes történetében legfeljebb negatív eredeti tőkefelhalmozódásról beszélhetünk - látván az egyenlőtlen nemzetközi csere, a politikai kényszer, a hibás nagyberuházások és a külső eladósodás következtében folyamatosan kiáramlott értékeket. Bármely szigorúan értékegyenlőség-elvű, azaz „piaci privatizációra" alapozó tulajdonátadási gazdaságpolitika - amely kizárólag gazdasági erőforrásokat mozgósít világpiaci árszinten, és az államtól a magánbefektetők irányába mutat - gyakorlatilag keresztülvihetetlen. A régió ugyanazzal a strukturális problémával - a viszonylagos elmaradottság keretei között fellépő krónikus tőkehiány-betegséggel - találja szembe magát, mint újkori gazdaságtörténetének bármely korábbi szakaszában.

[12] Jegyezzük meg, a privatizáció e fogalmában az ár megjelenése nem feltétlenül jelent értékegyenlőséget: a csere vagy „világpiaci" áron megy végbe, vagy nem.

Az állam kitessékelése – magyar módra

A második világháború előtt a magyar gazdaság nagy hányadát tették ki az önálló kis- és szegényparaszti gazdaságok, kisvállalkozások és kézműves tevékenységek. A Nemzetközi Munkaügyi Szervezet adatai szerint[13], 1930-ban a rendszeres jövedelemmel rendelkezők 30 százaléka volt „független és saját elszámolású kereső". Közvetlenül a háború után a földreform tovább növelte ezt az arányt. Az ország ipari kapacitásainak elpusztítása, illetve külföldre hurcolása miatt a kisipari termelés még nagyobb jelentőségre tett szert a háború utáni néhány évben. A Róna-Tas Ákos által közölt adatok szerint „a kisipar részesedése az ipari termelésben 1946-ban a 30-as évek 28–30%-áról 43%-ra ugrott".[14] Az első évtized sztálinista politikai terrorja erős nagypolgárság híján csak a kispolgárként vagy kulákként megbélyegzett kistulajdonosi „osztályellenség" ellen irányulhatott. Emiatt és a rohamos iparosítás következtében 1960-ra az önálló kisiparosok aránya 12,9 százalékra csökkent, és 1980-ban elérte az újkori magyar történelemben eddig legalacsonyabb, 2,2 százalékos szintet. Azóta a bejegyzett önálló vállalkozások száma ismét emelkedőben van, így a független kisiparosok aránya az 1987 és 1990 közötti, utolsó államszocialista, illetve első rendszerváltoztató években – meglehetősen meredeken – 6,9 százalékra növekedett.[15]

Az egyéni kisvállalkozások számának csökkenése a hatvanas évek elejének kádári kompromisszuma kapcsán válik érthetővé. A mezőgazdasági kollektivizálás befejezésére törekvő rezsim és a másfél évtizeden át a magántermelői életforma elhagyására kény szeri tett parasztság közötti huzavona révén létrejött öszvérmegoldás, a háztáji forma jóvoltából a hetvenes évek közepére jelentős méreteket öltött a kisüzemi gazdálkodás. Ez részmunkaidőben nem kevesebb mint 2,5–2,7 millió embert, a munkavállalók mintegy 60 százalékát érintette.[16] A bejegyzett önálló gazdaságok arányának visszaszorulása és a háztáji forma elterjedése egyidőben zajlott.

A többforrású jövedelemszerzési stratégiák rugalmas rendszere, valamint a mikrogazdaságok és az állami vagy szövetkezeti nagyüzemek

[13] *Yearbook of Labour Statistics, 1935–1936.* International Labour Office, Geneva, 1936; *Yearbook of Labour Statistics.* International Labour Organization, Geneva 1957–1958, 1971, 1981, 1991.

[14] Róna-Tas Ákos: *The Second Economy in Hungary: The Social Origins of the End of State Socialism.* PhD-disszertáció. Department of Sociology, University of Michigan, Ann Arbor 1990. 63.

[15] *Yearbook of Labour Statistics, 1991.*

[16] Révész Gábor: *Perestroika in Eastern Europe. Hungary's Economic Transformation, 1945–1988.* Boulder, Westview Press 1991. 114.

közötti szimbiotikus viszony sikere a gazdaság más szektoraiba is kisugárzott. E folyamatok közül a nemzetközi turizmus magyarországi fellendülése volt a legjelentősebb.[17] A háztáji és az idegenforgalmi szolgáltatások mintáját követte a városi iparcikkek és a legkülönfélébb egyéb szolgáltatások forgalma, és fokozatosan az egész magyar gazdaság megkezdte hosszú menetelését kifelé az államszocialista tulajdoni rendszer sztálinista változatából.

Egy országos kérdőíves vizsgálat tanúbizonysága szerint 1980-ban – vagyis az állami tulajdonú, bürokratikusan igazgatott és központosított szocialista szektoron kívüli kereső tevékenységek széles körű legalizálása előtt – az egyének és családok mintegy háromnegyede számolt be főfoglalkozásán kívül szerzett rendszeres jövedelemről.[18] A második gazdasággal kapcsolatos politikai, definíciós és mérési problémák következtében a kiterjedtségére vonatkozó becslések nagy szórást mutatnak. Annyi azonban bizonyos, hogy miközben a lakosság nagy többsége megtartotta állami alkalmazotti státusát (hiszen a nyugdíj- és egészségbiztosítás az állami alkalmazáshoz kötődött), a főálláson túl kereső tevékenységekkel eltöltött idő 1977 és 1986 között a teljes munkaidőalap 28,9 százalékáról 35,6 százalékra növekedett.[19] A jövedelmek szektorális megoszlása hasonló arányt mutatott.[20]

[17] A hatvanas évek eleje-közepe táján megindult turistaáradat készületlenül találta az állami monopoltulajdonú szálloda- és vendéglátóipart, az élelmiszer-kereskedelmet és a többi, az idegenforgalomra világszerte jellemző, „rejtett exportra" orientált szolgáltatás gazdasági szervezetét. Különösen jellemezte a kínálathiány az idegenforgalmi szolgáltatások alacsonyabb profitrátát eredményező, tömegesen igényelt, olcsóbb szektorát. így alakult ki – a tőkeintenzív és lomha állami tulajdonú idegenforgalmi vállalkozások által kihasználatlan térben – az idegenforgalmi szolgáltatások hallatlanul erős és alkalmazkodóképes, munkaintenzív második gazdasága. E megosztottságnak köszönhető, hogy a hetvenes évek közepére Magyarország a külföldi turisták által legtöbbet látogatott államszocialista országgá vált (az egy főre jutó külföldi turistaérkezések és -éjszakák száma meghaladta mind a jugoszláv, mind pedig a nem államszocialista európai átlagot), óriási mennyiségű keményvaluta áramlott be az országba, az állami csatornák és a tiltó rendelkezések kijátszásával. Részletesebben lásd Böröcz József: Leisure Migration: *A Sociological Study on Tourism*. London, Pergamon Press. Sajtó alatt.

[18] Lásd pl. Kolosi Tamás: *Státusz és réteg. Rétegződésmodell-vizsgálat III.* MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest, 1984. 55.

[19] Statisztikai évkönyv. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1987.

[20] A főfoglalkozáson kívüli kereső tevékenység olyan fontossá vált – különösen a férfiak esetében hogy még a Statisztikai Hivatal által készített időmérleg-felmérés is megkülönböztette az „elsősorban a főfoglalkozásukhoz igazodókat" azoktól, akik közepes vagy rövid főmunkaidő mellett a második gazdaságban dolgoztak. *Időmérleg, 1977 és 1986 tavasza*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1987. 29.

Szelényi Iván vidéki vállalkozókról szóló könyvében fontos összefüggéseket tárt fel a háború előtti kisüzemi, kézműves és kisparaszti-vállalkozói családi múlt, valamint a második gazdaságban való részvétel között. Úgy tűnik, a részben felmérésekből származó, részben pedig etnográfiai módszerrel gyűjtött adatok alátámasztják Szelényi tételét a „megszakított polgárosodásról"; a kisvállalkozói családok leszármazottait egyértelműen nagyobb eséllyel találjuk a második gazdaság szereplői között, mint másokat.[21] Elméleti ok nincs rá, hogy a „megszakított polgárosodás" tézisét a vidék népességére vagy a mezőgazdaságra korlátozzuk. Hasonló gondolatmenetet követve, a hatvanas évek közepétől napjainkig tartó második gazdaság úgy értelmezhető, mint az államszocializmust megelőző minták reinkarnációja az államszocializmus pragmatikusabb, kádári változatának hézagaiban és felszíne alatt. Ez megmagyarázná a második gazdaság felfutásának és a regisztrált kisvállalkozói tevékenységek visszaesésének időbeli egybeesését.

Gondolatmenetünk szempontjából mindennek az a jelentősége, hogy a magyar gazdaság utóbbi néhány évtizedes története jelzi: az államszocializmus tulajdoni rendszerét egymásra torlódott társadalmi konfliktusok sora és állandó változás jellemzi. A gazdaság tulajdoni rendszerének átalakulása jóval az államszocializmus végét jelző politikai változások előtt megkezdődött - nemcsak az új gazdasági mechanizmus során bevezetett makroszintű decentralizáció és a kevésbé bürokratikus szabályozás kapcsán, de azáltal is, hogy a kádári állam de facto elismerte a különféle nem államszocialista tulajdonformák létét és korlátozott létjogosultságát. Mindennek következtében a társadalom nagy hányada tapasztalatot szerzett az önálló gazdálkodásról és aktívan alkalmazkodott az új feltételekhez.

A kádári kompromisszum ugyanakkor erős korlátokat is tartalmazott: a tőkeintenzív technológiák jogilag szigorúan védett állami monopoltulajdonban maradtak, és a magánvállalkozások méretét adminisztratív eszközökkel korlátozták. Emiatt a második gazdaságban keletkező jövedelmek tőkésülése az árnyékgazdaságra, illetve a „maszekok" szűk körére korlátozódott, miközben - híven a „frizsiderszocializmus" összekacsintó-elnyomó korszelleméhez - kulturálisan rögzültek a presztízsfogyasztás egyéni, illetve családi mintái. Az államszocializmus összeomlásához a magyar társadalom jelentősebb magánvagyonok felhalmozódása nélkül jutott el. Minthogy a második gazdaságot állandó bizonytalanságban és fél-doku-

[21] Szelényi Iván: *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon.* Ford. Atkári János. Km.: Manchin Róbert, Juhász Pál, Magyar Bálint, Bili Martin. Akadémiai, Budapest, 1992. (A könyv eredetileg 1988-ban jelent meg, az Egyesült Államokban.)

mentálatlanságban tartották, a magyar gazdálkodási kultúra - az erőn felüli munkavállalás és a résztvevők példátlan kreativitása ellenére - egyfajta „antiprotestáns", etikátlan állapotba került: a megbízhatatlanság, az azonnali „kaszálás" kényszeres vágya és komoly minőségi problémák jellemzik.

A tulajdonátalakulás első évei

Nyitott kérdés, hogy az államszocializmus utáni időszakban mely vállalkozások lépnek ki a második gazdaság dokumentálatlan, nem adózó és nem szabályozott „földalatti" részéből. Ha az efféle „formalizáló" kilépésekre nagy számban kerül sor, akkor az átmenetet értelmezhetjük úgy, mint a magánvállalkozások korábbi informalitásba szorulásának „korrekcióját". Tekintettel azonban a második gazdaságnak az állami szektorhoz fűződő szimbiotikus-parazitikus viszonyára, gyanítható: ha a gazdaság nagy része továbbra is a „föld alatt" maradna, ez megakasztaná vagy legalábbis lassítaná a tulajdonváltást, a tulajdonképpeni privatizációról nem is beszélve.[22] Hiszen az állami szektor réseiben működő, azon élősködő gazdasági intézményrendszernek aligha érdeke, hogy a fő megélhetési forrásául szolgáló szektor tönkremenjen, s megjelenjenek az erős, koncentrált hatalommal bíró magántulajdonosok.

Mindenesetre, az eredeti tőkefelhalmozás klasszikus, nem szimulált változatához talán még a korábbi megtakarítások tőkésülése, illetve az árnyékgazdaságból való kilépés folyamata áll legközelebb. Ezek számszerű aránya azonban csaknem elhanyagolható.

1988 után látványosan növekedett a Magyarországon bejegyzett, hazai tulajdonban levő kis- és középvállalkozások száma.[23] Az 1. táblázat adatai szerint a részvénytársaságok száma majdnem a hétszeresére, a kft.-ké pedig a hatvankétszeresére nőtt 1988 decembere és 1991 májusa között. Az 1989 és 1992 decembere között eltelt három „rendszerváltoztató" évben a kft.-k száma csaknem megszázszorozódott. 1991 végén azonban a csaknem 800 részvénytársaság közül még mindig csak 20 szerepelt a pangó Budapesti

[22] Gábor R. István: A második gazdaság ma - az átalakulás kérdőjelei. *Közgazdasági Szemle*, 1992/4. 946-953.; egyetértően idézi Dávid Stark: Recombinant Property in East European Capitalism. Working Papers On Transitions from State Socialism, Mario Einaudi Center for International Studies, Cornell University, 1994/5.

[23] A kft.-k alapításához szükséges minimumtőke - egymillió forint - 1991-ben körülbelül ötévi egy főre jutó bruttó átlagjövedelemnek feleit meg. Ez 1995-re körülbelül két évre mérséklődött az infláció jóvoltából.

Értéktőzsdén. A tőzsdén keresztül végrehajtandó, nagyarányú privatizációt sürgető javaslatok eddig visszhang nélkül maradtak.

1. táblázat. A Magyarországon 1988 és 1992 között bejegyzett részvénytársaságok, korlátolt felelősségű társaságok, betéti társaságok és gazdasági munkaközösségek száma[24]

	1988. dec.	1989. dec.	1990. dec.	1991.máj.	1991. dec.	1992. dec.
rt.-k	116	362	646	784		
kft.-k	451	5 978	18 317	28 059	37 800*	57 262
bt.-k		1 125		9 537		
gmk.-k		5 769		19 869		

* Heti Világgazdaság = becslés alsó határértéke

A gazdasági munkaközösségek és betéti társaságok - vagyis a kezdő tőkét gyakorlatilag nem igénylő, de korlátlan személyes vagyoni felelősséggel járó gazdálkodási formák - száma 8,5-szörösére, illetve 1,9-szeresére növekedett az átmenet első tizenhét hónapjában. Laky Teréz becslése szerint a (legalábbis részben) magántulajdonú vállalkozások szaporodása miatt a magánalkalmazottak száma csaknem megháromszorozódott 1988 decembere és 1991 májusa között,[25] s így 1992 végére körülbelül minden negyedik-ötödik magyar alkalmazott kapta a főfizetését magánalkalmazásból. Az utóbbi évek persze némileg csalóka képet mutatnak: az adó- és társadalombiztosítás-jogi okokból bejegyzett álvállalkozások elszaporodása miatt a hivatalos statisztikák valószínűleg túlbecsülik a magánvállalkozások valódi arányát. Különösen igaz ez a tőkebefektetési minimumot nem igénylő formákra, így az egyéni vállalkozásokra és a betéti társaságokra.

A reprivatizáció, amit a kisgazdák kivételével az összes politikai erő többé-kevésbé ellenzett, tipikus esete az 1. ábrán múltból „merítésként" jelzett megoldásnak. Mint közismert, a kárpótlási törvény értelmében az 1948 után kisajátított vagyonok egy töredékét kárpótlási jegyek formájában visszalehetett igényelni. Később a kárpótlási jegyek kedvezményezettjeinek körét a megelőző rendszerek egyes politikai áldozataira is kiterjesztették.

[24] Források: Társas vállalkozások száma Magyarországon (táblázat). KSH-adatok, 1989 és 1991. *HVG,* 1992. október 19. 8.; KSH-adatok, 1988 és 1990. In: Laky: i. m.; ÁVÜ éves jelentés 1992.

[25] Laky Teréz: Financial Participation: The Hungariann Case. Előzetes változat. National Monograph for the International Industrial Relations Association Study Group on Pay Systems. International Labour Organization, Geneva, 1992.

A másik reprivatizációs törvény az 1948 előtt alapított egyházaknak engedi meg az elkobzott ingatlanok visszaigénylését, a termőföld kivételével.[26] Ez esetenként igen értékes városi ingatlanokat érint, ugyanakkor nem teszi lehetővé, hogy a „történelmi" egyházak visszakapják háború előtti létfenntartásuk fő eszközét, az egyházi nagybirtokokat.

A termőföld és az egyházi tulajdon privilegizálásával e törvények a korábbi tulajdonosok két csoportját rendkívül előnyös pozícióba hozzák másokkal, például a volt bérház- és gyártulaj honosokkal szemben, a korábbi nincstelenek óriási tömegeiről és leszármazottaikról nem is beszélve. Elgondolkodtató, mit árul el a magyar gazdaság, politika és társadalom viszonyairól, nemkülönben gondolkodási pályáinkról az a tény, hogy a huszadik század végi poszt-államszocialista átalakulás reprivatizációs eleme a rendi társadalom két hatalmi bázisát, az egyházat és a termőföldtulajdont privilegizálta.

Az állami újraelosztás kimerülése vagy megszűnése ebben az értelemben tehát egyértelműen „új" egyenlőtlenségeket teremtett. A két reprivatizációs törvény hozzájárul az államszocializmus előtti egyenlőtlenségek újraéledéséhez is. E törvények nemigen vesznek tudomást arról, milyen problémákat vet fel az 1948 és 1991 közötti tulajdontárgyak értékviszonyainak összehasonlítása, s nyilvánvalóan figyelmen kívül hagyják azok érdekeit és jogosnak tekinthető kollektív gazdasági követeléseit, akiknek alulfizetett munkája az államosítás és a reprivatizáció közötti négy államszocialista évtizedben hozzájárult a tulajdon értékének megtartásához vagy növeléséhez.

A korábbi vállalatvezetői réteg egy csoportja, minisztériumi és bankhivatalnokokkal karöltve, rendkívül kedvező áron jutott hozzá egyes vagyontárgyakhoz – a jelenséget „spontán privatizációnak" keresztelte el az eufemizmusok vonatkozásában fölöttébb fantáziadús magyar köznyelv.[27] A „spontán privatizáció" egy darabig a gazdasági társulásokról és a vállalkozásokról szóló törvények kombinációjával teremtett kiskapuk kihasználásával ment végbe. E törvények – amelyek még a régi rendszer utolsó évében születtek, és amelyeket akkoriban a további gazdasági reformok kulcselemeiként tartottak számon – a vállalati vagyon privatizálása feletti szinte korlátlan rendelkezés hatalmát a vállalati vezetőségek kezébe adták, közvetlen, törvényesen védett tulajdonosi jogok, érdemi

[26] Hogy itt nyilvánvalóan a múltból „merítésről" van szó, azt világosan mutatja, hogy az 1948 után alapított egyházak e törvénykezés szerint teljesen kimaradtak az újraelosztásból.

[27] Erről lásd pl. Dávid Stark: Privatization in Hungary: From Plan to Market or from Plan to Clan? *East European Politics and Societies*, 4, 1990/3 (Fall), 351–392.

ellenőrzés, illetve a kettő kombinációjának formájában. Az 1. ábra fogalmi modelljén a spontán privatizáció alapvetően a jelenből „merítés" rubrikájához tartozik, hiszen a vállalati vezetőség az adott történelmi pillanatban (a rendszer összeomlásakor) betöltött munkamegosztásbeli helyét képes egyéni magántulajdonra váltani. A „spontán privatizáció" tehát az eredeti tőkefelhalmozás viszonylag egyszerű szimulációja gazdasági szervezetek – adott esetben a vállalatvezetői pozícióval járó formális és informális hatalom – segítségével.

A bejegyzett vállalatok számának az 1. táblázatban is jelzett meredek növekedése közvetlenül összefügg a jelenből „merítő" vállalati átalakulásokkal.[28] Az állami vállalatok fizikailag elkülöníthető részeinek „független" kft.-k formájában való leválasztása és az így elszaporodó anya- és leányvállalatok, illetve a leányvállalatok egymás közötti kereszttulajdonlása révén létrejövő bonyolult tulajdoni viszonyok roppant mértékben növelik a vállalatok vezetőinek hatalmát az átalakulási folyamat és az állami vagyon felett, így a többszintű vállalattulajdonlási rendszerek kialakulását és a kereszttulajdonlást besorolhatjuk az államgazdasági túlsúlyát mérsékelő folyamatok közé, jóllehet eddig vajmi kevéssé hoztak létre túlnyomórészt magántulajdonú gazdasági struktúrát. Épp ellenkezőleg: az efféle kereszttulajdonlási rendszerek kialakuló hálói az árnyékgazdaság erőihez hasonlóan lassíthatják az érdekeikkel ellentétes valódi privatizáció beindulását.

Az intézményes kereszttulajdonlás gyakran egymásba ékelt igazgatótanácsok bonyolult rendszerét hozza létre, síről a résztvevőknek módjuk van hatástalanítani az államnak a cég ellenőrzésére irányuló kísérleteit. E rendszerben az állampolgárok absztrakt kollektív érdekeit kinevezett állami hivatalnokok képviselik, s működésének feltétele, hogy e hivatalnokcsoport – akár konfliktusokat is vállalva – képes és hajlandó legyen elszakadni a banki és iparvállalati vezetőségektől. E naiv feltevés nyilvánvalóan aligha igazolódik be: a vállalatvezetői és köztisztviselői pozíciók közötti gyakori mozgás, valamint az erős személyes kapcsolatok mindig szorosan összekötötték a kádári apparátus e két részét. Nincs okunk feltételezni, hogy a kapcsolatok a politikai hatalom belső szerkezetének, illetve a politikai és gazdasági szféra viszonyának átszervezése után automatikusan megszűntek volna. Az állami tulajdonú vállalatok számának meredek emelkedésével értelemszerűen megnőtt az igény az állami érdekeket képviselő igazgatótanácsi tagok iránt is. A vállalati igazgatótanácsok összeállításának problémája így legtöbbször a vállalat-

[28] Lásd Laky Teréz: i. m.

vezetők személyes hálózatai, illetve a politikai patrónus-kliens rendszer hálózatai közötti hatalmi vetélkedésben dől el.

Az állami tulajdonban maradó vállalatok kiürítése, a kereszttulajdonlás és az egymásba ékelt igazgatótanácsok létrejötte a bürokratizmus és központosítottság leépítése címszó alá sorolható az 1. ábrán. Ez gyakran összekapcsolódik korlátozott külföldi befektetésekkel (a 3. rubrika az 1. ábrán) és a munkavállalói részvényvásárlási programok (MRP) egyes változataival. Az MRP-megoldások, bár látszólag kétségkívül a „gazdasági demokrácia" közvetlen részvételen alapuló, számos nyugat-európai és észak-amerikai cég esetében bevált formáját kínálják, a valóságban korántsem igazolják a hozzájuk fűzött szabadelvű-egalitárius reményeket. A Magyarországon beindult MRP-átalakulások vagy eleve kizárják a vállalatvezetés egy bizonyos szintje alatt a részvényvásárlást, vagy pedig olyan szabályokkal jönnek létre, hogy a megvásárolható értékpapírok száma híven tükrözze a vállalat adminisztratív hierarchiáját. Az MRP-megoldások így a „jelenből merítés" azon válfajába tartoznak, ahol a tulajdonjogi átalakulás után elfoglalt helyet nagymértékben az üzem átalakulás előtti szervezeti rendszerében betöltött pozíció határozza meg. Az állami tulajdon felett gyakorolt döntéshozó hatalmat a vállalatvezetőségek gyakran arra használják, hogy elegendő pénzt gyűjtsenek, s így befektető ként léphessenek fel, akár az MRP, akár külföldi-magyar vegyesvállalatok keretében, akár mint „közönséges" közvetlen hazai befektetők. Az eredeti tőkefelhalmozás fő intézménye ez esetben a jelenlegi hatalmi helyzetből „merítés", az állami vagyon decentralizációja és „debürokratizálása".

Tovább bonyolítja a helyzetet a magyar gazdaságot terhelő külső és belső állami adósságteher. Ez akut készpénzáramlási problémákat teremt, az elharapódzó fizetési késlekedés pedig kényszerhitelezési válsághoz vezet a gazdaság minden részében. A legmagasabb tartozások esetében a hazai partnerek között már megjelent az adósságcsere intézménye, a kereszttulajdonlás még összetettebb szerkezeteit hozva létre, amelyben ezúttal már bankok és más pénzügyi intézmények is részt vesznek (az 1. ábra 2. rubrikája). A két egymást követő MDF-vezetésű kormány gazdasági nacionalizmus felé orientálódó politikája megakadályozta, hogy az adósságcsere intézményét külföldi hitelezők kielégítésére is használják (az ábra 1. rubrikája tehát üresen maradt), annak ellenére, hogy a külső adósság szintje meghaladta az éves nemzeti össztermékét, és a törlesztés már 1991-ben felemésztette a konvertibilis exportbevételnek több mint a felét.[29]

[29] Riecke Wemer: Szolgálati Szabályzat: Adósságmenedzselés. *HVG,* 1991. augusztus 3. 90–91.

A volt állampártnak és politikai kliensintézményeinek vagyona jó részt visszakerült állami tulajdonba (egy része fölött amúgy is csak kezelői joggal rendelkeztek). Ennek ellenére valamennyit sikerült átmenteni kft.-kbe és más vállalkozásokba, részben úgy, hogy - eufemisztikusan szólva - „nevesítették", azaz megbízható és alkalmazkodóképes párt- és KISZ-káderek nevére írták, részben pedig külföldi részvételű vegyesvállalatok alapításával. A régi rezsim vagyonának sorsáról folytatott viták mára jórészt elültek. Ami ebből ma magántulajdon, az részint a jelenből merítés, részint pedig közvetlen, készpénzes külföldi tőkebefektetés útján lett azzá.

Az Állami Vagyonügynökséget egy évvel az első „spontán privatizációs" botrány után állították fel, hogy a nagyobb állami vállalatok eladását szabályozza. A heves politikai viták kereszttüzében létrehozott intézmény tisztázatlan jogi státusa, körülményes eljárási szabályai, átpolitizáltsága, a gyakori vezetőváltások és a korrupció kimondott vagy kimondatlan vádja következtében rendkívül lassan, ellentmondásokkal terhelt módon és megdöbbentő nagyságrendű tranzakciós költségekkel működik.

A „piaci alapú privatizáció" gazdaságpolitikai jelszavának meghirdetésével az Antall-kormány két, lényegét tekintve egymástól független megfontolást kapcsolt össze: az állami vagyon államtalanítását, vagyis a kapitalista gazdaság hosszú távra szóló, alapvető tulajdonrendszerének megteremtését; valamint az állam adósságterheinek enyhítését, azaz a gazdaság egészen rövid távú működésének biztosítását. A „piaci alapú" privatizáció programja gyakorlatilag egyet jelentett annak kimondásával, hogy az államtalanítást a kormány nem hajlandó széles körű lakossági tulajdonszerzés formájában megoldani. A tőkehiány miatt elkerülhetetlen a privatizáció állami szubvencionálása. Ez pedig azt eredményezi, hogy nem a társadalom nagy csoportjai válnak (kis)tulajdonossá, hanem a viszonylag erős belföldi és külföldi befektetők kis csoportja jut nagyon magas arányban szubvencionált tulajdonhoz. Ez a latin-amerikai társadalmakból világszerte ismert politikai kliens-elit kialakításának, a burzsoázia állami „feltalálásának" legbiztosabb módszere lenne, ha működne. Az akut tőkehiány és az állam szubvencionáló képességének hiánya azonban erősen korlátozza még e torz rendszer kialakulását is.

A privatizációs folyamat lassúsága és frusztráltsága miatt az ÁVÜ néhány hónappal a „piaci alapú privatizáció" megvalósíthatatlan programjának meghirdetése után jóváhagyta a vállalati vezetőségek által kezdeményezett „önprivatizációs" formát, amely lényegesen csökkenti az állam adminisztratív beavatkozását. E mechanizmus lényege annak hallgatólagos elismerése volt, hogy a központosított tulajdonváltás ku-

darcot vallott, s az adósságválsággal sújtott állam vereséget szenvedett a kapcsolathálóra és tapasztalatra alapozott, nagyrészt informális vállalati vezetőségi hatalommal szemben. Az új rendszerben az ÁVÜ az államtalanítási folyamat ellenőrzésében és áttekintésében vállalt alkotmányos felelősségének egy részét alvállalkozások útján külföldi üzleti és befektetési tanácsadó vállalatokra ruházta. A „rendszerváltás" körüli politikai nyilvánosság torz jellegét mi sem jelzi jobban, mint az a tény, hogy fel sem merült, vajon miként lesz biztosítható az alvállalkozó tanácsadó cégek lojalitása, ha megbízójuk, a magyar állam például külföldi multinacionális befektetők érdekeivel kerül összeütközésbe.

A közvetlen külföldi befektetés és általában a külföldi szerepvállalás valamivel lassabban bontakozott ki, mint amire sokan számítottak vagy amitől sokan tartottak - bár mintegy két és fél év alatt a közvetlen külföldi befektetések dollárban kifejezett értéke csaknem megtízszereződött. 1992 decemberére a közvetlen külföldi befektetések összege az ország bruttó külföldi adósságának 16 százalékát tette ki, és meghaladta az akkori keményvaluta-tartalék háromnegyedét.[30]

1989-ben a budapesti lakásállománynak körülbelül a fele volt állami tulajdonban. Ezek először a kerületi önkormányzatokhoz kerültek, amelyek nagyon eltérő időzítéssel és sebességgel megkezdték a lakások kedvezményes eladását a lakóknak. Az 1. ábra fogalmi térképének kifejezéseivel élve, mindez többfajta átalakulási folyamatot egyesített. Egyrészt azáltal, hogy az önkormányzatok rendelkezhettek a lakások felett, némileg mérséklődött a lakásgazdálkodás központosítottsága és így - vélhetően - bürokratizmusa is; másrészt a rendkívül kedvezményes árú vásárlások a jelenből és múltból „merítés" és - legalábbis bizonyos esetekben - a hazai pénzbefektetés (az 1. ábra 4. rubrikája) kombinációját jelentették. Ez utóbbi különösen azokban az esetekben feltűnő, amikor a korábbi tanácsi lakásokat üzlet- vagy irodahelyiséggé alakítják.

[30] Források: Gazdasági adattár. Magyarország összes külföldi adóssága. *HVG*, 1991. augusztus 3. 93.; Gazdasági adattár. Magyarország összes külföldi adóssága. *HVG*, 1991. október 5. 93.; Gazdasági adattár. Magyarország Összes külföldi adóssága. *HVG*, 1991. november 9, 101. old; Gazdasági adattár. Magyarország összes külföldi adóssága. *HVG*, 1992. január 11. 95.; Privatizációs mérleg. *HVG*, 1992. január 18. 15.; Társaságalapítási láz. *HVG*, 1992. január 18. 17.; Gazdasági adattár. Magyarország összes külföldi adóssága. *HVG*, 1992. október 3. 113.

Színlelt nagy átalakulás?

Magyarországon az államszocialista tulajdonviszonyok átalakulása jóval az államszocialista politikai rendszer végső összeomlása előtt megkezdődött: intézmény szociológiai értelemben a tulajdonviszonyok voltaképpen a háború előtti időszak óta egyfolytában mozgásban vannak. Ennek eredményeként a jelenlegi tulajdonváltás igen összetett képet mutat: a kádári időszakban kiépült szerkezeti feltételek keverednek benne az államszocializmus utáni, új politikai status quo-elemeivel és az államszocializmust megelőző, félkapitalista időszakból ránk maradt elemekkel.

A gazdasági tulajdonlás és irányítás intézményeinek fél évszázados története a következő sémában írható le: a második világháború után a termelőeszközök szovjet típusú átalakulása rendkívül magas fokon koncentrált, bürokratikusán irányított tulajdoni intézményrendszert teremtett. Az államszocializmus első, sztálinista fázisa tulajdonosi államszocializmus volt. Az ezt követő kádári időszakban a jogi tulajdonlás érintetlenül hagyásával a nyugat-európai és amerikai menedzseri kapitalizmust távolról mímelő menedzseri államszocializmus jött létre, melyben az állam egyre kevésbé gyakorolta tulajdonosi jogai közül a közvetlen irányítás jogát, inkább a mindjobban elkülönülő menedzseri csoportra bízta. Nagyrészt ez magyarázza a különféle ágazati lobbik erejét, illetve a kádári államszocializmus viszonylagos rendszerstabilitását és korlátozott mértékű növekedési képességét. A gazdasági tulajdonlás intézményrendszerének jelenlegi átalakulása során kialakuló formák talán leginkább valamiféle – a kádári időszak örökségét hordozó – menedzseri kapitalizmusra emlékeztetnek, amelyben még jó ideig az állam lesz a legnagyobb tulajdonos. Az átalakulás tehát csupán elnagyoltan tükrözi a széles körben mentális etalonként használt, liberális utópiák útján elrajzolt nyugat-európai és észak-amerikai mintákat. E tény messzemenő társadalommorfológiai következményekkel járhat.

A tulajdonlás intézményrendszerének átalakulása során az állami vagyon piaci értékének meghatározása technikai nehézségekbe ütközött. A tőkehiány mellett erre vezethető vissza, hogy kevés tranzakcióból folyt be készpénz. 1992 januárja és augusztusa között a magyar állam privatizációból származó bevétele mindössze 20 milliárd forint volt, ami a teljes állami költségvetési bevételeknek csupán 3,63 százalékát, az erre az időszakra eső kiadásoknak pedig 2,69 százalékát tette ki.[31]

[31] Gazdasági adattár. Az állami költségvetés előzetes mérlege 1992. augusztus–szeptember (milliárd forintban). *HVG*, 1992. október 24. 97.

A tulajdonátalakulási folyamatok tranzakciói jószerével kizárólag készpénz nélkül, illetve mélyen leszállított áron mennek végbe: a magyar tulajdonátalakulás e szakaszának története a tőkehelyettesítő intézményi megoldások története.

E tőkehelyettesítő intézmények legfőbb közös vonása, hogy kitüntetett szerepet kap bennük az informalitás: a politika, a gazdaság és a társadalom eme alapvető szerkezeti változásai a „színfalak mögött", az állami szabályozás és nyilvántartás hatókörén kívül, s a normatív nyilvánosság teljes kizárásával mennek végbe. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a készpénzforgalommal járó privatizációs tranzakciókból hiányoznék az informális elem; csupán azt, hogy a tőkehiány következtében előtérbe kerülnek azok a tranzakciótípusok, amelyeknél a formális elemek csak nagy nehézségekkel hozhatók domináns helyzetbe.[32] Így az állami vagyon magánkézbe juttatása során jóformán valamennyi tranzakcióban az informális viszonyok határozzák meg a folyamat menetét és - nagyrészt az eredményét is - majdhogynem függetlenül akár az ÁVÜ, akár más formális-normatív intézmény vagy szabályozás jelenlététől vagy hiányától. Amikor a vagyon állami tulajdonban marad, az átalakulás lazább állami szabályozást eredményez, helyet teremtve a vállalati vezetőség informális ténykedésének. Még a külföldi kézbe került magyar vállalkozások tulajdonosai is többnyire megtartják az államszocialista korszakból örökölt vezetőket, akik elsősorban informális társadalmi és szakmai kapcsolataik felbecsülhetetlen értékű „tőkéjét" kamatoztatják. Az állami vagyontárgyakat külföldi vevők javára privatizáló üzletek gyakran az államszocialista időszakban kialakult, néha még korábbra visszavezethető informális kötelékek révén jönnek létre. Az informális tulajdonátalakulással szemben egyetlen, meglehetősen félresikerült alternatív minta valósult meg - a múltból „merítő" politikai reprivatizáció.[33] A kialakuló új gazdálkodási rendszer alapképlete az informális menedzseri kapitalizmus, állami tulajdonlási túlsúllyal.[34]

[32] Külön köszönettel tartozom a Politikatudományi Szemle anonim recenzensének, hogy ide vágó korábbi megfogalmazásom pontatlanságára felhívta a figyelmemet.

[33] Ez eleinte a gazdaságnak viszonylag jelentéktelen részére korlátozódott. A kárpótlási jegyek diszkont felvásárlása és a közelmúltban megindult, jelentős felárral történő állami tulajdonra váltása fontos kivétel e vonatkozásban, és új fázist jelenthet a magyarországi tulajdonátalakulás történetében.

[34] Az „új" gazdasági elitekre vonatkozó empirikus vizsgálódások ugyanezt a konklúziót támasztják alá. Erről lásd Böröcz József - Róna-Tas Ákos: Small Leap Forward: Emergence of Economic Elites. *Theory and Society,* 1995/4. Sajtó alatt.

A kapitalizmus különféle aspektusainak színlelése,[35] a tőkés fejlődés nyugat-európai, illetve amerikai mintáinak szimulálása távolról sem új jelenség Kelet-Közép-Európában: ez - sajátos, az erőforrások állami központosításával létrehozott, etatista formában - a térség országainak talán egyetlen közös történeti-szociológiai jellemzője volt az utóbbi kétszáz évben. A mostani szimulációt ugyanakkor élesen megkülönbözteti a korábbitól, hogy az államszocializmust lezáró politikai közegben uralkodó államtalanítási ideológia eddig megakadályozta, hogy a magyar állam a kapitalizmus megteremtésében struktúrateremtő szerepet játsszon. Épp ellenkezőleg: a poszt-államszocialista átalakító mechanizmus fő politikai vállalkozása, hogy csökkentse az állami szerepvállalást - és ennek következményeként az állam szimuláló szerepét. A kapitalista fejlődés államközpontú történelmi mintáinak politikai-ideológiai elutasítása rövid távon rontja a gazdasági átalakulás hatásfokát és növeli az átalakulás társadalmi szintű tranzakciós költségeit, hiszen nem használja ki az állam erőforrás-koncentráló képességét. Ugyanakkor, mivel nem engedi, hogy a szimulált tőkefelhalmozás - a történetileg öröklött minta alapján - túlnyomórészt az állami csatornák felhasználásával történjék, új, intézményszociológiai értelemben kreatív válaszmechanizmusok létrejöttét ösztönzi.

A lezajlott tulajdonátalakulási folyamatok nagy többségében közös, hogy olyan társadalmi intézmények segítségével szimulálja a készpénz, illetve más gazdasági erőforrások felhalmozását, amelyek sem az államra, sem pedig korábbi gazdasági felhalmozásra nem tá maszkodnak. A magyar út az államszocializmusból jelentős mértékben az eredeti tőkefelhalmozás főként informális szimulációján (illetve kisebb mértékben történelmi sérelmek új egyenlőtlenségeket teremtő, részleges kompenzációján) alapszik, s így a társadalmi intézmények történeti átalakulása szempontjából mind az eredeti gazdasági tőkefelhalmozáshoz, mind pedig az állami erőforrás-koncentrációra alapozó kelet- és közép-európai mintákhoz képest új alternatívát képvisel.

Az államszocializmusból kivezető átalakulás középpontjában a politikai diktatúra maradványainak megsemmisítése és a képviseleti demokrácia alapvető intézményeinek tárgyalásos úton történő megteremtése állt. A „rendszerváltás" indulata a kádárizmus gazdaságszociológiai formulájából (összekacsintó elnyomás-újraelosztás informális burokban) az újraelosztó összetevő megszüntetésére irányult. A politika világában

[35] Ezt az észrevételt tartalmazza a századfordulón élt magyar szociológus, ifj. Leopold Lajos 1906-ban írott munkája. (Ifj. Leopold Lajos: Színlelt kapitalizmus. *Medvetánc*, 1988/2-3. 321-355.; Bártfai Lajos: Ifj. Leopold Lajos írása elé. Uo. 317-320.)

tapasztalt váltás a jelek szerint nem érintette az újraelosztás körül három évtized alatt felépült informalitás alkalmazkodóképes világát. Az állam újraelosztó hatalma visszaszorult, az eredetileg ennek ellensúlyozására lábra kapott informális viszonyok társadalomszervező jelentősége ugyanakkor rövid és középtávon drámaian megnövekedett, hiszen a központosított, állampárti irányítás utolsó maradványainak eltörlése hatalmi és irányítástechnikai vákuumot idézett elő. A magántulajdonra alapozott formális piac struktúrái még a lehető legzökkenőmentesebb gazdasági átmenetben is csak idővel tudnák betölteni a poszt-államszocialista vákuumot. Az informális intézmények így a kádári viszonylagos társadalmi béke és stabilitás eszközeiből az államszocializmus utáni nagy léptékű társadalmi változás mintateremtő mechanizmusává léphettek elő.

A tulajdonviszonyok átrendeződésében a rejtett, informális tranzakciók elterjedtsége részben a kádári örökségnek, részben a magyar társadalom rendies vonásainak, részben pedig a tulajdonátalakulás antietatista ideológiai jellegzetességeinek következménye. Az informális hálózatok ereje megakadályozhatja, hogy normatív, formális intézményi szabályok terjedjenek el és rögzüljenek a gazdaságban. A társadalomszerkezet tehát várhatóan továbbra is az informális kapcsolati tőke megoszlásának összetett, sokdimenziós hálóját tükrözi majd. Az államszocializmusba vezető átmenet - a szocialista állam túlsúlyának megalapozása a gazdaságban - a törvényes tulajdonlás, a menedzsment, a profitszerzés és a vállalkozási viselkedés nyilvános szabályozásának és nyilvántartásának mechanizmusait egyetlen csatornába, az államiba terelte. A kilépés az államszocialista tulajdoni rendszerből azt igényli, hogy e folyamatok újból függetlenedjenek az állam hierarchiájától, s önálló intézményrendszerük jöjjön létre. Az átmenet informális és szimulált jellegét figyelembe véve, az a következtetés adódik, hogy a gazdaság így kialakuló intézményei várhatóan továbbra is mélyen beágyazódnak[36] az eredetileg más céllal és más feltételek mellett kialakult személyes viszonyok tekervényes hálójába. E társadalmi beágyazódás talán az államszocializmus - s a benne zárványszerűen megőrzött korábbi „elmaradottság" - legfontosabb öröksége a jövendő magyar kapitalizmus számára.

Elképzelhető, hogy a kapcsolathálók informális rendszere mint társadalom-alaktani minta a hatékonyság, az erőforrás-felhasználás és -kon-

[36] Lásd Polányi Károly: A gazdaság mint intézményesített folyamat. Ford. Kis János. In: Polányi Károly: *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet.* Gondolat, Budapest, 1976; továbbá Mark Granovetter: Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness. *American Journal of Sociology,* (91) 1985/3. 481-510.

centráció, továbbá a formális és informális intézmények közötti viszonyok tekintetében egészen más logikát követ, mint a tőke, illetve az állami hatalom koncentrációjának logikája. Az informalitás világa az implicit, személyes és funkcionálisan általános kötések alternatíváját állítja szembe a formalitás „explicit, személytelen és funkcionálisan specifikus"[37] szervezőelveivel. Annyi mindenesetre bizonyosnak látszik, hogy önmagukban a modernizációelméletek - akár a marxi, akár a weberi, akár pedig a második világháború utáni számos kapitalizmus-apologetikai változatban - éppúgy alkalmatlanok e sajátosságok megértésére, mint az új baloldalon olvasott-írt strukturalista-diszfunkcionalista, illetve identitáspolitikai irodalom. A folyamatok finoman erezett, többszörösen megcsavart, ironikusan ellentmondásos jellege igényesebb, a részletek iránt fogékonyabb megközelítéseket kíván.

Utóhang

Az üzleti élet résztvevői természetesen már pontosan értik ezeket az összefüggéseket. A sikeres reklámvállalkozó így nyilatkozott minderről a politika és az üzlet személyi összefüggéseinek kapcsán:

„Sokszor és sokan felvetették: milyen előnyökkel járhat egy párt gazdálkodásának az irányítása. Nekünk azonban, akik komolyan vesszük a bizniszt, nevetségesek ezek a találgatások. A megbízatás ugyanis nem váltható aprópénzre: az előnyöket nem abban kell keresni, hogy az ember egy-egy megbízással keres néhány milliót. A politikához közeli funkció jelentősége teljesen más: legnagyobb nyereségünk az a kapcsolatrendszer, amelyet hosszú évek alatt szerezhetünk meg, és amely a pénznél előnyösebben kamatoztatható. Nagy hibát követ el az, aki pillanatnyi, esetleg csak remélt haszonért feláldozza az összeköttetéseit."[38]

1995

[37] Neil Smelser: *The Sociology of Economic Life.* Englewood Cliffs, New York; Prentice-Hall, Inc. 1976. 113.

[38] A pénzen nem múlhat a Fidesz dicsősége. Beszélgetés Simicska Lajossal reklámról és kapcsolatrendszerről. *Népszabadság,* 1994. október 27. 1. és 9

13

„Státusz" – „rendiesség" – „rendiség": A feltételes társadalmi kirekesztés / beengedés és az intézmény-átalakulás szociológiája

Bevezetés

A közép- és kelet-európai társadalmak átalakulásának vizsgálata során (ld. pl.: Böröcz, 1993a; 1993b; Böröcz-Róna-Tas, 1995; 1996; Róna-Tas-Böröcz, 1996; Böröcz-Southworth, 1995; 1996) elkerülhetetlenül belebotlunk az „osztály" és „státusz" kifejezésekbe. A társadalom nagyívű átalakulásának vizsgálata óhatatlanul előtérbe hozza a hagyományos rétegződéskutatás és a történeti-összehasonlító gazdaságszociológia egymáshoz kapcsolódó, ugyanakkor részben egymásnak ellentmondó fogalmi rendszerét. Számottevő értelmezési nehézségek merülnek fel, amikor a társadalmi szerkezet hagyományos státusz-/osztály-modelljét a történetileg és összehasonlító szempontból mélyrehatóbb intézményi elemzéssel közelítjük meg.

E tanulmányban először azt a folyamatot vázolom föl, melynek során a klasszikus szociológia társadalmi helyzetre utaló kulcsfogalmát – a német *Stand* weberi fogalmát – megfosztották egyik kulcsfontosságú jellemzőjétől, nevezetesen többjelentésű mivoltától. E leegyszerűsítő csúsztatással az angol nyelvű szociológiai irodalom a társadalmi egyenlőtlenségek túlegyszerűsített és történelmietlen, végső soron fölöttébb pontatlan értelmezését dolgozta ki. Ezután néhány közép-Európából (Németországból, Magyarországról és kisebbrészt Ausztriából) származó példát vizsgálok meg – kiegészítve egy Japánba tett rövid kitekintéssel – hogy bemutassam a státusz/osztály fogalompár kulturálisan igen specifikus, modernista szemléletének kritikátlan, általános alkalmazása előidézte érvényességi problémákat. A modernizációs elmélet e csapdájának elkerülése végett bevezetem a *társadalmi zár* történeti-összehasonlító fogalmát. Az érvelés lényege, hogy a rendi helyzetből a státuszba/osztályba történő egyszerű „átmenettel" kapcsolatos modernizációs feltevések feloldása – vagyis a *társadalmi kirekesztés* és beengedés *feltételes jellegének* végiggondolása – nagyban javítaná a társadalmi struktúrára és egyenlőtlenségekre vonatkozó kutatások összehasonlító-történeti érzékenységét. Végezetül Polányi

Károly történelemszemléletének dinamikus olvasata révén vázolok egy olyan elgondolást, mely szerint úgy is meghatározhatjuk a társadalmi intézményeket, mint a társadalmi változások „nyersanyagát". E „revizionista-neoklasszikus" törekvésnek az volna az egyik hallatlan előnye, hogy a társadalmak széles körére volna alkalmazható, és így mód nyílna arra, hogy elkerüljük „a Nyugat" és „a Többiek" durván pontatlan fogalmi szembeállítását, valamint azokat a modernizációs feltevéseket, amelyek a társadalmi szerkezettel, egyenlőtlenségekkel és rétegződéssel foglalkozó összehasonlító kutatások nagy része mögött meghúzódnak.

Stand: Státusz kontra rendi helyzet

Egy fordítás és következményei

Max Weber német *Stand*[1] terminusát mind a Parsons-Gerth-Mills-Roth-féle angol fordítás, mind pedig Wittich átültetése[2] *státusz*ként (*status*) adja vissza. Ez valószínűleg a legmesszemenőbb következményekkel járó fordítói döntések egyike a társadalomtudományok történetében. Weber eredeti, hangsúlyosan összehasonlító-történeti fogalmát a fordítók megfosztották minden történeti és összehasonlító tartalmától. Amit ezúton létrehoztak, a „legalapvetőbb" (Wolf 1985: 825) elemzési kategóriaként szolgál a szociológia világszerte virágzó, kvantitatív vizsgálati területeihez – így pl. a rétegződés- és mobilitáskutatásokhoz.

Mint azt bármely jó német-angol szótár alátámasztja, a *Stand* szó széles körű jelentéstartományt hordoz a német nyelvben. Ennek megfelelően nagyszámú angol megfelelő áll a mindenkori fordító rendelkezésre.[3] A né-

[1] A filológiai érvelésben a *dőlt betű* jelzi a szóalakot; az „idézőjel" pedig a jelentést.

[2] Nem az a célom, hogy egy kalap alá vegyem ezt az öt tudóst minden egyéb tekintetben: ami az én szempontomból összeköti őket az az, hogy a *státusz* terminust alkalmazzák az eredeti német *Stand* szó fordításaként. Az is világos, hogy különböző jelentésárnyalatokat kapcsolnak a szóhoz, a *Wirtschaft und Gesellschaft* (Weber, [1920] 1978) Roth-Wittich-féle kiadásában alkalmazott megoldás pedig jelzi a fordítók aggodalmát a *státusz* szóval kapcsolatban, ugyanis a szövegbe a német eredetit is beillesztik. Ennek ellenére végig kitartanak a *státusz* terminus mellett.

[3] A Langenscheidt német-angol szótár nem is adja meg a „rend" (estate) szót a terminus lehetséges fordításaként. A következőt írja: „**Stand** (...) **1.** (...) a) állás, pozíció, b) lábazat, talpalatnyi hely. **2.** (...) a) (...) állapot, körülmény, b) helyzet ..., c) (...) szint, színvonal, d) számjegy, (...) érték, e) (...) ponteredmény (...) **3.** (...) társadalmi helyzet, rang, ...státusz, **4.** a) osztály, b) hivatás" (Messinger-Türck-Willmann, 1993: 539). Az angol-német rész

met társadalomtörténet ismerői körében általános az egyetértés abban, hogy a Weber által szándékolt, eredeti jelentés aligha lehetett az angol *status* és az ebből származtatott *státuszcsoport* minden történetiségtől tökéletesen mentes fogalma. A különféle rekonstrukciók (Wenger 1980; Cox, 1945; Kozyr-Kowalski, 1983; Kocka, 1993; Dahrendorf, [1957] 1959; Berdahl, 1988) jóvoltából a jelentések egész skálája áll előttünk, a „rendi helyzet" történelmileg konkrét jelentése és a *státusz* kifejezés történelmileg kevésbé meghatározott, összehasonlító jelentése között. A különféle jelentésekben rejlő komplexitás feltárásának egyik módja az, hogy megvizsgáljuk a státusz és a rendi helyzet mint két véglet jelentéseinek alapvető vonásait.

Ha a német *Stand* fogalmát *státusz*nak (*status*) fordítjuk, akkor szélsőségesen steril fogalmat kapunk. Ez „a társadalmi rendszerek [legkisebb, jelentéssel bíró] egysége" (Zelditch, 1968: 251). Amikor az egyén fogalmával állítjuk szembe, a *státusz* üres, atomi szinten elemi társadalmi pozíciót jelöl, amelyet az egyének töltenek be. Strukturális-funkcionalista nyelvezettel élve a státusz a szerepkészletek statikus oldala. A fogalom lényegi üressége tökéletes alkotóelemmé teszi egy olyan elemzéshez, amelynek célja a társadalomnak - mint az egyének összességének - merőben kvantitatív

---

viszont pontosabb, hiszen a *Stand* szót tünteti fel a „rend" szociológiai értelmű, első német megfelelőjeként: „**rend** (...) **1.** *szociol.* Stand ..." (uo. 928).

A társadalomtudományi szakszótárak sem kevésbé kétértelműek. A háromnyelvű Back-Ciruillies-Marquard (1967) például nem a német *Stand* szót vagy a rend terminust adja meg, hanem az *état* francia megfelelőt, egész pontosan így: „Groupement social basé sur les mêmes opinions, idéaux et concepts d'honneur et reposant sur des droits nettement délimités, ce qui est considéré comme ordre naturel par l'État. Au moyen-âge p.e. la noblesse, les ecclésiastiques, la bourgoisie. Après la revolution française (1789, révolution du tiers état) fin de l'ordre des états → osztályok - **Al:** *Stand.* **An:** *osztály.*" (Back-Ciruillies-Marquard, 1967: 297). („Társadalmi csoport, amely a rangról alkotott egyazon nézetre, eszmére és elgondolásra épül és világosan körülhatárolt jogokon nyugszik, amelyeket rangjukból adódó természetes jognak tekintenek. A középkorban ez a nemesség, a papság és a polgárság. A francia forradalom (1789, a harmadik rend forradalma) után a rendek rendszere véget ér. → osztályok. **Ném.** *Stand.* **Ang.** class".) Érdemes megfigyelni a hivatkozást a franciáról a német és az angol megfelelőkre, amelyek egyébiránt nem jelennek meg a műben.

Koschnick (1993: 1604-05) ezzel szemben a fogalmak ezen körének gondosan feltérképezett német-angol értelmezését hozza ekképpen: „**Stand** *m* → Korporation; **Stand** *m* *(szociológia)* **1.** (**Berufsstand** *m*, **Gilde** *f*, **Zunft** *f*, **Innung** *f*) társaság; **2.** (**Gesellschaftsschicht** *f*, **Klasse** *f*) osztály; **3.** (**Lage** *f*, **Sachlage** *f*, **Sachverhalt** *m*) státusz; **4.** (**Korporation** *f*) rend." Sokatmondó, hogy szemben a *Stand* tizenkét soros német értelmezésével és angol fordításával, ugyanaz a szótár majdnem öt és fél oldalt szentel a német (der) *Status* magyarázatára, amely weberi német kulcsfogalom eredetileg Parsons által félrefordított angol verziójának félresikerült német visszaadása (uo. 1617-24).

ábrázolása: Ez bármely empirikusan megfigyelt történelmi folyamattól tökéletesen elvonatkoztatva határozza meg az egyének társadalomban elfoglalt pozícióját. Ugyanakkor meglehetősen valószínű, hogy éppen a konkrét történelmi körülményektől és korlátoktól való elvonatkoztatott mivolta magyarázza a *státusz*-fogalom szociológiai alkalmazásának sikerét. Ez a büszkén vállalt történetietlenség azonban ugyanakkor teljességgel alkalmatlanná teheti az elemzést a nem-kvantitatív, minőségi jellegzetességek, eltérések láttatására akár történeti, akár pedig szinkronikus-összehasonlító kontextusban.

A tárgyat ebben az összefüggésrendszerben vizsgáló kutatók legfőbb kutatási kérdése a *státusz megszerzésének* problémája - melyet minden társadalmi korláttól elvonatkozott, „szabadon" lebegő függő változót fognak föl. Ebben a státuszelérés sikere úgy határozható meg, mint a relatív helyzet optimalizálása a többi szereplőhöz képest - a mért státuszjellemzők mátrixán belül, az így értelmezett *mobilitás* mentén, legyen szó egyének vagy csoportok mozgásáról. A társadalmi rétegződés adott konkrét rendszereit az általuk kínált mobilitási lehetőségek és mobilitási akadályok különféle variációi határozzák meg. Ha figyelmen kívül hagyjuk *Stand* fogalmának eredeti weberi jelentéssíkjait, a „státusz értékelése" (Zelditch, 1968: 253) a *„rang, megbecsülés, tisztelet és kiváltság"* fogalmak (uo., kiemelés az eredetiben) mentén történik. A történeti szociológus itt rögtön közbe kell, hogy szóljon, hiszen ezek „véletlenül" kivétel nélkül részét alkotják az eredeti weberi *Stand*-fogalomnak (lásd alább).[4]

A mai szociológia ehhez képest - ha lehet - még tovább szűkítette a státusz fogalmát. Engedve annak a már-már kényszeres modernista nyomásnak, mely szerint a tudomány feladata minden *minőségi* eltérés számszerűsítése, a státusz fogalmát adott, meghatározott helyzetként tételezik a „presztízs" határtalanul osztható fogalmának egydimenziós skálája mentén. Ha pedig még tovább szűkítjük a *presztízs* jelentését, akkor többnyire a foglalkozás szolgál alapul az eljáráshoz. A létrejövő eloszlások statisztikailag tökéletes, elméletileg üres, történetileg és összehasonlító szempontból értelmezhetetlen, ám a kvantitatív elemzés statisztikaelméleti

[4] Aage B. Sørensen (1994: 230–31) részletesen elemzi a Webertől a rétegződést tárgyaló kortárs munkákig vezető utat. E szerint a beszámoló szerint „Sorokin eszmefuttatása a rétegződés alapfogalmairól jóval pontosabb kiindulási pontja annak a fogalomnak és változónak, amelyek a modern rétegződéskutatásokban hangsúlyt kapnak »társadalmi státusz« címszó alatt." Ezzel szemben Zelditch (1965) és Wolf (1985) az antropológus Ralph Linton szerepét hangsúlyozza.

előfeltevéseinek hibátlanul megfelelő mértékegységet kínálnak.[5] Az így létrejött mérési eredmények megoszlásait társadalmak közötti összehasonlítások tárgyává teszik. A státusz nomotetikus konstrukció, amely az egydimenziós személy megalkotásával teremti meg a statisztikailag tökéletes függő változót.

A kvantitatív pozitivizmus korlátainak meghaladására tett minden ismételt erőfeszítés ellenére e megközelítés még mindig kiemelt helyet foglal el az észak-amerikai és európai szociológiában: Fogalmi és módszertani szabályai a szociológiai kutatómunka *lingua franca*jaként szolgálnak, mint ezt a fontosabb szociológiai folyóiratok, az ösztöndíj-támogatások vagy a doktori programok tanterveinek áttekintése világosan mutatja. Hatásának tetőpontját a *státusz* kétségtelenül akkor érte el, amikor a *der Status* formájában mintegy „visszatért" a német nyelvbe, hogy a parsonsi dehistorizálás erős jelentéstani szűkülésén keresztül jelöljön meg egy, a német eredetiből elszármaztatott fogalmat.

A másik véglet irányába fordulva, a *rendiség* nézőpontunkból túlhistorizált fogalma kettős folyamatot ragad meg: definíciója pontosan ott helyezkedik el, ahol a politikai-jogi és társadalmi átfedés jelentkezik a feudális társadalom összefüggésében. „Politikai nézőpontból a rend az államberendezkedés része" (Cox, 1945: 467), társadalmi értelemben pedig „a társadalom általánosan elismert társadalmi felosztásainak egyike"[6] (uo.). Heinz Markmann (1955: 249) történetileg megalapozottabb megközelítést nyújt, és ebben a téma kettős – egyszerre jogi és társadalmi – természetére helyezi a hangsúlyt:

> [A] rendiség alapvetően jogok és privilégiumok rendszere volt, amely intézményileg határozta meg a társadalmi struktúrát, és szigorúan szabályozta a társadalmi folyamatot. A rendek a feudális, hierarchikus-arisztokratikus struktúrákból és a koraközépkori uralmi viszonyokból

[5] Charlotte Wolf szerint (1985: 826): „A státusz két fő felfogása jelenik meg: (1) a státusz, ahogy Weber és követői látják, relációs és interszubjektív; (2) a státusz, ahogy Linton és mások felvázolják, helyzeti és erősen strukturált. Számos jelenkori munka a kettő közötti göröngyös utat választja." Amennyiben ez így van, a második értelmezés bizonyosan fölénybe került napjaink szociológiájában. Olyannyira, hogy a státusz relációs szempontú megközelítése teljesen háttérbe szorult. Újrafogalmazása az ahistorizált perspektíva nyílt kritikáját vonja maga után, és csak a rendi helyzet történelmileg konkrét felfogásának előásásán keresztül tud továbbfejlődni (lásd alább).

[6] Sajnálatos módon Cox tovább bonyolítja a rendi helyzet történeti fogalmát a „státusz" visszaható terminológiájával.

> eredtek. A rendi helyzet a hűbéresek hierarchikusan felépülő csoportjára átruházott uralkodói hatalom és a jogi-igazgatási hatáskörök átadása révén jött létre.[7]

A *The Harper Collins Dictionary of Sociology* (Jary-Jary, 1991: 149) a rend fogalmát az iparosodás előtti társadalmakban úgy definiálja, mint ami

> törvényileg meghatározott jogok és kötelességek sajátos együttese. A rendiség kiváltképpen európai, főleg francia és német, feudális és posztfeudális, úgynevezett ständestaat (rendi állami) társadalmakkal azonosítható, bár meglehetősen hasonló rendszerek léteztek Oroszországban, Japánban és Kínában. A rendek helyenként eltérőek lehettek, de saját területükön belül szigorúan megszabott határokkal és értékrendszerrel rendelkeztek, főbb altípusaikat pedig hagyományosan a nemesség, a papság és a polgárság képezte. A dzsentri, a szaktudáson alapuló kiváltságos csoportok és az egyéb csoportozatok léte bonyolíthatja a helyi szintű státuszfelosztásokat, de a rendek meghatározó vonása az volt, hogy a jogszabályozás hivatalokhoz, címekhez, vagyonhoz stb. kötődött - vagyis, kevésbé formálisan szólva azon múlott, hogy ki kit és milyen összefüggésrendszer mentén ismerhetett.

Weber *Gazdaság és társadalom* című művének híres „Ständische Lage, Stand"[8] szakasza - amely nehéz, sőt kifejezetten talányos olvasmány, ha a *Stand* terminust „státuszként" értelmezzük - hirtelen életre kel, ha a „túlhistorizált" fogalommal behelyettesítve újraolvassuk. Ha úgy fordítjuk az alcímet, hogy „Rendi helyzet és rend" (a parsonsi „Státusz és státuszcsoport" helyett), a weberi klasszikus kijelentést a társadalmi

[7] Die im frühen abendländischen Mittelalter sich aus feudalen, hierarchisch-aristokratischen Strukturen und Herrschaftsverhältnissen ausformende ständische Ordnung war im wesentlichen ein System von Rechten und Privilegien, die das gesellschaftliche Gefüge auch institutionell festlegten und den Ablauf des sozialen Prozesses in festen Bahnen regulierten. Es entstand durch Delegation hoheitlicher Befugnisse machtmä iger und rechtlich-administrativer Art die hierarchisch gestufte Gruppe des Vasallen.

[8] A tömörítés miatt választottam ezt a szemelvényt ugyanazon mű IX. fejezetének gyakrabban idézett, de sokkal hosszabb „Klasse, Stand, Partei" szakaszai helyett. A kettő következtetései azonosak, hiszen az utóbbi részletesen kifejti azokat az eszméket, amelyeket az előbbi felvázol.

struktúra alapvető logikájáról a következőképpen olvashatjuk (az alábbi idézet a szöveg eredeti formáját adja vissza):

A „rendi helyzet" (ständische Lage) a társadalmi megbecsülésre vonatkozó tényleges igényt jelöli, mind a pozitív, mind pedig a negatív privilégiumok vonatkozásában; alapjául jellemzően

a) az életvitel, így
b) a formális nevelés, amely lehet
   α) gyakorlati képzés vagy
   β) racionális oktatás és a megfelelő magatartásformák, továbbá
c) a származásból vagy a hivatásból adódó presztízs.

A gyakorlatban a rendi helyzet

α) a házasodási minták,
β) az együttes étkezés, adott esetben
γ) bizonyos kiváltságokhoz kötött vagyonszerzési lehetőségek monopolium-szerű megszerzése, illetve bizonyos vagyonszerzési módok megvető elutasítása, és
δ) másfajta rendi konvenciók (tradíciók) szolgálnak. (...)

A „rend" olyan személyek sokaságára utal, akik egy nagyobb csoporton belül sikeresen formálnak jogot

a) a különleges társadalmi megbecsülésre, és esetleg
b) rendi monopóliumokra is.

A rendek létrejöhetnek:

a) elsősorban a csoport életvitele, különösen a választott hivatás jóvoltából: ezek az életvitelrendek, illetve hivatásrendek,
b) másodsorban az öröklött karizma, a magasabb rangú származás eredményes érvényesítése folytán: ezek a származásrendek, illetve
c) a politikai vagy hierokratikus hatalom monopoljellegű megszerzésén keresztül; ezek a politikai, illetve hierokratikus rendek.

(Weber, [1920] 1978: 305-6 módosított fordítása.[9])

[9] Ezzel szemben a jelenleg hitelesnek tartott Roth-Wittich-féle kiadás verziója a következő: A „státusz" (ständische Lage) a valóságos igényt jelenti a társadalmi megbecsülésre pozitív, illetve negatív privilégiumok tekintetében; ennek alapja jellemzően

a) az életstílus, ezentúl
b) a formális nevelés, amely lehet
α. gyakorlati képzés vagy

Azonkívül, hogy még egy félrefordítást javítottam (az eredeti német *Lebensführung* az életstílus helyett a pontosabb életvitel fordítást kapta [vö.

β. szellemi oktatás, illetve a megfelelő *viselkedésformák

c) a származásból vagy a hivatásból adódó presztízs.

A gyakorlatban a státusz

α. a házasodásban

β. lehetőleg a közös asztalnál étkezésben

γ. bizonyos kiváltságokhoz kötött vagyonszerzési lehetőségek monopoljellegű megszerzésében, illetve bizonyos vagyonszerzési módok megvető elutasításában, vagy

δ. másfajta státuszkonvenciókban (tradíciókban) jut kifejezésre. ...

A „státuszcsoport" olyan személyek sokasága, akik egy nagyobb csoporton belül eredményesen formálnak jogot

a) különleges társadalmi megbecsülésre, és esetleg még

b) státuszmonopóliumokra is.

Státuszcsoportok jöhetnek létre:

a) az első esetben saját életstílusuk folytán, különösen a hivatásszerű státuszcsoport típusok: „saját életstílusú" vagy hivatásszerű státuszcsoportok,

b) a második esetben az örökletes karizma és a magasabb rangú származás eredményesebb érvényesítése folytán: származás szerinti státuszcsoportok, vagy

c) a politikai vagy hierokratikus hatalom monopoljellegű megszerzésén keresztül; politikai, illetve hierokratikus státuszcsoportok. [1920] 1978: 305-6)

A német eredeti a következő:

§ 3. ***Ständische Lage*** soll heißen eine typisch wirksam in Anspruch genommene positive oder negative Privilegierung in der sozialen ***Schätzung***, begründet auf:

a) Lebensführungsart, - daher

b) formale Erziehungsweise, und zwar

α. empirische oder:

β. rationale ***Lehre***, und den Besitz der entsprechenden Lebensformen;

c) Abstammunsprestige oder Berufsprestige.

Praktisch drückt sich ständische Lage aus vor allem in:

α. connubium,

β. Kommensalität, - eventuell

γ. oft: monopolistischer Appropriation von privilegierten Erwerbschancen oder Perhorreszierung bestimmter Erbwerbsarten,

δ. ständischen Konventionen („Traditionen") anderer Art. ...

„Stand" soll eine Vielheit von Menschen heißen, die innerhalb eines Verbandes wirksam

a) eine ständische Sonderschätzung, - eventuell also auch

b) ständische Sondermonopole in Anspruch nehmen.

Stände können entstehen

a) primär, durch eigene ständische Lebensführung, darunter insbesondere durch die Art des ***Berufs*** (Lebensführungs- bzw. Berufsstände),

b) sekundär, erbcharismatisch, durch erfolgreiche Prestigeansprüche kraft ständischer Abstammung (Geburtsstände),

c) durch ständische Appropriation von politischen oder hierokratischen Herrengewalten als Monopole (politische bzw. hierokratische Stände). (Weber [1920] 1976: 179-80.)

Abel-Cockerham, 1993]), az egyetlen különbség e között a szöveg között és a Roth-Wittich-féle (1978) kiadásban található szöveg között a *státusz* és *státuszcsoport* terminusok helyettesítése a *rendi helyzet* (a német *ständische Lage* jelölésére) és a *rend* (a *Stand* fordítására) szavakkal.

E rövid példa jól rámutat, hogy a XX. századi szociológiai elemzések olyan kulcsfogalmai, mint az életvitel és a formális nevelés (melyek együttesen lényegében ugyanazt a területet fedik le, mint a Bourdieu[10] vizsgálta kulturális tőke kettős összetevője, az „éducation" és a „habitus"[11]), a származásból vagy a hivatásból adódó presztízs, a társadalmi érintkezés és társulás mintái (hivatkozás a házasodásra és a közös asztalnál étkezésre), a vagyonszerzési módok, a konvenciók, a megbecsülés és a kollektív monopóliumok mind sajátos részelemei a rend konkrét történeti fogalmának. Az összehasonlító-történeti elemzés felől nézve a rend fogalma rendkívül gazdag idiografikus eszköz.

Ebben a történelmileg konkrét értelemben a rend az egymást fedő jogi és társadalmi megkülönböztetések sokaságára utal. Közülük a legfontosabbak:

- a középkori rendek - azon társadalmi csoportozatok, amelyeket közös viszonyuk (törvényileg rögzített és társadalmilag megfogalmazott privilégiumaik és kötelezettségeik rendszere) fűz (a középkorban az uralkodó által megtestesített) államhoz - hagyományosan magukba foglalják az első rendet, a nemességet; a második rendet, azaz a papságot és a harmadik rendet, a szabad városi polgárságot (franciául bourgeoisie, németül *Bürgerschaft* vagy későbbi alakjában *Bürgertum*);
- az iparosodás előtti Európában, különösen a katolikus / nem katolikus megoszlás mentén szétszakadt felekezeti csoportok, amelyekhez a nem keresztény felekezetek problémája és a kontinens keleti felén az római katolicizmus és az ortodoxia közötti distinkció is járul;
- a középkori céhek jogutódaiként kialakuló szakmai csoportozatok, mindegyik saját működési szabályokkal, szakmai szolidaritással és a történelmi folytonosság kollektív igényével; valamint

[10] A könyv, amelynek ez a tanulmány is része, Bourdieu művének a tárgyhoz tartozó szakaszait szisztematikusan tárgyalni fogja. A terjedelmi korlátok itt nem teszik lehetővé ezt a kitekintést.

[11] Lásd pl. Bourdieu, 1985; 1986; 1991; Wacquant, 1992; 1993a; 1993b; Lamont-Lareau, 1988; Joppke, 1986; Böröcz-Southworth, 1996.

- az etnikai különbségek különféle konstellációi, a földrajzi „kötöttség" és mobilitás mintái,[12] valamint a nyelvhasználat, amelyet jórészt az uralkodói, az egyházi és a rendi gyakorlat határozott meg.

Mind a négy dimenziót a hadi és adminisztratív állami hatalom, valamint a társadalom gyakorlati szokásai egyidejűleg, eredetileg hivatalos eljárások révén kialakított, egyértelmű jellegzetességként határozzák meg. A rendi pozíció megszerzésének első lépésben nyilvános, kidolgozott rendi szertartások adtak keretet, majd ezt a születés, illetve a házasodás révén elért pozíciószerzés egészítette ki. A rendi logika a kirekesztés merev, történelmileg rögzített formája, melyben a korporatív szervezet és az ezen belüli kapcsolatok érvényesülnek minden egyéb logikával szemben. Ennek eredménye, hogy mind a konvenciók, mind az életviteli szabályok, mind pedig a rendi logika által diktált társadalmi szövetségi minták rendkívül szabályozottak.

Annak érzékeltetésére, hogy a probléma mennyire nem csupán filológiai technikai részletkérdés, tanulságos megvizsgálni ugyanezen fogalom fordítását magyarra, azaz az egyetlen, közép-Európában beszélt nem indoeurópai nyelvre. E lépés módot ad arra, hogy megvizsgáljuk, vajon a nyelvrokonság vagy pedig a társadalomtörténeti izomorfia fontosabb-e a rendi viszonyok tekintetében. Az első érdekesség, hogy a finnugor eredetű magyar nyelvben föl sem vetődik az a szemantikai nehézség, amellyel az angol fordítók a *Stand* német terminus megfelelőjének keresésekor szembe találják magukat (noha nyelvtörténeti szempontból az angol természetesen sokkal közelebb áll a némethez, mint a magyarhoz). A *der Stand* magyar megfelelője, a *rend* szó - egyébként szláv jövevényszó, mint ahogyan a legtöbb kialakult feudális társadalmi rendszerre, közigazgatásra és kormányzati módszerre vonatkozó magyar kifejezés - híven tükrözi a történelmileg konkrét német jelentés valamennyi árnyalatát. Ezek a magyar történeti-etimológiai szótárban rögzített adatok szerint: „1248: tárgyaknak, folyamatoknak szabályozott, áttekinthető sora, állapota; (...) 1456: csoport, osztály; (...) 1518: fajta; ...1525/1640: társadalmi, foglalkozási rendi helyzet; (...) 1527: életpálya, életút; (...) 1531: szokás, mód; (...) 1553: természet, létezési mód; (...) 1579: réteg; (...) 1604: vallási vagy világi közösség; (...) 1636: rendelkezés; (...) 1683: szabály, norma; (...) 1745: érdem, méltóság; (...) 1787: rendjel, kitüntetés; (...)" (Benkő-Kubínyi-Papp, 1976:

[12] Külön köszönettel tartozom Melegh Attila társadalomtörténésznek, aki emlékeztetett a magyar társadalomtörténet olyan fogalmainak jelentőségére, mint a „tősgyökeres" és a „gyüttment" közötti különbség.

378–79). 1851-re az ebből képzett, történetírásban alkalmazott *rendiség*, amely a társadalmi, államelméleti és jogi értelemben vett „feudalizmusra" mint a felvilágosult, liberális reformok akadályára utal, a ma ismert formájában áll előttünk (uo. 379). Látható tehát, hogy a *Stand* történelmi tartalma hű visszaadásának vonatkozásában megfigyelt parsonsi pontatlanságok nem pusztán nyelvi természetűek.

A *Stand* mint státusz/osztály és bizonyíték az ellenkezőjére

Előttünk áll tehát két homlokegyenest ellentmondó, szélsőséges felfogása annak a folyamatnak, „amelyben az egyik csoport monopolizálja az előnyöket és elzárja a lehetőségeket a másik csoporttól" (Murphy, 1988: 8).[13] Minderre általában *társadalmi zár*ként (*social closure*) utal a szakirodalom, nagyrészt Frank Parkin (1974) összehasonlító Weber-értelmezése nyomán. A *státusz* tükrében szemlélve a társadalmi zár kizárólag a „humán tőke" adottságainak, teljesítményének megtérülése révén valósul meg. A *rend* fogalma ezzel szemben azt a jogilag és társadalmilag rendkívül specifikus, kollektív folyamatot ragadja meg, amelyben a társadalmi zár kizárólag az egyéni teljesítménytől független összefüggések révén jön létre.

A hagyományos modernizációs modellek lehetőséget sorát kínálják arra, hogy úgy értelmezzük a társadalmi változást, mint lehetséges történelmi elmozdulást a rend és a státusz között. Valamennyi ilyen modell ragaszkodik ahhoz, hogy a rend és a státusz bináris tipológiájához az előbbiből az utóbbiba mutató történelmi irányt rendeljen; az 1. ábra e lehetőségeket szemlélteti.[14] Az egyenes vonalú fejlődésmodell azt sugallja, hogy az emberi történelem átfogó iránya a hozzárendelés-vezérelt társadalmi állapotból a teljesítményalapú állapot felé mutat, méghozzá úgy, hogy a rendi vonások fokozatosan megszűnve teret engednek a státuszjellemzőknek. Az egyszerű törés-modell ezzel szemben azt sejteti, hogy nem lehetséges fokozatos átmenet a rend és a státusz két, minőségileg

[13] Kihagytam Murphy a társadalmi zár weberi fogalmára épülő rekonstrukciójának többi részét, mert belebonyolódik a magas/alacsony megkülönböztetés egy olyan specifikus ábrázolásába, utalással a hierarchiára, amely a társadalmi zár mögöttes strukturális mechanizmusának csak egyik lehetséges változata.

[14] A társadalmi változás modernizációs modelljeinek általános logikáját, amely alapul szolgál ezekhez az ábrákhoz, máshol részletesen kifejtem (Böröcz, 1997).

1. ábra. Modernizációnista álláspontok a rendről és a státuszról.

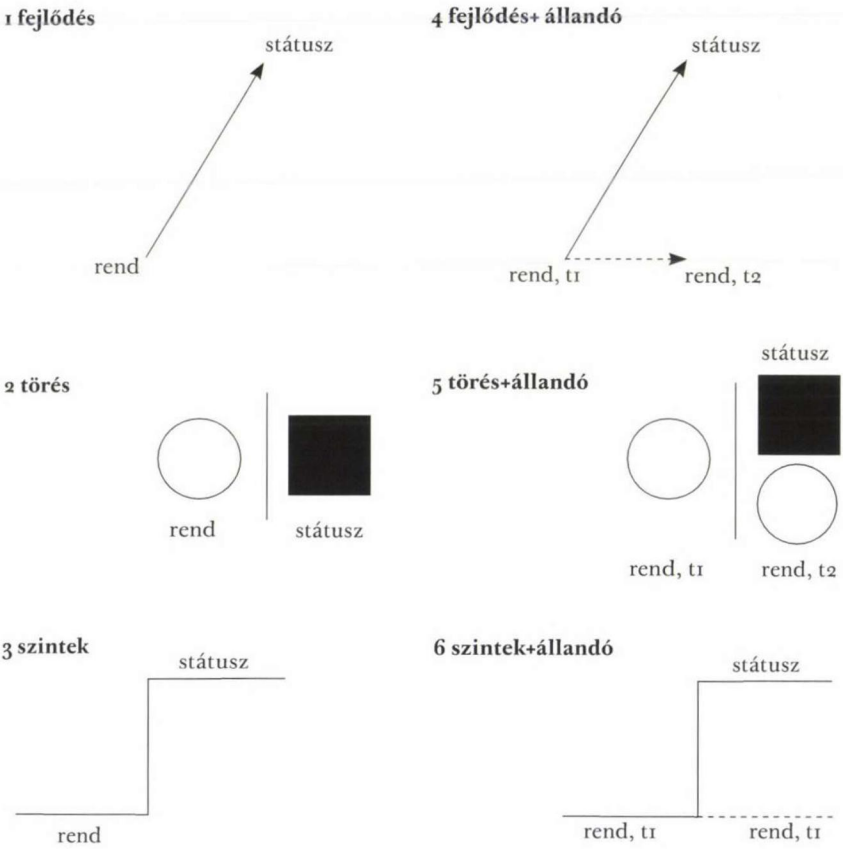

ennyire eltérő logikája között: ebben az érvelésben a státuszlogika csak hirtelen minőségi változások révén tudja felváltani a rendi logikát.

A lépcsőzetes fejlődés modellje („szintek") a fenti két érvelést vegyíti. Kiváló kiindulópontként vizsgáljuk meg például az alábbi ihletett sorokat, amelyek a „Nyugaton" jellemző termelési módban beállt jelentős átalakulás társadalmi összefüggéseit hivatottak megragadni:

> A burzsoázia, ahol uralomra jutott, szétrombolt minden hűbéri, patriarchális, idillikus viszonyt. Könyörtelenül széttépte a tarkabarka hűbéri kötelékeket, melyek az embert „természetes feljebbvalójához" fűzték, s nem hagyott meg más köteléket ember és ember között, mint a meztelen érdeket, az érzés nélküli „készpénzfizetést". A jámbor rajongás, a lovagi lelkesedés, a nyárspolgári érzelgősség szent borzongását az

önző számítás jeges vizébe fojtotta. A személyi méltóságot csereértékké oldotta fel, és az oklevelekben biztosított, nehezen szerzett számtalan szabadság helyébe az egy lelkiismeretlen kereskedelmi szabadságot iktatta. Egyszóval, a vallási és politikai illúziókba burkolt kizsákmányolás helyébe a nyílt, szemérmetlen, közvetlen, sivár kizsákmányolást állította. (Marx-Engels, [1848] 1985: 82) (Nyilas Vera fordítása)

A modernitás ilyetén, kizsákmányolás-mentes, steril képének hirdetésével Zelditch (1968: 251) alapvetően ugyancsak a szintek modelljét adja vissza némileg visszafogottabb stílusban (és a státusz terminológiájába zárva), így: „körülbelül 1920-ig a *státusz* terminust egyrészt az emberek jogilag érvényesíthető kapacitásaira és korlátozásaira, másrészt relatív felsőbb- és alsórendűségükre használták. Az utóbbi időben a törvényben rögzített jogok és kötelezettségek kevésbé tűnnek szignifikánsnak, mint azok, amelyeket a szokások rögzítenek; és akkor még ott van a nem skaláris használat (...) amely »a társadalmi rendszerben elfoglalt hely« szinonimájává vált."

A fentiek kombinációi (a fejlődés+konstans, törés+konstans és a szintek+konstans modellek) mind azt hangsúlyoznák - a változás némileg eltérő mértani metaforáin keresztül -, hogy a státuszlogika szervezte minták felé való fokozatos társadalmi elmozdulás logikája „alatt", vagy talán inkább azon „belül" tovább él egyfajta rendi logika. Adott társadalmak így létrehozott elemzései arra törekszenek, hogy elkülönítsék a státuszlogika és a rendi logika meghatározta jellemzőket. A vonatkozó történelmiátalakulás-modellek a két logika közötti potenciális vagy empirikusan megvalósult konfliktusok értelmezése köré rendeződnek. Az ugyanezt a modellt a világ egészére alkalmazó összehasonlító modernizációs tanulmányok általában vagy úgy láttatják a világ egyes társadalmait, mint amelyek egyszerre két, egymástól gyökeresen különböző út követői (akárcsak a fejlődés+állandó esetében) vagy pedig - azon társadalmak vonatkozásában, amelyek, úgymond, képtelenek megszabadulni rendi örökségüktől - mint amelyekben minden forradalmi kísérlet eleve kudarcra ítélt (mint a törés+állandó esetében). E logika mentén bármely sikeres forradalmat úgy foghatnunk föl, mint ahol a fejlődési lehetőségek utat törnek a múltbéli rendi örökség fönnmaradása mellett (mint a szintek+állandó modellnél).

Ezek a maguk behatárolt módján mind-mind hasznos elemzések lehetnek. Ugyanakkor egyik sem tekinthető a társadalmi zár révén kialakult társadalmi változás adekvát történeti-összehasonlító elemzésének. Még sajnálatosabb az a körülmény, hogy a két véglet valamelyikébe tartozó

megközelítésmódok egyikével még a „fejlett", modern ipari társadalmak vonatkozásában sem lehetséges megragadni a történelmi folyamat teljességét - nem is beszélve az olyan területekről, amelyek nem tartoznak ezen államok szűk és kivételes csoportjába. A következőkben néhány, a német és magyar társadalomtörténetből vett példa segítségével szemléltetem, mely összefüggések mondanak ellent a modernizációs leegyszerűsítést alkalmazó gondolkodásmódnak.

Thomas Berdahlnak a tizenkilencedik századi Poroszországról szóló műve (1988: 220) rámutat, hogy a tőkés társadalom szervezeti jellegzetességeinek kialakulása nem törölte el a rendi logika fennmaradt struktúráit. Ehelyett a „rendi" és „státusz"-típusba tartozó társadalmi formák egyfajta meglepően zökkenőmentes együttélése figyelhető meg. Mindebből fölöttébb komplex, és a formális modernizációs elmélet logikája szerint lényegében „lehetetlen" fogalmi konstellációk jönnek létre:

> [A] Stand fogalma központi szerepet játszott abban a szimbolikus rendszerben, amelyen keresztül a nemesség kulturális fölénye megmutatkozott a modernkori német történelem korai szakaszában. Adott differenciált és hierarchikus társadalomban, ahol a nemesség foglalta el a legkiváltságosabb helyet, a Stand fogalma volt az az elsődleges kategória, melyen keresztül az emberek társadalmi pozíciójukat felfogták. A fogalom olyan mélyen áthatotta a köztudatot, hogy lehetetlenné vált a társadalomra más kategóriákban gondolni; még a parasztság is *Ständek*be szerveződött egységként tekintett sajátmagára.

Ennek eredményeként ezek az egyértelműen érvényben maradó és és az új körülményekhez kitűnően alkalmazkodó „prekapitalista" jellegzetességek - amelyektől a modernizációs modell aligha várta, hogy a fejlődő kapitalizmus aspektusaihoz akadály nélkül illeszkednek - olyan új struktúrákkal fonódtak össze, amelyek a földbirtokosok közjogi helyzetét érintő reformok révén jöttek létre.

> A Stand fogalmát illetően a reformok legmesszemenőbb hatása (...) abból eredt, hogy megszűntek a jogi korlátozások a közemberek számára a nemesi birtokok megvásárlására, és ezt követően számos nemesi birtok került nem nemesi származásúak kezébe. Törvényileg az új tulajdonos, legyen az közember vagy nemes, a birtokkal járó összes előjogot is megszerezte. A ständisch jogok immár nem személyes jogként működtek, hanem tulajdonjogokká váltak. A *Stand* jelentésében beállt változás 1823-ban, a tartománygyűlések létrehozatalával következett

be: ezek mellőzték a *Stand* „természetes" definícióit és a vidéki vagy városi földbirtoklás vált a Stände-be tartozás egyedüli meghatározó tényezőjévé. Az első rend továbbra is a Ritterschaft, a „lovagok" rendje maradt, de közemberek éppúgy tartozhattak hozzá, mint nemesek. E társadalmi, jogi és intézményi változások kiürítették a Stand fogalmának hagyományos jelentését (...) a ständisch alapelv „belső igazságának" az elvesztése megmutatkozott a privilégium és dominancia nemesi jelképeinek szétesésében. (Berdahl, 1988: 221-22)

Súlyos, és a modernizációs látásmód értelmében megdöbbentő anomáliával állunk szemben: egy „egyszerű" gazdasági tranzakcióból (azaz a földvásárlásból) eredő normatív-jogi folyamaton keresztül közembereket elfogadtak a „hagyományos", lovagi, első rend tagjainak a tizenkilencedik századi Poroszországban.[15]

Ha délre-délkeletre tekintünk, a tizenkilencedik század első feléről szóló magyar történetírás is meglepően hasonló folyamatokat regisztrál:

[P]éldául a délvidéken csoportosan kapnak nemességet azok, akik kincstári birtokok árverésein földet vásárolnak, - gyakran kocsmárosok, kézművesek, urasági inasok is. Földet ugyanis teljes tulajdonjoggal csak nemes birtokolhatott. A nyugati nemes elvesztette nemességét, ha rangjához nem illő foglalkozást űzött; nálunk nemcsak a tanult pályákon, hanem a kézművesek, kocsmárosok, sőt hajdúk, fuvarosok közt is gyakori a nemesember. Előfordul, hogy nemesember valamely jobbágynak bérese. De egyáltalán, a nemességnek mintegy fele csaknem parasztmódra élt, kicsiny földjét művelve; elég sokan jobbágyföldbe ültek bele, s a földesúrnak jobbágyszolgáltatásokat teljesítettek. A nyugati ember furcsán nézett e „bocskoros", gatyás nemességre, amely az 1809-i nemesi fölkelésen szőrén megült lovakon vonult fel. (Hajnal, 1942: 166-67)

Az efféle jelenségek egyértelműen alátámasztják azt a megállapítást, mely szerint - mint a fenti német példában jól látható - „a Stand fogalmának kulturális jelentése fokozatosan kiüresedett" (Berdahl, 1988: 223). A jelentéstani kimerülés azonban csak a történet egyik része. Miközben történelmileg specifikus, „hagyományos" tartalma „kiüresedett", a *Stand* német terminológiája kulturálisan korántsem maradt valamiféle üres

[15] Figyelemre méltó, hogy a rendi alapelv „belső igazsága" miként sugallja állandónak egy prekapitalista történelem képét.

burok; hirtelen egy másik, rugalmasabb tartalom töltötte meg. Werner Sombart minden századfordulós szemiotikai aggodalma ellenére - mely szerint a német köznyelvben keveredik a *Stand és* a *Klasse*[16] jelentése - a német nyelv a mai napig nem használja a szigorúan nyelvi értelemben természetesen rendelkezésre álló, *középosztály* jelentésű *Mittelklasse* terminust. Ehelyett következetesen *Mittelstand*ként - azaz: szó szerinti fordításban: „középrendként" - utal rá. Így aztán, ahogy azt Dahrendorf ([1957] 1959: 6) megfigyeli, „a beszélt német nyelvben az »osztály« szó a mai napig kizárólag vállalkozók és a munkások megjelölésére használatos. Sem a nemesség, sem a szellemi foglalkozásúak, sem pedig az iparosok és gazdálkodók idősebb csoportjait nem nevezik osztálynak. Ők a »rendek« tagjai - ez egy olyan fogalom, amelyet a »középrend« *(Mittelstand)* esetében megőriztek a fehérgalléros munkavállalók és a köztisztviselők újabb csoportjai számára is."

Jürgen Kocka (1993: 19) hasonlóképpen érvel a tizenkilencedik század végi német polgárság elkülönülésére nézvést: „A hagyományos társadalmi határvonal a *Bürgertum* és a nemesség között jóval jelentéktelenebbé vált, anélkül, hogy teljesen eltűnt volna. A *Bürgertum* saját megkülönböztetett helyét egyre inkább az osztályoktól és az azokhoz tartozó rétegektől, a kevésbé tanult és kevésbé vagyonos rétegektől, a *Mittelstand*tól, a munkásoktól és általánosságban a »néptől« való elkülönülése teremtette meg."

Hasonló kétértelműségek és jelentésbeli összecsúszások figyelhetők meg a magyar közegben is a *polgár, polgárosodás (Verbürgerlichung), civilizáció* és *kultúra* terminusok használatát illetően (Halmos, 1991) a tizenkilencedik és a huszadik század folyamán. E komplexitások szemléltetésére elegendő csupán egyetlen gondolatot idézni Halmos Károly társadalomtörténésztől, aki szerint a tizenkilencedik század folyamán „a magyar polgárosodás a *Verbürgerlichung* értelmében valójában »nemesedés« *(Veradeligung)* volt" (Halmos, 1991: 134). Tovább bonyolítja a képet a *köznemes* társadalmi kategóriájába tartozó csoportok tömeges jelenléte a tizenkilencedik és a huszadik század eleji magyar társadalomban, ami a szigorúan modernizációs szemlélet számára tökéletes önellentmondás, illetve válságtünet. A nemesi rend nomenklatúrájának eme legnépesebb, legszegényebb kategóriája aligha mellőzhető, hiszen politikai értelemben kulcsszerepet játszott, karöltve a kezdeti *honorácior* csoportokkal - azaz a (főleg vidéki) protestáns értelmiségi közemberekkel - egy sor „polgári", liberális és al-

[16] „Die Ausdrücke Stand und Klasse werden in allen europäischen Sprachen als sinnverwandte Wörter gebraucht. Das is bei den heutigen sozialen Verhältnissen nicht zweckmässig" (Sombart, [1902] 1928: 1091).

kotmányos reform elindításában és intézményesítésében a tizenkilencedik században és a huszadik század elején.

A német „modernizáció" összetett jellegének egyik további, módszertanilag körbehatárolt, ám lényegileg fontos aspektusát fedik fel a német modernizációs „elrugaszkodás" időzítésével kapcsolatos nehézségek. Mindezt jól dokumentálja Christof Dipper (1996: 87) történész „Transitional Society" című tanulmánya, amelyben arra a következtetésre jut, hogy szemben az elfogadott nézettel, miszerint a német modernizáció a tizenkilencedik század közepére tehető, megközelítőleg két generációval korábbról származó bizonyítékok azt mutatják, hogy a társadalom már igencsak mozgásban volt a tizennyolcadik-tizenkilencedik század fordulóján:

> [h]angsúlyozni kell, a társadalmi rend már a tizennyolcadik század végén mozgásba lendült (...) Az állam és a társadalom, amelyek a rendi helyzetben egységet alkottak, saját törvényeiket még erősebben követték és a kor éles szemű megfigyelői úgy tekintettek rájuk mint „természetüknél fogva különbözőekre". (...) Ha félretesszük az állami tisztviselők elmélkedéseit és a művelt osztályok államtudományait, és inkább arra teszünk kísérletet, hogy rekonstruáljuk a tizennyolcadik és a tizenkilencedik század mindennapi politikáját és társadalmi életét egyházi könyvekből, szegénységi listákból, tárgyalási jegyzőkönyvekből, földnyilvántartásokból, végrendeletekből, hivatalos számlákból, telekkönyvekből stb., bizony a korai modern kor és a modern világ általában egyszer csak közelebb húzza egymáshoz őket, mint azt a legtöbb beszámoló hajlandó elismerni.[17]

Más, különös fénytörésben is megfigyelhető a „premodern" és „modern" folyamatok e furcsa keveredése a német kapitalista társadalom kialakulása

[17] Noch einmal sei abschließend deshalb festgehalten, daß in späten 18. Jahrhundert die gesellschaftliche Ordnung von alleine in Bewegung geraten war. (...) Staat und Gesellschaft, in der ständischen Ordnung noch eine Einheit bildend, folgten immer stärker ihren eigenen Gesetzen und wurden von hellsichtigen Zeitgenossenen nunmehr auch als „an sich unterschieden" begriffen. (...) Wenn wir die Selbstreflexionen der Beamten und die Staatslehren der Gebildeten beiseitelassen und stattdessen den politischen Alltag und das Gesellschaftsleben aus Kirchenbüchern, Armenlisten, Gerichtsprotokollen, Urbarien, Gutsrezessen, Amtsrechungen, Haberegistern usw. zu rekonstruieren versuchen, rücken 18. und 19. Jahrhundert, ja überhaupt die Früe Neuzeit und die moderne Welt unversehens näher aneinander, als es die meisten Darstellungen wahrhaben wollen.

kapcsán. Egy Othmar Spanntól származó 1924-es – azaz megközelítőleg száz évvel a Berdahl által leírt időszak után keletkezett – enciklopédia-szócikk arra vállalkozik, hogy vázolja a különbséget *Klasse und Stand* korabeli jelentése között.[18] Spann megvilágítása a cselekvés egyéni és kollektív aspektusainak elemző elválasztásán alapszik; így Spann világában a rend jelképezi a társadalmi cselekvést kollektív és univerzalista értelemben, az osztály pedig ennek az individuális megfelelője. Spann (1924: 696) a társadalom metafizikai és individualista felfogásait az osztály és a rend fogalmaira vetíti, s így a *társadalom egyidejű aspektusaiként* mutatja be ezeket, nem pedig a modernitás fejlődéstörténetének egymást követő elemeiként:

> *A cselekvő csoport elszigetelve (önmagában nézve) az osztály* – osztály individualista és marxista értelemben (...) *A cselekvő csoportosulás szerves jellegét vizsgálva*, azaz a társadalmi cselekvés és a közös szellem teljességének részeként tekintve, amelyből a csoportcselekvés kiindul, a *rend*. A „rend" az univerzalista, az „osztály" az individualista koncepciója a cselekvő csoportosulásnak: Az egyén [fogalma] nem ismeri el a szellemit elsődlegesnek benne, és autonomizálja a cselekvést éppúgy, mint a cselekvő egyéneket; az univerzalista [fogalom] úgy ragadja meg a cselekvést, mint a szellemi teljesség kifejeződését. Amennyiben a cselekvés a rendben valósul meg, az csak a szellemiség kifejeződése lehet, csakis szellemi alapokon.[19]

Spann megközelítésének e vonása mindenképpen érdemel némi elemző figyelmet, függetlenül attól, hogy elfogadjuk-e univerzalista filozófiájának más részeit vagy akár egészét. A négy évvel Weber *Wirtschaft und Gesellschaft*

[18] Az „osztály" itt alapvetően egy weberi fogalom, amely hozzávetőlegesen a „gazdasági pozícióra" utal. Ebben a megközelítésben a rend abban különbözik az osztálytól, hogy az előbbinek nincs „an sich" és „für sich" dialektikája. A rend a közös szervezet alapján és a közös egészben az egyén tagságához való közvetlen kapcsolata alapján, lényegénél fogva mindig „for itself".

[19] *Die handelnde Gruppe, als isolierte gesehen (für sich gesehen) heißt Klasse* – Klasse im individualistischen und marxistischen Sinn (...) *Die handelnde Gruppe in ihrem Organcharakter betrachtet*, d.h. als Glied des Gesamthandelns der Gesellschaft und des Gesamtgeistigen gesehen, aus dem das Handeln abgeleitet is, heißt *Stand*. „Stand" ist der universalistische, „Klasse" der individualistische Begriff der Gruppierung der Handelnden: der individualistische erkennt das Geistige als primär in ihr nicht an und verselbständigt das Handeln wie die handelnden Einzelnen; der universalistische faßt das Handeln als Ausdruck geistiger Ganzheit. Sofern im Stand ein Handeln vorkommt, kann es nur Ausdurck eines Geistigen sein, nur in einem Geistigen gründen.

című művének megjelenése után publikáló Spann-nál a rend és az osztály szimultán fogalmak, a társadalom dialektikusan ellentétes, analitikus jellemzői: kölcsönösen feltételezik egymás létezését, és értelemszerűen semmiféle időbeli sorrend nem állítható föl közöttük.

A német *Bürgertum* társadalomtörténetéről szóló kötetében Lothar Gall (1989: 22) a következőket írja ugyane problémával kapcsolatban: „Egy dolgot rögtön tisztázni kell: Nyugat-Európától eltérően (...) a közép-európai [polgárság] egyrészt nagyon alacsony számban volt jelen, másrészt befolyása és rangja is igen csekély volt. Míg Németországban nincs említés a hatalommegosztásról a hagyományos földbirtokos nemesi elittel, addig Nyugat-Európában, minden elérhető bizonyíték szerint, ez viszonylag korán megtörtént."[20] A polgári és az arisztokratikus életforma, és általában az osztály és a rend logikája inkább szimultán, mint szekvenciális, és ez érdekes értelmezését kínálja a polgárság gyakorlatának, amely során a Másik - és hosszú ideig a politikailag és számszerűleg fölöttes Másik - a nemesség vonatkozásában igyekezett megérteni önmagát. Ez érthetővé teszi, hogy a német polgárság jelentős része miért hivatkozik magára a mai napig folyamatosan rendi terminusokkal *(Mittelstand)*. Gall szerint (1994: 23): „miközben világosan elhatárolta magát a nemességtől, a közép-Európában megerősödő polgárság sokkal egyértelműbben fogalmazta meg a többi társadalmi csoporthoz fűződő kapcsolatát, mint nyugat-Európában. »Mittelstandként« helyezte el magát egyik oldalról a parasztság, másik oldalról a nemesség között."

Ezt az egyidejűséget és az ebből következő értelmező összefüggéseket erősen hordozza Raymond Aron Spann-olvasata ([1936] 1957: 34) is. Aron ugyancsak hangsúlyozza Spann megkülönböztetésében a társadalmi szervezet „rendi" és „osztály"-jellegzetességeinek egyidejűségét, amikor a következő két, a megfigyelés nézőszögétől függően egymásba forduló kaleidoszkópképet idézi elénk:

> [Spann számára] az osztály és a rend fogalmak (...) ugyanúgy ellentétben állnak egymással, mint az individualizmus és az univerzalizmus. Az osztály csupán hasonló sorsú egyének összessége, olyan csoport, amely elszigetelt és elvonatkoztatott a teljességtől. Másrészről a rend

[20] Eines allerdings muß man hier gleich hinzufügen: Anders als in Westeuropa, (...) war diese Gruppe in Mitteleuropa zunächts zahlenmäßig sowie nach Einfluß und Stellung sehr klein. An eine Herrschaftsteilung mit den traditionellen Eliten des grundbesitzenden Adels, zu der se im westlichen Europa, bei allen fortbestehenden Gegensätzen, schon relativ früh gekommen ist, war in Deutschland lange nicht zu denken.

> az univerzalizmus nézőpontjából csak származékos csoport, amelyben a közös cselekedet a szellemi közösségből származik; csak a közös szellemi vonatkozások képesek megalapítani a rendet mint közösséget. Az osztály a teljesség részének tekintve tehát renddé válik, a rendek hierarchiája pedig levezethető az értékek hierarchiájából.

Werner Sombart főműve a modern kapitalizmus eredetéről úgy különbözteti meg egymástól a rendet és az osztályt, hogy a *Gemeinschaft* („közösségi élet") és a *Gesellschaft* („külső érdekek") közötti töréssszerű ellentétre mintázza rá őket a következőképpen:

> A *rendek* nagy társadalmi közösségek, amelyek a közösségi életen alapulnak és szervesen illeszkednek a közösségbe; az *osztályok* nagy társadalmi közösségek, amelyeket külsőleg tartanak össze a közös érdekek a gazdasági rendszerben, és amelyek szervesen illeszkednek a közösségbe. (Sombart [1902] 1928: 1091[21])

Érdekes megfigyelni, Sombart századfordulós történeti szociológiája miként viaskodik a rendkívül összetett történeti anyag és a tizenkilencedik század végi modernizációs szemlélet kínálta, leegyszerűsített fogalmi eszközök közötti illeszkedés hiányával. Sombart a rend és az osztály közti választásként veti fel az analitikus kérdést a kialakuló tizenhetedik és tizennyolcadik századi franciaországi, angliai és németországi nagypolgárság megfelelő kategorizálásával kapcsolatban. Világos szövege nagyon közel jár ahhoz, hogy egy fúziószerű képzet mellett érveljen. Ebben csak az akadályozza meg, hogy nem képes ellenállni annak a modernizációs kényszerképzetnek, mely a történelmi anyagot a törés és az időbeli irányultság teleologikus képzeteivel próbálja megragadni.

> Nos, az uralkodó személyek e csoportja *rendnek* vagy *osztálynak* volt mondható? (...) Azt szeretném válaszolni: mindkettő és egyik sem. A rendből az osztályba tartó, átmeneti jelenség áll előttünk. Az új emberekben az volt a közös vonás a régi rendekkel, hogy még mindig politikailag gondolkodtak, éreztek és cselekedtek (...) Ám az új uralkodó csoportok annyiban különböztek a régies rendektől, hogy határozottan kinyilvá-

[21] *Stände* sind: auf Lebensgemeinschaft beruhende, in ein Gemeinwesen organisch eingegliederte Großverbände;
Klassen sind: durch gemeinsame Interessen an einem Wirschaftssystem äußerlich zusammengehaltene, in ein Gemeinwesen organisch eingegliederte Großverbände.

nították gazdasági érdekeiket, ami a modern osztályokhoz tette őket hasonlatossá. (Sombart [1902] 1928: 1104-45; eredeti kiemeléssel.[22])

Két generációval később, az újraegyesítés előtti Nyugat-Németországban Ulrich Beck ([1983] 1987) individualizáció-vizsgálata Sombart és Spann projektjének folytatásaként értelmezhető. Kora (nyugat-)német társadalmának elemzésekor Beck továbbra is a *Stand und Klasse* gondolkodásmódjának „kettőstársadalom"-fogalmával dolgozik. Az olyan individualizációs folyamatok megvalósulása ellenére, mint az oktatás, a mobilitás és a verseny, amelyet tovább erősítettek a „fehérgalléros" tisztségviselői beosztások számának meredek növekedésével járó individualizáló nyomások (amely minden korábban ismert határon túlra tágította az alkalmazottak - *Angestellte* - kategóriáját), Beck az individualizált német osztálytársadalom kialakulásának kiteljesedéséről továbbra is *jövő* időben beszél. A *Stand und Klasse*-modellt még olyan, nem társadalomtudományos műfaj is visszhangozza, mint az osztrák cégek listája (Hoppenstedt 1997), amelynek a következő címmel jelent meg: *Große und mittelständische Unternehmen in Österreich* (szó szerint „Nagy és középrendű vállalkozások Ausztriában").

Fölvethető, hogy e jelenségek „csupán" kivételek volnának. Ezt sugallja például a német (osztrák, magyar stb.) *Sonderweg* vagy a tőkés fejlődés „különutas" történetírás terminológiája. E kifejezések általában arra utalnak, hogy e közegekben az állam nyíltabb és egyértelműbb szerepet játszott a kapitalizmus gazdasági intézményeinek kialakításában és megszilárdításában, mint másutt. A társadalmi változások elméleti modelljeinek kritikai vizsgálata és, ha szükséges, módosítása még akkor is indokolt volna, ha közmegegyezés lenne atekintetben, hogy a német, osztrák, magyar, stb. eseteket „anomáliáknak" tekintsük.

Mármost, ha összehasonlító elmélkedésünket kiterjesztenénk a kapitalizmus közép-, észak-, dél-, délkelet- és kelet-európai társadalomtörténetére, gyökeresen eltérő eredményre jutnánk. Ha pedig a világ Európán és Észak-Amerikán túli részeit is figyelembe vennénk, akkor egyértelműen nem a német, osztrák, magyar, stb. mintákat találnánk kivételesnek, hanem

[22] War nun diese Gruppe herrschender Männer *ein Stand oder eine Klasse?* (...) Ich möchte antworten: sie war beides und beides nicht. Sie stellt eine Übergangserscheinung vom Stande zur Klasse dar. Mit der alten Ständen hätten die neuen Männer gemeinsam, daß sie noch politisch dachten, fühlten und handelten. (...) Aber vom Stande alten Stils unterschied die neue herrschende Gruppe doch ihr shon immer stark vorwiegendes ökonomisches Interesse, das sie der modernen Klasse annäherte.

azt a néhány esetet, amelyek többé-kevésbé alátámasztják a modernizáció áramvonalas modelljét.

Részben a tárgyhoz kötődő jelentősége miatt, részben pedig a gazdasági és politikai szerveződés mikéntjéről és a világgazdaságban elért sikerről szóló, vaskos összehasonlító szakirodalom számára való relevanciája miatt nehéz ellenállni a kísértésnek, hogy ne tegyünk egy kis kerülőutat, és ne idézzünk fel néhányat a *Stand* legnyilvánvalóbb Európán kívüli példái közül. A társadalmi átalakulásról szóló japán tényanyag egyértelműen beleütközik a modernizációs elmélet fogalmi korlátaiba. Kawamura Nozomu (1988: 271–72) például rámutat, hogy a Meidzsi-kor végi japán *wakon yosai* (japán szellemiség – nyugati technológia) képlet olyan önreferenciális eszközként működött, mellyel azt a német és magyar példából ismert jelenséget próbálták kezelni, hogy a rendi „hagyomány" láthatóan nem volt hajlandó „eltűnni" a „modernitás" megjelenésekor. E képletben ismét csak az a feltűnő, hogy a társadalmi gyakorlat vegyes, „kevert" jellegét állítja előtérbe. Összegezve, Nozomu érvelése (1988: 281) szintén a modernizációs nyelvezet korlátait hangsúlyozza:

> Japán az egyetlen[23] olyan kapitalista társadalom, amely magas szintű fejlődést ért el anélkül, hogy átvette volna a nyugat-európai kulturális hagyományt. A megkésett fejlődésen átesett nemzetként Japán részben fejletlen jellegzetességekkel bír, méghozzá nemcsak „feudális elemekkel", hanem „ázsiai elemekkel" is – miközben, ezzel egy időben olyan modern kapitalista ország, amely a nyugat-európaitól különböző, ázsiai kulturális jellemzőket tartalmaz.
>
> Ráadásul a megkésett japán modernizációt olyan problémák is jellemzik, amelyek azzal állnak összefüggésben, hogy különféle közösségi viszonyok maradtak fenn anélkül, hogy teljesen fölolvadtak volna. E tekintetben két szempont lényeges. Az egyik, hogy a nagyvállalatok és a nagytőkések pozitív módon hasznát veszik a közösségi kapcsolatok maradványainak. A másik pedig, hogy e kapcsolatok megkönnyíthették az új közösségi társadalom kialakulását.

Rumi Sakamoto (1996: 114) ugyancsak implicit kritikát fogalmaz meg a japán anyag Meidzsi-kor végi önreflexiójának és hagyományos, dichotóm (Japán=hagyomány; Nyugat=modernitás) értelmezésének modernizációs szemléletével kapcsolatban is:

[23] Nozomu exceptionalista fogalmi rendszere – mely annak eredménye, hogy kizárólag a japán esetre összpontosít – nem korlátozza az összehasonlító használhatóságát.

> [A] Meidzsi-korszak elejének diskurzusa nemcsak azért jelentős, mert világosan megmutatja az első japán kísérletet arra, hogy föloldják a feszültséget modern és premodern, a Nyugat és Japán között, de azért is, mert éppen kétértelműségében tartalmazza azt a „hibrid" identitásképet, amely radikálisan elszakad a nemzeti identitás esszencialista ábrázolásaitól. Ez eltér a „japán szellemiség, nyugati technológia" sémától is, amely fenntartja a tiszta, érintetlen Japán fikcióját a „szellem" világosan körülhatárolt birodalmában, és szemben áll a „technológia" felszínes világával. A „civilizáció és felvilágosodás" diskurzusa a Meidzsi-korszak elején annak tudatosítására épül, hogy a nyugati imperializmus távoltartásához szükséges a nyugati civilizáció „szellemiségének" belültetése is - s így a tiszta japán identitás fogalmát teljes egészében el kellett hagyni.[24]

Johann Arnason (1988: 260) ugyanezt a problémát - az olyan társadalmi formák kérdését, melyek a „nyugati" és „nem nyugati", „hagyományos" és „modern", „Stand" és „osztály/státusz" elemek kombinációjából keletkeztek - elemzi a japán történelem korábbi szakaszában:

> A Tokugawa-rezsim (...) az európai abszolutizmusnak sem pontos mása, sem pedig önkorlátozó, alsóbbrendű változata nem volt. Egyedi politikai formáció volt, amely a feudális és nem-feudális elemek sajátos kombinációján alapult, és bár néhány problémája hasonló volt a nyugati abszolút monarchiákéhoz, azokat gyakran más eszközökkel oldották meg.
>
> A Meidzsi-restauráció elemei - a társadalmi erők, amelyek a Tokugawa-éra idején fejlődtek ki, a háttér, amely előtt kidolgozták stratégiáikat, és a birodalom intézménye, melyet azért hoztak újra működésbe, hogy törvényesítse az állampítés új fázisának keretrendszerét - mind szerkezetileg, mind pedig történelmileg eltértek a nyugati mintától, kombinációjuk elkerülhetetlenül rendkívül sajátos fejlődési vonalat követett. 1868 után hamisítatlan és jelentős volt Japán elnyugatiasodása, de ez csupán a leginkább imitatív - és átmenetileg a legkézenfekvőbb - aspektusa volt a modernizáció összetettebb és öntörvényűbb folyamatának.

[24] Homi Bhabha (1990) hibriditásfogalmát alaposan módosítva Sakamoto arra is rámutat, hogy Bhabha alapfeltevése - amely szerint a hibriditás az ellenállás egy új helyszíne - egyszerre „naiv és optimista. A nem esszenciális hibrid identitás fogalma sem nem új, sem nem szükségszerűen felszabadító" (Sakamoto, 1996: 114).

A terjedelmi korlátok nem teszik lehetővé, hogy tovább vizsgáljuk a fogalmilag oly érdekes nehézségeket, amelyek a japán (szingapúri, dél-koreai stb.) eseteket a modernizációs elmélet sémáiba próbálták beleerőltetni. Az ilyen tanulmányokhoz bőséges referenciát találhat az olvasó.[25]

Visszatérve közép-Európába, Tóth Zoltán társadalomtörténész (1991: 75) az alábbi – s az nagyon fontos, hogy nem csupán „kelet-Európára", hanem az egész kontinensre érvényes – érveléssel foglalja össze tömören ezt a decentrális, összehasonlító-történeti megfigyelést:

> [A]z európai polgári társadalmak sohasem vetkőzhették le azt az alapvető vonásukat, hogy osztályszerkezetük a feudális rendi osztályszerkezetből alakult ki, és vele örökölték rendi szerkezetüket.
>
> Ezt az örökséget nem testálhatjuk utólag sem a volt kiváltságos csoportokra, sem a polgári kor „hagyományhordozó" agrárnépességére. Sem a feudális rendi szervezet nem lesz polgári, ha normatív minősítési rendszerén belül meglátjuk a rendek mozgásának dinamikát kölcsönző osztályviszonyokat, sem a polgári szervezet nem lesz feudális, ha osztályainak mozgását és viselkedését a rendi hierarchiában igen hosszú történeti távon kialakult értékrend szabályozza.
>
> A kétféle társadalomszervezeti rendszer forradalmi változásokon is átívelő természetes folyamatosságát a folyamatosan itt élő népesség műveltsége közvetíti, s ez önmagában véve nem tekinthető az elmaradottság bélyegének.

Tóth érvelésére jól rímel Lothar Gall (1995) gondolatmenete, mely szerint a német társadalmi struktúra átalaklásának legerőteljesebb vonása nem a rendi helyzetből a tőkés logikába történő nagy elmozdulás, hanem a rendi logikán *belüli* eltolódás a származásrendi helyzet morfológiai *(geburtsständisch)* alapelvéből a hivatásrendi *(berufsständisch)* logikába (Gall 1995: 21).[26] Gall érvelése főként a munka és az méltóság fogalmai átalakulásának elemzésén alapszik. A munka új étosza kettős irányultságot mutatott:

[25] Lásd pl. Eisenstadt 1995; Masanoa 1976; Olson 1992; Lee 1995; Johnson 1982; 1995.

[26] A fentebb idézett weberi szöveg angol változata (Weber, [1920] 1978) a *hereditary estate* (örökletes rend) megfelelővel adja vissza a *Geburtsstand*ot. A rendi helyzet fentebb körvonalazott négy aspektusával kapcsolatban – közös reláció az államhatalmi, vallási, hivatásbeli és etnikai-nyelvi hovatartozás tekintetében – a „származási rendi helyzet" alapelve utalna az államhatalom, vallás és etnikai hovatartozás kombinációjára.

„segítette a polgári teljesítményelit áttörését, s egyben legitimálta az új társadalmi rendet" (uo. 10).[27]

E történelmi példák bőséges empirikus muníciót hordoznak ahhoz, hogy hatékonyan lerombolják a rendből a státuszba - illetve, ahogy Gall (1995) esszéjének címében található, a rendből az osztályba - való „átmenet" bármilyen, egymást követő fejlődési fázisokként felfogott ábrázolását. Az említett történelmi megfigyelések szembeötlő módon, szinte minden szempontból ellentmondanak a modernizációs ábrázolásnak. Azt sugallják, hogy a polgárság - korunk kulcsszereplője, ábrázoljuk akár „modernitásnak", akár pedig „kapitalizmusnak" - mintegy képtelen maga mögött hagyni a tojáshéjat - a társadalmi szervezet rendi logikáját - amelyből kibújt. Egyúttal azt is nyilvánvaló, hogy a társadalmi különbségtétel „rendi" logikájának különféle, összetett aspektusai nagyon hosszú ideig nem illantak el, sőt, makacsul fönnmaradtak a mégoly egyértelműen ipari, modern és kapitalista környezeben, függetlenül attól, hogy ez utóbbit státusz- vagy osztályvezéreltnek, vagy netalán a kettő valamiféle elegyének tekintjük. A később mintaadóvá vált nyugat-európai kapitalizmus alapvető társadalmi struktúrája - ahogy David Stark (1996) a poszt-államszocialista közép-Európa esetében helyesen megfigyelte - nem a „megelőző" társadalomtörténeti kor romjai*n,* hanem a romjai*val,* azok tevékeny felhasználásával épült fel. Az átalakulás jórészt a korábbi forma közegében jött létre és már-már derűsen él együtt a „múltjával".

E kettősségek természetesen minden más osztály helyzetére, sőt a kapitalista társadalom egészére is érvényesek. Gall (1955: 21) szavaival élve: „A polgári társadalom kialakulásának valós folyamata nem lineáris, célirányú mozgásban történt a rendtől az osztályig. Sokkal inkább valamiféle befolyásolható, kvázi-természeti folyamatnak bizonyult, amelyből hiányzott bármiféle »magasabb« értelem vagy belső racionalitás."[28]

A kapitalista társadalomban elfoglalt legfontosabb társadalmi pozíciók pontosabb megragadásának, úgy tűnik, a kulturálisan, etnikailag, fele-

[27] In der doppelten Zweckbestimmung des neuen Arbeitsethos, den bürgerlichen Leistungseliten zum Durchbruch zu verhelfen und gleichzeitig eine veränderte Sozialordnung zu legitimieren.

[28] Der reale Entstehungsprozeß der bürgerlichen Gesellschaft vollzog sich keineswegs linear und zielgerichtet als eine Bewegung vom Stand zur Klasse. Er erwies sich vielmehr als ein wenig beeinflußbarer, quasi naturwüchsiger Vorgang ohne 'höheren' Sinzusammenhang und innere Rationalität.

kezetileg, és ami a legfontosabb, társadalmilag változatos „polgárság*ok*" (Halmos, 1991), különböző típusú állami és magánbürokráciák, alkalmazotti csoport*ok*, szakmai és vezetői elit*ek*, kisiparos és kiskereskedői csoport*ok*, proletariátus*ok*, parasztság*ok többes számú* képzetét kell előtérbe állítania. E változékony, rendkívül összetett dinamikus folyamatok gyakran meglepő és szokatlan eredményekkel jártak. Ezek egyike Magyarország esetében a kis létszámú, ám fogalmilag annál jelentősebb magyar zsidó nemesség (lásd pl. McCagg, 1972) léte - egy olyan csoporté, amelynek tagjai olyan alapon nyerték el kiváltságos rendi címüket, hogy az ország legsikeresebb nagypolgáraivá váltak (főleg gyárosokká és bankárokká). A modernizációs megközelítés által ugyancsak aligha értelmezhető például a hangsúlyos zsidó jelenlét a Habsburg katonai gépezet tisztikarában (pl. Deák, 1990) a századforduló táján.[29] A zsidó nemesség és katonatiszti csoport léte ellentmond a társadalomtörténeti elemzés hagyományos keretrendszerének, amely a századfordulón élő magyar zsidóságot szokásszerűen a polgárosodással társítja, és a zsidóságot a leghatározottabb polgári helyzetként, a polgárságot pedig a leginkább zsidó pozícióként azonosítja a magyar társadalomban.[30]

A zsidó nemesség létezésére vonatkozó empirikus bizonyíték - nagyon komplex, szétválaszthatatlanul összeolvadt struktúrák létét jelezve a századforduló Magyarországán - szép párhuzamosságot mutat a zsidó folklór magyarországi jelenlétével. Mivel a folklórt hajlamosak vagyunk a kultúra olyan „ősforrásának" tekinteni, amelyen nem hagyott még nyomot a modernitás, éles kontrasztot alkot a kapitalizmus és a polgárosodás

[29] Ez utóbbi társadalmi jelentősége például az olyan hipertradicionális kérdéseket érintő bonyolult szabályok változásaiban nyilvánult meg, mint a párbajképesség (amelyet szigorúan tiltottak a zsidó polgároknak), hogy ellensúlyozzák a zsidó tisztek jelenlétét. A téma kiváló megközelítése megtalálható Joseph Roth *Radetzky-induló* című regényében és Deák István (1990) a Habsburg birodalmi hadsereg tiszti karáról szóló monográfiájában.

[30] Az alábbi két példa problémát fogalmaz meg a magyar társadalomtörténetben azzal a leegyszerűsítéssel kapcsolatban, amely ebben az egyenletben jelentkezik: „zsidóság=polgár". Megjegyzendő, hogy az egyenlet fordítottja, amely legalább olyan gyakran felbukkan - „polgár=zsidóság" - épp annyira problematikus és sokak által kritizált. A zsidóságot érintő átalakulásnak a bonyolult történeti-demográfiai dinamizmusa, valamint a vallási exogámia száma és kapcsolata a társadalmi rétegződéssel ugyancsak egy összetettebb, nem modernizációs értelmezést segít elő. A témáról bővebben lásd Karády Viktor művét a modernizációs terminológia ellenére, amely nagyon árnyalt elemzéseit átszövi (pl. 1997, különösen 114-299.).

fogalmával is. A zsidó folklór létének ellentmondása a modernizációs sémával - az, hogy a zsidóság olyan kulturális gyakorlatot mutat, amelyet hagyományosan az archaikus, „tradicionális", paraszti, azaz a bevett sémák szerint nem zsidó társadalmi pozíciókkal azonosítanak - árnyalt és szuggesztív, már-már irodalmi formában fejeződik ki a *Szól a kakas már* című híres magyar zsidó népdalról szóló anekdotában. E történet szerint egy rabbi népdalt vásárol egy gojtól. A történetben kettős csavar található. Először is, a magyarországi köztudatban „modern polgári" elemnek tekintett zsidó identitás e tanult képviselője jellegzetesen „premodern" műtárgyat tesz magáévá, kiemelve azt eredeti (paraszti) kontextusából - méghozzá nem folklorizmusként (a modern bútorokkal berendezett, polgári lakás nappalijában elhelyezett Miska-kancsóhoz hasonló, kizárólag esztétikai funkciót betöltő népművészeti tárgyként), hanem a népművészet eredeti, közösségképző funkciójában. Másrészt a műtárgyért való készpénzes fizetésben foglalt - mondjuk így, ismét csak: „polgári" - anyagi viszony (a modernitás egyik jelképe), itt a kultúra „tiszta forrásának" átruházására, azaz *par excellence* új „tradíció" létrehozatalra mutat. A Muzsikás együttes zsidó népdalokat tartalmazó CD-jének borítója a következőképpen beszéli el e történetet:

> Taub Eizik 1780 körül került Nagykállóra melamednek (tantónak) [sic!] a nagykállói rasekol gyermekei mellé, s ott később rabbi lett. A költői lelkű, természetszerető pap a legenda szerint mezei sétája közben hallotta a dalt egy pásztorgyerektől, s egy belső hang ellenállhatatlanul ösztönözte őt annak megtanulására. Megvette hát a dalt két pengőért. Abban a pillanatban, amikor a vásárt megkötötték, a rabbi megtanulta a dalt, a pásztorgyerek meg elfelejtette. Azóta a felvidéki zsidóság magáénak érzi a nótát, és zsoltáros virrasztásai, s egyéb vallásos ünnepei alkalmával mindenütt énekli, mivel annak szövegéből Messiást váró, allegorikus értelmet érez ki. (Muzsikás, 1992, CD-borító)

A Habsburgok közép-európai birodalmának osztrák felére tekintve, Joseph Roth ([1932] 1996: 136) ironikus beszámolót nyújt a századvégi Bécs sokat ünnepelt kulturális összetettségéről a Habsburg Birodalom keleti határvidékéről való Chojnicki gróf rövid monológjában, karikaturisztikus, hiperkonzervatív kritikát fogalmazva meg a monarchia egybeolvadó társadalmi folyamatairól: „Egész Bécs büdös már a demokraták izzadságszagától, én már alig bírom elviselni, ha végigmegyek a Ringen. (...) Bécs polgármestere jámbor házmester. Már a papok is a néppel tartanak, a templomokban csehül prédikálnak. A Burg-Színházban zsidó disznó-

ságokat játszanak, és hetenként lesznek a magyar klozettgyárosokból bárók" (Boldizsár Iván fordítása).[31]

Szinte sugárzik ebből az idézetből a gróf karakterét átható, megrögzötten modernizációs világszemlélet. Chojnicki dühkitörése nem más, mint a városi szociokulturális átalakulás összetett, önellentmondásokkal terhes folyamatainak arisztokratikus-konzervatív elutasítása. Chojnicki alakján keresztül Roth sikerrel reprodukálja a konzervatív modernizációs világlátást, amely dühödt makacssággal szorítja bele a jelen szines forgatagát a modernizációs idővektor adta, szűk értelmezési keretbe. A felháborodott elutasítás tárgya e változás iránya, és ennek összefüggésében azután maga a változás fogalma.

Vessünk még egy pillantást az első világháború előtti Magyarországra. Ezzel remélhetőleg némileg érzékelhetővé válnak a modernizációs modellek elvetésének előnyei. Ifj. Leopold Lajos szociológus 1912-ben egy korabeli magyarországi vonat (önmagában a modernitás egyik kulcsjelképe) három osztályán keresztül vezető, allegorikus sétában foglalt, ironikus életkép segítségével érvel a társadalmi zárak működésének egyetlen gazdasági hierarchiára egyszerűsítése ellen, amely szerinte az osztályviszonyok marxista szemléletének lényege.[32]

> Ha most a marxista vonatkalauz végigmegy, mondjuk, egy magyarországi vonat három osztályán, és jól megnézi az utasokat, aligha a marxizmus mellett szólanak azok a, megengedjük: nyersen empirikus, de azért sok elméletnél beszédesebb adatok, melyeket felgyűjthet. A vonat három osztályában a tehetősség tagolódásainak, a gazdagok, középsorsúak és kisajátítottak marxi elhelyezkedésének kellene megnyilvánulnia. Minthogy a három osztályra a jegyeket élesen emelkedő, progresszív áron adják ki, a logikus elhelyezkedés nyilván az volna, hogy a vagyonosok utazzanak az első osztályon, a középsorsúak a másodikon, a proletárok a harmadikon. (...) Az első osztályon ott ül a latifundiumos főúr, a vagyonos dzsentri, a meggazdagodott tőzsér, az ájtatosságba merült főpap mellett a megyei főügyész, kinek nagy

[31] In Wien stinkt schon der Schweiß der Demokraten, ich kann's auf der Ringstraße nicht mehr aushalten (...) Der Bürgermeister von Wien ist ein frommer Hausmeister. Die Pfaffen gehn schon mit dem Volk, man predigt tschechisch in den Kirchen. Im Burgtheater spielt man jüdische Saustücke, und jede Woche wird ein ungarischer Klosettfabrikant Baron (Roth, 1989 [1932], 132–33).

[32] A leírás számos fő motívuma egyébiránt Móricz Zsigmond *Rokonok* című regényéből származik.

családja és tömérdek adóssága van, a szolgabíró, aki otthon elemi kultúrszükségletekről mond le, hogy első osztályon utazhassék, a képviselő, aki az első osztály költségei miatt alig járhat fel az országházba, hogy kötelességének eleget tegyen, a hétszilvafás kurtanemes, aki a két vasútszakasz költségkülönbözetéből már rég berendezhetett volna egy fürdőszobát, a törvényszéki bíró, aki piruló alázattal környékezi meg egy-egy váltó-meghosszabbításért a kazár uzsorást. De ugyanott látjuk a fukar bérlőt, a vidéki takarékpénztár igazgatóját, a kisvárosi kaszinó elnökét, amint fel-felcsillan szemük egy-egy történelmi tegezésre, amint kényszeredett alázattal helyeselnek vízözön előtti nézeteket, és féltékenyen lesnek egy-egy bemutatkozást. Az *una eademque nobilitas*[33] tompa összetanultsága üli meg az egész kupét, vontatott, majd heves beszélgetés, s csak kevés *causerie*, a ruházatnak, modornak, sportnak, akcentusnak ugyanaz a kötelező egyformasága, mint a szemléletnek és az értékelésnek. S ha átszállunk a második osztályba és a harmadikba, *mutatis mutandis* ugyanezt a képet találjuk. Ezeken az osztályokon nagy számban találkozunk olyan utasokkal is, akiket a felsőbb fülkétől utasainak presztízse tart távol, finomultabb igényű, tehetős, talán beteg emberek, akik szívesen adóznának a nagyobb kényelemért, ha az első vagy második osztály presztízse nem tartaná vissza őket. Nemigen tudnák okát adni, de kétségkívül *nem jól érzik magukat* a felsőbb fülkében. Gyorsvonaton, ahol harmadik osztály nincs, akárhányszor látni a második osztály folyosóján meghúzódó módos parasztokat, akik nyilván *restelnének* az urak közé ülni, s harmadik osztályon utaznak azok a kisgazdák, mesteremberek, kiskereskedők, akiknek vagyona nem egy első osztályos utasét meghaladja. A négereket külön kupéba zárják Amerikában. Az európai paraszttal szemben a presztízs elvégzi ugyanezt. Az a törvényszéki irodaigazgató, akinek esetleg jelentékeny magánvagyona is van, a legnagyobb felháborodást keltené, ha első osztályon utaznék, míg a törvényszéki elnök, ha nyakig úszik is az adósságban, társadalmi megvetésnek tenné ki magát, ha nem utaznék elsőn. (Leopold, [1912] 1987: 260–63; végig eredeti kiemelések.)

Bár elemzésem részben Weberszöveg-értelmezésből indult ki, a kérdés nem csupán filológiai. Weber, Sombart, Spann, Taud rabbi, Roth és

[33] *Una eademque nobilitas* – szó szerint „egy és ugyanazon nemesség" – az a tizenkilencedik századi jogtudósok által használt latin terminus, amellyel a magyar történeti nyelvhasználatban a jogi privilégiumok egyesített rendszerét jelölték, amely nem tükrözte a vagyoni különbségeket a nemesség magasabb és alacsonyabb rétegei között.

Leopold koruk társadalmi tapasztalatának kompetens tudósítói. A német és magyar társadalomtörténeti anyag makacsult rombolni látszik a társadalmi változás egydimenziós, egyirányú fejlődésként történő ábrázolását. Hogyan hagyhatná maga mögött a történeti-összehasonlító elemzés a modernizációs paradigma ingoványát? A továbbiakban néhány szempontot vázolok föl a lehetséges alternatív megközelítésekhez.

A társadalmi mező körülkerítése: feltételes társadalmi kirekesztés és beengedés

Két ellentétes fogalmunk van, s ezek egyike sem nyújt teret a történeti-összehasonlító elemzéshez ebben az ideáltipikus formában. A státusz hiper-nomotetikus fogalom, amely összehasonlító kontextusban: „semmit nem mond - mindenről". A rendi helyzet, e gazdag idiografikus fogalom ezzel szemben ezt közvetíti: „mindent elmond - semmiről".[34] Az összehasonlító-történeti szociológia sajátos helye a két véglet közötti hatalmas fogalmi területen található.

A történeti szociológia mibenlétét érintő viták egy része - mivel bezárkózik az idiografikus / nomotetikus megkülönböztetésben foglalt, mechanikus, *vagy/vagy* felfogáshoz - képtelen körülhatárolni az eljárást, amellyel valamiféle köztes terület megtalálható volna. A szerzője szándéka szerint jóval szűkebb módszertani síkon mozgó érvelésben John Goldthorpe (1991: 212) például éles határvonalat húz a történetírás és a szociológia között. A két tudományszak megkülönböztetését mintegy rávetíti a tizenkilencedik század végi idiografikus / nomotetikus oppozíció valamivel enyhébb változatára, mondván, hogy „az idiografikus-nomotetikus megkülönböztetés még akkor is helyénvaló, ha nem alapelvnek, hanem *hangsúly*nak tekintjük". E szembeállítás azután visszaköszön a Goldthorpe esszéjét követő vita nagy részében (Bryant, 1994; Hart, 1994; Mouzelis, 1994; Mann, 1994; Goldthorpe, 1994), annak ellenére.

Ezzel szemben Joseph M. Bryant (1994: 12) határozottan ragaszkodik ahhoz, hogy a történeti szociológiának a dichotóm megközelítés helyett egy skála két végpontjaként kéne fölfognia a fenti fogalompárt.

[34] E két véglet egyébként egybeesik a századfordulós *Methodenstreit* két kikristályosodott álláspontjának egyik alapdimenziójával (lásd pl. Goodman, 1975; Brown, 1990; Kruse, 1990; Shionoya, 1991).

Ahelyett, hogy mesterségesen elkülönítenénk az egyedit az általánostól, az egyszerit az ismétlődőtől, a konjunkturálist a strukturálttól, e minőségeket lételméleti összekapcsolódásuk, összefüggő immanenciájuk viszonylatában kellene föltárni. Ha az egyik tudományág számára azt a feladatot jelöljük ki, hogy egyedi, soha meg nem ismétlődő téridőrészletek során keresztül értse meg az emberi természetet, miközben a másikat arra utasítjuk, hogy ugyanezt általánosítások és absztrakciók segítségével tegye, ez egyértelműen sérti a társadalmi élet alapvető egységét és érvényteleníti kölcsönviszonyait. A történeti szociológia ezzel szemben tárgyával összhangban összeolvasztja az idiografikus és nomotetikus módozatokat a *kontextuális logikán keresztül, ahol a jelenségek eredetük és egyéb közvetítő struktúrákhoz és folyamatokhoz való belső kapcsolataik feltárása által nyernek magyarázatot és értelmet.* E kontextuális logika egyszerre szociológiai - amennyiben figyelmét a szerepekre, intézményekre és struktúrákra fordítja - és történeti, amennyiben magában foglalja az emberi tevékenységet minden, különféle idősíkokban rendezett és körülményekhez kötött formájában.

A továbbiakban megpróbálunk bemerészkedni e köztes területre. Tudományosabban fogalmazva, néhány előzetes elgondolást fogalmazok meg a társadalmi változás történeti-összehasonlító intézményszociológiai megközelítésének kidolgozásához a társadalmi zár fogalma segítségével. Ennek szemléltetésére vessünk egy pillantást az 1. táblázatra. A bal és jobb oldali oszlopok a két szélsőséges pozíciót - a rendet és a státuszt - tartalmazzák, az idiografikus és nomotetikus szakirodalom logikáját követve.

A rendi logika szerint az egyén pozícióját a hozzárendelés aktusa határozza meg, s ez főként a születés meghatározta csoporthoz tartozáson alapul. A társadalmi zár e típusa történelmileg erősen korlátozott: a társadalmi megkülönböztetés itt olyan merev, testületi rendszert alkot, amelyben a formális elemek vannak túlsúlyban és ezek a korporatív kirekesztés-beolvasztás intenzív informális elemeivel társulnak. E szemlélet világában a társadalmi mező alapjában egyenetlen, s ez az egyenetlenség mind jogilag, mind pedig szociokulturálisan szabályozott. A fő intézmények, a meghatározott szabályok és mindkettő émikus képviselői történelmileg rögzítettek - olyannyira, hogy a társadalmi élet nagy része az ilyen distinkciók körül zajlik.

A státuszlogika mentén az egyén pozíciójának alapja kizárólag a teljesítmény, amit az elemzés a „humántőke" nyílt, tisztességes versenykörülmények közepette elért hozamaként ábrázol. A társadalmi mezőt e megközelítés úgy tekinti, mint ami mentes mind a formális, mind pedig

az informális, jogi és szociokulturális akadályoktól. Ha a zár bármely említett típusa feltűnik, ezt másodlagosnak, átmenetinek és végső soron elhanyagolhatónak - sokkal inkább vacsora utáni csevegés témájának, mint a társadalmi reprodukció meghatározó vonásának tekinti. E véglet a társadalmi struktúra alapvetően - mind jogilag, mind pedig társadalmilag - akadálymentes képzetén alapszik. A státusz fogalma következésképpen rendkívül szintetikus konstrukció, amely sokkal inkább alapul faktorpontokon, mint a émikus reprezentációs rendszereken.

A két szélsőséges ábrázolás tág fogalmi tér kontúrjait rajzolja fel. A változó társadalmi zár „megfelelő történeti-összehasonlító" fogalma e térben - a *feltételes társadalmi kirekesztés* és beengedés terében - foglal helyet. A társadalmi megkülönböztetés, kirekesztés és befogadás konkrét formái az e mezőn belül megvalósuló, kreatív társadalmi folyamatokon keresztül jönnek létre. A brit kapitalizmus kialakulásának történelmi-politikai gazdaságtanából kölcsönözve a metaforát, a társadalmi reprodukció e köztes tere az a terep, ahol a megkülönböztetés új logikái, mint a *társadalmi mező bekerítései* jelennek meg. E fogalmi eszköz lehetővé teszi a meghatározott, születőben levő társadalmi átalakulások, az uralom és a kirekesztés társadalmi rendszereinek létrejöttének elméleti megragadását. Így egyszerre kötődik megközelítésmódunk a társadalmi mező bourdieu-i fogalmához, a klasszikus weberi megközelítéshez és minden nem-reduktív, összehasonlító-történeti kontextus-elemzéshez.

E mezőben az egyén pozíciója az intézményi és az egyéni szint kölcsönös hatásai mentén alakul ki. E terep hatalmas lehetőséget nyújt a társadalmi zár változatos, összetett és együttes stratégiáinak magyarázatára, mind testületi, mind pedig egyéni szinten. A korporatív kirekesztés és befogadás jogi és szociokulturális struktúrái itt valamivel képlékenyebbek, mint a rendi logikában - de még jelen vannak, nem úgy, mint a státusz esetében, ahol teljességgel hiányoznak. A zár formális és informális stratégiáinak különböző kombinációi egyaránt magyarázatot nyerhetnek itt.[35]

[35] Ez helyrehozza a Parkin-Murphy-féle társadalmi zár fogalmának egyik „hiányosságát" - hogy kizárólag a *formális* elemekre összpontosít, és nagymértékben figyelmen kívül hagyja az informalitást -, mint ahogyan Jeff Manza (1992: 286-87) erre rámutatott.

1. táblázat. A *Stand* és a feltételes társadalmi kirekesztés és beengedés túl- és alulhistorizált fogalmai

Túlhistorizált fogalom: rend	**Történeti-összehasonlító fogalom: feltételes társadalmi kirekesztés és beengedés**	Alulhistorizált fogalom: státusz
cél: idiografikus leírás	**cél: összehasonlító történeti elemzés**	cél: nomotetikus mérés
az egyén helyzetének alapja: a hozzárendelés (csoporttagság a születés révén)	**az egyén helyzetének alapja: intézményi és egyéni elrendezések komplex kölcsönös hatásai**	az egyén helyzetének alapja: teljesítmény
merev társadalmi zár; történelmileg rendkívül korlátozott, testületi zár érvényesül	**a társadalmi zár változatos, összetett, együttes szintjei, testületi és egyéni zár éppúgy jelen van**	társadalmilag feltételezetten szélesre nyílt, nincs társadalmi zár, minden zár egyéni (emberi tőke feltételezése)
formális testületi zár: merev	**formális testületi zár: képlékeny**	nincs formális testületi zár
informális testületi zár: intenzív	**informális testületi zár: intenzív**	informális testületi zár: meglazult/nincs
jogilag egyenlőtlenként rögzített (a rend testületi „pozíciójától" függően)	**jogilag részben egyenlőként (pl. az állampolgárság belső aspektusai) részben egyenlőtlenként rögzített (pl. az állampolgárság külső aspektusai, tulajdonvédelem, meritokrácia érvényesítése)**	jogilag alapvetően egyenlőként rögzített (általános állampolgárság és más társadalmi zár hiányának feltételezése)
szociokulturálisan egyenlőtlenként rögzített (presztízs, előjog, hálózatok, tudás)	**szociokulturálisan egyenlőtlenként rögzített (presztízs, előjog, hálózatok, tudás)**	szociokulturálisan alapvetően egyenlőként feltételezett
az intézmények történetileg rögzítettek: – a rendek – hivatásbeli rendek – vallási hovatartozás – etnikai hovatartozás	**az intézmények elvegyülnek a rendi és egyéb alapelvek között, rendi különbségeket és kevésbé rögzített „posztrendi" vonásokat hoznak létre és alkotnak meg újra**	szintetikus fogalom, nincsenek intézményi szabályok, kivéve az „emberi tőke" hozamának individualizmusa
a szabályok történetileg rögzítettek	**a szabályelemek történetileg adottak, a kiválasztás/kombinációk kreatív egyesítésen keresztül valósulnak meg**	faktorpontok alapján alakulnak ki
az émikus reprezentációk rögzítettek; erőteljes eredetmitológiák	**a reprezentációk rugalmasak; részei a kialakuló struktúráknak**	csekély vagy nem létező émikus reprezentáció

A zár néhány aspektusa (pl. a legtöbb modern államban az állampolgárság belső jellegzetességei) elvileg egyenlő viszonyokat rögzít, míg mások egyértelműen megmaradnak egyenlőtlennek, illetve eleve aszimmetrikusan alakulnak ki (pl. az állampolgárság külső aspektusai, a tulajdon védelme, vagy akulturális meritokrácia működtetése a legtöbb mai államban). A történelmi intézmények azonban képlékenyek: változó viszonyaik képesek új elrendezéseket kialakítani. Míg a legtöbb specifikus szabály, melyet e területen alkalmaznak, történelmileg meghatározott, kiválasztásuk és kombinációik kreatív fúzió révén nyilvánulnak meg. Így az émikus reprezentációk, amelyek e folyamatban létrejönnek, részei a megjelenő struktúráknak, és megkülönböztethetők a rendi logikában rögzített émikus eredetmitológiáktól és a státuszkirekesztés - befogadás felszíni elemeit visszaadó, másodlagos jelentőségű csevegéstől is.

E vonatkozásban a társadalmi változás a *feltételes társadalmi kirekesztés és beengedés* területeként jelölt helyszínen, az 1. táblázat középső oszlopában zajlik. A társadalmi egyenlőtlenségek rendszereit vizsgáló összehasonlító-történeti elemzés fő feladata tehát, hogy meghatározza és összevesse az intézményi elrendezéseket, amelyek ezen a tágas „közbülső" területen találhatók.[36]

Fontos leszögezni: e felfogás nem zárja ki a modernizációs átalakulást *per se*. A rendből a státuszba tartó egyszerű elmozdulás bármelyik fent említett, modernizációs forgatókönyve bekövetkezhet, amint azt az 1. táblázat ábrázolja; a modernizációs modell egyszerűen ezen az általánosabb területen belül a lehetséges mozgások egyik meghatározott - szélsőségessége miatt talán viszonylag valószínűtlen, ám lehetséges - határesete. E területet kevésbé korlátozzák a társadalmi változás természetét és irányát érintő mechanikus háttérfeltevések, így lehetővé teszi a nem annyira leegyszerűsített és kevésbé determinisztikus folyamatok létezését.

Óriási társadalomtudományos nyereséggel járna, ha következetesen alkalmaznánk a feltételes kirekesztés-befogadás megközelítésmódját a közép-Európában nemrégiben lezajlott társadalmi változásokra. A kapcsolati „tőke" jól példázza e kérdést. A társadalmi megkülönböztetés hagyományos elemzéseivel szemben több szervezeti és gazdaságszociológiai tanulmány (pl. Böröcz, 1990; Stark, 1990; Böröcz, 1993a; Róna-Tas, 1994; Böröcz-Róna-Tas, 1995; Sik, 1994; Czakó-Sik, 1995) úgy találta, illetve közvetett bizonyíték alapján azt föltételezte, hogy a kapcsolati tőke, s kiváltképp az informális hálózati kapcsolatok kulcsszerepet játszanak

[36] Ez fenntartaná a zárelméletek Manza-féle (1992: 287-88) másik kritikáját, azt, hogy képtelenek megkülönböztetni a leírást az ok-okozati magyarázatoktól.

a társadalmi változás strukturalizálásában, amely az államszocializmus összeomlása után zajlott.

Magyarországon az átalakulásnak ez a jellegzetessége olyan erőteljes, hogy széles körben, kiváló üzletemberek által tárgyalt gyakorlati kérdéssé vált nemcsak a magán-, hanem a napi sajtóban is. Vizsgáljuk meg az alábbi példát az üzleti elit és a politikai pártok közötti kapcsolatok keretrendszerében (amely részlet egy interjúból az egyik magyarországi politikai párt gazdasági igazgatójával - egy saját jogon nagyon sikeres marketing-vezérigazgatóval -, amely Magyarország legnagyobb példányszámú napilapjának címoldalán jelent meg):

> Sokszor és sokan felvetették: milyen előnyökkel járhat egy párt gazdálkodásának irányítása. Nekünk azonban, akik komolyan vesszük a bizniszt, nevetségesek ezek a találgatások. (...) Az előnyöket nem abban kell keresni, hogy az ember egy-egy megbízatással keres néhány milliót. A politikához közeli funkció jelentősége teljesen más: legnagyobb nyereségünk az a kapcsolatrendszer, amelyet hosszú évek alatt szerezhetünk meg, és amely a pénznél előnyösebben kamatoztatható. Nagy hibát követ el az, aki pillanatnyi, esetleg csak remélt haszonért feláldozza az összeköttetéseit. (*Népszabadság*, 1994: 1, 9)

Az 1990-es évek elején a prominens magyar üzletember/politikus ezt még egyértelműbben fogalmazza meg: amikor egy politikai kampány finanszírozásáról van szó, nem az számít, hogy mennyi van a politikai párt bankszámláján, hanem hogy milyen vastag a telefonkönyvük (Juhász, 1995).

A modernizációs gondolkodásmódban a kapcsolati tőke túlsúlya csak egyetlen dolog, a „visszamaradottság", valamiféle, egy evolúciós létrán elfoglalt, siralmasan alacsony pozíció jele lehet - vagy, ahogy a lengyel szociológus, Piotr Sztompka (1993; 1996) orientalista szóhasználata jelzi - egyenesen valamiféle „civilizációs inkompetencia" jele. Ez különösen így van, ha a közkeletű modernizációs kritika felfedezi a formai hasonlóságot ezen késő- és poszt-államszocialista jelenségek és a kapcsolati tőkén alapuló siker néhány kiemelkedő, államszocializmus előtti példája között. Vizsgáljuk meg például a következő leírást arról, hogy Aczél György, a mintegy harminc évig vezető Kádár-kori kulturális politikus hogyan nyert bebocsáttatást a fontos értelmiségi körökbe az 1930-as évek közepén:

> Aczélt kezdő és törekvő szavalóművészként tartották számon, aki a társaság költőtagjaitól sok verset ismert, a társaság írótagjaitól sok

> könyvet olvasott. Aczél legendás és egyelőre hozzáférhetetlen dedikációgyűjteményének első darabjai ezekből az évekből, a legkorábbiak tizenhét-tizennyolc éves korából származnak, kultúrpolitikai hatalmának kezdete előtt két évtizeddel íródtak. A jelentős kapcsolatrendszer természetesen nem azt jelenti, hogy Aczélnak jelentős hatása, szerepe vagy tekintélye lett volna ebben az értelmiségi közegben. Sokan és szívesen szóba álltak vele, de ettől még az ő szavának nem volt jelentős súlya. Nem is lehetett, nem állt mögötte jelentős pálya, jelentős produktum, nem származtak tőle jelentős gondolatok. Belül volt egy szolidaritási körön, a Horthy-korszak rendjét tagadó, az ellen gondolkodó és attól szorongatott baloldali intelligencia szolidaritási körén. Ez a szolidaritási kör egy meglehetősen heterogén, de nyitott, intenzív társasági életet élő értelmiséget fogott össze, amelynek a nevesebb személyiségei sem voltak megközelíthetetlenek. Különösen nem azzal a kommunikációs kezdeményezőkészséggel, ami Aczélt egész életében jellemezte. *Aczél nem a tanulmányok, nem a produktumok, hanem a kapcsolatok útján jut el az értelmiségi létbe.* (Révész, 1996: 98; utólagos kiemelésekkel.)

Nem okoz tehát különösebb meglepetést, ha azt látjuk, hogy a magyarországi kultúrpolitika irányításával töltött hivatali ideje alatt Aczél szenvedélyes és ragyogóan sikeres művelője volt a személyes meggyőző technikák egész sorának, hogy közvetlen társadalmi kapcsolatokon keresztül tagnak választatta, elcsábította, lefegyverezte, maga (és pártja) mellé állította, vagy más eszközzel rávette az együttműködésre a magyarországi értelmiségi elit szinte egészét (lásd még Szabolcsi, 1997; Vámos, 1997). Magyarország e kulturális pápájának hivatali ideje alatt kapott könyvgyűjteménye, amelyet védencei, a különböző szerzők láttak el neki címzett, kézzel írt, rajongó ajánlásokkal, ma hagyatékának legszenzációsabb részét alkotja. A gyűjtemény fölött egész kurátorcsoport őrködik, hogy védje a még élő dedikálókat. Nemrégiben a kurátori testület egyik illusztris tagja a következőket írta minderről:

> [E]nnek az írásnak a szerzője Aczél hagyatéka szerint tagja annak a kuratóriumnak, amelynek feladata a levéltári hagyaték nyilvánosságra hozatalának folyamatos engedélyezése. Ebben Aczél végakaratához tartjuk magunkat: „Semmi olyat nem szabad közzétennünk, amely még élő személyeknek, akár barátnak, akár ellenségnek valamilyen módon árthatna." Mindannyian úgy gondoljuk, hogy a történelemírásnak is és a jelenkornak is az az érdeke, hogy ez az irattári anyag minél előbb

> hozzáférhető legyen a kutatás számára, és reméljük, hogy nemcsak a szereplők elhalálozása, hanem a viszonyok megbékélése is segít abban, hogy a „semmit sem ártani" végakarat ne kerüljön szembe a nyilvánosság igényével. (Vámos, 1997: 26)

Amikor olyan társadalomtudományos felismerésekkel találják szemben magukat, mint a formális és informális hálózati tőke szerepe (Czakó-Sik, 1987; Szalai, 1990; Böröcz-Southworth, 1995; Böröcz, 1993b) vagy a „gyenge és erős kötések" (Angelusz-Tardos, 1991) nyilvánvaló fontossága az államszocializmus alatti pénzkereseti előnyszerzésben, a modernizációs megközelítés hívei arra érzik késztetve magukat, hogy bizonygassák, az államszocializmus voltaképpen premodern forma, megkövesedett régészeti lelet volt, amely képtelen volt túllendülni saját tradicionalizmusán. Ezért voltak az informális kapcsolatok, úgymond, oly fontos összetevői az államszocialista társadalmi struktúrának. Az államszocializmust - az emberi történelem talán leggrandiózusabb ipari-modernista projektjét - úgy ábrázolják tehát, mintha a múlt valamiféle kövülete lett volna, amely soha nem „érte el" a státusz-szervezte, magasabb szerveződési szintet. E magyarázat egy változásra képtelen társadalom képét mutatná, az „elmaradott Kelet-Európa" öreg és fáradt arcát, amely mintegy alkatilag képtelen a „fejlődésre" (lásd pl. Câmpeanu, 1980; 1990; Słomczyński-Shabad, 1996). Magyarországon e gondolkodás mód egyik válfaja tárgyilagosan elismeri a hálózatjelenség fontosságát és nagyívű, arisztokratikus megvetéssel rögvest a paraszti múlthoz köti: „A paraszti élet (...) itt van köztünk. (...) [Ő]si állapotukból csak a bolsevik erőszaktól kilökött kelet-európai társadalmak még mindig parasztiak. A tőzsdéző juppik itt épp úgy csak az ismerőseiknek hisznek - nem az újságnak, nem az Internetnek -, mint a részesarató vagy zsellér dédapjuk." (Tamás, 1997: 38)

E logika komoly problémákba üzközik, ha azzal próbálkozunk, hogy a magyar társadalmat megpróbáljuk akár közép- és nyugat-Európa, akár pedig észak-Amerika társadalmaival összevetni. A munkáltatói és vállalatvezetői eljárások, a migráció és tágabban, a gazdasági tevékenység[37] bőséges szakirodalma egybehangzóan azt állítja, kitörölhetetlen, nyilvánvaló módon ott is mindenhol jelen van és kulcsszerepet tölt be az informáliskapcsolati logika. Csak ennek figyelembe vételével érthető, hogyan létezhet a modern tőkés (azaz profitelvű) társadalmakban a szo-

[37] Lásd pl. Smelser és Swedberg (1994) és Portes (1995) tanulmányait.

lidaritás és az érdekegyeztetés, amelyek például a „társadalmi tőkében" (elméleti összefoglalásokért lásd pl. Bourdieu 1986; Portes és Sensenbrenner 1993) nyernek kifejezést - hogy a korporatív eliteket (pl. Useem 1980) vagy a politikai patrónus-kliensi rendszert (pl. Blok 1969) ne is említsük. A „nyugati" társadalmak társadalmihálózat-elemzése kiterjedt és elismert szakterület, s azt jelzi, hogy a kapcsolati logika puszta léte aligha tekinthető valamiféle furcsa, az Európa keleti karéján létező társadalmakat jellemző „keleti" vagy „paraszti" egzotikumnak. Sokkal inkább a társadalmi élet általános rendezőelvének tűnik - még a modernitás „legfejlettebb" formáiban is.

A modernizációs szemléletet zárójelbe téve a társadalmi változás olyan képét alakíthatjuk ki, amely központi helyen elemzi a közép-európai társadalmakban tapasztalható társadalmi zár jelenségét. Ez többdimenziós, aluldeterminált és nagyon árnyalt folyamat, amely kapcsolati úton és normatívan szervezett mintázatok sokaságát képes előállítani. Minden változat meghatározott intézményi logikát fejez ki, s ezek a társadalmi mezőben a zártípusok változatos sokaságát alkotják, beleértve a hajdani szovjet „tömb" társadalmait is. E nézőpontból a kapcsolati és a normatív elemek bonyolult kölcsönhatása válik láthatóvá, s így némileg meglepő, adott esetben látszólag önellentmondó, mégoly valószínűtlen, korábban teljesen „lehetetlennek" vélt társadalmi következmények is megfigyelhetők. Mindez a következő logikus kérdést veti föl: lehetséges-e, hogy megtaláljuk a történelmiség mozzanatát a társadalmi intézményekben?

Az intézmények mint a történelem nyersanyaga

A társadalmi átalakulás történeti-összehasonlító, „köztesterület"-elmélete a társadalmi intézményeket állítja figyelme középpontjába. Ehhez el kell, hogy vessünk minden a priori feltevést a piaci logika elsődlegességéről. Mindez megköveteli, hogy valamilyen módon meghatározzuk, mit értünk az „intézmény" nem közgazdaságtani, hanem tisztán társadalmi intézményén. Durkheim nyelvezetében ehhez egyszerre kell figyelembe vennünk a kontraktuális és szerződési formába nem foglalt társadalmi működésmódokat (Durkheim, [1890-1900] 1992). Marcel Mauss ([1925] 1990: 20) költői megfogalmazása szuggesztív durkheimi kiindulási pontot kínál. Szerinte az egyén és a társadalmi intézmények dialektikus módon egymást határozzák meg. Ez jól megfigyelhető például az önkéntes és kötelező ajándékcserék nem piaci logikájú gazdasági intézményeiben,

melyek „keveredést (...) mutatnak. A lelkek össze vannak gabalyodva a tárgyakkal; a tárgyak pedig a lelkekkel. Életek keverednek össze, és az így keletkező elegyben emberek és tárgyak mindegyike mintegy kilép saját szférájából és elkeveredik egymással. Pontosan ez a szerződés és a csere lényege."

Nagyon hasonló fogalmat dolgozott ki Polányi Károly ([1957] 1992: 29) a gazdaság formális fogalmát újraértelmező „A gazdaság mint intézményesített folyamat" című tanulmányában.[38] Polányi szubsztantív intézményfogalma kétszeresen is megalapozott, hiszen számára „az ember megélhetésének a természettől és embertársaitól való függéséből származik" (uo.), és úgy tekinti az intézményeket, mint azok relatíve stabil mintázatait, amelyek beágyazzák a gazdaság formális fogalmát.

A gazdaság szubsztantív fogalma a neoklasszikus logikai pozitivizmus egyén-központú redukcionizmusának ellenszereként jött létre. Amennyiben a társadalmat nem hiperracionális egyének formális-szerződéses egységének tekintjük, akkor Polányi révén eljuthatunk az intézmények kétlépcsős, társadalomtörténetileg helytálló, elméleti meghatározásához. Eszerint az *intézmények* olyan jelenségek, amelyek *Geist*tel, *belső konzisztenciával rendelkező entitások,* amelyek nem egyszerűsíthetők le alkotórészeik belső konzisztenciáinak összegére. Karen Fields (1996) szerint *az intézmények lélekkel rendelkező társadalmi formák.* Fields a lélek durkheimi fogalmát úgy dolgozta át, mint Descartes „véges szubsztanciája" (199.): az „igazi" (200.) - és hozzátesszük, hogy kollektív, testetlen - társadalmiság.[39] Fields a „lelket" nem az intézmények jellemzőjeként határozza meg: az Polányi jelen rekonstrukciójából következik. E fogalom az „egyént" és a „társadalmat" is tartalmazza mint intézményeket, de a közbenső szint gazdag variációit, valamint az összehasonlító társadalomelméletben vizsgálandó társadalom feletti formációt lehetővé teszi.

A társadalmi és történelmi jelleg elválaszthatatlanul egymásba fonódik ebben a *lélek*ben. Polányi ragaszkodása a társadalmi intézmények logikai előbbvalóságához a gazdasági intézményekhez képest (ez szolgáltatta az alapot ahhoz, hogy Enzo Mingione (1991) például azt vesse Polányi szemére, hogy érzékenysége posztmarxista jellegzetességeket mutat)

[38] Lásd még Block-Somers 1984; Somers 1990.

[39] Lenyűgöző nyomon követni, ahogy Fields ezt teszi nyilvánvalóan mindennemű referencia nélkül a „Geist" német tradíciójára (mint pl. a „Geisteswissenschaften" vagy humán tudományok nevében stb.).

lényegében olyan érvelés, amely egyidejűleg hangsúlyozza a gazdaság alapjául szolgáló társadalmi és történelmi komponenst. Polányi gondolatébresztő munkája úgy is olvasható, mint alapos és szenvedélyes (bár hivatkozás nélküli) továbbvitele Gustav Schmoller ([1884] 1931: 77) *The Mercantile System and Its Historical Significance* című tanulmányában foglalt metaelméleti megállapításának:

> [A]zon tény ellenére, hogy a munka, a termelés, a kereskedelem és a fogyasztás tevékenységeit az egyén és a család fejti ki, a nagyobb társadalmi testületek azok, amelyek közös hozzáállásuk, szellemi és gyakorlati cselekedeteik révén létrehozzák a társadalom teljes gazdasági rendszerét mind a belül lévők, mind pedig a kívülállók vonatkozásában, s általában minden kor gazdaságpolitikája és különösen a kereskedelempolitikája ettől függ.

Polányi ([1957] 1992: 34) felfogása jól rímel Schmoller elgondolására:

> A gazdasági folyamat intézményesítése egységet és stabilitást ad e folyamatnak; meghatározott társadalmi funkcióval bíró, önálló struktúrát teremt, megváltoztatja a gazdasági folyamat helyét a társadalomban, s ezzel jelentőséget ad a gazdaság történetének; az értékek, motívumok és a gazdaságpolitika köré összpontosítja az érdeklődést. Egység és stabilitás, struktúra és funkció, történelem és gazdaságpolitika bontják ki operacionálisan azon állításunk tartalmát, hogy az emberi gazdaság intézményesített folyamat.

E nézőpontból Andrew Walder (1996) felvetése, miszerint Polányi volna „a probléma", amely megakadályozza az államszocializmus utáni „tranzitológia" szakirodalmát, hogy képes legyen a változás lényegét megragadni, tartalmaz egy fontos meglátást, ám pontatlanul fogalmaz: érvelésem szerint nem Polányi, hanem Polányi ahistorikus és gazdaságiredukcionista értelmezése futtatja zátonyra a „piaci átmenet vitáját".

„[A] konkrét személyes kapcsolatok és az ilyen kapcsolatok struktúrái (vagy »hálózatai«)" (Granovetter, [1985] 1990: 60) - ez a mai észak-amerikai szociológiában a beágyazottság fogalma elfogadott olvasatának jelentése. Ezek nyilvánvalóan jelentős szempontok, de csupán a töredékét adják azoknak a szabályoknak, amelyek általában az intézmények bonyolult működését szabályozzák. Polányi intézménybeágyazottság-fogalmának Granovetter-féle olvasata, amely kizárólag a konkrét társadalmi hálózatok-

ra koncentrál, meglepő mértékben redukálja az eredeti, gazdag jelentést, méghozzá három szinekdochés-leszűkítő lépés alkalmazásával.[40]

Először is figyelemen kívül hagyja Polányi érvelésének *történeti* tartalmát - azaz a beágyazottság társadalomtörténeti fogalmát történetietlen képzettel helyettesíti. Az intézmények eredeti, Polányi-féle fogalmának történeti mivolta helyrehozhatatlanul sérül a beágyazottság fogalmának „konkrét társadalmi hálózatok" értelmezésében. Még jelentősebb azonban e művelet metaelméleti összefüggése. Granovetter eredeti terminológiáját parafrazeálva a társadalmi hálózatok fogalma - amikor arra szolgál, hogy megmagyarázza a gazdasági tevékenység beágyazottságát - egyértelműen „alulhistorizált", s ebbéli minőségében alkalmatlan arra, hogy megfeleljen az összehasonlító-történeti elemzés által támasztott igényeknek.

Másodszor, Granovetter azzal, hogy a „társadalmiság" tartalmát a konkrét *hálózatok*ra szűkíti, kizárja az ideológiák gazdag és összetett rendszerének, a kulturális és politikai formáknak, vagy a folyamat érzelmi és/vagy esztétikai aspektusainak bármilyen elemzési lehetőségét. Granovetter elemzésével kapcsolatban Bernard Barber (1995: 406) jegyzi meg, hogy „semmi jelét nem mutatja annak, hogy tudatában volna a nagyobb társadalmi rendszerek jelentőségének, amelyekben valamennyi gazdaság elhelyezkedik". A „konkrét társadalmi hálózatok" nem adnak tehát választ arra a kérdésre, hogy az intézmények elrendezése hogyan változik: Mivel ezek részhalmazai az intézmények átfogó fogalmának, a társadalmi hálózatok nem tudnák önmagukban megmagyarázni a magasabb szintű fogalom átalakulásait.

Harmadszor, feltűnően hiányzik a szinekdoché-olvasatból Polányi *gazdasági integrációs formáinak* „mozaik"-tipológiája - vagyis az a történelmi-antropológiai okfejtés, amely szerint alapvetően azonos alkotórészek bonyolult történeti újrarendezései történelmi variációk egész sorát képesek megteremteni. A redisztribúció, a reciprocitás és a csere alapvető intézményi formák, s ezek kombinációi alkotják a gazdasági tevékenység történelmileg specifikus társadalmi intézményeit. Granovetter és követőinek hallgatása a reciprocitásról, legyen az akár pozitív, akár negatív (ld. pl. Lacourse, 1987), az intézményi közgazdaságtan által befolyásolt legújabb gazdaságszociológiában - amely a redisztribúció *kontra* „piac"

[40] A szinekdoché az ábrázolás azon fajtája, ahol a rész helyettesíti az egészet, egy olyan technika, melyet gyakran alkalmaznak, különösen a modernitás folyamán, hogy csökkentsék a komplexitást. A legkézenfekvőbb példa erre az a gyakorlat, amikor az Európai Unióra - mely durván a kontinens felének területét és lakosságát tartalmazza - „Európaként" utalnak.

túlegyszerűsített fogalmi rendszerébe zárja az elemzést - azt jelzi, hogy sok tanulnivaló maradt Polányi analíziséből még ezen a konkrét szinten is.[41]

A gazdaságszociológia e leszűkítő szakirodalma így kizárólag a társadalmi hálózatok konkrét elrendezéseire összpontosít. Így magában hordozza annak kockázatát, hogy az idiografikus leírási mód szélsőségesen ahistorikus és aszociális verzióját hozza létre, amely nem függ össze az elméleti vonatkozásokkal. A társadalmi változás megértése megköveteli az intézmények változásának megfejtését, ahogy Polányi eredeti gazdaságfogalma is az intézmények *processzuális* jellegét hangsúlyozta. Az intézmények újraértelmezett történeti-összehasonlító fogalmának tehát a változásra kellene összpontosítania úgy, hogy a társadalmi átalakulásokban az intézmények kettős szerepét helyezi előtérbe. Ezt például úgy lehetne elérni, hogy újraolvassuk Polányi eredeti okfejtését a társadalmi intézményről mint formáról és szubsztanciáról. A gazdaság társadalomtörténeti intézményei a gazdasági tevékenység adott korban érvényes formái - s egyben szubsztanciák is, amelyekből az új formák létrejönnek. *Az intézmények a társadalmi gyakorlat múltból öröklött formái, amelyek nyersanyagként szolgálnak az új formák létrejöttéhez.* A társadalmi változás folyamata magában hordozza az intézményi kreativitást. Csak így képesek az intézmények társadalmi részecskeként, saját interpretív egységgel és konzisztenciával működni.

E ponton kanyarodik el összehasonlító-történeti megközelítésem a széles körben elfogadott szociológiai pozitivizmustól. E szakítást úgy lehetne szemléltetni, hogy szembeállítjuk az intézmények itt vázolt történeti-összehasonlító fogalmát Arthur Stinchcombe (1968: 103) felfogásával, melyet több, mint egy generációval ezelőtt fogalmazott meg a „historizáló magyarázatról". Ezen azt érti, hogy „egy adott *okozat*, amelyet az előző időszakbeli okok hoztak létre, *ugyanannak az okozatnak az okává válik* az azt követő időszakokban" (eredeti kiemelés). Ezt nevezi Stinchcombe „intézményes önreplikációnak" (uo. 108-17). Különösen sokatmondó a „historizáló magyarázat" ahistorikus ábrázolásával kapcsolatban, hogy a történelmi magyarázat kizárólag az állandóság (Stinchcombe terminológiájában: az önreplikáció) magyarázására vonatkoztatható. Hogy Stinchcombe saját, egyénre orientált példáját alkalmazzuk, e történelemfogalom csak a következő mintázatú ok-okozati magyarázatokban használatos: „ha valaki házas t_1-ben, akkor házas lesz t_2-ben is" (uo.).

[41] Polányi mozaik-tipológiájának kihagyása a gazdaságszociológia ezen ágából egy fontos lehetséges utat zár el, amely elérhetővé válhatna az intézményi analízis és a játékelmélet bizonyos területei között, nem is szólva Simmelről.

Csakhogy bármely, a társadalmat hivatásszerűen szemlélő megfigyelő könnyen belátja, hogy nemcsak elképzelhető, de még történeti-okságí szempontból is elfogadható volna az az empirikus várakozás, mely szerint, „ha valaki házas t_1-ben, akkor elvált (halott, megözvegyült, bebörtönzött, elmebeteg stb.) lesz t_2-ben". Stinchcombe maga oldja fel hallgatólagosan az önreplikáció kizárólagosságára vonatkozó feltevését, amikor az „elmúlást" a „túlélés" lehetséges alternatívájaként veszi figyelembe, s így ugyancsak a történelmi elemzés elfogadható explanandumának tekinti. A háttérfeltevések e részleges feloldása ugyanakkor soha nem fogalmazódik meg explicit elmélet formájában, és nem következik a Stinchcombe elemzésében használt, „historizáló magyarázat" definíciójából sem. Ha elengedjük azt a történelmietlen háttérföltevést, hogy az állandóság explanandum egyetlen megengedett típusa, hatalmas elemzési lehetőséghez jutunk az intézményes változás összehasonlító-történeti megértésében.

Konklúzió

E tanulmány filológiai szempontok, illetve a német és a magyar társadalomtörténet egyes jellegzetességei bemutatásával azt volt hivatva demonstrálni, miért van az, hogy a modernizációs elméletek áramvonalas fogalmai, melyek a társadalmi rétegződésre vonatkozó kutatások alapjául szolgálnak, jórészt képtelenek elméletileg méltányolható módon értelmezni valóságot. Kritikai elemzésnek vetettem alá mind a rétegződéskutatás konvencionális válfajait, mind pedig a gazdaságszociológia azon ágát, amely az intézményi közgazdaságtan formalista hagyományát követi. Kritikám lényege az volt, hogy e megközelítésmódok inadekvát módon ábrázolják az egyenlőtlenség összetett társadalmi formáit, különösen azokat, amelyek a társaskapcsolati kirekesztés – beengedés mechanizmusaival függnek össze. Ehelyett azt próbáltam végiggondolni, mi történne, ha a történeti-összehasonlító szociológia sem az idiografikus, sem pedig a nomotetikus végletet nem vallaná magáénak. Ehelyett a történeti-szociológiát valahol a két véglet közötti, „átmeneti" területen helyeztem el, és ebben Parkin (1974) társadalmizár-fogalmának történeti-összehasonlító olvasatára támaszkodtam. Úgy vélem, mindez lehetőséget kínál a társadalomszerkezeti és intézményi változások iránt érdeklődő elemzőknek, hogy végre túllépjenek a modernizációs feltevések korlátain, s közelebb kerüljenek a társadalmi átalakulások teleológiai előfeltevésektől mentes módozatainak kialakításához. E korrekció különösen releváns volna a Közép-Európát (és más, nem globálisminta-adó társadalmi változással jel-

lemzett régiókat) érintő jelenlegi kutatások tekintetében, valamint korunk centrumkapitalizmusa esszencialista ábrázolásának meghaladásához.

1997

Irodalom

Abel, Thomas - William C. Cockerham 1993. „Lifestyle or *Lebensführung*" Critical Remarks on the Mistranslation of Weber's »Class, Status, Party«." *The Sociological Quarterly* 34: 3: 551-56.

Angelusz, Róbert - Tardos Róbert 1991. „A »gyenge kötések« ereje és gyengesége." 74-90. In *Hálózatok, stílusok, struktúrák.* Budapest: ELTE Szociológiai Intézet és Magyar Közvéleménykutató Intézet.

Arnason, Johann P. 1988. „Paths to Modernity: The Peculiarities of Japanese Feudalism." 235-63. In *The Japanese Trajectory: Modernization and Beyond,* szerk. Gavan McCormack és Yoshio Sugimoto. Cambridge: Cambridge University Press.

Aron, Raymond [1936] 1957. *German Sociology,* fordította Mary és Thomas Bottomore. Glencoe, Ill.: Free Press.

Back, Harry - Horst Ciruillies - Günter Marquard 1967. *POLEC - Dictionary of Politics and Economics - Dictionnaire de politique et d'**économie** - Lexikon für Politik und Wirtschaft.* 2., verbesserte und erweiterte Auflage. Berlin: Walter de Gruyter & Co.

Barber, Bernard 1995. „All Economies Are »Embedded«: The Career of a Concept and Beyond." *Social Research* 62: 2 (Summer): 387-413.

Beck, Ulrich [1983] 1987. „Beyond Status and Class: Will There Be an Individualized Class Society?" 340-55. In *Modern German Sociology,* szerk. Volker Meja, Dieter Misgeld és Nico Stehr. New York: Columbia University Press.

Benkő, Loránd - Kubínyi László - Papp László (szerk.) 1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* Harmadik kötet. *Ö-Zs.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

Berdahl, Thomas 1988. *The Politics of the Prussian Nobility. The Development of a Conservative Ideology, 1770-1848.* Princeton, N.J.: Princeton University Press.

Bhabha, Homi 1990. „The Third Space." 207-21. In *Identity: Community, Culture, Difference,* szerk. Jonathan Rutherford. London: Lawrence and Wishart.

Block, Fred - Margaret R. Somers 1984. „Beyond the Economistic Fallacy: The Holistic Social Science of Karl Polanyi." 47-84. In *Vision and Method in Historical Sociology* szerk. Theda Skocpol. Cambridge, MA: Cambridge University Press.

Blok, Anton 1969. „Variations in Patronage." *Sociologische Gids* 16: 6 (November-December): 365-78.

Böröcz, József 1990. „A kádárizmustól a parlagi kapitalizmusig: a fejlett informalizmus építésének időszerű kérdései." *Mozgó Világ* 8: 61-7.

— 1993a. „Simulating the Great Transformation: Property Change under Prolonged Informality in Hungary." *Archives européennes de sociologie / Europäisches Archiv für Soziologie / European Journal of Sociology* 34: 1 (May): 81-107.

— 1993b. „Kapcsolataink rétegei. Könyvismertetés-esszé Angelusz Róbert és Tardos Róbert *Hálózatok, stílusok, struktúrák* című könyve kapcsán". *BUKSZ - Budapesti Könyvszemle,* tél: 444-49.

— 1997. „Social Change with Sticky Features: A Central European Critique of Modernizationism." *Innovation.* Megjelenés alatt.
Böröcz, József - Róna-Tas, Ákos 1995. „Small Leap Forward: Emergence of Economic Elites." *Theory and Society* 24: 751-81.
— 1996. „Musical Chairs: Time and the Reproduction of Managerial Elites in a Four-Country Central European Comparison." Az Europisták 10. Nemzetközi Konferenciáján, „A posztkommunizmus társadalmi következményei" szekcióban elhangzott tanulmány, Chicago, 1996. március 15.
Böröcz, József - Caleb Southworth 1995. „Kapcsolatok és jövedelem: Magyarország, 1986-87." *Szociológiai Szemle* 2: 25-48.
— 1996. „Decomposing the Intellectuals' Class Power: Conversion of Cultural Capital to Income, Hungary, 1986." *Social Forces* 74: 3 (March): 797-821.
Bourdieu, Pierre 1985. „The Market of Symbolic Goods." *Poetics* 14: 13-44.
— 1986. „The Forms of Capital." 241-60. In *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education,* szerk. John G. Richardson. New York: Greenwood Press.
— 1991. „Fourth Lecture. Universal Corporatism: The Role of Intellectuals in the Modern World." *Poetics Today* 12: 4 (Winter): 655-69.
Brown, David K. 1990. „Interpretive Historical Sociology: Discordances of Weber, Dilthey and Others." *Journal of Historical Sociology* 3: 2 (June): 166-91.
Bryant, Joseph M. 1994. „Evidence and explanation in history and sociology: critical reflections on Goldthorpe's critique of historical sociology." *British Journal of Sociology* 45: 1 (March): 3-19.
Câmpeanu, Pavel (pszeudoním: Felipe García Casals) 1980. *The Syncretic Society,* fordította Guy Daniels. White Plains, N.Y.: M.E. Sharpe.
— 1990. *Exit: Toward Post-Stalinism,* fordította Michael Vale. Armonk-London: M.E. Sharpe, Inc.
Cox, Oliver C. 1945. „Estates, Social Classes, and Political Classes." *American Sociological Review* 10: 464-69.
Czakó, Ágnes - Sik, Endre 1987. „Managers' Reciprocal Transactions." 141-71. In Lengyel György (szerk.) *Education, Mobility and Network of Leaders in a Planned Economy.* Budapest: Karl Marx University of Economic Sciences, Department of Sociology.
— 1995. „A hálózati tőke szerepe Magyarországon a rendszerváltás előtt és után." *2000,* március, 3-12.
Dahrendorf, Ralf [1957] 1959. *Class and Class Conflict in Industrial Society.* Stanford: Stanford University Press.
Deák, István 1990. *Beyond Nationalism: A Social and Political History of the Habsburg Officer Corps, 1848-1918.* New York: Oxford University Press.
Dipper, Christof 1996. „Übergangsgesellschaft. Die ländliche Sozialordnung in Mitteleuropa um 1800." *Zeitschrift für historische Forschung* 23: 1: 57-87.
Durkheim, Emil [1890-1900] 1992. *Professional Ethics and Civic Morals.* London: Routlege and Kegan Paul.
Eisenstadt, Schmuel N. 1974. „Studies of Modernization and Sociological Theory." *History and Theory* 13: 3: 225-52.
— 1995. „Japan und die Vielfalt kultureller Programme der Moderne." *PROKLA 101. Zeitschrift für kritische Sozialwissenschaft. Kapitalistische Kulturen* 25: 4 (Dezember): 503-20.
Fields, Karen E. 1996. „Durkheim and the Idea of Soul." *Theory and Society* 25: 193-203.
Gall, Lothar 1989. *Bürgertum in Deutschland.* Berlin: Siedler.

— 1995. „Vom Stand zur Klasse? Zu Entstehung und Struktur der modernen Gesellschaft." *Historische Zeitschrift* 261: 1 (August): 1–21.
Goldthorpe, John H. 1991. „The uses of history in sociology: reflections on some recent tendencies." *British Journal of Sociology* 42: 2 (June): 211–30.
— 1994. „The uses of history in sociology: a reply." *British Journal of Sociology* 45: 1 (March): 55–77.
Goodman, Mark Joseph 1975. „Type Methodology and Type Myth: Some Antecedents of Max Weber's Approach." *Sociological Inquiry* 45: 1: 45–58.
Granovetter, Mark 1979. „The Idea of »Advancement« in Theories of Evolution and Development." *American Journal of Sociology* 85: 3: 489–515.
— [1985] 1990. „Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness." 53–81. In *The Sociology of Economic Life* szerk. Mark Granovetter és Richard Swedberg. Boulder: Westview Press.
Hajnal, István 1942. „Az osztálytársadalom." 165–200. In *Magyar művelődéstörténet,* Domanovszky Sándor et al. (szerk.). Budapest: Magyar Történelmi Társulat.
Halmos, Károly 1991. „Polgár-Polgárosodás-Civilizáció-Kultúra. A társadalomtörténet alapvető kategóriáiról a XIX–XX. századi lexikon- és szótárirodalom tükrében." *Századvég. Polgárosodás Magyarországon* (különszám) 2–3: 131–66.
Hart, Nicky 1994. „John Goldthorpe and the relics of sociology." *British Journal of Sociology* 45: 1 (March): 21– 30.
Hoppenstedt 1997. *Große und mittelstündliche Unternehmen in Österreich. Ausgabe 1997.* Wien: Hoppenstedt.
Jary, David – Julia Jary 1991. *The Harper Collins Dictionary of Sociology.* Sorozatszerk. Eugene Ehrlich. New York: Harper-Perennial.
Johnson, Chalmers 1982. *MITI and the Japanese Miracle.* Stanford: Stanford University Press.
Joppke, Christian 1986. „The Cultural Dimensions of Class Formation and Class Struggle: On the Social Theory of Pierre Bourdieu." *Berkeley Journal of Sociology* 31: 53–78.
Juhász, Gábor 1995. „Hitelvilág, párstádium." *Heti Világgazdaság.* február 11.
Karády, Viktor 1997. *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás. Tanulmányok.* Budapest: Cserépfalvi.
Katz, Claudio J. 1993. „Karl Marx on the Transition from Feudalism to Capitalism." *Theory and Society* 22: 363– 89.
Kocka, Jürgen 1993. „The European Pattern and the German Case." 3–39. In *Bourgeois Society in Nineteenth-Century Europe,* szerk. Jürgen Kocka és Allen Mitchell. Oxford: Berg.
Koschnick, Wolfgang J. 1993. *Standardwörterbuch für die Sozialwissenschaften – Standard Dictionary of the Social Sciences.* M–Z. München – New York – London – Paris: K.G. Saur Verlag.
Kozyr-Kowalski, Stanislaw 1983. „Max Weber's Theories of Social Estates." *The Polish Sociological Bulletin* 1–4: 85–102.
Kruse, Volker 1990. „Von der historischen Nationalökonomie zur historischen Soziologie: Ein Paradigmenwechsel in den deutschen Sozialwissenschaften um 1900." *Zeitschrift für Soziologie* 19: 3 (Juni): 149–65.
Lacourse, Josée 1987. „Réciprocité positive et réciprocité négative: de Marcel Mauss à René Girard." *Cahiers internationaux de sociologie* 83: 291–305.
Lamont, Michèle – Annette Lareau 1988. „Cultural Capital: Allusions, Gaps and Glissandos in Recent Theoretical Developments." *Sociological Theory* 6 (Fall): 153–68.

Lee, Eun-Jung 1995. „Singapur: ein »konfuzianischer« Kapitalismus." *PROKLA 101. Zeitschrift für kritische Sozialwissenschaf. Kapitalistische Kulturen* 25: 4 (Dezember): 521–40.

Leopold, Lajos, ifj. [1912] 1987. *A presztízs.* Szerkesztés, jegyzetek, bibliográfia és utószó: E. Bártfai László. Budapest: Magvető.

Mann, Michael 1994. „In praise of macro-sociology: a reply to Goldthorpe." *British Journal of Sociology* 45: 1 (March): 37–54.

Manza, Jeff 1992. „Classes, Status Groups, and Social Closure: A Critique of Neo-Weberian Social Theory." *Current Perspectives in Social Theory* 12: 275–302.

Markmann, Heinz 1955. „Sozialstruktur im Allgemeinen." 237–92. In *Einführung in die Soziologie,* szerk. Alfred Weber. München, R. Piper.

Marx, Karl – Friedrich Engels [1848] 1985. *The Communist Manifesto,* bevezetés: A.J.P. Taylor. London: Penguin Books.

Masanoa, K. 1976. „The Changing Concept of Modenization." *Japan Quarterly* 23: 1: 28–36.

Mauss, Marcel [1925] 1990. *The Gift. The form and reason for exchange in archaic societies,* fordította W.D. Halls, előszó: Mary Douglas. New York: W.W. Norton.

McCagg, William O 1972. *Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary.* Boulder, Colo.: East European Quarterly, East European Monographs III.

Messinger, Heinz – Gisela Türck – Helmut Willmann 1993. *Langenscheidt's Standard German Dictionary. German-English, English-German.* New York: Langenscheidt.

Mingione, Enzo 1991. *Fragmented Societies: A Sociology of Economic Life beyond the Market Paradigm,* ford. Paul Goodrick. Cambridge, Mass.: Basil Blackwell.

Mouzelis, Nicos 1994. „In defence of »grand« historical sociology." *British Journal of Sociology* 45: 1 (March): 31–36.

Murphy, Raymond 1988. *Social Closure. The Theory of Monopolization and Exclusion.* Oxford: Clarendon Press.

Muzsikás, 1992. *Szól a kakas már. Magyar zsidó népzene.* Compact Disc, Budapest: Hungaroton-Gong.

Népszabadság, 1994. „A pénzen nem múlhat a FIDESZ dicsősége. Beszélgetés Simicska Lajossal reklámról és kapcsolatrendszerről." *Népszabadság,* október 27., 1, 9.

Nozomu, Kawamura 1988. „The Concept of Modernization Re-Examined from the Japanese Experience." 264–83. In *The Japanese Trajectory: Modernization and Beyond,* szerk. Gavan McCormack és Yoshio Sugimoto. Cambridge: Cambridge University Press.

Olson, Lawrence 1992. *Ambivalent Moderns: Portraits of Japanese Cultural Identity.* Savage, Md.: Rowman and Littlefield.

Parkin, Frank 1974. „Strategies of Social Closure in Class Formation." 1–18. In *The Social Analysis of Class Structure,* szerk. Frank Parkin. London: Tavistock.

Polányi, Karl [1957] 1992. „The Economy as Instituted Process." 29–52. In *The Sociology of Economic Life, szerk.* Mark Granovetter és Richard Swedberg. Boulder, Colo.: Westview Press. Először megjelent in *Trade and Market in the Early Empires,* szerk. Karl Polányi, Conrad M. Arensberg, és Harry W. Pearson. Glencoe, Ill.: Free Press.

Portes, Alejandro (szerk.) 1995. *The Economic Sociology of Immigration: Essays on Networks, Ethnicity, and Entrepreneurship.* New York: Russell Sage Foundation.

Portes, Alejandro – Julia Sensenbrenner 1993. „Embeddedness and Immigration: Notes on the Social Determinants of Economic Action." *American Journal of Sociology* 98: 6 (May): 1320–50.

Révész, Sándor 1996. „Aczél György. Kezdetben." *Mozgó Világ* 7: 94–105.

Róna-Tas, Ákos 1994. „The First Shall Be Last? Entrepreneurship and Communist Cadres in the Transition from Socialism." *American Journal of Sociology* 100: 1: 40–69.

Róna-Tas, Ákos – Böröcz, József 1996. „Formation of New Business Elites in Bulgaria, the Czech Republic, Hungary and Poland: Continuity and Change, Pre-Communist and Communist Legacies." A posztkommunista átalakulásról szóló konferencián elhangzott tanulmány, Harvard University, május.

Roth, Joseph [1932] 1996. *The Radetzky Marsch.* Fordította Joachim Neugroschel. New York: Alfred A. Knopf.

— [1932] 1989. *Radetzkymarsch. Roman.* Köln: Kiepenheuer & Witsch.

Sakamoto, Rumi 1996. „Japan, Hybridity and the Creation of Colonialist Discourse." *Theory Culture & Society* 13: 3: 113–28.

Scheler, Max [1910] 1961. *Ressentiment.* Szerkesztette és a bevezetőt írta Lewis A. Coser, ford. William W. Holdheim. New York: Schocken Books.

Schmoller, Gustav Friedrich von [1884] 1931. *The Mercantile System and Its Historical Significance. Illustrated Chiefly from Prussian History. Being a Chapter from the Studien über die wirschaftliche Politik Friedrichs des Grossen.* New York: Peter Smith.

Sik, Endre 1994. „Network Capital in Capitalist, Communist and Post-Communist Societies." *International Contributions to Labour Studies* 4: 73–9.

Słomczyński, Kazimierz M. – Goldie Shabad 1996. „Systemic Transformation and the Salience of Class Structure in East-Central Europe." Az Europisták 10. Nemzetközi Konferenciáján elhangzott tanulmány, Chicago, március 15.

Smelser, Neil J. – Richard Swedberg (szerk.) 1994. *The Handbook of Economic Sociology.* Princeton: Princeton University Press.

Sombart, Werner [1902] 1928. *Der moderne Kapitalismus.* Zweiter Band. *Das europäische Wirtschaftsleben im Zeitalter des Frühkapitalismus.* Zweiter Halbband. München–Leipzig: Verlag von Duncker and Humblot.

Somers, Margaret 1990. „Karl Polányi's Intellectual Legacy." 152–60. In *The Life and Work of Karl Polányi. A Celebration*, szerk. Karl Polányi-Levitt. Montréal: Black Rose Books.

Sørensen, Aage B. 1994. „The Basic Concepts of Stratification Research: Class, Status, and Power." 229–41. In *Social Stratification: Class, Race, and Gender in Sociological Perspective*, szerk. David B. Grusky. Boulder, Colo.: Westview Press.

Spann, Othmar 1924. „Klasse und Stand." 692–705. In *Handwörterbuch der Staatswissenschaften, V,* szerk. Ludwig Elster, Adolf Weber és Friedrich Wiesen. Jena: G. Fischer Verlag.

Stark, David 1990. „Privatization in Hungary: From Plan to Market or from Plan to Clan?" *East European Politics and Societies* 4: 3 (Fall): 351–92.

— 1996. „Recombinant Property in East European Capitalism." *American Journal of Sociology* 101: 4 (January) : 993–1027.

Stinchcombe, Arthur 1968. *Constructing Social Theories.* New York: Harcourt, Brace and World.

Szabolcsi, Miklós 1997. „Ami szétporladt és ami megmarad." *Kritika* 6: 23–24.

Szalai, Erzsébet 1990. „Integration of Special Interests in the Hungarian Economy: The Struggle between Large Companies and the Party and State Bureaucracy." *Journal of Comparative Economics* 15: 284–303.

Sztompka, Piotr 1993. „Civilizational Incompetence: The Trap of Post-Communist Societies." *Zeitschrift für Soziologie* 2: 85–95.

— 1996. „Looking Back: The Year 1989 as a Cultural and Civilizational Break." *Communist and Post-Communist Studies* 29: 2: 115-29.
Tamás Gáspár, Miklós 1997. „A magyar liberalizmus válsága. I. rész." *Magyar Narancs,* május 29. 36-39.
Tóth, Zoltán 1991. „A rendi norma és a »keresztyén polgáriasodás«. Társadalomtörténeti esszé." *Századvég. Polgárosodás Magyarországon* (különszám) 2-3: 75-130.
Useem, Michael 1980. „Corporations and the Corporate Elite." *Annual Reviews of Sociology* 6: 41-77.
Vámos, Miklós 1997. „Kor, kortársak, történész és Aczél." *Kritika* 6: 25-26.
Wacquant, Loïc J. D. 1992. „Towards a Reflexive Sociology: A Workshop with Pierre Bourdieu." 26-63. In *An invitation to reflexive sociology,* szerk. Pierre Bourdieu és Loïc J.D. Wacquant. Chicago: University of Chicago Press.
— 1993a. „From Ruling Class to Field of Power: An Interview with Pierre Bourdieu on *La Noblesse d'*État. *Theory, Culture & Society* 10: 19-44.
— 1993b. „On the Tracks of Symbolic Power: Prefatory Notes to Bourdieu's »State Nobility«." *Theory, Culture & Society* 10: 1-17.
Walder, Andrew 1996. „Markets and Inequality in Transitional Economies: Toward Testable Theories." *American Journal of Sociology* 101: 4: 1060-73.
Weber, Max [1920] 1976. *Wirtschaft und Gesellschaft: Grundriss der verstehenden Soziologie.* Mit textkrit. Erl. hrsg. von Johannes Winckelmann. 5., rev. Aufl. Tubingen: Mohr.
Weber, Max [1920] 1978. *Economy and Society. An Outline of Interpretive Sociology.* Szerk. Günter Roth és Claus Wittich. Berkeley: University of California Press.
Wenger, Morton G. 1980. „The Transmutation of Weber's Stand in American Sociology and Its Social Roots." *Current Perspectives in Social Theory* 1: 357-78.
Wolf, Charlotte 1985. „Status." 825-26. In *The Social Science Encyclopedia,* szerk. Adam Kuper és Jessica Kuper. London-Boston-Henley: Routledge and Kegan Paul.
Zelditch, Morris, Jr. 1968. „Status, Social." 250-57. In *International Encyclopedia of the Social Sciences.* Volume 15, szerk. David L. Sills. New York: The Macmillan Company and Free Press.

14

A reakció mint haladás: A közgazdászok mint értelmiségiek[1]

„Veled nem lehet vitatkozni. Te nem vagy liberális."[2]
„Én meg sem próbálom a lengyel neveket kimondani. Kiejthetetlenek."[3]

Bevezetés

E fejezet célja, hogy - nagyrészt elméleti síkon[4] - meghatározza a közgondolkodásban meglehetősen pontatlan megnevezéssel „magyar reformközgazdászokként" ismert tudósok tudástermelési módjának némely sajátosságát. E gondolkodók széles körű nemzetközi elismertségre tettek szert az államszocialista időszakban, mivel a „nyugati" közgazdászok azon csoportja, amelyhez hírük és műveik egy része eljutott, munkásságukat magas tudományos színvonalúnak találta. A széles körben magától értetődőnek vélt percepció, hogy munkakörülményeik távolról sem voltak ideálisak, csak tovább növelte nemzetközi elismertségüket.

E tanulmányban e csoport tagjait a régiónk társadalmait átható, mély társadalmi átalakulások részeként, a rendszerváltó(z)(tat)ást megelőző időszakban és az átalakulás politikai drámájának kibontakozása során értelemszerűen (át)formálódó politikai és társadalmi teleológiák és

[1] E tanulmány az Országos Tudományos Kutatási Alap által finanszírozott, „Tulajdon-átalakulás és privatizáció-ideológiák" című, 1993 júniusa és 1994 decembere között zajlott kutatás alapján készült.

[2] Fiatal magyar közgazdász a szerzőnek, 1989 végén. (Ebből azonban ne vonjunk le következtetést sem a szerző, sem pedig a mára kevésbé fiatal közgazdász politikai irányultságára vonatkozóan.)

[3] Kiváló amerikai professzor beszélgetett egy kollégájával 1996-ban egy, az „európai eszmék" történetéről tartott konferencián (ahol e cikk első verziója is nyilvánosságra került). Amikor mintegy mondandóm bevezetőjében megemlítettem ezt a véletlenül meghallott beszélgetést, észrevettem, hogy a szóban forgó hölgy is a teremben tartózkodik. E pillanatban a hölgy felkiáltva a szavamba vágott: „Igen, igen, ez így van! Egy lengyeltől hallottam!"

[4] A tanulmány alapvetően egy fogalmi keret kijelölésére vállalkozik. Terjedelmi és egyéb okoknál fogva itt nincs mód arra, hogy néhány illusztráción túl a vázolt keret részletes, empirikus alátámasztásának feladatára vállalkozzon.

vágyképzetek termelőiként, a társadalomátalakulási folyamat markáns résztvevőiként látom-láttatom. Célom itt meglehetősen szerény: először részben Carl Schmitt-től, részben pedig Mannheim Károlytól kölcsönzött fogalmak segítségével megkísérlem pontosabban meghatározni vizsgálódásom tárgyát - a magyar közgazdászszakma adott csoportját, majd egy rövid, A. O. Hirschman kitűnő munkájára való utalás formájában megkísérlem képletszerűen meghatározni a magyar átalakulás-közgazdaságtan tudáselméleti pozícióját.

Induljunk ki a közgazdaságtan mint tudományterület - sok tekintetben a társadalomtudományok legsikeresebb ága - nemzetközileg elfogadott, „mainstream" önreflexiójából. Kétségkívül nagy tudású képviselői alapvetően nem tekintik magukat értelmiséginek - a szó szociológiai elemzések széles körében elfogadott, „aktív társadalomformáló szubjektum" értelmében véve. Művelői a közgazdaságtant a piac „objektív" tudományának tekintik, a közgazdaságtant a fizikához, a piac logikáját pedig a természeti törvényekhez tartják hasonlatosnak.[5] Gondolatmenetem szempontjából ennek a vélt objektivitásnak és az ezt kísérő, minden értéktételező, kulturális és politikai megnyilvánulástól való elővigyázatos távolságtartásnak az az egyik alapvető következménye, hogy csak nagy ritkán merül föl a közgazdaságtan tudományának művelőiben, hogy (a többi társadalomtudomány módjára) saját tudományszakuk vonatkozásában explicit *ismeretelméletet* alkossanak, s ennek segítségével meghatározzák tudásuk érvényességének korlátait. Ebben az értelemben a közgazdaságtant a saját magával kapcsolatos ismeretelméleti szkepszis és kritika hiánya különbözteti meg a többi társadalomtudománytól.

Ha tényleg létezne ennek az „objektív, természettörvény-visszatükröző" önképnek megfelelő közgazdaságtan, szinte kizárólag immanens cselekvés volna: a benne megnyilvánuló tudástermelés inherens folyamatára nem hatnának „külső" szempontok; azok legfeljebb csak „a végső elemzés során", mintegy mellékes, a gyakorlati tudástermelés és -átadás szempontjából jelentéktelen kísérőjelenségként jelennek meg. Az így elképzelt szakma tudományos eredményei és elemzésmódja, alapkérdései, paradig-

[5] Lásd az utóbbi évtized munkáit a retorikáról - például McCloskey (1985; 1994) és Lebovics (1992) -, a történetiségről - pl. Mirowski (1989; 1991) -, a gazdaságelemzésről és a közgazdaságtan számos nagyon érdekes területéről - pl. Mirowski (1994). A közgazdaságtan, létezése óta, hatékonyan állította be magát nyitott tudománynak, a „társadalom mint természet" szenvedélyes kutatójának. Ennek számos érdekfeszítő következménye közé tartozik az, hogy a közgazdaságtan megőrizte a tizenkilencedik századi fizikatudomány jellegzetességeit, amelyektől maga a fizika már régen megszabadult.

matikus hangsúlyai és általános törvényszerűségként megfogalmazott következtetései csigalassúsággal, szigorúan a kumulatív tudástermelés logikájának megfelelő módon változhatnának csupán, s e folyamatot csak nagyritkán szakítanák meg drámai áttörések, kuhni értelemben vett paradigmaforradalmak.

Az empirikus megfigyelések két halmaza mond ellent a fenti önreflexiónak.

Első megfigyeléshalmaz

Amikor munkatársaimmal a magyarországi közgazdaságtan képviselőinek szakmai önképére vonatkozó, 1993-94-ben zajlott kutatásunk során prominens magyar közgazdászokat diszciplínájuk belső struktúrájáról kérdeztük, tudományterületük belső határainak olyan bevett, megszokott felosztásaira számítottunk, mint a „neoklasszikus kontra institucionalista", „elméleti kontra empirikus" közgazdaságtan stb. Kérdésünk célja az volt, hogy meghatározzuk, léteznek-e a fenti, nemzetközileg jól ismert elkülönüléseken *túl* sajátosan a magyarországi közgazdaságtani beszédmódra és tudástermelésre jellemző határvonalak, megosztottságok a közgazdaságtan tudományszakán belül.

A megkérdezett huszonnyolc közgazdász mindegyike - legnagyobb meglepetésemre - korra, nemre és szűkebb kutatásterületre való tekintet nélkül a fentitől gyökeresen eltérő választ adott. Két választípus jelent meg. Némelyikük úgy vélekedett, hogy, úgymond, „nincs struktúra" (vagyis nem kevesebbet állítottak, mint azt, hogy - a társadalomtudomány többi ága számára legalábbis meglepő módon - létezhetne olyan társadalmi jelenség, melynek ne volna belső struktúrája). Mások szerint létezni éppen létezik valamiféle struktúra, ám az nem „szigorúan" a közgazdaságtan belső szakmai logikája szerint szerveződik, hanem - jobb szó híján mondjuk így: *politikai* jellegű. Az első, „nincs struktúra" álláspont jól érzékelhető módon egyfajta ellenállás kifejeződése volt magával a kérdés logikájával szemben. Az e csoportba tartozó válaszadók vagy azzal az elgondolással szegültek szembe, hogy a közgazdaságtan tudásmezőjét egyértelmű megkülönböztetésekkel (szilárd „mentális formákban"[6]) írjuk le, vagy pedig egyfajta cseppfolyós, a merev megkülönböztetések minden formája vonatkozásában általában (Zerubavel, 1995) gyanakvó álláspontról fejeztek ki szkepszist a kérdés logikájával kapcsolatban.

[6] „Mental sculpting" (ld. Zerubavel, 1995).

Akárhogy is, e ponton – vagyis amikor azt észleljük, hogy a válaszadók egységes ellenállást tanúsítanak a föltett kérdéssel szemben – célszerű észben tartanunk Carl Schmitt (általános politikafilozófiai tételként talán túlzó, ám társadalom-lélektani megfigyelésként meglehetősen találó) meglátását, amely a barát és ellenség közötti különbségtétel identitásmeghatározó politikai szerepére utal; „ez az a specifikus politikai megkülönböztetés, amelyre minden politikai tett és indíték visszavezethető" (Schmitt, 1976 [1927], 25–26). Bármely adott, átpolitizált környezetben a „kívülről" érkező érdeklődés – jelen esetben egy, a tudományterület belső struktúrájára vonatkozó, ártatlan kérdés egy másik rokon terület képviselője részéről – zavaró elemként, adott esetben akár támadásként fogható fel. „Ellenség csak akkor létezik, legalábbis potenciálisan csak akkor, ha egy harcoló embercsoport egy másik hasonló közösséggel konfrontálódik", mondja Schmitt (uo. 28). A politikai csatározások közepette a közvetlen közgazdászszakmán „kívülről" érkező kérdezősködés könnyen előidézhet valamiféle, a sorok zárására vonatkozó reflexet. Ezen olvasat szerint az interjúk során „csupán" az történt, hogy a közgazdaságtan művelőinek falanxa összezárt a gazdasági tudás szociológiáját művelő, adott esetben nem vagy nem szükségszerűen közgazdász kérdező előtt. „A politikai jelleg nem kizárólag magában az összeütközésben van jelen, amelynek megvannak a maga technikai, pszichológiai és katonai törvényei. Jelen van a magatartásformában is, amit ez a lehetőség határoz meg; abban nyilvánul meg, hogy egyértelműen felmér egy konkrét szituációt, és ezzel képes pontosan különbséget tenni igazi barát és igazi ellenség között" (uo. 37).[7] A „nincs struktúra" válasz efféle olvasata egyfajta, mélyen átpolitizált, folyamatosan felborzolt lelkiállapotban működő tudomány képét mutatja tehát, ahol az adott terület tudósai – adott esetben a megkérdezett, vezető közgazdászok – óhatatlanul maguk is harcoló felekként határozzák meg saját magukat. E konklúzió természetesen alaposan megerősítené alapfeltevésünket, amely szerint a magyar reform-közgazdaságtan színejava inherensen egyfajta (szakma)politikai logika szerint szerveződött.[8]

A fenti válaszok második típusa – a pártpolitikai értelemben vett politikai megosztottságra való utalás – meglehetősen földhözragadt politikai

[7] Az összehasonlítás természetesen itt ér véget, mert Schmitt gyakran szorgalmazza az erőszak nem metaforikus, „eredeti egzisztencialista értelmét" (Schmitt, 1976 [1927], 33), és ez a jelentés a közgazdaság-tudományban nem nyerhet teret.

[8] „Minden vallási, morális, gazdasági, etikai vagy más antitézis politikai tanná válik, ha elég erős ahhoz, hogy hatékonyan alakítson ki baráti vagy ellenséges embercsoportokat." (Schmitt, 1976 [1927], 37.)

csetepatékat von a közgazdasági tudástermelés belső struktúrájába. Ha tényleg ez a pártpolitikai jelleg lengné át a közgazdaságtan tudományát, az jelentősen csökkentené e tudományszak hatókörét és gondolati szabadságát, mivel ez azt jelentené, hogy a közgazdaság-tudomány definíció szerint feloldódna a *politikai* gazdaságtanban (vagyis a gazdaságra vonatkozó tudás termelésének folyamata lényegében politikai tevékenységre egyszerűsödne csupán, ahol a megválaszolandó kérdések jószerével kizárólag az állam optimális gazdasági cselekvésének meghatározására szorítkozna). Schumpeter szerint a politikai gazdaságtan olyan, határterületi tudástermelő tevékenység, amelyben a közgazdaságtan, az államtudomány, valamint a politikai gyakorlat keveredik, és amely afelé tendál, hogy korrigálja a problémát, mely szerint „a modern gazdaságelmélet (...) túlságosan a levegőben lóg és nem veszi kellő súllyal számításba azt a tényt, hogy sem a gyakorlati kérdések észszerű alkalmazása, sem pedig adott gazdaság adott helyzetének elemzése nem lehetséges anélkül, hogy figyelembe ne vennénk a történelmi-politikai helyzetet, amelyben ezek kialakultak" (Schumpeter, 1954, 22). A közgazdaság-tudomány és a politikai gazdaságtan közé egyenlőséget tenni azonban alig több, mint durván átpolitizált szinekdoché, amely egyszerűen figyelmen kívül hagyja Schumpeter felosztásának összes többi elemét: a gazdaságtörténetet, a statisztikát, az elméletet és a gazdaságszociológiát, az alkalmazott tudományterületekről nem is szólva (uo. 12–24).

1. ábra. A szerző által megkérdezett egyik magyar közgazdász így helyezte el magát a politikai palettán

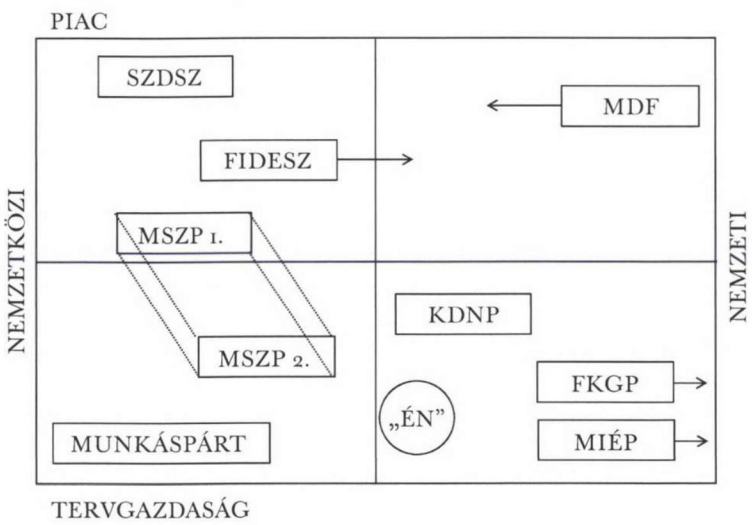

A második típusú reakciót különösen jól szemlélteti az a válasz, amit az egyik megkérdezett közgazdász a tudományterületének struktúrájára vonatkozó kérdésre adott.[9] Az interjúalany papírt és ceruzát vett elő, felvázolt egy ábrát és egyszerűen bejelölte rajta magát (ezt a rajzot adja vissza az 1. ábra). A két tengely (a piac és a tervgazdaság, valamint a nemzeti–nemzetközi orientáció) értelemszerűen Magyarország főbb politikai pártjainak elhelyezését szolgálja.[10] Gondolatmenetem szempontjából a kulcsmegfigyelés az, hogy a válaszadó önmagát láthatóan az így létrehozott, *pártpolitikai* mezőben (ld. „ÉN") helyezte el.

Második megfigyeléshalmaz

Az 1986 és 1993 között eltelt időszakban megjelent, a tulajdonviszonyokról szóló szaktudományos írásoknak elkerülhetetlenül van politikai dimenziójuk. A szerepleosztás lényegében konstans (a változástól ódzkodók a változáspártiakkal néznek farkasszemet), miközben a vita két végletét az államszocializmus, illetve ennek ellentettje, a kapitalizmus makacs *apologetikusai* alkotják. Az 1986 elejétől (azaz az egykori államszocializmus végső időszakától) 1993 végéig (az államszocializmus utáni első szocialista magyar kormány válságáig) eltelt nyolc évben a vita – némi szükségszerű sematizálás révén – az alábbi álláspontokban ragadható meg:

- A szocializmus katatón apológiája (amely szerint igazi válság nincs, nem is lehet, a tapasztalt problémák *ab ovo* az imperialisták koholmányai stb.).
- A szocializmus retorikai védelme „fejlődési" potenciáljának hangsúlyozásával (ezen álláspont megengedi, hogy a problémák valóságosak lehetnek, ám ezek sokkal inkább a résztvevők „egyéni" magatartásában fellelhető hiányosságokra, mint az alapstruktúra „gyári hibáira" vezethetők vissza, ezért az apró finomhangoláson túl mélyreható reformokra semmi szükség).
- Az államszocializmus éles, „belső" kritikája (ez megengedi, hogy a problémák már rendszerszintűek is lehetnek, ezért a hatékony megoldáshoz komoly reformokra van szükség, többek között az

[9] Mindez, ismétlem, 1993–94-ben történt.

[10] A modell annyira precíz, hogy az MSZP esetében a válaszadó nem egy, hanem rögtön két pozíciót rendelt hozzá.

olyan gazdasági és társadalmi mélystruktúrákban is, mint például a tulajdoni szerkezet).

- Javaslatok az államszocialista gazdaság vegyes gazdasággá való átalakítására és/vagy egy összetett gazdasági forma, a „szociális piacgazdaság" vagy a „piaci alapú szocializmus" megjelenését hirdető kijelentések.
- A kapitalizmusba való átmenet sürgető igénye. Az itt megfogalmazott, eleinte meglehetősen heterogén álláspontok a kapitalizmus jócskán eltérő formáit favorizálták, közülük a két legjellemzőbb a következő volt:
  - a „szociálisan érzékeny kapitalizmus" (a skandináv és közép-nyugat-európai jóléti rendszerek 1960-as és 1970-es évekbeli modelljének ideáltípussá stilizált változata), illetve
  - „virtigli" kapitalizmus a maga „nyers" formájában (e kép a tizenkilencedik század elején keletkezett „klasszikus" közgazdaságtani írásokból derivált, varázslatosan önszabályozó tőkés piacgazdaságokról szóló fantáziákból állt össze. Esetenként történtek utalások az Egyesült Államok gazdaságának „jól ismert" tulajdonságaira, de specifikus elemzés nélkül).
- A kapitalizmus az ellenkező szélsőségnél semmivel nem kevésbé katatón apológiája (ahol is a kapitalizmusban egyszerűen nem lehet probléma, hiszen az önszabályozó piac panaceája minden problémát megold. A mégis megfigyelhető nehézségek értelemszerűen a kommunisták ármánykodásai.)

E rendkívül egyszerű fogalmi keret minden vázlatossága ellenére módot ad arra, hogy pontosabban meghatározzuk tárgyunkat. A „reform-közgazdaságtan" terminológia a szó szoros értelmében értelemszerűen csak e viták egy bizonyos történelmi pillanatában a résztvevők meghatározott csoportja által elfoglalt álláspontokra - s azokra is csak hellyel-közzel - érvényes: arra az érveléscsoportra, ahol a megnyilvánult eszmék körét kizárólag a fenti álláspontok közül az első három elképzelés - a „katatón szocializmusapológia", „a szocializmus tökéletesítése" és a „szocializmus belső kritikája" - jellemezte. E csoportba tehát a tudástermelők azon csoportja tartozott, melynek tagjai (akár meggyőződésből, akár pedig politikai taktikából) nem pártolták az államszocializmus alapvető struktúrájának lerombolását és a kapitalizmusba való átmenetet.[11]

[11] Ismét szeretném hangsúlyozni, hogy fő célom a reformviták ismeretelméleti hátterének felvázolása. A szövegek részletes elemzése, többdimenziós jelentésük, összetettségük és iróniájuk nem tartozik e tanulmány körébe.

A történelem gyorsan átgázolt a „reform"-logika fogalmi keretein. A „változás hívei" - így visszapillantva: megdöbbentően reflektálatlan módon - rohanva kerestek új pozíciókat a vegyes gazdaságtól a kapitalizmus mégoly vulgáris apológiájáig terjedő skálán, míg az államszocializmus „feladásának" tekintetében korábban mégoly szkeptikus elemzők - a kilencvenes évek közepére szinte mindenki, aki megszólalási lehetőséghez jutott az új, a szabad véleménynyilvánítás teremtette szakmai térben - lényegében minden szinten feladták az államszocializmus védelmét. Nemcsak az államszocializmus életképességének vagy reformálhatóságának gondolata lett anatéma; még az államszocializmus higgadt, empirikusan akkurátus, fogalmilag éles kritikai elemzésének igénye is intellektuális fanatizmusnak tűnt. Az egykori reformközgazdászok pozícióinak kiürülése nem járt együtt képviselői elhallgat(tat)ásával, s a hajdani reformközgazdászok jelentős része a rendszervált(oz)(tat)ás körüli években „evidenciát váltott", s korábbi, evidensen „reform"-álláspontját egy evidensen kapitalizmusigenlő állásponttal váltotta föl. Mivel a hajdani „reformerek" az átrendeződés után a teljes spektrum „elérhető", poszt-államszocialista szempontból „komilfó" pozícióinak némelyikét foglalták el, helyénvalóbb volna elemzésem tárgyát a képviselőinek nagy része által megtett politikai útra utalva *„reform-transzform-panglossziánus"* közgazdaságtannak nevezni.

E szakmai megnyilvánulásokban talán az a legszembetűnőbb, hogy fokozatos „politikai" elmozdulásuk és az államszocializmussal kapcsolatos higgadt, komparatív-történeti elemzésre vonatkozó hallgatólagos tilalom mennyire összhangban van a politikai lehetőségek bővülésének folyamataival az adott, a rendszervált(oz)(tat)ás körüli időszakban (1986–1993), s hogy a viták szövegei mily kevéssé emlékeztetnek bármiféle „immanens" szempontrendszer vezérelte tudományosságra. Alig találunk utalást arra, hogy adott elméleti feltevések vonatkozásában kritikai módszerrel kéne/lehetne fellépni. A megszólalók nem tükröztetik absztrakt elméleti állításaikat empirikus megfigyelésekkel (azaz nyoma sincs a „normál"-tudományos megközelítésnek); nem fordítottak gondot arra, hogy körvonalazzák a közgazdaság-tudomány sajátos paradigmáit. Szintén reménytelen kísérlet volna e vitákban olyan nagy revelációt vagy olyan új felfedezést találni, amely alapvetően átrendezné a tudományterület belső logikáját.

Ez részben talán azzal is összefügg, hogy időbeli lefutását tekintve a magyar gazdaságban lezajlott, tulajdonátalakulással kapcsolatos viták túlságosan gyorsak voltak ahhoz, hogy a „normál"-tudományosság igényével léphettek volna föl. Ugyanakkor tempójuk túl lassú volt, és az

egyirányú, az államszocializmusból a kapitalizmusba mutató, teleologikus mozgás követelésével túl egyszerűek voltak ahhoz, hogy paradigmaforradalmat idézzenek elő.

A tulajdonlásról szóló gazdasági viták és a tulajdonviszonyokat átrendező politikai átalakulás közös dinamikája tükrében a „rendszerkritikai" viták résztvevői olyan tudástermelőkként lépnek föl, akik távolról sem elfogulatlan, pártatlan szakértők (ahogy azt szakmájuk nemzetközi önképe sugallja), hanem a politikába és a társadalom radikális átalakításának folyamatába mélyen beágyazódott, (az adott, poszt-államszocialista közegben értelemszerűen kapitalizmus-) teleológiai modell képviselői. Az általuk képviselt közgazdaságtan dinamikája jellemzően nem belülről, hanem kívülről indukált: több köze van a kor általános pártpolitikai vitáihoz és a közszféra, a nyilvánosság, a hatalmi és osztályszerkezet fokozatos átalakításához - amelyben előbb mintegy lépésről lépésre tágult a megengedhető politikai közbeszéd köre, mígnem egyszer csak leomlottak a korábbi „falak" -, mint a gazdasági élet kvázi-„természettudományának" saját, belső logikájához.

E viták közgazdász résztvevői nem *annak ellenére*, hanem éppen azért lépnek be politikai csatározásokba, mert közgazdászok, s a vitákban ebbéli minőségükben, közgazdászként a közgazdaságtani szakma tekintélyének birtokában vettek részt. Ebben az értelemben egyértelműen *politikai* szereplők voltak tehát - hiszen jelentős szerepet játszottak a társadalmi változásokkal kapcsolatos társadalmi vágyfantáziák megfogalmazásában, s ezt *közgazdászként* tették. Itt jutottunk el ahhoz, hogy megpróbáljuk tárgyunkat Mannheim Károly értelmiségelmélete alapfogalmainak segítségével megragadni.

Megdől Mannheim dichotómiája

A keletkezésétől elválasztó történelmi idő ellenére Mannheim Károly *Ideológia és utópia* című műve közvetlenül releváns témánk szempontjából. Ez nemcsak azért van így, mert Mannheim maga is közép-európai szerző volt, hanem azért is, mert a tudásszociológia intézményi helyét kijelölő munkássága kitüntetetten alkalmas arra a célra, hogy a közgazdaságtani tudás termelőire, a közgazdaságtan művelőire *is* alkalmazzuk. Mannheim dichotóm modellje - amely az ideológia és az utópia közötti klasszikus distinkciót értelmezi át - az értelmiségi tudás és a társadalomátalakulási folyamat közötti kapcsolatrendszer megértésében van segítségünkre. Mannheim úgy értelmezi a tudás szerepét és a tudás társadalmilag meg-

határozott előállítóit a társadalmi szerkezet és a társadalmi változások közötti nagy marxi összefüggésben, hogy elkerüli a marxista hagyomány egy részét terhelő esszencializáló, determinista és messianisztikus tendenciákat.

Mannheim előzetes, nem értéktételező ideológiafelfogása szerint

> az uralkodó csoportok gondolkodásukban oly erősen kötődhetnek érdekeikkel valamely szituációhoz, hogy végül képtelenek meglátni bizonyos tényeket, amelyek hatalmi tudatukra zavaróan hathatnának. Az „ideológia" szóban implicite az a felismerés rejlik, hogy bizonyos helyzetekben bizonyos csoportok kollektív tudattalanja – számukra és mások számára is – a társadalom valós helyzetét elhomályosítja, és ezáltal destabilizálóan hat (Mannheim, 1996: 52).

Mivel érdeklődése elsősorban a társadalomszerkezet és a társadalomátalakulás viszonyának megértésére irányul, s az értelmiségiek termelte tudás nagyrészt ebben az összefüggésrendszerben érdekli, Mannheim logikája a „helyzet" – azaz egy adott, konkrét struktúra-, hatalom- és privilégiumkonstelláció – fennállását feltételezi. Emiatt Mannheim nem vizsgálja explicit módon, elindították-e már a társadalomátalakulás folyamatát a tudás-előállítók körén kívül eredő erők, és azt sem firtatja különösebben, hogy adott társadalmi változásnak milyen lehetséges hatásai vannak az értelmiségiek tudástermelő tevékenységére vagy a társadalom egészére. A helyzet „stabilizálására" való utalás természetesen értelmezhető a már létező és exogén dinamikára való utalásként is, de ezt a lehetőséget Mannheim nem taglalja részletesebben.

A társadalmi átalakulás mozzanata része a tudás-előállítás dichotóm struktúrája másik elemének – az utópiának – is. Mannheim e fogalmat azért dolgozta ki, mert felismerte, hogy

> [b]izonyos elnyomott csoportok szellemileg olyannyira érdekeltek valamely adott társadalom felszámolásában és átalakításában, hogy a szituációnak akaratlanul is csak azon elemeit látják, amelyek e helyzet tagadása felé hatnak. Gondolkodásuk nem képes arra, hogy a társadalom adott állapotát helyesen ismerje fel; egyáltalán nem azzal foglalkozik, ami valóban létezik, gondolkodásukban inkább arra törekednek, hogy elébe siessenek a fennálló megváltoztatásának. Gondolkodásuk sohasem próbál diagnózist adni a helyzetről; csak cselekvési útmutatásként használható. Az utópikus tudatban a vágyképzetek és a cselekedni akarás uralta kollektív tudattalan elfedi a valóság bizonyos aspektusait.

> Elfordul mindentől, ami a hitet megrendítené vagy bénítóan hatna a dolgok megváltoztatásának óhajára (Mannheim, 1996: 52–53).

Kutatásunk szempontjából átfogalmazva: az ideológia és az utópia közötti klasszikus különbségtétel azon alapul, hogy a tudástermelés folyamatában van vagy nincs orientáció egy meghatározott irányú társadalomátalakítási szándék felé. Ez azt feltételezi, hogy eleve létezik a strukturális jellemzők egy adott, stabil konstellációja (az „adott helyzet"), így a változás analitikusan, az utópisztikus gondolkodásmód eredményeképpen mutatható be.

Mannheim tudásszociológiájának alkalmazása a mai Kelet-Közép-Európára némi módosítást igényel. Így például figyelembe kell vennünk azt a tényt, hogy a társadalmi átalakulások, melyek körülményei között a szereplők, akikről elemzésünk szól, működnek, nagyrészt exogén, „fölülről lefelé", elitlogika szerint, hierarchikusan irányított folyamatok voltak. Az is vitathatatlan, hogy a kelet-közép-európai térség társadalmi átalakulásait e kettősség – az elitirányítottság és az alapvetően exogén jelleg – már generációk óta jellemzi. E társadalmak valóságának szerkezeti átrendezésében a birodalmi és egyéb nagyhatalmi összefüggések és a hasonló külső strukturális erők évszázadok óta kulcsszerepet játszanak. Az államszocializmus időszakát lezáró átalakulások a kelet-közép-európai gondolkodók közvetlen, „belső" perspektívájából nézve szinte teljességgel külső, kontextuális összefüggések eredményei; a belső oksági tényezők szinte teljességgel érzékelhetetlenek. A világ e részén a társadalmi valóság alapos átrendeződése a történelmi örökség szerves része. E kívülről irányítottság nemcsak Kelet-Közép-Európa jelenlegi (államszocializmus utáni) átalakulását jellemzi, hanem a huszadik század államszocializmust megelőző és szocialista történelmét is (lásd például: Böröcz, 1991a; 1992).[12] Reálisnak tűnik tehát a feltételezés, hogy az erre irányuló tapasztalatok „beszivárognak" az intellektuális tudástermelő tevékenységbe, és befolyásolják azt.

Mannheim fogalmi apparátusának másik fontos jellemzője elemzésének történelmi beágyazottsága. Mannheim munkája feltételezi a társadalmi univerzum egységességét: fogalmi rendszerében magától értetődő, hogy a tudástermelőknek nem áll a rendelkezésükre semmiféle más – adott esetben: vonzóbb – alternatíva az adott jelenben. Következésképpen a társadalmi átalakulások alternatív irányainak nemcsak a megvalósítá-

[12] Ez értelemszerűen igaz a világ többi „nem kiváltságos" országára, azaz a világ országainak nagy többségére is, de terjedelmi okok miatt ennek tágabb kérdései itt nem fejthetők ki bővebben.

sát, hanem alapvető morfológiai elrendezését is bizonyos spekulativitás jellemzi. A mannheimi tudásszociológia a tudástermelést egy adott, történelmi vágyfantázia felé való törekvés részeként szemléli: a politika e vonatkozásban nem más, mint valamely specifikus jövő megvalósulására irányuló akarat, amelynek kontúrjait tudományos, elméleti vizsgálódás határozza meg, viszonyítási pontként szolgáló, létező alternatív társadalmi valóság nélkül.

Az államszocializmusról szerzett közép-európai tapasztalatok más sémát mutatnak. Itt azok előtt, akik alternatív irányt akarnak adni a társadalomnak (és ezt a társadalmi változás iránytűjeként akarják használni) mindig ott lebeg „a valóságban létező" - gyakran és pontatlanul „nyugati kapitalizmusnak" nevezett - alternatíva képe. Ilyen körülmények között az utópikus szellemi tevékenységet leginkább „A szomszéd fűje mindig zöldebb" közmondással ragadhatjuk meg. Mindazonáltal az e tudástermelő tevékenységben leírt irigység eléggé sajátságos képződménynek tűnik föl, ha szembeállítjuk az általános „késztetéssel, amely az ember mint társas lény életének lényegét alkotja, és amely azonnal megjelenik, amint két individuum kölcsönösen összehasonlíthatóvá válik" (Schoeck 1969 [1966], 1), mégpedig kettős értelemben. Először is tárgya nem egy másik individuum, hanem egy grandiózus kollektív tapasztalat, „a nyugati kapitalizmus" idealizált képzete. Másodszor pedig e különös irigységtípus nem általános, a világ minden társadalmára jellemző interperszonális tapasztalásból származik, mint Schoecknél, hanem Kelet-Közép-Európa kollektív kulturális örökségéből. E hosszú időtávú kulturális örökség az ipari kapitalizmus e térséget jellemző, évszázados „megkésettségének" erős, érzelmileg megélt, jelképpé szublimált tükröződése. E gondolkodást nem az államszocializmus korának ellenzéke találta ki; a régió társadalmai többé-kevésbé készen kapták a térség társadalmai közös, a régió egészét átható szellemi örökség részeként. A kelet-közép-európai kultúrák alakulását legalább a tizenkilencedik század fordulója óta mélyrehatóan meghatározta egy alternatív - és „evidensen" magasabb rendű - „nyugati" valóság egyszerre inspiráló és nyomasztó jelenléte.[13] Az e fensőbb rendű létformára való implicit utalások[14] a kulturális kompetencia magától

[13] Ennélfogva lehetséges például - mint e tanulmány mottójában -, hogy adott, nyugat-európai közegben lengyel megszólalók mondanák azt, hogy a lengyel nevek kiejthetetlenek.

[14] Sőt, akár explicit utalások, mivel a huszadik századi magyar társadalomtudomány - mint arra Melegh Attila (1996) rámutat - nem érzékeny a politikai kontextusra, illetve az elméletalkotó politikai orientációjára.

értetődő elemei Európa keleti felén.[15] Következésképpen az elképzelt, kívánatos társadalom körvonalai még a szaktudományok világában sem valamiféle, szigorú értelemben vett elméletalakítási folyamat révén jönnek létre, hanem egy konkrét, empirikus alternatívára való hivatkozással alakultak ki. (Az államszocializmus kritikusai számára az alternatíva a nyugat-európai kapitalizmus „pozitív" aspektusainak meglehetősen önkényes összeválogatása.) Mondanunk sem kell, az alternatív „ellenpont" valóságos megléte nem jelenti azt, hogy az utópisztikus elképzelések kevésbé lennének idealizáltak, mint a Mannheim által leírt spekulatív történelmi vágy; mindazonáltal az államszocializmusban kialakult, mégoly idealizált kritikai utópiáknak volt a valóságban létező referenciája, s ez érveiket bizonyos fokig meggyőző módon legitimálta.

Az itt említett tudástermelésnek nem volt része az a lépés, hogy a tudományszak képviselői alternatív hipotéziseket ütköztetnének az empirikus megfigyelések elővigyázatosan kiválasztott körével – annak ellenére sem, hogy értelemszerűen a tőkés gazdaságnak számos típusa ismert a világban, és bőven áll rendelkezésre róluk mind narratív, mind pedig kvantitatív adat. A közismert – Magyarországon egyébkélt meglehetősen differenciált módon és mértékben alkalmazott – akadályok, amelyek az államszocialista időszakban hellyel-közzel megnehezítették a kelet-közép-európai értelmiség számára, hogy tagjai megismerjék a kapitalista „berendezkedés" társadalmi valóságát (beleérve annak hátulütőit is), paradox módon azzal a következménnyel is jártak, hogy lehetővé tették a társadalomtudományos értelmiség jelentős csoportjai számára, hogy a társadalommorfológiai-geopolitikai ellenpont vonatkozásában megelégedjenek a – már meggyökeresedett – idealizált, vázlatos képpel.

Tehát minden, az államszocializmus idején az államszocialista rendszer elhagyása mellett szóló érv (és számos, a megreformálására irányuló javaslat) a kétpólusú világrend közegében mannheimi értelemben egyszerre volt utópisztikus és ideologikus. *Utópisztikus* volt azért, mert olyan elemekre koncentrált, amelyek előidézték az „adott valóság lerombolására és átalakítására" irányuló vágyat (Mannheim, 1996: 52, ld. fent). Ez az államszocializmus „lerombolása és átalakítása" irányában hat, azonban konkrét képet tartalmaz a jövőről, amely utópisztikus tartalomként

[15] Nézzünk egy, a közép-európaiak számára meglehetősen nyilvánvaló példát. A tizenkilencedik század eleji magyar nemzeti irodalmi modernitás meghatározó kijelentése: „Vigyázó szemetek Párizsra vessétek!" Ez a *toposz* a térségben szinte mindenhol felbukkan, a két világháború között megjelent legnevesebb magyar irodalmi lap, a *Nyugat* címétől Milan Kundera cseh író kijelentéséig, miszerint *Az élet máshol van.*

„a valóságban létező" „kapitalista" alternatíva könnyedén idealizálható változatát alkalmazza. A társadalmi, politikai és gazdasági változás célja „már mindig" megvan, és ez az a referencia, amely maghatározza, hogy mely tényeket fedi fel, és melyeket rejti el. Ez a tudástípus destabilizáló tudásként, azaz utópiaként hat.

„A" valóság elfogadhatatlan, sőt tűrhetetlen strukturális problémáinak hangsúlyozása és a „B" valóság előnyös tulajdonságainak kiemelése értelemszerűen arra irányul, hogy elfedje az előbbi előnyös és az utóbbi hátrányos oldalait. Az államszocializmus mélyreható reformját és átalakítását célzó utópisztikus tudás tehát egyben stabilizáló *ideológia* is volt, hiszen az alternatíva – a kapitalizmus – vonatkozásában erőteljesen apologetikus volt ez a tudásforma.[16] E kettősséget, vagyis a szocializmus utópista kritikáját és a kapitalizmus ideológiájának elfogadását remekül szemlélteti a magyar demokratikus értelmiségi ellenzék egyik legnagyobb tiszteletben álló politikai gondolkodójának rendkívül találó aranyköpése, aki 1989-ben a politikai rendszer küszöbönálló válságával kapcsolatos vitában megjegyezte: „Van kiút: Hegyeshalom felé." E gondolkodás – melynek a közép-európai „reform-transzform-panglossziánus" közgazdaságtan is központi része – a gyakorlatban bontotta le a mannheimi dichotómiát.

„Tudni, mit ne tudjunk"

Képzeljünk el egy gazdaságszociológust – olyasvalakit, akiben kissé túlteng a naiv pozitivizmus. E megfigyelő a „reform-transzform-panglossziánus"-gazdaságtanban legalább hat alapvető elemzési hibát találna. Nevezetesen:

- kizárólag „nemzetállami" keretekben gondolkodik;
- kizárólag a centrumgazdaságokra és azokon belül is csak a kapitalizmus társadalmi előnyeiről szóló tapasztalatokra koncentrál;
- idealizált összehasonlító stratégiát követ;
- empirikus összehasonlításai érvénytelenek;

[16] Ez minden forradalmi érvre vonatkozik, amely a kapitalizmus megdöntését tűzi ki célul a kétpólusú világban, és nincs benne a „létező" államszocializmus explicit, szisztematikus kritikája. A tükör-kép párhuzam ez esetben természetesen elhomályosul a „reform-transzform-panglossziánus" közgazdaságtudományban, mivel művelői ritkán hivatkoznak a tizenkilencedik század óta formálódott, „nyugati" társadalomtudományi hagyományban kialakult tudásra és környezetére, a modernizáció kereteire.

- manipulálja a függő változók kiválasztását; s végül
- formalista csúsztatást követ el.[17]

Vizsgáljuk meg ezeket a szempontokat egyenként!

Nemzetállami csőlátás

A „reform-transzform-panglossziánus" közgazdaságtan egyik jellemzője, hogy újjáéleszti a régi modernizációs ideológiák elemzési keretét, az önálló, mások államtól vagy egyéb külső tényezőktől nem függő nemzetállam-gazdaság ábrándképét. Ennek három fő megjelenési formája van.

Először is, számos „reform-transzform-panglossziánus" elemző teljesen figyelmen kívül hagyja az államhatárokon kívüli világ jellegzetes szerkezeti vonásait.

Másodszor, amikor ez tarthatatlannak tűnik, a nemzetközi környezetre valahogy úgy tekintenek, mintha az az olimpiai játékok századfordulós ideáljához hasonlítana, ahol kiváló, magabiztos és rendkívül gáláns úriemberek versengnek egymással, mutatják meg erejüket és tehetségüket abszolút tisztességes szabályok mentén, mely szabályoknak önként vetik alá magukat. Az elmúlt négy évtizedben a gazdasági elmaradottságra, a világrendszer kontextuális hatásaira, netán a globalizációra vonatkozó fontos elemzések szilánkokra lőtték a globális gazdaságnak ezt az álnaiv, „fair play" képzetét. Az elmaradottság, a kritikai fejlődés-gazdaságtan és a világrendszer-elemzés már csak marxista kötődései és progresszív világszemlélete miatt is viszonylag jól ismert és széles körben alkalmazott paradigmák voltak Kelet-Közép-Európában, különösen Magyarországon. Ez pedig azt jelenti, hogy használatukat nem csupán „tűrték", hanem hellyel-közzel egyenesen ösztönözték, követőiket pedig így vagy úgy támogatták is az államszocialista időszakban. Figyelmen kívül hagyásuk ezért a tendenciózus felejtésnek minősített esete.

Végezetül, ha a külső korlátok témája egyáltalán fölmerült a „reform-transzform-panglossziánus"-gazdaságtanban, az csak azért történt, hogy a moszkvai székhelyű Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa (KGST) országaival folytatott úgynevezett „kereskedelem" hátrányait, irracionális és elnyomó aspektusait előtérbe helyezzék és elítéljék. Az, hogy nem sikerült a globális árucsere-folyamatok kritikai elemzését beilleszteni

[17] E jellegzetességek természetesen nem csak a „reform-transzform-panglossziánus" közgazdaságtudományra vonatkoznak: jellemzőek a közgazdaságtudomány más részterületeire, sőt más tudományokra is. Az érintett diszciplínák pontosabb meghatározása azonban meghaladja e fejezet terjedelmi kereteit.

a „reform-transzform-panglossziánus"-gazdaságtanba, azt eredményezte, hogy a világpiac működését ezek az elemzések, legalábbis implicit módon, „szükségesnek" tekintik, s egyenlőségjelet tesznek a piac úgynevezett „szabadsága" és állítólagos „hatékonysága" közé. E többszörös logikai hiba szerves része a „reform-transzform-panglossziánus"-gazdaságtani okfejtések nagy részének, függetlenül attól a nyilvánvaló ismeretelméleti tévedéstől, hogy abból a tényből, hogy a világgazdaság „valóságosan" létezik, nem következik, hogy ez egyben „szabad" is volna.

„A kapitalizmus" azonosítása a centrumgazdaságokkal és a tőkés rend társadalmi előnyeinek eltúlzása

A kapitalizmussal kapcsolatos elemzési tévkövetkeztetések e típussal a „kapitalizmust" ennek legprivilegizáltabb, legelőnyösebb helyzetben levő gazdaságaival és osztályaival azonosítja. Ezen elemzési csúsztatás lényege, hogy a kivételt univerzálissá emeli.

Mindez két fő következménnyel járt a tudományterület szempontjából: (i) a kapitalizmusnak az e retorikából eredő szinekdochikus ábrázolását a „siker" iránti nyilvánvaló és meglehetősen nyers elfogultság jellemzi. Ha például a világ országait az egy főre jutó nemzeti össztermék adatai alapján piramisszerű ábrán mutatnánk be, a „reform-transzform-panglossziánus" közgazdászokat kizárólag a piramis csúcsán levő országok érdekelnék; az empirikusan létező világ messze túlnyomó részét magától értetődő eleganciával hagyják ki a komparatív elemzésből. Mármost, mivel bizonyos alapvető gazdasági intézményi minták szorosan korrelálnak a nemzeti termék szintjével - e megállapítás triviális kéne hogy legyen a gazdasággal főhivatásként foglalkozó szakemberek számára -, a kizárólag a gazdagokra összpontosító megközelítés nagyon súlyos elemzési torzulásokat eredményezhet. Hasonlóképpen amikor az adott, „reálisan létező" kapitalista társadalomra jellemző jövedelemelosztási rendszer kerül említésre, a figyelem a jószerével kizárólag a minden létező tőkés gazdaságra jellemző, megosztott munkaerőpiac felső, kiváltságos és védett szektoraira irányul. A „reform-transzform-panglossziánus"-gazdaságtan elegánsan túllép a védelemben nem részesülők azon szegmensén, amelybe a különféle, hátrányos alkalmazási formákban részt vevő - például részmunkaidőben foglalkoztatott, minimális jövedelmű, alacsony presztízsű munkákat végző - és sok egyéb módon is hátrányos megkülönböztetésben részesített csoportok tagjai tartoznak. Egy elméleti és empirikus szempontból ennyire pontatlan gondolkodásnak az a következménye, hogy a „létező" államszocializmusnak sem az adekvát leírása, sem pedig az érdemi, *sui generis* kritikája sem lehetséges. Az ilyen

helyzetet a tudósok csak akkor fogadják el, ha valamiféle hallgatólagos egyetértés van arról, hogy mellőzik az államszocializmus tételes, globális vonatkozásban átgondolt kritikáját, s ehelyett inkább a rendszervált(oz)-(tat)ás utópiájának perspektíváján gondolkodnak.

Idealizált összehasonlító stratégiák

Az empirikus adatok elemzésének és az ideáltipikus kapitalizmusmodellek használata részben talán - bár némileg leereszkedő hangsúllyal - magyarázható azzal, hogy a kelet-közép-európai térség nyelvein és könyvtáraiban még sokáig nem voltak meg a „ténylegesen létező" kapitalista társadalmakról szóló, naprakész és kritikai élű elemző munkák és részletes empirikus adatok. Az összehasonlító gazdaságintézményi elemzés iránt érdeklődők így arra a néhány, a tőkés rendet egyetlen „természetes" berendezkedésnek tekintő, a végletekig idealizáló forrásra kellett hogy támaszkodjanak, melyeket már a szólásszabadság állami korlátozásának formális feloldása előtt lefordítottak. Bár az, hogy ezt a - Magyarország vonatkozásában meglehetősen gyenge lábakon álló - magyarázatot mennyire fogadjuk el, morális és politikai értékelés kérdése, ez azonban mégsem befolyásolja a leglényegesebb következményt: azt, hogy a nagy jelentőségű „kapitalizmus kontra szocializmus" összevetés „eredménye" eleve kódolva van az idealizált összehasonlítás rendszerében.

Érvénytelen empirikus összehasonlítások

A kapitalista és szocialista társadalmi berendezkedéssel kapcsolatos empirikus adatok összehasonlítása szinte kivétel nélkül a megfelelő kontrollváltozók alkalmazása nélkül zajlik. Ez különösen akkor szembetűnő, ha az összehasonlítás olyan országokat vagy országcsoportokat érint, amelyek nemzetijövedelem-adatai jócskán eltérnek egymástól, s ha a kutatás olyan függő változókra irányul, amelyek érzékenyek a nemzeti jövedelem változásaira. E meglehetősen triviális elemzési hiba, a nemzeti jövedelemszintekre - és egy sor egyéb külső hatásra - vonatkozó dekompozíció elmulasztása, amit a szociológia módszertani kurzusain részben részrehajló esetkiválasztásnak, részben hamis korrelációként meglehetősen triviális szarvashiba-típusként tanítanak, ismét csak a „valóban létező" kapitalizmus szisztematikus magasabbrendűségét és az államszocializmus rossz valóságát kimutató következtetésekre vezet az „államszocializmus kontra kapitalizmus" összehasonlításban.

A függő változók manipulatív kiválasztása
Az előző ponttal szorosan összefügg a két gazdasági rendszer összehasonlításának azon típusa, melyben a mértékegységek kiválasztása úgy történik, hogy nem veszik figyelembe a tőkés, illetve államszocialista rendszerek eltérő logikáját. Ennek legszembetűnőbb példája a „lakossági fogyasztásra" - így például a százezer lakosra jutó személygépkocsi-eladások számára - való összpontosítás, ami viszonylag jól méri az egyéni sikert egy meghatározott típusú társadalomban (például a kapitalizmus észak-amerikai változatában, ahol a közösségi közlekedés folyamatos válsága vagy teljes hiánya még a városok nagy részében is szükségletté teszi a magángépjárművek használatát), ám sokkal kevésbé fontos máshol (például valamely adott kelet-közép-európai államszocialista országban az 1960-as évektől az 1980-as évekig, amikor az olcsó, megbízható, nagy járatsűrűséggel üzemelő és biztonságos tömegközlekedés miatt a magángépjármű egyértelműen luxuscikknek, a rendszer kivételesen megbecsült képviselőinek juttatott, ritka privilégiumnak számított).[18]

Formalizmus
Ez az elemzéstípus módszeresen figyelmen kívül hagyja a gazdaságszociológiában, a gazdaságantropológiában, illetve a fejlődéselmaradottság közgazdaságtanában felhalmozott tudást az informális struktúrák és magatartásmódok hatalmas jelentőségéről, s kizárólag a két „rendszer" merőben formális összehasonlításában érdekelt. A kapitalizmust kizárólag profitmaximalizáló, egymás között csak árak útján kommunikáló automaták közti arctalan viszonynak tekinti. Az ilyen elemzések vagy teljességgel megfeledkeznek arról, hogy a kapitalizmusban is léteznek újraelosztási rendszerek, vagy pedig a piac működésétől merőben elválasztva, légmentesen zárt rendszerként kezelik az újraelosztást. Az államszocializmusra ezzel szemben mint egyetlen, monolit újraelosztó hierarchiára tekintenek, amelyben „a tervutasításos gazdasági rendszer arctalan apparátcsik" automatái mást sem tesznek, mint kommunikálják az autoriter „Tervet" lefelé, a teljesítésről szóló információkat pedig fölfelé. A cseremechanizmusok különféle bonyolult, intézményesített eljárásait ismét csak vagy teljesen figyelmen kívül hagyják, vagy pedig úgy tekintik, mintha fogalmilag teljesen függetlenek lennének az újraelosztási folyamatoktól. Ennél is fontosabb, hogy egyik gondolkodásmód sem vesz tudomást az adott társadalmi közeg részvevői működtette nagy kiterjedésű, villámgyors és rendkívül hatékony informális hálózatokról,

[18] Erről ld. pl. Bodnár (1996).

noha - az idevágó kutatások szerint - e hálózatok a gazdasági és egyéb dimenziókban mért siker legpontosabb előrejelzői közé tartoznak. Következésképpen az ilyen munkákban elemzett két gazdasági modellt jellemzően rendkívül hiányosan támasztják alá empirikus adatok, s így további kidolgozásra alkalmatlanok.

Csak akkor tekinthetjük „tévedésnek" e jellegzetességeket, ha a tudástermelés e formáját a részletek és a belső viszonyok iránt nem érdeklődő, szigorúan kívülálló kritikus képzelt nézőpontjából szemléljük. A „reform-transzform-panglossziánus"-gazdaságtan használta *de facto* szakmai normák nem tekintik e jellemzőket csúsztatásnak, gyengeségnek, problémának, netán hibának, így tudásszociológia-módszertanilag ugyancsak helytelen volna „tévedésnek" címkézni őket. Eredményesebb, ha e jelenségeket tárgyunk leíró jellegzetességének tekintjük, és a testvértudományok megállapításaival való implicit összevetésben a „reform-transzform-panglossziánus"-gazdaságtan abszolút erősségeként tartjuk számon. Az ilyen elemző szövegekből kibontakozó szaktudásmodell legfontosabb eleme egy rendkívül specifikus tudás, nevezetesen: „Tudni, mit ne tudjunk". E tudásformában a szakértelem a gondosan megválasztott kihagyások, elhallgatások, a nem-verbális gesztusok, az irrelevanciát szentesítő és szankcionáló kimondatlan megállapodások rendszerében nyilvánul meg, valamint abban, ahogy rossz néven vesz minden olyan próbálkozást, amely - akár szándékolatlanul is - az efféle elhallgatás keltette csönd megtörésére tesz kísérletet. A „tudni, mit ne tudjunk" stratégia kifejlődése és áthagyományozódása s az e retorikát alkotó tátongó csöndek elméleti összefüggései másik tanulmány részletesen kifejtett témájául szolgálhatnának.

Összegzés

Albert O. Hirschman az államnak a „piaci folyamatokba való" „beavatkozása" ellen szóló nyilvános beszédről írott, *The Rhetoric of Reaction* című, remek könyvében (1991) az „állam elleni" érvek három jellegzetes típusát - az „elfajulás", a „hiábavalóság" és a „veszélyeztetés"[19] érvrendszerét különbözteti meg. Az „elfajulási" ellenvetés szerint „minden szándékolt tett, amely valamely politikai, társadalmi vagy gazdasági jellemző ja-

[19] Mivel tudomásom szerint Hirschman könyve nem jelent meg magyarul, a három kulcsfogalom magyar megfelelőjét Mink András kiváló stilisztikai érzékről tanúskodó könyvismertetéséből kölcsönzöm.

vítására irányul, csak súlyosbítja a jobbítani szándékozott helyzetet" (uo. 7). A „hiábavalósági" logika szerint „a társadalmi átalakulásra tett kísérletek teljesen eredménytelenek... egyszerűen nem hagynak nyomot" (uo.). Végül a „veszélyeztetés" érvrendszerének követői szerint „a javasolt változás vagy reform ára túl magas, mivel egy korábban elért, megbecsült eredményt veszélyeztet" (uo.).

Úgy tűnik, a „reform-transzform-panglossziánus"-gazdaságtani tudás nem gyömöszölhető bele a Hirschman által felállított típusok egyikébe sem. Sajátos (negyedik) típusnak tekinthetjük inkább. A magam részéről a „reakció mint haladás" címkét vélem rá a legtalálóbbnak. A tudástermelés e formája a történelem preskriptív-teleologikus szemléletű (megjegyzem, a többi társadalomtudományban mintegy két generációval korábban elavult), modernizációs világképéből indul ki, s egy meghatározott társadalmi-politikai-gazdasági „rendszert" - az államszocialista utópiát - a priori érvénytelennek tekint. (Ahol szükséges, meglehetősen szabadon hívja be segédérvként a három hirschmani típus különféle változatait mindennek alátámasztására.) Mivel a szocializmus emancipatorikus utópiájának helyére ennek ellentettjét, a „reakció mint haladás" kapitalista utópiáját helyezi, a „haladásra" való utalással egyértelműen a felvilágosodás örökségének egy fontos aspektusához kanyarodik vissza, amely a modernitásnak mind tőkés, mind pedig államszocialista társadalomtípusában megőrződött. A „reakció mint haladás" eszméje megerősíti a felvilágosodás preskriptív-teleologikus ambícióját azáltal, hogy a szocializmus ellenkezőjét, a tőkés berendezkedés jövővízióját tételező *téloszt* - célt, értelmet - csúsztat az utópia keretei közé. A „reakció mint haladás" politikai „vízióval" telített szakmai tudásformáját egy közgazdász-értelmiségi élcsapat állítja elő és terjeszti. Így e haladáseszme - szocialista előképéhez meglepően hasonló módon - egyben ugyanezen élcsapat további reprodukcióját is elősegíti.[20]

1999

Szakirodalom

Bodnár, Judit 1996. *Fin-de-Millénaire Budapest: Metamorphoses of Urban Life.* Minneapolis: University of Minnesota Press.

Böröcz, József 1991a. „Tetszettek volna forradalmat csinálni". In *Csendes? Forradalom? Volt?* Szerk. Bozóki András, Csapody Tamás, Csizmadia Ervin, Sükösd Miklós. Budapest: T-Twins, 26–29.

[20] Arról, hogy mi vezetett ehhez, ld. Böröcz (1991b).

Böröcz, József 199lb. 'Vanguard of the Construction of Capitalism: The Hungarian Intellectuals ' Trip to Power.' *Critical Sociology* 18 (1): 111-16.

Böröcz, József 1992. 'Dual Dependency and Property Vacuum: Social Change on the State Socialist Semiperiphery.' *Theory and Society* 21: 77-104. (Magyarul, „Kettős függőség és tulajdonvákuum: Társadalmi átalakulás az államszocialista félperiférián" címmel ld. e kötetben.)

Hirschman, Albert O. 1991. *The Rhetoric of Reaction: Perversity, Futility, Jeopardy.* Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press.

Lebovics, Herman 1992. 'Economic Positivism as Rhetoric.' *International Review of Social History'* 27: 244-51.

McCloskey, Donald N. 1985. *The Rhetoric of Economics.* Madison: University of Wisconsin Press.

McCloskey, Donald N. 1994. *Knowledge and Persuasion in Economics.* Cambridge: Cambridge University Press.

Mannheim, Karl 1996 (1929). *Ideológia és utópia.* Fordította: Mezei I. György. Budapest: Atlantisz.

Melegh, Attila 1996. 'Ideas of „The West": Twentieth-Century Intellectual Politics in Hungary.' Public lecture presented at the Rutgers University Institute for Hungarian Studies, New Brunswick, 8 October.

Mink András. é. n. „Reakciósok és igazi reakciósok." *Beszélő*, 5, 35. http://beszelo.c3.hu/cikkek/reakciosok-es-igazi-reakciosok (2016. május 14.).

Mirowski, Philip 1989. *More Heat than Light. Economics as Social Physics, Physics as Nature's Economics.* Cambridge: Cambridge University Press.

Mirowski, Philip 1991. 'The When, the How, and the Why of Mathematical Expression in the History of Economic Analysis.' *Journal of Economic Perspectives* 5 (1): 145-57.

Mirowski, Philip, ed. 1994. *Natural Images in Economic Thought. 'Markets Red in Tooth and Claw.'* Cambridge: Cambridge University Press.

Schmitt, Carl 1976 [1927]. *The Concept of the Political.* Translation, Introduction, and Notes by George Schwab. With comments on Schmitt's Essay by Leo Strauss. New Brunswick: Rutgers University Press. (Magyarul: *A politika fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok.* Fordította: Cs. Kiss Lajos. Budapest: Osiris, 2002.)

Schoeck, Helmut 1969 [1966]. *Envy. A Theory of Social Behavior.* New York: Harcourt, Brace, Jovanovich.

Schumpeter, Joseph 1954. *History of Economic Analysis.* New York: Oxford University Press.

Zerubavel, Eviatar 1995. 'The Rigid, the Fuzzy, and the Flexible: Notes on the Mental Sculpting of Academic Identity.' *Social Research* 62 (4): 1093-106.

15

Kistársadalom - kiskapuk[1]

„Et in Arcadia ego."[2]

Irányítsuk képzeletbeli látcsövünket Arcadiára, erre az alig tízmilliós országra Latin-Amerika kellős közepén.[3] Arcadiában mindent annyira behálóz az üzleti és közélet, a kultúra és az államszervezet informalitása, hogy az ország fővárosában, Malos Airesben[4] élő külföldiek látogatta társaságokban jószerével másról sem esik szó, mint kenőpénzről, korrupcióról, maffiákról, összefonódásokról és patrónus-kliensi rendszerről. A köztért ellepik az áruk és szolgáltatások legszélesebb skáláját kínáló, tolakodó utcai árusok és a higiéniai és adóelőírásokat csakúgy, mint a járókelők méltóságát semmibe vevő, silány árucikkek és még riasztóbb szolgáltatások tömegét kínáló, szánalmas bazárok. Az egyre előkelősödő Malos Aires-i kertvárosok felé tartó utak találkozásánál, a Plaza de la Ciudad Washingtonon hajnalonta borostás arccal, kialvatlanul álldogálnak a szomszédos, Arcadiánál szegényebb országokból hivatalos papírok nélkül érkezett munkavállalók, alkalmi munkalehetőségekre várva.

Arcadia politikai életét át- meg átszövi az informalitás. Miután a demokráciát jó két generációnyi időre felfüggesztő ezredesek uralmát eltakarította ugyanaz a geopolitikai logika, amely eredetileg odaültette őket, az arcadiai nyilvánosság gyorsan napirendre tért afölött, hogy a diktatúra utáni első választások során megválasztott kormány egy eladdig a nagypolitikában

[1] Szerzője ezt az eredetileg angolul, az *East European Politics and Societies* című folyóirat számára készült, s annak idén tavaszi számában megjelenő tanulmányával rokon szöveget szánta válaszféléül Zentai Violettának a *2000* 1999. szeptemberi számában megjelent írására. A magyar változat elkészítésének időigénye miatt csak most jelenik meg.

[2] Csokonai Vitéz Mihály sírfelirata.

[3] A térséget, melyben Arcadia elhelyezkedik, a különféle környező nagyhatalmak viszályainak és stratégiai játszmáinak történetével összefüggő okoknál fogva hol „Dél-", hol „Közép-", hol „Dél-Közép"-Latin-Amerikának nevezik.

[4] Malos Aires nevét az északi látogatók gyakran összekeverik Maláriával, Arcadia szegényebb déli szomszédjának, Arománák fővárosával; az ezzel kapcsolatos sértődés az arkád kultúra egyik jellegzetes *toposz*a.

ismeretlen diplomáciatörténészt nevezett ki a külügyminiszteri posztra, mondván: érthető, hiszen az új külügyér az új miniszterelnök veje. A négy évvel későbbi választások során olyan politikai csoportok és politikusok kerültek hatalomra, amelyek-akik úgy tűnt, mintha köszönő viszonyban sem lettek volna az előző turnus kulcsszereplőivel. Ez az ország méretének és a hatalmi elitek működésmódjának ismeretében komoly teljesítmény, hiszen szinte valamennyi, az egymást követő kormányzati ciklusokban érintett politikus és szakértő a Malos Aires-i egyetem oktatói karából, illetve az ugyancsak a fővárosban székelő, francia mintára a múlt században létrehozott Arcadiai Tudományos Akadémia társadalomkutatói közül került ki, s többségük egész életében Malos Aires három „jobb" kerületének lakója volt. A különféle ideológiai táborok képviselői és a politikai pártok kulcsemberei közötti kapcsolattartás hiánya, s a politikai beszédben valamennyi csoportozat által erősen hangsúlyozott, állítólagos habituális másságuk tehát igazán figyelemre méltó teljesítménynek számított. Ezt látva az ország legvitriolosabb tollú jegyzetírója „törzsi szervezetként" aposztrofálta az ország politikai rendszerét.

Az informalitás logikája annyira áthatja a közéletet, hogy az 1998-ban rendezett választásokat a „polgári rend" jelszavával nyerte meg a mindkét korábbi pártcsoport tagjaitól generációs alapon elkülönült új erő, a FINES-Partido Civico de Arcadia (FINES-PACA). A „polgári rend" jelentésének lényege adott közegben az (addigra már nyolc éve demokratikus) kormányzat legmagasabb szintjeit és az üzleti élet elitjét összekötő informalitás elleni küzdelem ígérete volt: a FINES-PACA miniszterelnök-jelöltjének egyik legnépszerűbb választási ígérete abban állt, „mindenki eldobhatja a telefonnoteszét." Ám alig alakult meg az új kormány, nyomban kiderült, hogy az új „polgári rend" fogalma két fő elemet foglal magában: (1) az előző kormányzat és annak (vélt vagy valós) kliensei elleni fellépést a kormányzati hatalom minden eszközével, illetve (2) egy, a közvéleménynek szóló kampányt úgymond a „külföldi-bűnözés" és „a maffiák" ellen. Mára, két évvel a FINES-PACA és rurális-geriátriai bázisú, populista koalíciós partnere, a Partido Independiente de los Minimos-Padrones (PIMP) hatalomra kerülése után nyilvánvaló: az új kormány politikája nem az informális összefonódások, a patrónus-kliensi rendszer megszüntetésére, hanem e rendszer kulcspozícióinak megszerzésére irányul. Erre utal, hogy az új kormány által poszthoz és megélhetéshez juttatott minisztériumi tisztviselők, parlamenti képviselők és szakértők körében erősen túlreprezentáltak a Malos Aires-i egyetem három-négy diákotthonának volt lakói, s ezt jelzi az is, hogy az új miniszterelnök mind az Adóhivatal, mind pedig az Arcadiai Állam Vagyonát

Kezelő Ügynökség élére kamaszkori barátait nevezte ki. E tény ismerete nélkül megmagyarázhatatlan volna, miért éppen e két, kinevezésükkor közteherviselési kötelezettség elmulasztása és közokirat-hamisítás vádjával vizsgálat alatt álló üzletember került ennek, az ország Amerikai Uniós felvétele előtt nemzetközi vonatkozásban is is fontos két hivatalnak az élére. A kormány egyik tanácsadója, egy korábban Nyugat-Európában élt ügyvéd csak részben tréfálkozott, amikor kinevezését azzal magyarázta, hogy a miniszterelnök tíz évvel korábban, doktorandusz korában néhány hónapig nála lakott.

* * *

Ennyi talán elég is a képzeletbeli Arcadiáról. Fordítsunk egyet a távcsövön, s élesítsünk Magyarországra.

Az Angelusz Róbert és Tardos Róbert vezetésével, az államszocializmus összeomlása előtt három évvel készített, kiváló kérdőíves felmérés adatainak[5] újraelemzése során doktoranduszaimmal és kollégáimmal több összefüggésben is arra a következtetésre jutottunk[6], hogy az informális hálózatok nagysága és típusai - még a kvantitatív elemzés sok szempontból durva és pontatlan eszközei segítségével is jól kitapintható módon - növelték a társadalmi egyenlőtlenségeket, mérjük az utóbbiakat akár jövedelemben, akár lakásviszonyokban. Egy nemzetközi vizsgálat magyar válaszadói még a legrutinosabb adatelemzőket is meglepték, amikor 1996-ban a sikeres vállalkozáshoz szükséges dolgok listájából elsöprő többségben az informális kapcsolatokat választották, melyek így jócskán megelőzték még a tőkét is.[7] A volt államszocialista vállalati vezetők informális társadalmi hálózatai oly lényeges elemeivé váltak az átalakulásnak, hogy nemcsak azt határozták meg, kik kerülnek az immár kapitalizmuskonformmá alakított vállalatok élére, és nem is csak azt, kinek a kezébe-nevére kerül az állami tulajdon, de jócskán befolyásolták a létrejövő új, tőkés vállalati szervezet *szerkezetét* is.[8] Mivel a vállalatszervezet az intézményi közgazdaságtannak és a gazdaságszociológia vele határos részének egyik fő empirikus vizsgálódási területe, [9]ez utóbbi állítás elmé-

[5] Ld. TÁRKI 1988a, 1988b, és 1988c. Feldolgozását ld. pl. Angelusz-Tardos, 1991.

[6] Közvetlenül Böröcz-Southworth 1995, illetve Bodnár-Böröcz, 1996 támasztja ezt alá. Közvetve releváns még Böröcz-Southworth, 1996 is.

[7] Ld. Örkény, 1997, 239.

[8] Böröcz 1993, de ld. közvetlen előzményként Böröcz, 1990.

[9] Ld. a „tranzakciós költség"-megközelítés Oliver Williamson által képviselt változatát (pl. Williamson, 1981; 1994).

leti implikációi meglehetősen messze vezetnek. Későbbi elemzések[10] mind közvetlen megfigyelések alapján, mind pedig indirekt következtetésekkel alátámasztották e megfigyeléseket.

Az alábbiakban történeti-összehasonlító szemszögből, a világ egyéb, nem kelet-közép-európai társadalmaiban megfigyelhető informalitás közegében próbálom értelmezni magyar társadalom e szembetűnő vonását, s elgondolkodom a jelenség lehetséges társadalomtörténeti okain. Itt főként az informalitás gazdasági megnyilvánulási formáira összpontosítok. Hasonló eszmefuttatás minden bizonnyal ugyancsak elmondható volna a politikai szféra működésmódja vagy a társadalmi elitek szerveződési mechanizmusai kapcsán.

Informalitás és társadalmiság

A szociológiában a „formális szervezet" fogalmát olyan csoportokra alkalmazzák, melyeknek működését *explicit és kézzelfogható* – általában szakemberek által megfogalmazott, rituálisan elfogadott, és többé-kevésbé minden érintett számára nyilvánosan hozzáférhető – *szabályok és előírások* fogják keretbe. A szabálykövető viselkedést *formális* magatartásnak nevezik; a társadalmi magatartások minden egyéb formája *informális* viselkedés.[11]

Az informalitásról, pontosabban a formalitás–informalitás viszony társadalomspecifikus normáiról igen nehéz moralizálás nélkül, történeti-összehasonlító összefüggésben szólni. Ennek az a fő oka, hogy az informalitás–formalitás viszonynak még a társadalomtudományos beszédmódját is átpolitizálja a „Nyugat" köznyelvből beszűrődő identitásdisz-

[10] A gazdaságszociológiában ld. pl. Magyarország kapcsán: Stark, 1996; Magyarország és a volt NDK vonatkozásában: Stark-Bruszt, 1998; több poszt-államszocialista országról szólván: Böröcz-Róna-Tas, 1995. A jogszociológia területén ld. Scheppele-Örkény, 1996-97.

[11] Az „informalitás" szikáran logikai szempontból tehát reziduális fogalom: határait a formalitás jelöli ki, negatív módon. E tekintetben logikai hiba a formalitás jelenléte nélkül informalitásról beszélni. Történeti és szociológiai értelemben ugyanakkor merőben más a helyzet. Mivel a formalitás közegében informalitásnak minősülő magatartások messze megelőzik a formális megjelenését mind társadalomtörténeti időben, mind pedig az egyénnél, az informalitást a társadalmi lét „természetes", a formalitásnál „előrébb való" működésmódjának tekinthetjük. Ha a szociológia valóban az a minden kulturális, történeti és földrajzi részrehajlástól mentes, történeti-összehasonlító tudományszak volna, amivé klasszikusai óta legjobbjai tenni szeretnék, nemcsak az informalitást, hanem a formális viszonyok kialakulását és fennmaradását is megpróbálná megragadni.

kurzusa. Mint azt a társadalomtudományok klasszikusai megfigyelték és mind elemzéseikben, mind pedig elméleteik előfeltevés-rendszerében megjelenítik, a „nyugati" ipari kapitalizmus történetének fontos fejezeteit áthatotta a formalitás morális előrébbvalóságának képzete. Párhuzamosan azzal, ahogy kialakult a modern kapitalizmus két, ma ismert legnagyobb intézménytípusa - az iparvállalati szervezet és a modern „nemzetállami" apparátus -, a „nyugati" társadalmak gyakorlata úgy változott meg, hogy tagjaik normarendszerébe beépült a társadalmi viselkedés területén a formális szabályok követésére vonatkozó elvárások egy meghatározott szintje és formája. Történeti-összehasonlító szemszögből azonban e sok szempontból fontos fejlemény *történeti kivétel* volt, méghozzá kettős értelemben. Egyrészt a formális szabálykövetés e moralizáló elvárása a világ Nyugat-Európán és ennek észak-amerikai kiterjesztésének egyes társadalmain kívüli, jó kilencven százalékában *nem vált uralkodó toposszá*. Pontosabban olyan morális rend alakult ki, melyben a formális magatartások és ezek informális alternatívái között könnyed, természetes, hanyag eleganciával mozognak a társadalom kompetens tagjai.

Másrészt kivétel ez a diszkurzív fejlemény abban az értelemben is, hogy a moralizáló, formalitáselvű „nyugati" beszédmóddal még a nyugati társadalmi gyakorlatok legpuritánabb változatai sincsenek összhangban. Naivitás ugyanis azt képzelni, hogy a „nyugat" társadalmai betartják az összes érvényben levő formális szabályt és előírást, vagy hogy a formális szabályok ismerete önmagában értelmes és elégséges leírását adná e társadalmak működésének. Épp ellenkezőleg: a társadalmi lét még a „nyugat" szabályozott társadalmaiban is elképzelhetetlen anélkül, hogy tagjainak kényelmesen, megbízhatóan és könnyűszerrel rendelkezésükre ne állna az informális magatartásformák gazdag választéka. Igen gazdag e választék, még akkor is, ha közép-európai szokás szerint amikor „világot" mondunk, annak csak a nyugat-európai és észak-amerikai szegletére gondolunk. Még az így definiált nyugaton belül is szédítő az informalitás-formalitás viszony formagazdagsága, gondoljunk arra, micsoda különbség lelhető fel a „korrupció" kulturálisan kódolt fogalmai között mondjuk svéd-olasz összehasonlításban. Mármost, még ha az összevetés alapját tovább szűkítve a „nyugat"-nak csak a protestáns-puritán szeletét hasonlítjuk a világ többi részéhez, akkor is aligha juthatunk arra a következtetésre, hogy az előbbi kizárólag vagy akár csak túlnyomórészt formális, az utóbbi pedig csak/jobbára informális volna, hiszen mindegyik formális is, informális is. A fő eltérés inkább az, hogy a protestáns-puritán „nyugat" reflexív alanya úgy tekinti, a testiséghez, a világi élvezetekhez, az intim, elengedett emberi kapcsolatok összes

egyéb megnyilvánulásához hasonlóan az informalitás különféle megnyilvánulásai miatt is lelkifurdalást, bűntudatot kell éreznie. E felfogástól valóban távol áll a mai magyar gyakorlat.

Az informális elemeitől megfosztott társadalmi lét gondolata a legabszurdabb negatív utópiák közé tartozik. Mint azt a szociológia terepmunkásai a nagy ipari szervezetek és állami apparátusok kialakulásával egy időben, igen helyesen megfigyelték, a mégoly formalizált, nagy szervezetek életének jelentős részét is szükségszerűen az informalitás ethosza szervezi. Úgy tűnik, bármely modern társadalmi-politikai rendszerben - így a kapitalizmus mégoly „fejlett" válfajaiban is - az egészséges lelkületű emberek a társadalmi lét elengedhetetlen és fontos összetevőjeként tartják számon az informális viszonyok és eljárásmódok kínálta spontaneitást, közvetlenséget és kreativitást. A társadalmi lét legélvezetesebb, emberhez legméltóbb pillanatai mind-mind informális viszonyokban öltenek testet. Annak ismerete, hogy adott társadalom tagjai milyen helyzetekben, milyen informális szabályok mentén, milyen következményekkel kerülik meg a formális előírásokat, s hogy milyen magatartási műfajokra terjed ki az általuk elfogadhatónak-élvezetesnek talált informális viszonyok köre, legalább annyit elárul a társadalom működéséről, mint a formális szabályok rendszere. Az igazán izgalmas terület a kettő viszonyában megfigyelhető változatosság megértése.

A formális szabályok léte szükségszerűen azzal jár, hogy az emberek így vagy úgy, informális úton megkerülik, s egyéni igényeik, szükségleteik, lehetőségeik idioszinkretikus rendszeréhez idomítják őket. Az informalitás mindenütt jelen van: szervezetszociológiai értelemben tényleg minden nagykapu mellett van (legalább) egy kiskapu. Annak megértéséhez, hogy a nagy szervezetek formális szabályok betartatására hivatott középvezetői miért csak ritkán, vonakodva és akkor is rossz hatásfokkal sújtanak le az informális megoldásokra, két szempontot érdemes figyelembe venni. Egyrészt még a legformalizáltabb, legfegyelmezettebb társadalmakban is oly nagy a lehetséges informális megoldások száma, és skálájuk oly széles, hogy lehetetlen valamennyi informális megoldást kizárni. Emiatt az tűnik a legintelligensebb vezetői stratégiának, amely megelégszik az informalitás kordában tartásával, és arra törekszik, hogy lehetőség szerint csak a nagy szervezet működésére nézve legártalmasabb formáit korlátozza az informalitásnak.

Ráadásul a kiskapuk bizonyos típusai nem szükségszerűen rontják a formális szervezetek működésének hatékonyságát - sőt. A különféle tulajdonosi és menedzseri rezsimekkel, döntésekkel, stratégiákkal és módszerekkel szembeni munkavállalói ellenállás egyik legszelleme-

sebb módozata éppenséggel a sztrájk azon válfaja, amelyben a vállalat működését nem munkabeszüntetéssel, hanem úgy lassítják-állítják le a dolgozók, hogy betűről-betűre betartják a vállalat és ennek intézményi környezetét képező állami és egyéb szervek és hatóságok összes szabályát, előírását. A munkavállalói nyomásgyakorlás e módozatának léte önmagában jelzi, hogy a dolgozók - emberi lények lévén - apróbb-nagyobb informális megoldások ezrei segítségével teszik saját munkájukat könnyebbé (sok esetben: eleve lehetségessé), akár a formális szabályok ellenében is.

Ha bárki akkurátusan számba venné, valamely, mégoly formalizált „piaci" környezetben működő, mégoly formális belső rendszerű nagyvállalat mégoly sikeres vezetője pontosan mit is csinál napi munkája során, az elemzés aligha azzal nem végződne, hogy a cégirányítás mint tevékenység formális terminusokban aligha leírható. A vezetői munka óriási hányada nem más, mint „befektetés" a formális szabályrendszerekben nem rögzíthető, pontosan alig körvonalazható, informális hálózatok építésébe. A *business school* típusú vezetőképző intézmények tananyagának jelentős része az úgynevezett „személyközi kapcsolatokkal" kapcsolatos készségek fejlesztésére irányul. E kapcsolatok körébe magától értetődő módon tartozik bele nemcsak a beosztottakhoz, hanem a „piac" és az egyéb makrotársadalmi struktúrák logikája szerint egyenrangú partnerekhez és versenytársakhoz, illetve a felettesekhez fűződő viszony is.

A kapitalizmus jó négy évszázados történetében a különféle, különböző mértékben zártkörű és elittermelő felsőoktatási intézményektől, klubokról és egyetemi diákszervezetektől az exkluzív sporttevékenységeken és -klubokon keresztül a jótékonysági bálokig és koncertekig kulturális mintáktól, nemzeti hagyományoktól és történeti közegtől függően intézmények egész sora szolgált kiszámítható, kulturálisan elfogadott terepként a tulajdonosi és menedzseri elitek tagjai közötti kapcsolatépítéshez. Az informalitás civiltársadalom-stimuláló szerepét jól mutatja, hogy a nyilvános intézmények - éttermek, kávéházak, kocsmák, szalonok, olvasókörök, vitafórumok, színházak, koncerttermek, mozik, terek, utcák, lakóházak, stb. - informális társadalmi „profilja" hajszálpontos térkép formájában adva van az adott város lakóinak fejében. A mai budapesti, párizsi vagy dzsakartai közegben való eligazodás képessége nagyrészt abban áll, tudjuk-e, hol, mikor, milyen körülmények és szabályok közepette lesz módunk a magyar, francia vagy indonéz társadalom mely szeletével, informális körülmények között találkozni. Társadalmiságunk sikere nagyrészt az informális viszonyokban való eligazodás és részvétel sikerét jelenti.

A gazdaságszociológiában mára közhely,[12] hogy az adott pillanatban alkalmazásban állók körében keresve sem találunk olyanokat, akik ne valamilyen informális kapcsolati elem révén tettek volna szert állásukra. Ezek közül általában a felületes, távolabbi ismeretségek a leghasznosabbak: nagyobb számuk és szélesebb társadalmi „merítési körük" jóvoltából e felületes ismeretségek több és értékesebb információt képesek gyűjteni és továbbítani az érdeklődőkhöz, és könnyebben hozzák tető alá az állásszerzés legfontosabb fázisát, az első kapcsolatteremtést a munkaadó és a munkakereső között, mint az intenzív összetartozást, szolidaritást és közösségélményt kifejező, sok esetben formalizált, nagyobb elkötelezettséget és befektetést igénylő, s emiatt jóval kisebb számban és szűkösebb skálán rendelkezésre álló, szorosabb kapcsolatok.[13] Könnyű átérezni a „gyenge kötések ereje" képletben foglalt szociológiai tétel igazságtartalmát: bárki, aki ismeri például a tudományosság, a felsőoktatás, a művészetek vagy a tágabb értelemben vett értelmiségi lét mindennapjait, pontosan tudja, milyen fontos része e területek szakmai életének az informális információátadás, segítségnyújtás és szolidaritás, illetve ezek ellentettje, az ugyancsak informális információeltitkolás, „betartás" és „fúrás". Ugyanez mondható el a bürokráciák különböző szintjeiről, valamint a kis- és középvállalkozások egymáshoz fűződő viszonyairól.

Az észak-amerikai kisvállalkozás-szociológia jó egy nemzedékkel ezelőtt mutatja meg először az etnikai hálózatok fontosságát: e szervezettípusban az azonos etnikai csoportba tartozó egyének mind „piaci", mind nagyvállalati közegben, mind hierarchizált, mind pedig nagy számú, hasonló rangú versenytárs jelenléte mellett igencsak ügyesen juttatják egymást a különféle vágyott társadalmi erőforrásokhoz azáltal, hogy etnikai csoportjuk többi tagjának informális úton rendelkezésére bocsátanak stratégiai pozícióikat.[14] Így még a „fejlett" tőkés társadalmak legszabályozottabb, technológiailag legellenőrzöttebb, legfegyelmezettebb színhelyei – a hadsereg, a börtön és a munkahely – is az informális társadalmi viszonyok gazdag választékát kínálják. Mindez egyebek

[12] Ez például Mark Granovetter, az új gazdaságszociológia egyik megalapítója első publikált monográfiájának (1974) alapmondanivalója.

[13] E megfigyelés szolgál Granovetternél az „erős" és „gyenge kötések" közötti, fogalmilag meglehetősen pontatlan különbségtétel alapjául. Eredeti kifejtését ld. Granovetter 1973. A magyar társadalomra igen innovatív módon (kétdimenziós skálán) alkalmazta Angelusz-Tardos, 1991.

[14] Erről részletesebben ld. pl. Zhou, 1992; Portes, 1995; Light-Bonacich, 1988; Portes-Castells-Benton, 1989.

mellett arra is alkalmas volt, hogy kollektív tapasztalati alapjául szolgáljon a gazdaságszociológia Polányi Károly által jó két generációval ezelőtt megfogalmazott alaptételéhez a gazdasági cselekvés társadalmi beágyazottságáról.[15]

Az informalitás mint gazdasági szektor

Az informalitás fogalmára ráépül egy másik szakterület is. Az összehasonlító fejlődés-gazdaságtan és a gazdaságszociológia határterületén kialakult nagy hatású irodalom,[16] melynek tárgya az adófizetési, regisztrációs és szabályozással összefüggő előírásokat elkerülő, rejtőzködő vállalkozások és egyének gazdasági tevékenysége egy olyan közegben, ahol a hasonló tartalmú gazdasági tevékenységeket az adózás, a regisztráltság, a szabályozottság és a nyilvánosság ellenőrző hatalma jellemzi.[17]

Az e szektorba tartozó tevékenységek köre igen széles.[18] Főbb típusaiként szokás megkülönböztetni

> „a *létfenntartás* informális szektorát,[19] amely a létminimum szintjén kínál megélhetési lehetőséget Latin-Amerikában vagy Közép-Európában a nagyvárosok környékének szeméttelepein guberáló, a Rio de Janeiró-i, New York-i vagy kalkuttai utcákon tengődő, a mulatókban gyufát és cigarettát, a „jobb" Los Angeles-i útkereszteződésekben narancsot, a VIII. kerületben és a világ összes metropoliszának „vigalmi negyedeiben" elemi nemi szolgáltatásokat áruló nyomorultaknak,

[15] Polányi, 1992 (1957). Általános gazdaságszociológiai tételkénti megfogalmazását ld.: Granovetter, 1985.

[16] Ennek alapműve Portes-Sassen-Koob, 1987. Hasznosan összegzi a téma kiterjedt irodalmát Portes, 1994; Portes-Schauffler, 1993. Ld. még Waldinger-Lapp, 1993.

[17] E definícióból következik, hogy az e szektorban termelt és forgalmazott áruk és szolgáltatások tartalmának legalitása-illegalitása nem releváns. A formalitás-informalitás mint szektor distinkció szempontjából a törvényesség kizárólag mint az adózással, a nyilvántartással, a szabályozottsággal és a nyilvánosság betekintési jogával kapcsolatos törvények be nem tartása jön szóba. Fontos emlékezni arra, hogy az informális szektorban forgalmazott termékek és szolgáltatások túlnyomó része teljességgel legális mint termék/szolgáltatás.

[18] Erről ld. Portes-Castells-Benton, 1989.

[19] Ld. pl. Birkbeck, 1979; Castells-Portes, 1989.

- „a centrumországok világvárosainak *etnikai zárványaiban*[20] (így a New York-i vagy Los Angeles-i kínai, vietnami, korábban olasz, lengyel, stb. negyedekben) működő, sokban a tizenkilencedik századi Angliára emlékeztető nyomor körülményei között virágzó termelési tevékenységet, és
- „a *hajlékony és alkalmazkodóképes gazdasági specializáció* informális kisvállalkozói szektorát[21], például az olaszországi Emilia Romagna tartományban, vagy akár a hatvanas évek vége óta a magyar gazdaságban.

A világ szinte minden pontján fellelhető informális szektorban tevékenykedő legkülönfélébb osztály-, réteg- és kaszthelyzetű, minden rendű s rangú emberek életének, megélhetésének logikája azért társadalompolitikai kérdés, mert az informális szektor szociológiája implicit módon az államnak – a gazdaság működése feletti kollektív demokratikus ellenőrzés egyetlen potenciálisan hatékony közhatalmi intézményének – a szociológiája is.

A gazdasági tevékenységek regisztrálatlansága ugyanis láthatatlanná, s így *védtelenné* teszi a gazdaság szereplőit. Ez áll ugyan minden résztvevőre, de különösen igaz a gazdasági folyamatok alárendelt helyzetű szereplőire. Önmagában az, hogy a munkavállaló sikerrel ki tud bújni a munkajövedelmekhez kapcsolódó köztehervíselési kötelezettség alól, csak kis részben kompenzálja a munkavégzés minden egyéb aspektusára kiterjedő, teljes kiszolgáltatottságáért.[22] A nyilvántartottság illetve a termelési és kereskedelmi feltételek, körülmények szabályozottságának hiánya miatt ugyanez vonatkozik az informális szektor fogyasztóira is, különösképpen az informális közegben beszerzett, olcsóbb áruk minőségével kapcsolatban. A közintézmények ugyancsak megsínylik az informális szektor elharapódzását, hiszen a bevételek megcsappanása elszegényíti, és a polgárral szemben egyre inkább ragadozói mentalitásra csábítja az államot, s eközben ellehetetleníti azon polgárait, akik a jóléti állam íratlan társadalmi szerződése alapján joggal vélik úgy, jogosultak arra, hogy részesüljenek az állam által biztosított köz- és magánjószágokból. Az elemzők politikai orientációjától és vérmérsékletétől függetlenül az informális szektor nemzetközi szakirodalmának egybehangzó megfigyelése, hogy *ceteris paribus* a gazdaság informalitása a tőkének kedvez

[20] Ld. pl. Zhou: i. m.

[21] Ld. pl. Brusco, 1982; Capecchi, 1989.

[22] Hogy ez mivel jár, arról ld. az informális munka magyar szakirodalmából pl. Bodnár Judit (1999) és Sik Endre (1999a; 1999b) írásait.

mind a munkavállalóhoz, mind a fogyasztóhoz, mind pedig az államhoz fűződő kapcsolatában.

Annak ellenére, hogy értelmezhető kapcsolatban nem állt az informalitás nemzetközi összehasonlító irodalmával, meglepően hasonló fogalmi rendszerben mozgott mind a magyarországi reform-közgazdaságtan, mind pedig az állampárt gazdasági reformpolitikai lépéseit megalapozó reformista intellektuális mozgalom. Az informalitás itt is az (adott esetben államszocialista reform-) gazdaság egyik szektoraként jelent meg. Mindezt egy fogalmi csúsztatás tette lehetővé, ami két helyes tapasztalati megfigyelést kapcsolt össze. Ezen iskola képviselői helyesen mutattak rá, hogy a magyar gazdaság nagy része a valóságban kívül esik a központi állami tervezés és ellenőrzés hatókörén. E szektor az államszocializmusra jellemző eufémizmussal a *második gazdaság* nevet kapta. Tovább kuszálta a dolgokat, hogy később a munkahelyi belső alvállalkozásra is a „második gazdaság" címkét kezdték alkalmazni. Ezt követték a KGST-piacok, a „kishatárforgalom" és a kis tételben zajló, „népi" csempészet, a prostitúció újraéledése, a regisztrálatlan szobakiadás és az utcai pénzváltás - s e nagyon is különböző jövedelemszerzési és költségcsökkentő intézmények is mind-mind a „második gazdaság" egyre dagadó fogalmába zsúfolódtak.

A reformerek arra is rámutattak, igen helyesen, hogy az ebben a nem tervezett és nem is állami tulajdonú szektorban a társadalmi viszonyokat pókhálószerűen át- meg átszövik a személyesség és az informalitás szálai. A kapcsolatrendszerek, amelyek a második gazdaságot alkotó egyéneket illetve mikro- és kisvállalkozásokat egymáshoz fűzték, megemelték az informális társadalmi hálózatrendszerek jelentőségét.

Mindkét megfigyelés empirikusan helyes volt. Ám csúsztatás volt olyatén egyszerű megfeleltetésük, mely szerint az első gazdaság formális, a második informális lett volna. Mindezt tetézte, hogy a reform-közgazdaságtan legjobbjai is hibásan olvasták a legjelentősebb magyar gazdaságantropológust, s a „piac kontra redisztribúció"[23] kétosztatú[24] sémájára egyszerűsítették Polányi[25] híres mozaiktipológiáját - amely szerint bármely gazdasági rendszer az újraelosztás, a reciprocitás és a csere három alaptípusának sajátlagos, csak rá jellemző intézményekben megvalósuló együttállásával („mozaikszerű" összekapcsolódásában) határozható meg. Mindez a következő fogalmi megfeleltetésekhez vezetett:

[23] Ld. Kolosi 1986, s nyomán Böröcz 1989.

[24] Zentai 1999.

[25] Polányi 1992 (1957).

- első gazdaság = állami vagy szövetkezeti tulajdon, redisztribúció és formalitás;
- második gazdaság = se-nem-állami-se-nem-szövetkezeti tulajdon, piac és informalitás.

E modell lényegében Gábor R. István és Galasi Péter egyik idevágó, fontos és eredeti meglátásának áramvonalasított változata volt. Ebben[26] a szerzők az informalitást még az államszocialista gazdaság szektorális alapmegoszlásától viszonylag független kérdésként kezelték. A második gazdaság fogalmának hízásnak indulása, s végül is a „sztálinista államszocialista modelltől való magyar eltérések" általános jelölőjévé válása során azonban egymásba fordult a két elemzési dimenzió, s a formalitás/informalitás megkülönböztetése mintegy rámásolódott az állami tulajdon/egyéb tulajdon megkülönböztetésre. A rendszerváltozást ezzel a meglehetősen leegyszerűsített fogalmi rendszerrel érte meg a magyar társadalom.

E kétosztatú modell - egyszerűsége és takarékos jellege folytán, illetve azért, mert pontosan illeszkedett a hidegháború hatalmi konstellációihoz, s így alkalmas volt arra, hogy mindkét oldalon, illetve mindkét oldal belső ellenzékénél politikai eszközzé váljék - igen népszerű fogalmi rendszer volt.[27] Ugyanakkor a benne foglalt leegyszerűsítés miatt egyszerre jellemezte a rövid- és a csőlátás. Kizárólag a második gazdaságon belüli informalitásra irányította a figyelmet, s nem észlelte a „tervezett", állami szektoron belül létező informalitást. Ezzel akadályozta, hogy felismerjük az államszocialista időszak vállalatvezetői körében kialakult, egyre komplexebb, többdimenziós informális társadalmi hálózatok gazdasági, politikai és kulturális jelentőségét.[28]

A reformszociológusok és -közgazdászok vonatkozó rövidlátását részben az is magyarázza, hogy az akkoriban népszerűvé vált fogalomnak, a „civiltársadalomnak" „az államtól viszonylag független, annak hatalmát

[26] Gábor-Galasi 1989: 21.

[27] Kornai pl. nagy eleganciával alkalmazza a szűkített Polányi-féle sémát a szektorális megoszlásra (pl. 1983; 1984; 1992a; 1992b).

[28] A tulajdonlás, a gazdasági integrációs mechanizmusok és a formalitás/informalitás dimenziói egy sorba állításának szarvashibáját kiküszöbölendő, egyik volt aspiránsommal, Caleb Southworthszel együtt írott, magyarul is megjelent tanulmányomban (Böröcz-Southworth, 1995) ezért bevezettem azt az egyszerű módosítást, melyben a formalitás-informalitás fogalmilag független az államszocialista gazdaság szektoraitól: mindkettő megjelenik mind az állami, mind a magánszektorban, mind pedig a kettő átfedését jelölő, gazdaságpolitikailag szürke zónában.

korlátozó és ellenőrző társadalmi integrációs csoportosulások és tevékenységek" értelemben vett jelentése időközben az explicit, hangsúlyozott ellenzéki értelmiségi körökre szűkült. Ennek különös következményei lettek. Hajlamosak lettünk megfeledkezni a csöndben, diszkréten az államszocializmus gazdasági, politikai és kulturális világából kivonult, vagy attól eleve távolságot tartó maszekok, kisvállalkozók s minden rendű-rangú egyéb kisemberek millióiról és a félig a rendszeren belül, félig ennek repedéseiben megszólalásig nyugati kollégáikra emlékeztető vállalatvezetőkről mint a rendszerlazító civiltársadalom fogalmának lehetséges tagjairól. A civiltársadalomként megjelent ellenzék „kemény magja" egyébként[29] jó két-háromszáz emberre terjedt ki, s az ellenzékiség alapelemei - a házibulik, az aláírásgyűjtés, a bujkáló szellemi lét, a szamizdattevékenység, a nyugati sajtóval és egyetemi világgal való kapcsolattartás - mind-mind egy lényegét tekintve informális, kapcsolathálózati életforma habituális elemeit sulykolta résztvevőibe s negatív értelemben a társadalom azon tagjaiba is, akik ilyen vagy olyan, társaskapcsolati, földrajzi, korosztálybeli, habituális stb. okoknál fogva kívül maradtak e körökön. A mai értelmiségi és politikai elitpozíciókért való - így az állami és magánpénzek, hatalom, megszólalási lehetőségek és presztízs elosztása körüli - iszapbirkózás mögött nagyrészt ugyanezek az informális társashálózati összefüggések - kapcsolódások és kizáródások - lelhetők fel.

Mindez nyitva hagyja azonban a kérdést, honnan származik az informális hálózatok mint magatartási minta történeti ereje.

Az újra feltalált informalitás

Közismert, hogy Kelet-Közép-Európa szerteágazó gazdaságtörténetének közös eleme a krónikus tőkehiány. A gyarmatosításból származó tőkefelhalmozási lehetőségekből földrajzi fekvésünknél, illetve egyéb sajnálatos birodalmi környülállásoknál fogva kimaradtunk, a második jobbágyság és a korai kapitalizmus perifériás viszonyaira jellemző, folyamatos értékkiszippantás következtében a kapitalizmus e tájon úgy-ahogy kialakulgató formái másodlagosak, rozogábbak és bizonytalanabbak voltak, s kezdettől fogva, alapszerkezeteikben függőségi viszonyban álltak a kapitalizmus néhány száz kilométerrel nyugatabbra, néhány száz évvel korábban, néhány száz százalékkal erőteljesebb struktúrákban létrejött válfajaitól.

[29] Ld. pl. Javorniczky, 1999.

Mindezt már a századforduló táján pontosan látták régiónk legjobb társadalomtudósai.[30]

Hogy valamely régiót épp az ipari kapitalizmus időszakában sújt a tőkehiány, annak egyik fontos következménye, hogy a térség ipari üzemei a tőkével ellátottabb régiók hasonló vállalkozásainál kisebbek és kevésbé gépesítettek lesznek. Régiónk gazdaságtörténetét pontosan ez az alapvonás jellemzi a legiparosodottabb nyugat-európai vidékekkel való összehasonlításban.[31] Mármost szokás szerint e különbséghalmazból általában a technológiai elmaradottság és az ebből levezetett alacsonyabb jövedelmezőség sorscsapásszerű fogalmára összpontosítunk. Én most másféle fókuszt javaslok. Gondoljuk végig azt, mik a kisebb méret és a kevésbé előrerohant gépesítettség társadalomformáló összefüggései a sorscsapás-mitológián és az önfelmentésen túl.

A méret és a gépesítettség mértéke igen szorosan összefügg a formalitás–informalitás mint társadalommorfológiai jellegzetesség kérdésével. Ha kiindulópontként elfogadjuk azt az állítást, hogy a társadalmi lét, benne az emberek megélhetését biztosító tevékenységek (röviden: a gazdaság) szervezeti viszonyainak nem a teljes formalizáltság, hanem a formalitás és az informalitás összjátéka a „természetes" működésmódja, akkor a kisebb szervezetekre tagolt és viszonylag kevésbé gépesített iparosítás történeti tényéből két fontos következmény adódik. Elsőként az ipari szervezetek kicsiny méretéből és gépesítettségének korlátaiból a formális munkahelyi viszonyok viszonylagos gyengesége következik. A ma ismert erős, a társadalom pénzügyi erőforrásainak jó felét újracsatornázó, a társadalmi újratermelés minden szeletében jelenlevő államszervezethez fogható mértékben robusztus, és formális belső szabályok bonyolult rendszerével összetartott ipari termelő szervezetek nélkül nem világos, vajon pontosan hol, milyen társadalmi helyzetben kellett volna/kellene a formalitásra

[30] A megfigyelés, hogy Közép- és Kelet-Európa morfológiai jellegzetességei lényeges pontokon eltérnek az etalonként használt „Nyugat" ideáltipizált képzetétől, régtől fogva fontos motívuma volt régiónk modern szellemi életének. A vigyázó szemeit Párizsra vető Batsányi nyomdokain e téma uralkodott a magyar szociológiát megteremtő Huszadik század körének gondolkodásában, s ez lengi át ifj. Leopold Lajos első világháború idején írott fontos társadalomtipológiai esszéjét (1988 [1914–17]). Romániában a Gîndirea folyóirat köre ugyanezekkel a kérdésekkel küszködik, nagyjából ugyanakkor (Schmitter, 1978), s ez a Zeletin–Voinea-vita lényege is (Chirot, 1978).

[31] Mivel térségünk értelmező gazdaságtörténete Gerschenkrontól Wallersteinig, Bairochig és Berend–Ránkiig csaknem kizárólag erről szól, itt eltekintek attól, hogy megpróbáljam részletesen dokumentálni ezt az állítást.

vonatkozó fegyelmezési és morális normáknak kialakulniuk. A középeurópai állam hagyományos széttagoltsága, erőtlensége, legújabbkori történetének túlnyomó részét jellemző, tartós legitimációs válsága igencsak megrövidíti azon intézmények sorát, ahol a régió társadalmai modern történelmük utolsó száz-egynéhány éve során ki tudták volna kísérletezni, s meg tudták volna tanulni, miért s miként kellene alávetniük magukat a formalitás normaszerkezeteinek. A modern ipari kapitalizmus középeurópai története szinte kizárólag a kiskapukat nyitogató, informális mentalitást támasztja alá. Adott körülmények közepette - jobb híján írom le ezt a túlterhelt jelzőt - ez ugyanis az *észszerű* magatartás.

A közép-európai kapitalizmus e strukturális jellegzetességeinek megfelelően a magyar gazdaságtörténet a kisvállalkozások számszerű erejéről és ellenálló képességéről tanúskodik. A Nemzetközi Munkaügyi Szervezet 1930-as évektől folyamatosan rendelkezésre álló kiadványának tanúsága szerint például Magyarországon a kisvállalkozások, a magángazdálkodók és az „önállók" aránya rendre magasabb, illetve még a sztálinizmus időszakában is csak kicsivel alacsonyabb, mint Ausztriában vagy Németországban.[32] A magyarországi önállók aránya csak a hetvenes évekre mutat csökkenést,[33] vagyis e létforma túlélte az államszocialista átalakulást és sztálinizmust, s különösen a szolgáltatások területén jócskán belenyúlt a Kádár-korszakba. A magyar kisvállalkozói világ történeti-szervezettipológiai kontinuitását csak a második gazdaság tőkebefektetést egyáltalán nem igénylő területeinek felfutása szakította meg. Ezek legkézenfekvőbb módozata a háztájizás, illetve az állami és szövetkezeti tulajdonú termelőeszközök segítségével termelt javak és szolgáltatások informális úton történő, magáncélú elsajátítása volt. Ez egy lényegét tekintve igen szűk horizontú, korlátozott mozgásterű gazdasági stratégiát tett csak lehetővé.

E társadalom- és gazdaságtörténeti kontinuitás olyan vonásokat őrzött meg, melyek igen kevéssé kedveznek a nagyipari világban való eligazodáshoz, sikerhez szükséges fegyelem, személyesség nélküli bizalom, és

[32] A „munkaadók és függetlenek" aránya a jövedelemmel rendelkezők körében Magyarországon 1930-ban 21,1% volt, s még 1960-ban is 12,9%-on állt, a közbeeső államszocialista átalakulás és a sztálinista időszak minden magángazdaság-ellenes politikai terrorja ellenére. Ugyanebben az időszakban Ausztriában 9,4%-ról 18,9%-ra, Németországban pedig 16,4%-ról 12,6%-ra módosult a függetlenek és kisvállalkozók aránya. (Az 1960-as „németországi" adat az NSZK-ra vonatkozik.) Ld. ILO 1930; 1960.

[33] 1970-re a „munkaadók és függetlenek aránya" a jövedelemmel rendelkezők körében 2,4%-ra csökkent Magyarországon (miközben Ausztriában 24,5%-ra, az NSZK-ban pedig 9,1%-ra módosult). Forrás: ILO 1970.

általában a formálisan szabályozott társadalmi viszonyok kialakulásának. A magyar társadalom gazdaság- és társadalomtörténeti csomagját nagyrészt ez, a kisemberi-kézművesvilág közvetlen kapcsolatokon, személyes etikán és egyedi viszonyokra kidolgozott bizalmon alapuló mentalitásbeli kontinuitása teszi ki. A kis ügyletek, kis profitok, kis vágyak, kis lehetőségek, kis távlatok világa nagyon sajátos, kistársadalmi világképben fejeződik ki. A magyar gazdaság- és társadalomtörténetből egy alapvetően kispályás, s így értelemszerűen *kiskapus szervezet-, mentalitás- és társadalmi viszonyulástípus* uralma adódik.

E társadalom-alaktani megfontolás talán még arra is alkalmas lehet, hogy általa legalább e szempontból mentalitástörténeti kontextusába helyezzük a magyar történelem kádári korszakát. Az informalitás ugyanis olyannyira elterjedt és átható jellegzetessége volt az 1960-as évek Magyarországának, hogy a Kádár-rezsim sokat emlegetett, ellentmondásos engedményei csaknem kizárólag az informalitás világában valósultak meg.

A kádári politizálás lényege e vonatkozásban az *aszimmetrikus jogi informalitás* volt. A társadalom, a politika és a gazdaság életének csaknem minden területére behatoló, sztálinista korlátozásokat és előírásokat csak nagy ritkán, akkor is félig-meddig és vonakodva törölték el. A hatvanas évek kádári innovációjának lényege a május elsejei kacsintás volt: *az az informális*, expressis verbis soha, csak mimikában, beszéd-intonációban és egyéb metaszöveg-területeken artikulált *ígéret, hogy a formális (sztálinista) szabályokat mi (=a hatalom) esetleg nem tart(at)juk be.* Hogy pontosan mikor s mely szabályokat, törvényeket, előírásokat tart(at) be a hatalom, s melyeket, s mily körülmények között nem, hogy mindez mitől függ, az ennek eldöntésére való képesség volt a politikai hatalom történeti-szociológiai definíciója a kádári államszocializmusban. Mivel a szabályok be (nem) tartására való döntés definíció szerint informális, a kádári időszak hatalomgyakorlásába mélyen beépült az önkényes informalitás elvének e csendőrpertus változata. A lakosság szemében mindez a diktatúra egyfajta felpuhult, peróni-populista változataként tűnt fel; a moszkvai gazdához fűződő viszonyban pedig a lehetőségekhez képest egy híres-hírhedt latin-amerikai minta - „engedelmeskedni de nem végrehajtani" - mélyen közép-európai változatát valósította meg. A magyar társadalom pontosan „vette" az e kacsintásban artikulált informális jelzést, s maga előtt sem tisztázta soha, gúnyból vagy visszakacsintásból janibácsizta-e kétes jellemű urát.

Itt lépnek be történetünkbe térségünk többi országának polgárai - méghozzá a szó szoros értelemben, s milliószámra. A hatvanas évek vége táján jelenik meg ugyanis Magyarországon a nemzetközi idegenforgalom,

s indul meg az a társadalmi átalakulási folyamat, melynek már „csak" geopolitikai átállítás-technikai és rendszerváltás-levezényléstani részletkérdése volt az államszocializmus 1989-as hangtalan összeomlása. A magyar társadalom belső keletkezésű, történetileg öröklött informalitásának újbóli uralkodó mintává válását megkönnyítette s hatását megtöbbszörözte, hogy a kereskedelmi vendégfogadásra csaknem teljesen felkészületlen Magyarországon hirtelen milliós tömegben, elszántan kikapcsolódási célból megjelent az osztrák és a nyugat-német társadalom osztálypiramisának alsó kétharmada, továbbá a keletnémet, lengyel és csehszlovák társadalom csaknem egésze. Az erre válaszul improvizált, informális megoldások témánk szempontjából két fő gazdasági következménnyel jártak: (1) az akkori időkhöz képest jelentős keményvaluta-bevételeket termeltek a jó időben, jó helyen „működő" szobakiadóknál és egyéb idegenforgalmi mikrovállalkozóknál, s (2) az informális kelet-közép-európai kvázi-keményvaluta[34] rangjára emelték a forintot.

Mindez úgy is releváns a mai állapotok vonatkozásában, hogy az így keletkezett jövedelemtöbbletet csapolta meg[35] az 1988–89-es évek bécsi magyar bevásárlóturizmusa, kiszippantván az országból a felhalmozott informális többletjövedelmek nagy részét. Ez jócskán hozzájárult ahhoz, hogy mire néhány éven belül sor kerül az állami vagyon privatizációjára, addigra a magyarországi lakosság kezében ne legyen számottevő tőkésíthető megtakarítás. Ugyanakkor az a jótékony hatása is megvolt, hogy jelentősen megemelte az oly kedélyesen a kiszolgáltatott helyzetű érintett kárára csúsztató, jellegzetesen bécsi hazugsággal a helyi újságokban *Magyar*-hilferstraßéra átkeresztelt bevásárlóutca kereskedőinek profitját, s így javította az osztrák kereskedelmi tőke jövedelmezőségét. (E tőke egy része hamarosan formális-közvetlen külföldi befektetésként, illetve informális termőföld-felvásárlás keretében áramlott a magyar gazdaságba).

[34] Erről ld. Böröcz, 1992; 1996 (utóbbiból különösen a "The Splitting of International Leisure Migration in Hungary" és az "Informality and Tourism Receipts in Comparative Perspective" című fejezeteket).

[35] Minden bizonnyal ez - a felhasználható, informálisan szerzett keményvaluta-megtakarítások megléte, illetve hiánya - magyarázza, hogy a bécsi kereskedők nagy csalódására a magyar bevásárlási lázat nem követte hasonló cseh és szlovák bevásárlási őrület. A csehszlovák államszocializmus összeomlását követően Bécsbe zarándokolt több milliónyi cseh és szlovák polgár intenzív érdeklődéssel, de a vásárlási készség minden jele nélkül járta be a Mariahilferstraße könnyű eladásra szakosodott, Gorenje hűtőládákkal frissen feltöltött, cseh és szlovák nyelvű „Ne lopj!" feliratokkal frissen feldíszített üzleteit.

Amikor tehát 1999-ben az osztrák polgár a *legális* keleti munkaerő-beáramlás rémétől megriadva szélsőjobbra igazodik, egyebek mellett a megelőző húsz-huszonöt év közös, informális osztrák–magyar gazdaság- és társadalomtörténetét felejti el. Megfeledkezik az évente milliós számban igénybe vett, apró szubvenciócskákról, melyeket a nevetségesen olcsó budapesti vendéglők, az aprópénzből kifizethető jegyárú operaelőadások, koncertek, balettelőadások, Puszta-show-k, a bécsi kombinált bérlet árából kigazdálkodott balatoni nyaralások, az osztrák munkanélküli-segélyből Magyarországon töltött nyarak, az olcsó pesti szex- és mulatókínálat nyújtott a ma Magyarország „EU-érettségét" összevont szemöldökkel megkérdőjelező, a „kelet-európai" elem ausztriai jelenlétét az érzékelhető bőrszín-árnyalatbeli különbségek hiánya ellenére rasszterminusokban ellenző osztrák polgár számára. Hogy ezt megteheti, annak legfőbb oka, hogy az előző három évtized értékáramlása Magyarországról Ausztriába az informalitás szőnyeg alá söpörhető, Bécsben hanyag eleganciával a szőnyeg alá is söpört világában zajlott.

A kádári állam informális engedékenységét pontosan érzékelő magyar társadalom frenetikus állás- és egyéb jövedelemforrás-halmozásba fogott az államszocializmus utolsó tíz évében. Az idevágó adatok – melyek szerint a munkavállalók túlnyomó többsége részt vett a „második gazdaság" által kínált jövedelemszerző tevékenységek valamelyikében, legtömegesebben a háztáji kistermelésben – közismertek.[36] Érvelésem szempontjából mindez annyiban érdekes, hogy a magyar társadalom az államszocialista gazdasági intézménytípusok – s ezek között kitüntetett helyen a központilag tervezett, államrezon által, racionális bürokráciák útján irányított, fordista-modern államszocialista nagyvállalat – által kínált szervezeti formákból való kihátrálása, s az államszocialista társadalmi formák kínálta magatartási mintáktól való, tömeges elfordulása során magától értetődő egyszerűséggel választotta ki társadalomtörténeti örökségéből az informalitás azon elemeit, melyek alkalmazhatónak tetszettek az 1980-as években. A magyar társadalom mai működésmódjának megértéséhez kulcsfontosságú adalék, hogy csaknem egész modern történetét az informális hálózatok kreatív felhasználásán alapuló, kis méretű, tőkehiányos, munka- és információskapcsolat-intenzív szervezetek elképesztően alkalmazkodásra képes mintája uralta. Hiába kísérleteztek a különféle rezsimek e habitus megváltoztatásával: amikor módja volt rá,

[36] Ld. Kolosi, 1984; KSH, 1984: 7.; de ugyanakkor Sik, 1995; Lackó, 1996.

a magyar társadalom nagy csoportjai csendben, de annál határozottabban újból alkalmazni kezdték ezt a társadalom-formatani alapképletet.

Az informalitás mint erőforrás

A nyolcvanas évek Magyarországán egyéb fontos társadalmi átalakulási folyamatok mellett lezajlott az informális társashálózati erőforrások eredeti felhalmozódása[37] is. A hatvanas évek végén bevezetett reformok egyik társadalomszerkezeti következménye az volt, hogy megjelent a színen a nagy hatalmú gazdasági szereplők egy új típusa. Ez, elődeitől eltérően már megszólalásig hasonlít a tőkés gazdaságban működő kollégáihoz, legalábbis a tekintetben, hogy sikerrel, esetenként kifejezett eleganciával és hatékonyan képes mozgósítani informális társas kapcsolatrendszerét akár vállalata, akár pedig saját maga érdekében. E vezetői hálózatok ugyanakkor gyakorlatilag teljességgel rejtve maradtak az akkor uralkodó reformdiskurzus szövegeiben. A mechanizmusreform és a piaci elemek akkori elemzési rendszerében ugyanis olybá tűnt, mintha az időszak átalakulása csupán abban állna, hogy egy korábban erőteljesen centralizált gazdaságirányítási rendszert egy kevésbé központosított rendszer vált föl. Ezt az új rendszert volt hivatva megragadni a „tervalku" megindítóan pontatlan fogalma. Ebbe az állítólag tervezett (értsd: „korlátozott") rendszerből az úgymond „piaci" (értsd: „szabad") rendszer felé való

[37] Van, aki Bourdieu és Coleman nyomán minderre a „társadalmi tőke" fogalmát használja. (Az ide vágó szakirodalom hasznos összefoglalását kínálja pl. Portes, 1998). Én a „társashálózati erőforrások" fogalmát alkalmazom, vagyis elkerülöm a társadalmi tőke fogalmát e vonatkozásban, mégpedig azért, mert pongyolaságnak találom a tőke mint metafora használatát a szigorú értelemben gazdasági folyamatokon kívül, így az informális kapcsolatok vonatkozásában is. Véleményem szerint a tőke fogalmának gazdaságon kívüli jelenségekre való alkalmazása (kulturális tőke, politikai tőke, társadalmi tőke, stb.) elfed egy sor, a szociológiai elemzés számára rendkívül fontos különbséget például az értékesülés intézményrendszere és az értékkonverzió, a befektetés megtérülésére vonatkozó reális várakozások, valamint a nem gazdasági „tőkeformák" önértéke vonatkozásában. Más szóval, a tőke mint metafora mintegy úgy állítja be a társadalom kulturális, politikai és társashálózati mezőjét, mint aminek működése nagyjából hasonlít a gazdasági tőkééhez - ez pedig olyan egyszerűsítés, amit nem akaródzik bevezetnem. Ugyanakkor a társadalmi tőke fogalmának metaelméleti kritikája bőven megérdemelne egy egész tanulmányt, amire e keretben nincs módom. Tehát mintegy teszek egy lépést hátrafelé, s az erőforrások kevésbé specifikus nyelvezetét használom.

elmozdulást jelezni hivatott fogalomba „csak" az a hallatlanul gazdag, szellemes, sokszor önellentmondásos, szívességeken, összetartozás- és kizárástudaton alapuló, presztízsben és soha, semmilyen formában nem rögzített, apróbb-nagyobb privilégiumokban és újraelosztási-sormegkerülési lehetőségekben jutalmazott, rokon- és ellenszenvre, baráti és ellenséges taktikázásra, lobbizásra, klikk- és koalíció-alakításra, csoport-együttműködésre, -lojalitásra, a közvetlen és közvetett kényszerek, zsarolás és viszontzsarolás millió apró trükkjére alapozott, mozgékony és fölöttébb alkalmazkodóképes gazdasági integrációs forma „nem fért bele", amelyben a nyolcvanas évek vállalati vezetői, állami hivatalnokai, szabályozó-kidolgozó és döntés-előkészítő szakértői aktívan részt vettek. Kis túlzással azt mondhatnánk, a „tervalku" fogalma által megragadni kívánt világban szinte minden megvolt - talán csak a tervezés és az alkudozás szociológiai cselekményei nem.

A hatvanas évek végén megindult magyarországi átalakulási folyamatok a „tervalku"-nál gazdagabb, egyszerre szociológiaibb, antropológiaibb és történetibb megragadást érdemeltek volna. Szerencsés lett volna például rögzíteni, hogy a gazdaság állami tulajdonú, nagyobbik hányadában olyan átalakulás zajlott le, ami fogalmilag nagyban hasonlít a centrumországokban az előző századforduló táján történt váltásra, amennyiben lényege *az átállás a tulajdonos által vezetettből a menedzserek által irányított vállalati szervezetre.* Hasonlóan ahhoz, ahogy a legnagyobb amerikai családi vállalkozások átadták helyüket a részvényesek tulajdonolta, menedzseri irányítású vállalati rendszernek, a magyar gazdaságban is ugrásszerűen megnövekedett a vezetők hatalma a tulajdonosokéhoz képest. Az államszocialista gazdaságban a túlsúlyos többségi tulajdonost, az államot ennek Max Weber-i értelemben racionális bürokráciái, konkrétan a tervező, végrehajtó és ellenőrző apparátusok képviselték. Ezen apparátusok hatalmát korlátozták a hatvanas évek második felétől, a gazdasági élet élénkítése céljából bevezetett reformok. Az állam, amely államszocialista változatában egyszerre képviselt tulajdonosi, regulátori, ellátási és jóléti funkcióinak következtében súlyos, többoldalú szerepkonfliktusban szenvedett, szerepzavarát tulajdonosi feladatainak fokozatos, részleges és féloldalas, sokszor önellentmondásos elhanyagolásával és elfojtásával „kezelte", majd csendben, végleges lecserélése előtt még átpasszolta a labdát a vállalatvezetőknek. Ennek következtében a magyar gazdaság a szó szociológiai értelmében államszocializmusból egyfajta különös *menedzseri szocializmussá* vedlett át. E rendszernek a vezetők informális társashálózati erőforrásai, s ezeknek az állami erőforrásokhoz kapcsolódó értékesülési lehetőségei biztosítottak koherenciát.

Mindez messze vezet. Az informalitás kérdéséhez csupán annyiban kapcsolódik, hogy az új vezetői szabadságélményben magától értetődő természetességgel fonódott össze az informalitás és a vállalatvezetői siker. Az informális hálózatok kezelése és célirányos felhasználása a vállalatvezetői lét egyik kulcseleme lett.

Az informális kapcsolatok értékesülése

Az 1989-ben kialakult magyar politikai spektrum tagjai kis túlzással egyetlen dologban értettek egyet: abban, hogy gyökeresen vissza kell venni az állam részvételét gazdaságban. A nyilvános beszédben, a közéletben, az újságokban és a szakértők gondolkodásmódjában e nem túl bonyolult közös platform a neoklasszikus közgazdaságtantól kölcsönzött nyelvezetben jelent meg. Ez azért volt lehetséges, mert a neoklasszikus közgazdaságtan a társadalomtudományoknak talán az egyetlen olyan ága, amely teljes komolysággal képes arra, hogy az államot kizárólag *mennyiségi* fogalomként képzelje el. Így volt lehetséges, hogy a politikai vitákat a „több" kontra „kevesebb állam" nem túl cizellált fogalmi rendszere, s a „kevesebb állam" fogalmának a „közjó"-val való azonosítása tartsa hatalmában. Az állami hatalom legfelső régióiban ez a gondolat (1) az állami tulajdonlás mint intézményi forma megszüntetésére, (2) az állam szabályozó, a munkavállalót, a társadalmi reprodukciót és a környezetet védelmező szerepének korlátozására, illetve (3) jóléti funkcióinak átszervezésére és elsorvasztására irányuló politizálásban öltött testet.

Nem jelentett leküzdhetetlen akadályt a tőkésítésíthető megtakarítások csaknem teljes hiánya sem. A tulajdonváltás óhaja és a felhasználható belföldi anyagi erőforrások hiánya közötti feszültségből keletkező tulajdonvákuumot tovább növelte a privatizáció technikai problémáinak tömege. Az összes rendszerváltó párt „privatizációt bármi áron" követelő programjai abban is összhangot mutattak, hogy kimaradt belőlük az informalitás képzete. A magyar gazdaság teljes jövedelemtermelésre alkalmas tulajdonállományának privatizációját minden szóba jövő párt, s ezek jószerével minden közgazdász, jogász és szociológus szakértője úgy képzelte el, mintha az informalitás, a magyar társadalom e szerveződésmódja egyáltalán nem létezne.

A tulajdonvákuum két erőforrástípust szippantott magába. Ezek egyike a külföldi tőke volt. A volt szovjet blokk Szovjetunión kívüli részének durván 10%-át kitevő Magyarországon jelent meg a térségbe áramlott közvetlen tőkebefektetések jó fele-harmada. A másik tulajdonátalakítási

erőforrástípus a gazdaság közgazdaságtani fogalmán kívülről érkezett: ennek a szaktudás és a gyakorlati ismeretek mellett igen nagy részét az informális társashálózati erőforrások tették ki. A gazdaság tulajdonlási és irányítási rendszerében történt rendszerváltás fő belföldi elemét az előző időszak során felhalmozott informális hálózati erőforrások értékesülése jellemezte.

Emiatt az idevágó, jó hangosan elharsogott neoklasszikus várakozásokkal ellentétben a „piacgazdaságra" és a kapitalizmusba való átmenet nem söpörte el a magyar gazdaság „elmaradott", informális jellegzetességeit. Különösen a tulajdonváltás legelső időszakában nem, amikor a pozícióban levő vezetők irigylésre méltó élelmességgel váltották át informális hálózatokban „fekvő" erőforrásaikat az új, kapitalizmuskonform vállalatok vezetői és - esetenként némi késéssel, de egy lendülettel - tulajdonosi pozícióira is.[38]

A közvetlen külföldi tőke megjelenése egyébként ugyancsak az informalitás, különösen az informális vezetői kapcsolatrendszerek hegemóniáját erősítette. Mivel a pontos vállalatgazdálkodási információk, a munkavállalói együttműködési hajlam, a könyvelési precizitás, a pénzáramlás, a készletgazdálkodás, a piacrészesedés és a technológiai fegyelem mindmind fontos eleme a sikeres tulajdon-átalakulásnak, az „öröklött" vezetők kapitalizmuskonform része fontos szolgálatot tett az új tulajdonosoknak. Mivel a legjobb magyar vállalatok ekkorra már mind jelen voltak a világpiacon, a jelenléttel járó informális ismeretségek tovább könnyítették a tulajdonátadás-átvétel folyamatát. Európa legeladósodottabb államának árverőügynöksége nyolc évig a privatizáció „történelmi nehézségeit" hajtogatta a tudálékosan bólogató politikai elitnek. Így volt lehetséges, hogy noha a magyar állami vagyon magánosítása jó esetben nullszaldósra sikerült, ebből nem országra-világra szóló botrány kerekedett, hanem

[38] Emlékeztetőül, az 1999. szeptemberi korrupciós hírek rovatból: vezérigazgatója tárgyalja az állami tulajdonú bank eladását külföldi befektetőkkel. Az ügylet része, hogy az átírást követő napon az eddigi vezér az igazgatótanács elnöke lesz, s egyben opciót kap arra, hogy három millió dollár értékben vásárolhasson a bank részvényeiből. Ennek megkönnyítése végett kamatmentes, rövid távú hitelt vehet fel a banktól éppen hárommillió dollár értékben. Elegendő a rövid távú hitel, ugyanis a bank két nap múlva visszavásárolja tőle a részvényeket 270%-os árfolyamon. A keletkező, ötmillió dolláros nyereség - adott pillanatban a magyarországi éves átlagjövedelem ezerszerese - mint üzleti jövedelem, adómentes. Az elnök egyetlen megjegyzést fűz az ügylethez: nem érti, mitől volna érdekes ez a teljesen konvencionális privatizációs ügylet a nagy nyilvánosság számára.

miniszterelnöki öngratuláció a sikeres privatizáció befejezése miatt.[39] Józan ésszel aligha lehet kizárni, hogy az állami tulajdon ilyen mértékben a végső tulajdonos - a társadalom - érdeke szempontjából hátrányos, a vásárló számára ennyire előnyös eltulajdonítása korrupciómentes körülmények között zajlott volna. A tőkejavak e világtörténetileg példátlan arányú magánkézbe juttatása az informalitás ethoszának uralmával valósult meg. A magyarországi gazdasági átalakulás képletszerűen így összegezhető tehát: *államilag levezényelt adósság tulajdon-csere, jórészt informális társadalmi mechanizmusok révén.*

Ami a gazdaság többi részét illeti, a magas infláció körülményei és a bankrendszer sajátosságai következményeképpen eközben a bennszülött üzletemberi osztály kialakulása számottevő akadályokba ütközött. A belföldiek által milliószámra létrehozott, kicsiként indult új vállalkozások egy része megszűnt, másik része vegetál, harmadik része a közterhek elkerülésére alapított kényszervállalkozás. A maradék úgy-ahogy működik, de - s érvelésem szempontjából ez a legfontosabb - a még létező, tényleges üzleti tevékenységet folytató vállalatok túlnyomó része *kicsiny maradt.* A sok kisvállalkozás szervezeti értelemben vett növekedésének strukturális korlátai csak tovább erősítették az informalitás magatartás-, és attitűdbeli pozícióit. Saját vállalkozásuk növekedésének elmaradása aligha fel nem tűnt a tényleges vállalkozóknak. Az elmúlt nyolc-tíz év tapasztalatai tehát arra tanították meg nagy többségüket, hogy vállalkozói jövőjüket bizony valószínűleg továbbra is a kicsiny méret okozta jelentéktelenség, a kiszolgáltatottság, a gazdasági környezetük átfogó összefüggéseit befolyásolni képtelenség fogja jellemezni. A hazai vállalkozók többsége megtanulta, tudja, „hol a helye". Magatartását, stratégiáját eszerint alakítja.

A jogi környezet ugyancsak hozzájárult az informalitás uralmához. A személyi jövedelemadózás magyarországi rendszere például, mint a nyájas olvasó minden bizonnyal saját bőrén tapasztalja, igen erőteljesen ösztönzi a vállalkozásalapítást - az olyan gazdálkodási tevékenységek (pl. a munkavállalás) és gazdálkodási egységek (pl. a nukleáris család) esetében is, amelyek távolról sem merítik ki a vállalkozás gazdaságszociológiai fogalmát. A vállalkozásalapítási kényszerek, amelyeket egyébként az egymást követő kormányok egymással versengően doktriner monetarista világképe hozott létre, az informalitás felé tolták el a magyar

[39] Gondolatkísérletként képzeljük el, bármely német, francia vagy amerikai nagyvállalat vezetője megtehetné-e, hogy a vállalat tulajdon-portfóliójának több mint 90%-át eladva „sikeres tulajdoneladásról" számoljon be egy olyan mérlegbeszámoló után, amelyben az elárusítás tranzakciós költségei nagyjából felemésztik teljes árbevételt.

társadalmat, hiszen abszurd módon és mértékben kitágították a bejegyzett üzleti vállalkozás fogalmát. Amikor egy négytagú család betéti társulásként jelenik meg az adóhivatali nyilvántartásban, s forgalmiadó-mentességet vesz igénybe a családi autóval, vasárnap, a nagymamához tett falusi kirándulás költségeire, a gyerekek új tornacipőjére vagy a heti bevásárlásra, vagy amikor még a bölcsészkari tanszékeknek sem maradnak alkalmazottai, mert az oktatók és az adminisztrátorok egyaránt bétés alvállalkozóként veszik fel a jövedelmüket, az üzleti vállalkozás bejegyzése egyre inkább ügyes adóelkerülési trükkre kezd emlékeztetni. A számlaadás megtagadása ma annyira elterjedt Magyarországon, hogy a szolgáltatások jelentős részében felállt a kettős árrendszer (számlával/számla nélkül). Mindez alaposan hozzájárul a törvények, különösen a gazdasági törvények komolyságának megkérdőjelezéséhez, s jórészt azt is megmagyarázza, hogy lehet, hogy - mint Kim Lane Scheppele és Örkény Antal oly pontosan rögzíti[40] - Magyarországon az alkotmányosság szintjén szigorúan és pontosan érvényesülő törvényesség azon nyomban elillan, amint az állampolgár és az állam viszonyáról van szó, miközben az állampolgárok egymás közti viszonyait az informalitás személyre szabottsága és önkényessége szabályozza.

Mindennek láttán nehéz más következtetésre jutni, mint hogy az informalitás kulcsszerepet játszott-játszik a magyar gazdaság átalakulásában. A tulajdon-átalakulás során végbement tranzakciók csak nagy távolból emlékeztetnek a formális közgazdaságtan által tételezett folyamatra, melyben egymással versengő, saját érdekeiket állhatatosan képviselő eladók és vevők kara kizárólag árak útján való kommunikációban kialakított, világpiaci árviszonyokat tükröző, egyensúlyi árakon cseréli ki az ügylet tárgyait a kölcsönös előnyök és a gazdasági hatékonyság jegyében. Talán fogalmi és történelmi élménykör tekintetében távolból, félig behunyt szemmel, erős ködben, a nyelvet és a közeget nem ismerő, a neoklasszikus modell tagadhatatlan esztétikai értékeinek hatása alatt álló megfigyelőknek így tűnhet. Kicsit közelebbről nézve, újmagyarul megfogalmazva már kiderül: informális kapcsolatrendszerek és eljárásmódok által szervezett *lenyúlás*, szűk játékterű, kispályás *nyomulás* folyik.

[40] Scheppele-Örkény, 1996-97.

Összefoglalva:

I. két fő különbség figyelhető meg a poszt-államszocialista Magyarország és „a nyugati minta" között:
   1. mint az ország modern történelmében mindig, a társadalmi lét nagyobb területére terjed ki az informalitás; ugyanakkor
   2. a formalitás életvezetési mintaként kevésbé járja át a társadalmat, mint a „nyugati" önreflexióban.

II. E különbségek az ország társadalom- és gazdaságtörténeti örökségével függnek össze, ezen belül:
   - a modern szervezetek, különösen az üzleti vállalkozások kisebb méretével és széttöredezettebb szerkezetével;
   - a kisiparosi-kisvállalkozói-kisparaszti-kisemberi világ ellenálló képességével és az ezzel összefüggő mentalitásbeli örökséggel;
   - a társadalom nagy részének a szocialista állam modernista társadalomátalakító projektjeivel - különösen a szocialista nagyüzem kulturális mintateremtő kísérleteivel - szembeni ellenálló képességével;
   - a második gazdaság informális kapcsolatrendszer-teremtő és -jutalmazó hatásával;
   - a nyolcvanas évek menedzseri szocializmusával, amely módot adott az informális menedzseri kapcsolati erőforrások eredeti felhalmozódására; s végezetül
   - a (fél)perifériás lét belső tőkehiányával, amely megteremtette az informális eljárások sikerének mind a feltételeit, mind pedig az ösztönzőrendszerét.

Mindezzel kapcsolatban, úgy tűnik, négy értelmesen megvitatható kérdés merül fel.

a) Összhangban van-e a fenti leírás a *tapasztalati tényekkel*?
b) Ha igen, *csapás-e* az informalitás ilyetén kiemelt szerepe?
c) Lehet-e, szabad-e, kell-e valamit *tenni* e tárgyban?
d) Ha lehet, szabad, netán kell, akkor *kinek* és *mit* lehetne (lenne szabad), kellene tennie?

2000

Irodalom

Angelusz, Róbert - Tardos Róbert 1991. *Hálózatok, stílusok, struktúrák.* Budapest: ELTE Szociológiai Intézet.

Birkbeck, Christopher 1979. "Garbage, Industry and the 'Vultures' of Calí, Colombia". 161-36. In: R. Bromley - C. Gerry (eds.) *Casual Work and Poverty in Third World Cities.* New York: John Wiley.

Bodnár, Judit 1999. „Moszkva téri mozaik: Társadalmi átalakulás a nyilvános térben és a piac délibábja." *2000,* december: 50-62.

Bodnár, Judit - József Böröcz 1998. "Housing Advantages for the Better-Connected Institutional Segmentation, Settlement Type and Network Effects in Late State-Socialist Housing Inequalities." *Social Forces.* 76(4): 1275-1304.

Böröcz, József 1989. „Mapping the Class Structures of State Socialism in East-Central Europe." *Research in Social Stratification and Mobility.* 8: 279-309.

Böröcz, József 1990. „A kádárizmustól a parlagi kapitalizmusig: a fejlett informalizmus építésének időszerű kérdései." *Mozgó Világ,* 8: 61-7.

Böröcz, József 1992. „Dual Dependency and the Informalization of External Linkages: The Case of Hungary." *Research in Social Movements, Conflicts and Change,* 1992, 14: 189-209. Magyarul: 1993. "Kettős függőség és a külső kötések informálissá válása." *Eszmélet,* 18-19: 74-88.

Böröcz, József 1993. „Simulating the Great Transformation: Property Change under Prolonged Informality in Hungary." *Archives européennes de sociologie / Europäisches Archiv für Soziologie / European Journal of Sociology.* XXXIV, 1 (May): 81-107. Magyarul: „Színlelt nagy átalakulás? Informális kiút az államszocializmusból." (Farkas Katalin fordítása alapján.) *Politikatudományi Szemle.* 1995, 3 (ősz): 19-39.

Böröcz, József 1996. *Leisure Migration: A Sociological Study on Tourism.* Oxford: Pergamon Press.

Böröcz, József - Ákos Róna-Tas 1995. „Small Leap Forward: Emergence of New Economic Elites." *Theory & Society,* 5: 751-81.

Böröcz, József és Caleb Southworth 1995. „Kapcsolatok és jövedelem: Magyarország, 1986-87". *Szociológiai Szemle,* 2: 25-48.

Böröcz, József - Caleb Southworth 1996. „Decomposing the Intellectuals' Class Power: Conversion of Cultural Capital to Income, Hungary, 1986." *Social Forces,* 74, 3(March): 797-821.

Brusco, Sebastiano 1982. "The Emilian Model: Productive Decentralization and Social Integration." *Cambridge Journal of Economics,* 6, 2 (Jun): 167-84.

Capecchi, Vittorio 1989. "The Informal Economy and the Development of Flexible Specialization." In Alejandro Portes - Manuel Castells - Lauren Benton (eds.) *The Informal Economy: Studies in Advanced and Less Developed Countries.* Baltimore: The Johns Hopkins University Press.

Castells, Manuel - Alejandro Portes 1989. "World Underneath: The Origins, Dynamics and Effects of the Informal Economy." In: Alejandro Portes - Manuel Castells - Lauren Benton (eds.) *The Informal Economy: Studies in Advanced and Less Developed Countries.* Baltimore: The Johns Hopkins University Press.

Chirot, Daniel 1978. "Neoliberal and Social Democratic Theories of Development: The Zeletin-Voinea Debate Concerning Romania's Prospects in the 1920's and Its Contemporary Importance." 31-52. In: Jowitt, Kenneth Jowitt (ed.) *Social Change in Romania,*

1860-1940. A Debate on Development in a European Nation. Berkeley: Institute of International Studies, University of California.

Gábor R. István és Galasi Péter 1981. *A "második" gazdaság. Tények és hipotézisek.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Granovetter, Mark 1973. „The Strength of Weak Ties." *American Journal of Sociology*, 78,6: 1360-80. Magyarul: "A gyenge kötések ereje. A hálózatelmélet felülvizsgálata." (Ford.: Molnár Attila.) 371-400. In: Angelusz Róbert - Tardos Róbert (szerk.) *Társadalmak rejtett hálózata.* Budapest: Műhely (MKI).1991.

Granovetter, Mark 1974. *Getting a Job. A Study of Contacts and Carreers.* Cambridge: Harvard University Press.

Granovetter, Mark 1985. „Economic Action and Social Structure: the Problem of Embeddedness." *American Journal of Sociology*, 91, 3 (November): 481-510. Illetve: 53-81. In: Granovetter, Mark - Richard Swedberg (eds.) *The Sociology of Economic Life.* Westview Press, Boulder 1992. Magyarul: „A gazdasági intézmények társadalmi megformálása: a beágyazottság problémája." (Ford. Kemény Szabolcs.) 61-78. In Lengyel György és Szántó Zoltán: *A gazdasági élet szociológiája.* Budapest: Aula.1996.

ILO, 1930, 1960, 1970. *Yearbook of Labour Statistics* (select years). Geneva: International Labour Office.

ILO, 1995. "Social Expenditure in Central and Eastern Europe Under Challenge: Financing A Decent Society Or Cutting Corners?" International Labor Office.

Ipargazdasági Intézet 1993. "The Informal Sector in Hungary." Report prepared with support from the Center for International private Enterprise as part of the project, "Legal and Regulatory Reform" (http: //www.cipe.org/efn/fme2.html).

Javorniczky, István. 1999. "Charta '79." *Élet és irodalom*, 48. http: //es.fullnet.hu/9948/publi.htm.

Kolosi, Tamás 1984. *Státusz és réteg. Rétegződésmodell-vizsgálat III.* Budapest: Társadalomtudományi Intézet.

Kolosi, Tamás 1986. „Strukturális csoportok és a reform." *Valóság*, 7: 19-32.

Kornai, János 1983. „Bürokratikus és piaci koordináció." *Közgazdasági szemle*, 1983, 9: 1025-1038. Angolul: „Bureaucratic and Market Coordination." *Osteuropa Wirtschaft*, 1984, 29 (4): 306-19.

Kornai, János 1984. *Bürokratikus és ipari koordináció. Akadémiai székfoglaló 1983. ápr. 16.* Budapest: Akadémiai.

Kornai, János 1992a. *The Socialist System. The Political Economy of Communism.* Princeton, NJ: Princeton University Press.

Kornai, János 1992b. "The affinity between ownership and coordination mechanisms. The common experience of reform in socialist countries." 97-116. In: Kazimierz Poznanski (ed.) *Constructing Capitalism. The Reemergence of Civil Society and Liberal Economy in the Post-Communist World.* Boulder: Westview.

KSH, 1984. *Időfelhasználás a mezőgazdasági kistermelésben I.* Budapest: KSH.

Lackó, Mária 1995. „Rejtett gazdaság nemzetközi összehasonlításban. Becslési módszer a háztartási villamosenergia-fogyasztás alapján." *Közgazdasági Szemle*, XLII, 5: 486-510.

Leopold, Lajos, ifj. 1988 [1914-17]. „Színlelt kapitalizmus." *Medvetánc*, 2-3: 321-55.

Light, Ivan - Edna Bonacich 1988. *Ethnic Entrepreneurs: Koreans in Los Angeles, 1965-1982.* Berkeley: University of California Press.

Örkény, Antal 1997. *Hétköznapok igazsága. Igazságossági felfogások egy nemzetközi összehasonlítás tükrében.* Budapest: Új Mandátum, p. 239.

Polányi, Karl 1992 (1957). „The Economy as Instituted Process." 29–51. In: Swedberg, Richard – Mark Granovetter (eds.) *The Sociology of Economic Life*. Westview Press, Boulder. Eredeti megjelenés: Karl Polanyi, Conrad M. Arensberg – Harry W. Pearson (eds.) 1957. *Trade and Market in the Early Empires. Economies in History and Theory*. The Free Press, Glencoe, Ill. Magyarul: "A gazdaság mint intézményesített folyamat." (Ford. Kis János.) 37–48. In: Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.) 1996. *A gazdasági élet szociológiája*. Budapest: Aula.

Portes, Alejandro 1994. "The Informal Economy and Its Paradoxes." 426–50. In: Neil J. Smelser – Richard Swedberg (eds.) *The Handbook of Economic Sociology*. Princeton: Princeton University Press.

Portes, Alejandro 1995. *The Economic Sociology of Immigration: Essays on Networks, Ethnicity, and Entrepreneurship*. New York: Russell Sage Foundation.

Portes, Alejandro 1998. "SOCIAL CAPITAL: Its Origins and Applications in Modern Sociology." *Annual Reviews of Sociology*, 24: 1–24.

Portes, Alejandro – Manuel Castells, – Lauren A. Benton 1989. *The Informal Economy: Studies in Advanced and Less Developed Countries*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.

Portes, Alejandro – Saskia Sassen-Koob 1987. "Making It Underground: Comparative Material on the Informal Sector in Western Market Economies." *American Journal of Sociology*, 93, 1(July): 30–61.

Portes, Alejandro – Richard Schauffler 1993. "Competing Perspectives on the Latin American Informal Sector." *Population and Development Review*, 19, 1 (March): 33–60.

Scheppele, Kim Lane – Antal Örkény 1996–97. "Rules of Law. The Complexity of Legality in Hungary." *International Journal of Sociology*, 26, 4 (Winter): 76–94.

Schmitter, Philippe 1978. "Reflections on Mihail Manoilescu and the National Consequences of Delayed Dependent Development on the Periphery of Western Europe", 117–173. In: Kenneth Jowitt (ed.) *Social Change in Romania, 1860–1940. A Debate on Development in a European Nation*. Berkeley: Institute of International Studies, University of California.

Sik, Endre 1996. „Egy ló-öszvér a lovakról és a szamarakról. Adalék a második gazdaság hazai eszmetörténetéhez." *Közgazdasági szemle*, XVIII, 7–8: 704–25.

Sik, Endre 1999a. „Emberpiac a Moszkva-téren." 81–108. In: Sik Endre – Tóth Judit (szerk.) *Átmenetek. Az MTA Politikai Tudományok Intézete Nemzetközi Migráció Kutatócsoport Évkönyve, 1999*. Budapest.

Sik, Endre 1999b. „Magyarok az osztrák munkaerőpiacon." 123–72. In: Sik Endre – Tóth Judit (szerk.) *Átmenetek. Az MTA Politikai Tudományok Intézete Nemzetközi Migráció Kutatócsoport Évkönyve, 1999*. Budapest.

Stark, David 1996. "Recombinant Property in East European Capitalism." *American Journal of Sociology*, 101, 4 (January): 991–1027.

Stark, David – László Bruszt 1998. "Restructuring Networks in East European Capitalism." 137–65. In: David Stark – László Bruszt: *Postsocialist Pathways: Transforming Politics and Property in East Central Europe*, Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Tamás Gáspár Miklós 1997. „A magyar liberalizmus válsága. I. rész." *Magyar Narancs*, május 29. 36–39.

TÁRKI 1988a. *A TÁRKI III. Felvétel Dokumentumai. II. kötet*. Budapest: Társadalomkutatási Informatikai Társulás.

TÁRKI 1988b. *TÁRKI-I.* Terjeszti a Társadalomkutatási Informatikai Társulás, Budapest.

TÁRKI 1988c. *TÁRKI-III.* Terjeszti a Társadalomkutatási Informatikai Társulás, Budapest.

Waldinger, Roger - Michael Lapp 1993. "Back to the Sweatshop or Ahead to the Informal Sector." *International Journal of Urban and Regional Research*, 17, 1 (March): 6-29.

Williamson, Oliver 1981. „The Economics of Organization: The Transaction Cost Approach." *American Journal of Sociology*, 87 (Nov): 548-77.

Williamson, Oliver 1994. "Transaction Cost Economics and Organization Theory." 77-107. In: Neil J. Smelser - Richard Swedberg (eds.) *The Handbook of Economic Sociology*. Princeton: Princeton University Press.

Zentai, Violetta 1999. „Győztesekből tettesek, vesztesekből áldozatok? Kétosztatú társadalomképek a rendszerváltás magyarországi kritikájában". *2000*, szeptember, 10-20.

Zhou, Min 1992. *Chinatown: The Socioeconomic Potential of an Urban Enclave*. Philadelphia: Temple University Press.

III. RÉSZ

Európa, birodalom és kolonialitás

16

Birodalom, kolonialitás és az EU „keleti bővítése"[1]

A cél természetesen nem az, hogy eltöröljük a Nyugatot, hogy az általa kizártakat ismét valami ősi prekoloniális egységbe kovácsoljuk – mintha a Nyugatot egyáltalán el lehetne törölni. A cél szerintem az, hogy létrejöjjön egy reflexív jellegű eszmecsere, melynek révén a posztkoloniális értelmiségiek megérthetik más országok poszkoloniális polgárait (...) a közösen megélt, de egyéni történelmek és a közösen megélt, de eltérő identitások révén.

A cél (...) az, hogy a térképet a posztkoloniális terek összekapcsolásával rajzoljuk át, hogy retorikai és földrajzi ellenmozgás történjen, melynek során azt a bizonyos Nyugatot – a koloniális képzeletvilág legendás uralkodóját – faggatni és bírálni kezdjük, tetten érjük és megkérdőjelezzük. (Scott, 1999a)

„Europe Europa"

Ha meghívónak fogjuk fel David Scott fenti posztkoloniális kutatási programját, akkor jelen írás szerény válaszlevélféle kíván lenni Európa jobbfeléből. A feladó címe bizonyára sokakat meglep; mások talán rábólintanak a feladóra, de megütköznek a levél címzettjén.[2] Tudatosan építeni szeretnék erre a kettős meglepetésre: a Bevezető, és az egész utána következő tanulmánygyűjtemény azt a kérdést feszegeti, mit tanulhatunk belőle.

Bevezetőm ugyanakkor a lehető leghagyományosabb társadalomtudományi vállalkozás is egyben: azt vizsgálja, mennyiben releváns két sokat vitatott elméleti kulcsfogalom – a birodalom és a kolonialitás – egy empirikus jelenség, az Európai Unió (EU) „keleti bővítése" vonatkozásában.

[1] Bevezető az EU-birodalom című tematikus blokkhoz. A gyűjtemény írásai egy interdiszciplináris kutatási szemináriumból születtek, mely a Rutgers Universityn zajlott 2000 őszén. Néhány résztvevő úgy döntött, hogy együtt marad és a kutatások alapján kötetet állít össze. Köszönettel tartozom a szeminárium hallgatóinak – Dancsi Katalinnak, Annak daSilvának, Salvatore Engel-diMaurónak, Peter Kabachniknak, Kovács Melindának, Deike Petersnek és Annak Shernek – az ösztönzésért és visszajelzésekért, amiket a tanév során kaptam tőlük. Hálás vagyok továbbá Alena K. Alamgirnak, Bátori Zsoltnak, Bodnár Juditnak, Domján Krisztinának, Melegh Attilának, Mahua Sarkarnak és Vörös Katinak, akik e Bevezető korábbi változatait véleményezték.

[2] Akadnak persze Európával foglalkozó munkák, melyek posztkoloniális szemléletűek. Írországgal kapcsolatban ld. pl. Koebner (1961: 238–275, VI. fejezet), Lloyd (2001).

Célom egyben az is, hogy némileg megkérdőjelezzem a hagyományos „normáltudományos" társadalomelemzések gyanúsan kényelmes normalitását, mindenekelőtt az európai régiók és államok tanulmányozásában megszokott fogalmi eljárásokat.

E bevett gondolkodásmóddal az egyik fő problémám az, hogy a nyugat-európai államok kialakulásának és az államrendnek mint hatalmi rendszernek a mainstream történeti szociológiája - mely esetleg kiindulópontot, eszköztárat nyújthatna az EU mai folyamatainak elemzéséhez - semmi jelét nem adja, hogy figyelembe kívánná venni a birodalom és kolonialitás fogalmait, vagy hogy egyáltalán bármilyen, elméletileg értelmezhető formában számításba szándékozná venni nyugat-Európa szóban forgó társadalmai és a világ többi részének kapcsolatát, valamint e kapcsolat strukturális következményeit[3]. Néhány üdítő kivételtől eltekintve (ld. pl. Bronschier, 1995; 1997; Schmidt, 1999 írásait és az alábbiakban megjelenő tanulmányokat) a legtöbb írás, amely az Európai Unió mibenlétét taglalja (nemzetközi szervezet grandiózus PR-ral? konföderáció? alakulófélben lévő szövetségi állam? az államok történeti szociológiája szempontjából érdektelen, egymást átfedő politika-alakítási övezetek?), szintén csak belső szempontokat vesz figyelembe, így szükségképpen megfeledkezik a birodalom és a kolonialitás történeti-szociológiai összefüggésrendszeréről. E vakfolt miatt az EU külkapcsolatait az elemzők többsége érdektelen, mellékes és másodlagos elemként kezeli. A szakirodalom jóformán kizárólag az EU belső dinamikájára, az EU-tag társadalmak belső szempontjaira koncentrál éppúgy, ahogy a nyugat-európai államiság történeti szociológiája is gondosan távol tartja magát a kialakuló államszervezetek külső kapcsolatrendszerének problémáitól. Az ilyen „apró" figyelmetlenségek elhomályosítják azt a tényt, hogy nyugat-Európa és annak jelenlegi szupranacionális vállalkozása, az EU alapvető társadalmi, kulturális, gazdasági és politikai folyamatokat indított meg, nagy horderejű, mozgásban levő folyamatok irányát és jellegét módosította, és nagyon is kézzel fogható függőségi szálak ezreit alakította ki nyugat-Európán kívül. Ha érdeklődésünk tárgya az Európai Unió és a környezete közti

[3] Érdekes megfigyelni, hogy olyan nagyszerű és sikeres újabb munkák, mint Ertman (1997) vagy Brewer és Hellmuth (1999) könyve, meg sem említik a „gyarmat", „gyarmati", „kolonialitás", „birodalom" vagy „imperializmus" szavakat az európai államalakítás kapcsán. Még Tilly (1992) is csak mellékesen és elméleti rendszerezés nélkül tárgyalja a gyarmatbirodalmakat az európai államiság ezer-éves történetének áttekintésekor.

kölcsönhatás, keresve sem lehetne jobb empirikus közeget találni, mint az EU-t közvetlenül körülvevő társadalmakat: a közép- és kelet-Európaként emlegetett területet, ahol az effajta folyamatok különleges gyorsasággal és intenzitással zajlottak le az utóbbi néhány évben.

Már e társadalomátalakulási folyamatok elfogadott, széles körben használt hivatalos neve - *keleti bővítés* - is sokatmondó. A *bővítés* képzete egyszerű kiterjesztést sugall, ártatlan technikai manővernek állítva be azt a komplex társadalmi, gazdasági, politikai, kulturális, morális és adminisztratív folyamatot, melynek során Európa néhány gazdag és erős kis- és középállama nagyhatalmi technikák révén, kemény és kitartó munkával átalakítja a kontinens geopolitikai erőviszonyait. Tekintve, hogy a „Kelet-Európa" és hasonló állandósult szószerkezetekben a „kelet" annyit tesz, hogy „kevésbé" vagy „nem" európai, megkockáztathatjuk, hogy a „keleti bővítés" mint ennek az újrafelosztási folyamatnak a neve „kevésbé", illetve „nem bővítést" takar, s így nem más, mint Edward Said-i értelemben orientalizáló eszköz[4]. Mondanom sem kell, egyetlen korábbi bővítést sem címkéztek „keletinek", annak ellenére, hogy például a legutóbbi kettő - Svédország, Finnország és Ausztria felvétele, illetve a volt NDK hozzácsatolása a Szövetségi Köztársasághoz - a határok keleti irányú kiterjesztésével járt.[5]

Induljuk ki abból a gyakran hallott és egyszerű megállapításból, mely szerint „Európa" lenne a gyarmati elnyomók történeti szubjektivitásának központi eleme (illetve, részint más kontextusban, az emberi haladás állítólagos *telosza*). E tömör megjelölést korántsem puszta nominalista okokból kritizálom: menthetetlenül leegyszerűsítjük a helyzetet, ha - a posztkoloniális szakirodalom nagy részéhez hasonlóan - a kolonialitás középpontjaként egy jelzőtlen „Európát" jelölünk meg, ez ugyanis kettős értelemben is pontatlan eljárás volna: részben kizár olyan társadalmakat, melyeket tartalmaznia kellene, részben pedig magában foglal másokat, melyeknek nem sok keresnivalójuk benne. Más szempontból megfogalmazva: a gyarmati rendszer tömbszerű, differenciálatlan központjaként beállított „Európa" nevű földrészen belül található egyes társadalmak kolonialitással kapcsolatos élményei igencsak eltérőek, sőt ellentétesek. Egyesek modern gyarmati központok voltak, mások nem, s a kontinens

[4] Ezt hangsúlyozandó, a gyűjtemény írásai idézőjelben használják a szubsztantív értelmű „nyugati" és „keleti" jelzőket.

[5] Hozzá kell tenni azonban, hogy a Szövetségi Köztársaság „újraegyesítésével" kapcsolatos „nyugati" diskurzusokban feltűnően hasonló orientalizáló tendenciákat figyelhettünk meg.

társadalmainak nagy része egyaránt átesett a birodalmi központ- (és/vagy) periférialét kollektív történelmi élményén. Az európai társadalmak birodalmi és koloniális élményköre tehát fölöttébb kusza és változatos. Ráadásul, ha a gyarmatosító hatalmak fogalmát „Európáéval" azonosítjuk, kimondatlanul is felmentünk több nagy és fontos államot - így például az USA-t -, melyek megszólalásig „európai" jellegű birodalmi rendszereket működtettek-működtetnek. Ha egy pillanatra abból az Európa-fogalomból indulunk ki, mely az Atlanti-óceán északkeleti partvidékétől az Urálig, és a sarkkörtől a Földközi-tengerig terjedő szárazföldet foglalja magában, akkor Bevezetőm egyik célja átgondolni, mennyiben, és milyen társadalomelméleti következményekkel alkalmazhatók a birodalom és kolonialitás fogalmai erre az Európára ma.

Ebben az értelemben az itt megjelenő tanulmánygyűjteményt létrehozó kutatásunk mély - és meglehetősen groteszk - párhuzamban áll az ún. „eurobeszéd" (Diez, 1999), az Európai Unióban használt sajátos identitásdiskurzus egyes aspektusaival. Mikor a legnagyobb EU-tagállam zöldpárti külügyminisztere hazája jó nevű liberális hetilapjában úgy nyilatkozik, hogy gyógyírt talált a világ szinte összes bajára („Majd' minden kérdésre egy a válasz: Európa"[6]), csupán azt a naiv jó szándékkal kevert[7], de magabiztos és fölöttébb otromba imperiális-koloniális teleológiát visszhangozza, amellyel tele van ma nyugat-Európa. Joschka Fischer példájából látszik, hogy az eurobeszédben az EU-n kívüli világ iránti teljes és szándékos közöny, illetve leereszkedő attitűd elegyedik az „egyetemes" európaiság lelkes emlegetésével. E kognitív póz, mint arra a gyarmati történelem ismerői nyilván élénken emlékeznek, a modern európai keresztény birodalmak tipikus jellemzője volt,[8] s azóta is a koloniális retorika összetéveszthetetlen jele.

Részben a „keleti bővítés" körüli zavarodottság és képmutató politikai színjáték is felelős azért, hogy zavartalanul terjed ez az öntömjénező és kirekesztő beszédmód, mely az emberiség legnagyobb részének nézőpontjából - vagyis az EU-n kívülről - szemlélve némileg sértő demonstrációja annak, „ahogy a hatalmi különbségek eredendően beágyazódnak a kultú-

[6] „Die Antwort auf fast alle Fragen ist: Europa" (Hofmann és mások 2001).

[7] Hogy ez mennyire nem elszigetelt véletlen, mutatja Daniel Cohn-Bendit egyik írása, mely ugyanebben a folyóiratban jelent meg, a következő címmel: „Jobbá tesszük a világot. Elég a nyavalygásból, Európa csodálatos" (Cohn-Bendit, 2000).

[8] Lásd a „Monarchia Universalis" c. fejezetet Pagdennél (1995: 29-63); valamint Stoler-Cooper (1997).

rába" (Yanagisako-Delaney, 1995), más szóval: a hatalom fitogtatásának eszköze.

Az alábbiakban nyilvánosságra kerülő tanulmánycsokor roppant témát, az európai geopolitikai színtér nagyléptékű újrafelosztását vizsgálja. Ezernyi apróbb-nagyobb jel utal arra, hogy e folyamat mélyén a birodalom és kolonialitás lappang. Az egyik ilyen nyilvánvaló jel az, hogy a kontinens politikai diskurzusaiban az „Európa" szó mint jelölő egyre szorosabban az *Európai Unió*hoz mint jelölthöz tapad. Vagyis ismét csak a fogalmak határainak manipulációját látjuk; ezúttal nem hamis általánosítás útján (Európa = válasz a világ csaknem minden problémájára, mint Fischertől tudjuk), hanem *szinekdoché* reprezentációval (melyben a rész képviseli az egészet úgy, hogy az így kialakuló diszkurzív folyamat résztvevői nagyvonalúan megfeledkeznek az egész összes többi részéről). A mai európai közbeszéd rengeteg formában és alkalommal elköveti, sőt lelkesen követi el ezt a csúsztatást - nemcsak az EU-n belül, hanem az egész kontinensen. Jól szemléltetik e csúsztatást egyes tömegesen terjesztett reklámcikkek.

1. ábra.

Az 1. ábrán látható az a toll, mellyel Európa jövőjét írják: sötétkék, olcsó műanyag mütyür, amit a brüsszeli EU központban osztogatnak. Érdemes megfigyelni a toll rögzítőlapocskáját. A tizenkét aranycsillag, mögötte a toll sötétkékjével az Európai Unióhivatalos szimbólumát idézi; a nyelvtanilag értelmetlen, így hangsúlyosság tett két szó: „Europe Europa" szinte a toll használójába sulykolja a leszűkített Európa-fogalom szinekdoché üzenetét. A kontinens egyenlő az Európai Unióval, a „többit" pedig elfelejtjük - köztük azt a jó 250-300 millió embert, például e sorok magyar állampolgár íróját és olvasóit is, akik valamilyen ködös földrajzi értelemben egy „Európának" nevezett földrajzi térben helyezkednek el talán, de nem EU-polgárok, és ha az EU-n múlik, akkor (a közös bevándorlási politika, a schengeni egyezmény el-fogadása óta tudjuk) jó ideig

nem is igen lesznek azok. A sokszínűség és multikulturalitás tehát, amit a szintaktikailag értelmetlen, így hangsúlyos, soknyelvű „Europe Europa" felirat hangsúlyoz, kizárólag az EU-n belülre vonatkozik.

Hasonló példák garmadáját lehet találni: az „európázás" identitásképző retorikai toposz ma Európában. Nehéz e szinekdochében mást látni, mint egy rendkívül árulkodó ginzburgi jelet (Ginzburg, 1989 [1986]) a globális hatalmi játszmák jelenlétéről. Az egyetemesség és a szinekdochészerkezet összekapcsolása tökéletesen megvalósítja Anthony Pagden képletét, amely szerint a birodalom „egyszerre szingularitás és exkluzivitás" (1995: 24). Az alábbi tanulmányokban foglalt kutatásokat részben épp az a törekvés vezérelte, hogy tetten érjük, megkérdőjelezzük és lehetőségeinkhez képest megingassuk a szimbolikus erőszakot, mely ebben az elfogult, pontatlan és előítéletes szinekdochétoposzban rejlik.

Ha a birodalom és a kolonialitás fogalmainak segítségével vizsgáljuk a geopolitikai erővonalak jelenlegi változásait, remélhetőleg eleget teszünk David Scott mottónkban idézett felhívásának, és bizonyos mértékben a magunk kedve szerint „átrajzoljuk a térképet" - adott esetben az európai kontinens térképét, melyet a nagyhatalmak a maguk eszközeivel és érdekei szerint oly beható módon rajzolgatnak át. Újraolvasva Scottot a *másik* (nem nyugati) Európák felől, az alábbi tanulmányok a következő kérdést teszik fel a birodalom és a kolonialitás elméleti fogalmai és a „keleti bővítés" empirikus folyamatának kapcsolatáról: Milyen „közösen megélt, de egyéni" birodalmi történelmek és milyen „közösen megélt, de eltérő" koloniális identitások dolgoznak ma Európa átformálásán? Bevezetőm csupán néhány vitaindítónak szánt felvetéssel szolgál. Kérdéseket teszek fel, de nem próbálom őket szisztematikusan megválaszolni. Célom kettős: egyrészt szeretném az olvasókat a téma át- és továbbgondolására késztetni, másrészt ki akarok térni bizonyos elméleti megfontolásokra, melyek fel-felbukkannak a kötet empirikus irányultságú írásaiban.

Először egy „erős" állítást teszek, és történeti szociológiai érvekkel igyekszem alátámasztani azt a gondolatot, hogy a birodalom és a kolonialitás fogalmai relevánsak a mai európai közegben. Ezután pedig megkockáztatok néhány történeti szociológiai felvetést a birodalom, kolonialitás és a globalizálódó Európa kapcsolatáról. (A két fő fogalom definíciójára is itt kerül sor.) Mindig hangsúlyozni fogom a „keleti bővítésére" vonatkozó tanulságokat. Mivel a tanulmányok jórészt a birodalmi lét és a kolonialitás diszkurzív kérdéseire fókuszálnak, a Bevezető is elsősorban a nyelvi eszközök segítségével megvalósuló kirekesztés problémáit taglalja.

1. táblázat. Az Európai Unió (2001-es) tagállamainak gyarmatbirtokai 1878-ban, 1913-1914-ben, 1933-ban és 1939-ben, terület (1000 m^2) szerint, az Európán kívüli lakható földterülethez (%), illetve a világ összes gyarmatbirtokaihoz viszonyítva (%)

	1878*	1913*	1914**	1933*	1939**
A jelenlegi EU-tagállamok gyarmatbirtokainak összterülete (1000 km^2)	38 627	57 196	55 392	57 533	36 206
A jelenlegi EU-tagállamok gyarmatbirtokai, az Európán kívüli lakható földterület %-ában***	31,1%	46,1%	44,6%	46,32%	29,2%
A jelenlegi EU-tagállamok gyarmatbirtokai a világ összes gyarmatbirtokainak %-ában****	57,8%	73,4%		73,60%	

Az *1. táblázat*ban látható, viszonylag jól ismert adatokkal természetesen nem valami megdöbbentően újszerű empirikus felfedezést kívánok alátámasztani. Csupán érzékeltetni szeretnék két, témánk szempontjából igen lényeges és egymással szorosan összefüggő tényt: azt tudniillik, hogy a gyarmattartó birodalmi rendszer megteremtésében és bővített újratermelésében Európa nyugati részének államai végig központi szerepet játszottak, illetve hogy emiatt a mai EU-t alkotó társadalmak túlnyomó része számára alapvetően meghatározó a gyarmatbirodalomhoz kötődő történeti élmények, tapasztalatok jelentősége.[9] Elég csak végignézni, hogy alig két-három nemzedékkel ezelőtt mely államok voltak a világ gyarmati hatalmai - Belgium, Dánia, az Egyesült Királyság, Franciaország, Németország, Olaszország, Portugália, Spanyolország -, már maga ez a lista elegendő indirekt bizonyíték lehet arra, hogy a koloniális múlt e társadalmak kollektív képzeletvilágának igen fontos része kell, hogy legyen. A birodalmi lét és a gyarmati viszonyrendszer átformálta a világot, létrehozta a ma „nemzetközi rendszerként" ismert territoriális megoszlás alapszerkezetét. Ugyanakkor megformálta a gyarmattartó államok arculatát is, és máig tartó, mély nyomot hagyott a külvilággal való kapcsolataikon még nyugat-Európán belül is, hát még azon kívül. Erre a különbségre céloz Ann Stoler és Frederick Cooper, mikor megjegyzi: „a tizenkilencedik századi Nagy-Britannia vagy Hollandia nem Svájc volt" (1997: 22). (Svájc persze nem EU-tag; az idézettel csak arra akartam rámutatni, hogy mennyire eltérő az európai államok gyarmati múltja.) A fent megnevezett kilenc volt gyarmattartó állam nemcsak

[9] A birodalmiság hatását a brit demokráciára ld. pl. Burton (2000).

a világkapitalizmus történetének egyik főszereplője: egyben ők ma az EU gazdasági, katonai és nemzetközi-politikai értelemben legerősebb tagállamai is, ráadásul ők adják az EU népességének kb. 90%-át.[10] Az Európai Unió, mint arra lépten-nyomon hivatkozni szokás, a tagállamok szuverenitásának „megosztásával és egyesítésével" keletkezett; amennyiben ez - történeti szociológiai szempontból tagadhatatlanul - a múlt, így a világkapitalizmus egykori gyarmattartó hatalmai történeti múltjának „megosztását és egyesítését" is jelenti, az EU komoly koloniális tényező, és a kolonialitás mint történeti elem kitörölhetetlenül részét képezi az EU mai valóságának. (Van ezen felül az EU-nak egy ettől eltérő birodalmi múltja is - erről később.)

Adódik egy további következtetés is, már ami a koloniális élmények EU-n belüli komoly eltéréseit illeti. A mai tagállamok egy részének - a fent nem említett hat társadalomnak - sohasem voltak számottevő gyarmatai. Az egykori gyarmattartók közül némelyik a modern birodalomépítés hajnalán elért földrajzi felfedezéseknek és hódításoknak köszönhette gyarmati sikereit, mások jóval később, az elsőkörös gyarmatosítók amerikai vereségét követően „szállták meg (...) Ázsiát, Afrikát és a csendes-óceáni térséget", és ennek köszönhető, hogy „a szóban forgó birodalmak lazább utódrendszerei - a Brit Nemzetközösség, az Afrika egyes részei feletti informális francia gyámkodás - ma is lényeges részét képezik az »Első« és »Harmadik« világ közti viszonynak" (Pagden, 1995: 2). E két hullámban nagyon eltérő gazdasági, politikai és kulturális hatások érték a gyarmati központokat, és ez feltűnő eltéréseket hozott létre köztük, melyek egytől egyig beépültek a jelenlegi tagállamok történelmébe. Emiatt az EU-nak komoly nehézséget jelent, hogy közös hangot üssön meg, mikor a világgal és a világról, különösen pedig a volt gyarmati államokról vagy ezen országok társadalmairól beszél (Böröcz, 2000). Mindeme változatossággal együtt az első és legfontosabb dolog, amit közép- és kelet-európai nézőpontból le kell szögezni, az, hogy *az EU, sok jelenbeli különös vonása mellett meghatározó társadalmainak a világ birodalmi és gyarmati múltjában játszott főszerepe miatt is egyedülálló jelenség, és élesen elválik a kontinens keleti felétől annyiban, hogy prominens módon magában foglalja az európai gyarmati élmény-anyag kizárólagos örököseit.*

Az Európai Unió globális stratégiájának külvilághoz fűződő viszonyrendszere - így a „keleti bővítés" - vizsgálatakor tehát már csak emiatt is célszerű szem előtt tartanunk két empirikus várakozást: (1) azt, hogy az

[10] Az EUROSTAT (2001) 1998-as adataiból, a „Total Population at 1 January" táblázat alapján.

EU létrehozatala esetleg egyfajta globális birodalomépítési stratégiába illeszkedhet, és (2) hogy az EU-kormányzatiság szociokulturális mintáiban fel-felbukkanhatnak az egyes koloniális és birodalmi történelmek a maguk mélyen berögzült egyenlőtlen, hierarchikus, kirekesztő és hatalmi mechanizmusaival, különösen ami e hatalom „mássággal" kapcsolatos jellemzőit illeti. Az EU magatartását meghatározó nyugat-európai társadalmak egykori birodalmi-gyarmati centrum mivolta - talán mégoly észrevétlenül, de alapvetően - befolyásolja jelenkori belső és külső viszonyaikat. A „keleti bővítés" ebben az értelemben az a (geo)politikai folyamat, melyben az Európai Unió újrarajzolja saját és szomszédai határait, s egy többdimenziós függőségi rendszer révén folyamatosan átalakítja viszonyát a saját, közvetlen hátországával.

Az Európai Unióban ma a Föld népességének mintegy hat százaléka él, miközben a legutóbbi adatok szerint itt jelenik meg a világ össz-GDP-jének több mint harminc százaléka, és innen indul el a világ összes nemzetközi turistájának jó negyven százaléka[11]. Az Európai Unió polgárai jó tizenkét évvel - vagyis kb. 18%-kal - hosszabb élettartamra számíthatnak, mint az emberiség többi részének átlagos tag-jai. (Ez utóbbi átlagba persze még így is beletartozik több gazdag és hatalmas ország, pl. az USA és Japán.[12]) A nyugat-európai posztkolonialitás egyik ugyancsak nyilvánvaló, de a „keleti bővítéssel" kapcsolatban ritkán említett ténye az, hogy az EU jelenlegi világgazdasági kulcspozíciója - tagországainak vagyona, hatalma, a globális fogyasztási rendszerben elfoglalt központi és privilegizált helyzete - alapvetően összefügg a közösen megélt, egyedi múlttal: a hosszú és a világ többi részére nézvést mérhetetlenül destruktív birodalmi-gyarmati rendszerrel.

Ez két okból is közvetlenül releváns az Európai Unió „keleti bővítése" szempontjából. Egyrészt azért, mert épp ez a jólét, hatalom, centralitás és privilegizált helyzet - jórészt a nyugat-európai birodalmi-gyarmati múlt öröksége - képezi ma a „keleti tagjelöltek" számára az EU fő vonzerejét. Másodszor, manapság az EU-elitek egyik legnehezebb PR-feladata annak elhitetése saját közvéleményükkel, hogy e jólét, hatalom, centralitás és kiváltságos helyzet gyümölcseit - vagyis a fent taglalt birodalmi-koloniális múltból adódó strukturális előnyök hozadékát - értelmes, illő, méltó, célszerű, vagy akár csak lehetséges is volna megosztani a kontinens keleti és keleti-középső részének egyes társadalmaival, melyek szegről-végről európainak számítanak talán, de az elmúlt jó ötven évben nem

[11] UNDP (2000) és WDI (2000) 13. táblázat (június 13.) alapján.

[12] A WDI (2000) adatai alapján.

kimondottan a hidegháború erkölcsileg felsőbbrendű, „jó", és „győztes" csapatának oldalán álltak, s amelyeknek európaisága - jórészt éppen a gyarmati múltjuk hiánya következtében - korábban is csak félig-meddig volt elfogadott tény.

Mi a birodalom?

Anthony Pagden Thomas Pownallt, Massachusetts egykori kormányzóját idézi, aki 1772-ben a következőképpen definiálta a „birodalom" szót (annak latin megfelelőjét, az „Imperium"-ot használva az amúgy angol nyelvű szövegben):

Mikor az embereket különféle rendekbe és alsóbb rendekbe sorolják, hogy képesek legyenek bármiféle politikai utasítás fogadására és továbbítására, és ezen irányítás alatt egységben cselekedjenek, akkor beszélünk arról, amit a rómaiak az *Imperium* szóval illettek (...). A nép csak e rendszer által válik politikai testté, ez az a lánc, mely a független és gyenge részecskéket egységbe fogja (Pagden, 1995: 13).

Pownall szövegét némileg átfogalmazva induljunk ki a „birodalom" egyfajta minimalista definíciójából: a „birodalom" olyan politikai egység, amely „különböző és korábban független" államokat fog össze vagy „ilyeneket hoz létre ott, ahol korábban nem léteztek" (Pagden, 1995: 14). Nem szükséges tehát, hogy egyetlen, egységes *államról* legyen szó, mely összefogja a központot és valamennyi perifériát.

Ezek után következzen egy a vázlatosságig tömör, de remélhetőleg épp ezért használható lista a birodalom- és kolonialitás-fogalomkör társadalmi-intézményi jellemzőiről a téma igen kiterjedt, ám több szempontból meglehetősen széttartó szakirodalma alapján. Fő állításom az, hogy a modern kapitalista időszak valamennyi birodalmi rendszerében megtalálható a *2. táblázat* társadalmi-intézményi jellemzőinek valamiféle együttese. Talán nem mindig ugyanebben a sorrendben fordulnak elő, ám a modern kolonialitás és birodalmiság mégis leginkább e jellemzők révén ragadható meg.

Ezek után definiálhatjuk, ugyancsak tőszavakban, a birodalmi rend *szubsztanciáját* (idézzük fel: a birodalom formális értelemben olyan hatalmi rendszer, mely különböző és korábban független államokat köt össze vagy hoz létre), mégpedig az alábbi négy uralmi mechanizmus kombinációjaként:

1. *egyenlőtlen csere:* a gazdasági javak tartós centripetális áramlása,
2. *kolonialitás:* a birodalom populációinak kognitív felosztása; merev,

2. táblázat. A birodalom jellemzői

Felfedezés / tartós kapcsolat / betelepülés (pl. McClintock, 1955; Pratt, 1996);
Összekötő szálak kialakulása, ezeken keresztül az erőforrások és gazdasági javak lerablása / kereskedelme / egyenlőtlen cseréje / folyamatos áramlása a perifériákról a központ felé (pl. Emmanuel, 1972; Amin, 1976; Bunker, 1984; Schwartzmann, 1995);
Helytartói kormányzás / konfliktus / háború / politikai terror / rendteremtés / nemzetközi jog (pl. Grovogui, 1996; Pagden, 1995; Bevezető);
Adminisztráció / normalizáció / modernizációs reformok (pl. Scott, 1999b; Go, 2000);
Kizáráos, „kulturális" és „faji" alapú „tudományos" hierarchiákon alapuló kognitív rendszerek működtetése (pl. Said, 1978; Cohn, 1996; Mitchell, 1988; Stoler, 1997; Trouillot, 1995; Young, 1995).

kirekesztő és lealacsonyító kategóriarendszer létrehozatala (pl. Quijano, 2000; Pagden, 1995),

3. kormányzatiságexport a modern államszervezetek fegyelmező, szabványosító és ellenőrző mechanizmusain keresztül, s végül

4. geopolitika: mindez egy hosszú távú globális stratégiába illeszkedik, melynek célja a központi állam hatalmának minél nagyobb kiterjesztése térben és időben.

Ha e listát az Európai Unió „keleti bővítésének" vonatkozásában olvassuk újra, világosan felismerhetjük a birodalmi rend minden egyes intézményi elemét. A volt szocialista országok termelő vagyonának közvetlen tőkebefektetés révén történő külső privatizálása, a külföldi befektetőknek biztosított adókedvezmények és a demokratikusan választott kormányok által nyugatról importált általános strukturális átalakítási programok máris a nemzeti termék hallatlanul nagy részét szivattyúzták ki a tagjelölt országokból (ld. pl. Böröcz, 1999). A közép- és kelet-Európában befektető cégek elsöprő többsége az Unióból érkezik, miközben – értelemszerűen – a volt szocialista blokk országai alig vannak jelen befektetőként az EU-ban.[13] „Kelet-Európa" mint toposz egyértelműen negatív sztereotípiaként szerepel (tanulmánygyűjteményünk cikkei közül l. Kovács és Kabachnik, Kovács, Dancsi írásait, továbbá az utóbbi által megadott hivatkozásokat) nemcsak az EU nyilvánosságán belül, hanem kontinensszerte egészen

[13] Ld. pl. Böröcz (2001). A nemzetközi összeolvadások és felvásárlások („mergers and acquisitions") tekintetében közép- és kelet-Európa függőségi rátája (az eladások/vételek aránya) 11. Ugyanez a mutató az USA-nál 1,4, az EU-nál 0,75, Japánnál pedig 0,31. (A számítás alapja: UNCTAD 2000: 108, IV. 3. táblázat.)

leplezetlenül a legkülönfélébb hivatalos retorikákban is, mindenekelőtt abban, ahogy az EU-tagok politikusai „fenyegetés-ként" vagy „problémaként" aposztrofálják a bővítést (az alábbi írások közül ld. pl. Sher és Dancsi tanulmányát). Az az eufemisztikusan „jogharmonizációnak" nevezett előírás, hogy a jelentkezők már a felvétel – azaz a teljes tagsággal járó jogok biztosítása – előtt vegyék át és alkalmazzák az EU jog- (azaz itt, a pályázó nézőpontjából: kötelezettség-) anyagát, egyenértékű egy erősen jogi-bürokratikus jellegű, foucault-i értelemben vett Euro-kormányzatiság bevezetésével. Végül az államszocializmus összeomlása óta az EU-beli politikusok szinte minden megnyilvánulásukban nyíltan hangsúlyozták a „keleti bővítés" stratégiai jelentőségét „Európa" (értsd: az EU) hosszú távú globális versenyképessége szempontjából.

Nem arról van tehát szó csupán, hogy a birodalmiság egyes elemei némileg relevánsnak tűnnek a „keleti bővítés" kapcsán. Arról is, hogy úgy tűnik, *a jelenlegi európai rend fontos, ha nem meghatározó jegye a „keleti" tagjelöltek fölött sajátos, regionális uralmat gyakorló új és minden eddiginél erősebb intézmények kiépülése.*

Tanulmánygyűjteményünk ezen európai rend komparatív-történeti szociológiai (valamint politikatudományi, társadalom-földrajzi stb.) aspektusait próbálja megvilágítani azáltal, hogy górcső alá veszi a birodalmi és koloniális működésmódok mai, posztbirodalmi és posztkoloniális (re) konstrukcióját Európában. Az itt nyilvánosságra hozott tanulmányok a fenti tényezők egyedi kombinációit elemzik gazdag – és nyilvánosan hozzáférhető, így bárki által ellenőrizhető – empirikus anyag alapján. Általában diszkurzív bizonyítékokra építenek, így igen jól bemutatják, hogyan működik a kolonialitás magas szintű és hivatalos – tehát *közvetlen gyakorlati következményekkel* járó, a társadalmi intézmények átalakulását alapvetően meghatározó – diskurzusokban.

Birodalmi műfajok

E ponton komoly és indokolt kifogás merülhet föl: mindeddig csak egyetlen fajta birodalmi struktúráról esett szó: a Burke-féle „széttagolt birodalomról" (Pagden, 1995: 14), ez pedig csak távolról hasonlít az Európai Unió és kelet-Európa viszonyára. Hogy e hiányosságot kiküszöböljük, vezessünk be egy egyszerű megkülönböztetést (ld. pl. Stoler és Cooper, 1997: 22). Szűkítsük le az elemzés területét: tekintsük csak a (1) modern – a hosszú tizenhatodik század óta kialakult – (2) európai központú birodalmakat, és (3) válasszuk ketté a „birodalom" fogalmát a cent-rum és

a perifériák közötti földrajzi viszonyok alapján. Nevezzük az így létrejött két ideáltípust térben széttagolt, ill. egybefüggő birodalomnak[14].

A birodalom fenti definíciójában szereplő négy intézményelem (egyenlőtlen csere, kolonialitás, oktrojált kormányzatiság és e három szempont alárendelése a geopolitikai érdekeknek) mindkét birodalomtípusra jellemző. Az általam használt *kolonialitás*fogalom tehát nem szükségszerűen kötődik a gyarmatosítás történelmi valóságához: a kolonialitásnak nevezett, merev kirekesztő és lealacsonyító rendszerek a gyarmati történelem során kristályosodtak ki, s talán ekkor működtek a legkegyetlenebb formában; ám, mint azt a náci Németország példája mutatja, az egybefüggő birodalmakban is éppúgy megjelenhetnek. (Ez értelemszerűen ott is igaz, ahol semmilyen fizikai vonás alapján nem lehet kirekesztő „faji" megkülönböztetéseket tenni.) A kolonialitás fogalma tehát a konkrét gyarmati rendszerektől független, önálló életre kelt jelenség.

John Comaroffnál további hasznos pontosítást találunk. A missziós irodalmat elemezve Comaroff három „koloniális modellt" vázol föl, melyeket a „brit", „búr", illetve „keresztény" címkével lát el. Ezek sorrendben:

1. „az *állami* modell, ahol a gyarmati kormányzat irányít",
2. „a *telepes* kolonializmus, mely (...) a nyers erőszakra és erőhatalomra épít",
3. „a misszionáriusok *civilizáló* kolonializmusa, melynek célja (...) a vadak kiművelése" (Comaroff, 1997: 179–81).

Témánk szempontjából azért hasznos ez a szétválasztás, mert felhívja rá a figyelmet, hogy a kolonialitásnak nem lényegi eleme az, hogy az egyik (az elnyomó) fél katonai úton területeket hódítson meg és foglaljon el, illetve differenciálatlan, nyers erőszakot alkalmazzon a bennszülött lakossággal szemben. Az erőszak sokszor volt a birodalmi-gyarmati lét központi eleme, ám birodalom és kolonialitás e nélkül is megjelenhet. Ha Comaroff három típusát nem izolált empirikus eseteknek tekintjük, hanem a birodalmi rendszer markáns intézményszociológiai aspektusainak fogjuk fel őket, melyek minden egyes birodalomban komplex módon kapcsolódnak össze, akkor kísértetiesen hasonló folyamatokat fedezhetünk fel az Európai Unió „keleti bővítésében", mely jól láthatólag az állami és

[14] Tisztában vagyok vele, hogy a birodalom fogalma rengetegféleképpen bontható fel, különböző elméleti szempontok szerint. Az én terminológiám nem kívánja a történelemben előfordult valamennyi birodalmat felölelni; célom egy konkrét elméleti vizsgálódás elősegítése. A bevezetett kategóriák tehát ideáltípusok, és így különbségeik mutatis mutandis értelmezendők.

a civilizáló kolonialitás egyfajta világi, „nyugatias" kombinációját valósítja meg[15]. Ugyanakkor, bár a nyílt fizikai erőszak eddig kétségkívül nem jellemezte a „keleti bővítés" egészét, hiba volna megfeledkezni az állami erőszak e koloniális típusának jelenlétéről. Ennek megnyilvánulásaként kell számon tartanunk a tagállamok folyamatos, alacsony szinten tartott, de egyértelműen erőszakos magatartását a koloniális színkód miatt kirekesztettként kezelt, megbélyegzett, nemkívánatos bevándorlókkal szemben - akik közt az egykori gyarmatok „idegenjei" mellett szép számban vannak jelen a szegény, közép- és kelet-európai állampolgár vendégmunkások és seftelők, romák és nem romák egyaránt. A nyílt, állami erőszak koloniális típusának megnyilvánulásaként kell számon tartani a különféle posztjugoszláv háborúkat is, melyek koszovói fejezetében már nemcsak - mint korábban - elkötelezett szurkolóként és helytartói szerepben, hanem aktív harcoló félként is jelen volt az EU tizenegy NATO-tag tagállama. Ugyancsak a nyílt erőszakot kell felfedeznünk abban, ahogy az EU csendben tűri, ahogy tagállamai kíméletlen, a gyarmati múltból ismert eszközökkel terrorizálják „saját" etnonemzeti mozgalmaikat. Az észak-írországi tereptapasztalatokat Koszovóban hasznosító brit katonai elitalakulat puszta jelenléte jól jelképezi a birodalmi-koloniális valóság európai mindennapjait.

A széttagolt és egybefüggő birodalmak közti eltérések egyik legfontosabbika a centrum és ennek perifériái közötti földrajzi viszonyból ered. A társadalmi érintkezés - a mindennapos, személyes kapcsolat, melynek során elvileg legalább mód van akár az életvilágok összefonódására és arra, hogy elmosódjék a határvonal a birodalmi centrum és a perifériák népessége között - sokkal kevésbé tömeges a széttagolt birodalmakban, ahol az érintkezés mind logisztikai, mind pedig gazdasági okoknál fogva nehezebben kivitelezhető. Ha viszont a központok fizikailag érintkeznek a perifériákkal, egy sor olyan kapcsolat jöhet létre a szomszédos helyzet és fizikai közelség révén, amit a centrumból nem lehet hatékonyan kontrollálni.

A széttagolt birodalmakban igen kényelmes, világos és egyértelmű megfeleltetés teremthető a központot és perifériát elválasztó kétféle - fizikai és morális - távolság között. Az összefüggő birodalmaknál egész

[15] Comaroff leírása a civilizáló kolonializmusról akár arról is szólhatna, hogyan bánik az Európai Unió volt szocialista szomszédaival. A civilizáló kolonializmus „célja az volt, hogy »kiművelje« az afrikai »sivatagot« és annak lakóit, és megismertesse velük a burzsoá individualizmus és nukleáris család, magántulajdon és kereskedelem, racionalitás és megfelelő öltözködés, kifinomult életvitel és buzgó istenhit áldásait" (Comaroff 1997: 81).

más a helyzet; a fizikai és erkölcsi távolság nem arányos egymással. Ha a birodalmi populációk közti morális szakadék széles, az intenzív együttélés és a társadalmi intézmények esetleges átformálódása állandó feszültségforrás, s ez a kulturális „fajkeveredés" miatti pánikká is fajulhat. Az összefüggő birodalmak központjait az idegenek folyamatos áradata fenyegeti, az idegeneké, akik „ma jönnek, és holnap maradnak" (Simmel, 1950 [1908]: 402), akik fizikailag közel férkőzhetnek uraikhoz, de akik számára a morális közelség lehetősége nem adott.[16] A modern birodalom mint *genus* a periferiális másság lefokozásával alakítja ki a morális távolságot; altípusánál, az egybefüggő birodalomnál veszély fenyegeti e rendszert, mert a központok fizikailag elérhetők a perifériák lealacsonyított idegenjei számára.

Ennek eredményeként, *ceteris paribus*, a kétféle birodalmi berendezkedés jellemző kognitív mechanizmusai is különböznek: a térbeli közelség nem teszi lehetővé azt a fajta kategorikust kizárást, mint a metropolisz és a gyarmatok különállása. Az egybefüggő birodalomban a gyarmati rendszerhez hasonló xenofób hatások eléréséhez külön erőfeszítésekre van szükség: a másság rasszizálásakor kulturális vagy civilizációs eltérésekre, alapvető nemzeti jellegzetességekre lehet csak építeni.

Ezáltal a perifériák népességének lealacsonyítása az összefüggő birodalmakban is ugyanolyan intenzív és gyakori lehet, sőt; mint azt ismét csak a náci Németország bizonyítja, létrejöhetnek akár egészen szélsőséges kirekesztő mechanizmusok, még ha ezekhez olyan faji fogalmakat kell is kölcsönvenni, melyeket más nyugat-európai államok széttagolt birodalmai addigra már évszázadokon keresztül gyakoroltak.

A centrum és a periféria közti távolságnak legalább két fontos funkciója van a széttagolt birodalmakban: (1) elvágja a centrumtól a koloniális periférián élő „fehéreket" (gyarmati tisztviselőket, katonákat, telepeseket, antropológusokat, misszionáriusokat és más egyházi személyeket, valamint a legkülönfélébb szerencsevadászokat), és így kiváló táptalajt teremt a legkülönfélébb rasszizáló ideológiák számára, kikapcsolva mindazokat a fékeket, melyek otthon, nyugat-Európában talán korlátoznák a viselkedés- és gondolkodásbeli szélsőségeket (vö. Stoler és Cooper, 1997: 5). A széttagoltság továbbá (2) erősen megszűri az élmények és információk áramlását, gátolva ezáltal az olyan intézményi és érzelmi struktúrák létrejöttét, melyek lehetővé tennének bármiféle toleranciát, morális kö-

[16] Ne felejtsük el azonban, hogy a széttagolt és ideális birodalom ideáltípus. És hozzá kell tenni, hogy a gyarmatbirodalmak felbomlásakor is támadtak feszültségek a centrumot elárasztó lealacsonyított idegenek miatt (ld. még Bodnár, 2001).

zeledést, kölcsönös megértést, azonosulást vagy szolidaritást a centrum és a perifériák lakossága között. A perifériák kirekesztett, lealacsonyított lakóiról kialakult kép ezért a térbeli távolság esetén többnyire a hierarchikus *minőségi* eltéréseket, a másság lényegi eredetét hangsúlyozza, és a kirekesztetteket egzotikusnak, femininnek, gyermetegnek, de akárhogy is, fajilag különállónak állítja be. A koloniális kirekesztés és alárendelés szakirodalmából talán elég Frantz Fanon és Edward Said részben magyarul is megjelent, s széles körben ismert munkáira hivatkoznunk.

A térbeli közelség, a földrajzilag egybefüggő birodalomszerkezet másfajta különbségeket domborít ki. Ezt a kirekesztő mechanizmust *mennyiségi* jellegű lealacsonyításnak nevezhetjük: az ebben kipécézett másság hordozóját talán ugyanabból a fából faragták, mint kirekesztőjét, ám „rosszabb kivitelben". Ez a típusú másítás is az egzotikumra épít, de a borzongást itt egyfajta szelídebb rusztikusság szolgáltatja. Az egybefüggő perifériák idegenje a centrum múltjának fejletlenebb, mintegy múltbeli állapotát testesíti meg, és ezért szükségképpen alantaska (Fabian, 1983): innen a rá irányuló leereszkedő és visszautasító kognitív habitus. A széttagolt birodalmi szerkezet lealacsonyított minőségi mássága a szolga helyzetére emlékeztet; az egybefüggő birodalom alantaskája inkább a szegény rokon mivolt keserű kenyerét eszi.

E különbségek több fontos üzenetet hordoznak a „keleti bővítés" szempontjából. Mindenekelőtt emlékezzünk arra, hogy az Európai Unió mint szupranacionális szervezet fő célkitűzése a gazdasági termelési tényezők áramlásának élénkítése határain belül. Az Európai Unió jogrendjének alapját képező, sokat emlegetett „Négy Szabadság" a tőkés termelés négy fő árufajtájának – a tőkének, a tárgyi javaknak, a szolgáltatásoknak és a munkaerőnek – a szabad mozgását írja elő. E mozgások valóságos transzcendentális minőséget nyernek az Európai Unió identitás-építésében, hiszen az EU „küldetése" saját „ábécé"-je szerint nem kevesebb, mint hogy „koherensen és a szolidaritásra építve összekapcsolja a tagállamokat és azok lakóit" (EU 2001), s tegye ezt méghozzá egy „szabad, biztonságos és igazságos térség létrehozásával (melynek lényegi eleme a közös belső piac, különösen pedig a személyek szabad áramlása)" (uo.). (Az e gondolatban implikált ellentét alapján[17] az EU-n kívüli világ nem szabad, és/vagy nem biztonságos, és/vagy igazságtalan. Minél jobban

[17] Az aszimmetrikus ellentétpárok történeti szociológiájával kapcsolatban ld. Koselleck (1985 [1979]). Koselleck definíciója szerint az aszimmetrikus ellentétpárok olyan „egymást kizáró kategóriák, melyeket mindig egy irányban és egyenlőtlenül alkalmaznak" (uo. 160).

megdicsőül az EU belső tökéletessége, annál jobban kiemelődik a környező világ tökéletlensége.)

Lássunk egy másik, talán még eksztatikusabb EU-szöveget:

> Az alapító egyezményekben lefektetett alapvető szabadságok biztosítják, hogy az üzletemberek szabadon hozhatnak döntéseket, a munkavállalók szabadon választhatják meg, hol akarnak dolgozni, a fogyasztók pedig szabadon válogathatnak a termékek lehető legszélesebb skálájából. A szabad versenynek köszönhetően az üzletemberek összehasonlíthatatlanul nagyobb fogyasztói körnek kínálhatják termékeiket és szolgáltatásaikat. A munkások az EU egész területén saját igényeik és céljaik szerint kereshetnek állást és válthatnak munkahelyet. A fogyasztók a legolcsóbb és legjobb termékeket választhatják ki az élénk versennyel járó, sokkal gazdagabb kínálatból (Borchardt, 2000: 12).

Olvassuk el ismét ezt a lélekemelő szöveget úgy, hogy beleképzeljük magunkat a bővítést fontolgató centrum helyébe. A határ innen, belülről nézve, veszélyesen átjárható: túloldalán a belül levőknél gyengébb kiadású idegenek sompolyognak, állandó jelenlétükkel fenyegetve a központokat. A négy szabadság, különösen a munkaerő szabad mozgásának kiterjesztése innen nézve tehát kétes és rendkívül vakmerő vállalkozás. Hatalmas veszélyt jelent: az életvilágok keveredését eredményezheti, ha a munkaerő szabadon áramolni kezd az alsóbbrendűnek látott társadalmakból, még ha ez az alsóbbrendűség „csupán" mennyiségi is, lévén a birodalmi tér egybefüggő. A gyengébb kiadású idegenekkel való tartós társadalmi kontaktus lehetősége a társadalmi keveredésnek a fajkeveredésre emlékeztető, szörnyű veszélyét hordozza.

Ennek tudatában már igen sokatmondó, hogy miközben az elsőkörös tagjelölteknél a tárgyalások során öt különféle ésszerű opció merülhet fel a szabad munkaerőáramlás „teljes és azonnali bevezetésé"-től annak „korlátozott időre való teljes felfüggesztésé"-ig (Európai Bizottság, 2001: 3), a belső közönségnek szánt politikai megnyilvánulásokból inkább egy olyanfajta európai geopolitikai manőver látszik kibontakozni, melynek keretében a rendszerváltás óta szuverén tagjelölt államokat polgáraik szempontjából korlátozottan átjárható rezervátumokká alakítanák át: e téren még a német szociáldemokrata-zöld kormány is egy húron pendül jobboldali-szélsőjobboldali osztrák kollégáival, mikor azt követeli, hogy a csatlakozás után hét évre fagyasszák be a „keleti" munkások szabad mozgását, még az olyan apró, viszonylag jól működő és a kelet-közép-európai közegben éppenséggel jómódúnak tekinthető országok esetében is,

mint Szlovénia (Mrozek, 2001), Magyarországról nem is beszélve. Hogy ez mennyiben felel meg annak az elvnek, miszerint az Uniót „koherensen és a szolidaritásra építve" (EU, 2001) kell megszervezni, méghozzá a „szabadság, a biztonság és igazság térségének létrehozásával" (uo.), nos, az legalábbis kérdéses. Hogy egy pályázó állam hogyan fogadhat el e tárgykörben kompromisszumajánlatot, az e sorok írója számára felfoghatatlan.

Miféle kolonialitás?

A széttagolt és egybefüggő birodalmak közti különbség több más - talán kevésbé nyilvánvaló, de nem kevésbé jelentős - módon is összefügg a „keleti bővítéssel". Az európai kontinens két felének társadalmai igencsak különböznek egymástól történelmi élményanyaguk tekintetében. Az EU-n kívüli régiók lakói semmilyen közvetlen tapasztalatot nem szereztek a széttagolt birodalmakról, hacsak kivándorlóként nem.[18] Országaiknak sosem voltak saját gyarmataik, és őket sem kebelezték be a széttagolt gyarmatbirodalmak. Európa két felét tehát a történelmi tapasztalat terén valódi szakadék választja el. A keleti és keleti középső területek sosem élvezhették azt az értékbeáramlást, melyet a gyarmati kereskedelem és a gyarmatok lerablása biztosított; az EU tizenöt tagállamából kilenc (melyekben, ismét hangsúlyozom, az EU-polgárok kilencven százaléka él) igen. A keleti vidékek gyakran (és az összehasonlító gazdaságszociológia szempontjából joggal) emlegetett modern kori „alulfejlettsége" nem utolsósorban annyit jelent, hogy elmaradt náluk ez a fajta - Marx által eredeti tőkefelhalmozásként aposztrofált - gazdasági vérátömlesztés. Így hát, mikor Európa szegényebbik felének társadalmai és államai a csatlakozást sürgetik, implicit módon nem tesznek mást, „csupán" hátrányos helyzetüket, gazdaságtörténeti szerencsétlenségüket emlegetik fel sokadszorra. Az EU-felvételire való pályázati kérelem így az egyenlőtlen fejlődés és függőség sok évszázados történetének újabb, meglehetősen triviális mozzanata napjaink intra- és szupranacionális európai politikájában.

A földrész keleti felének kulturális elitjei mindig is a felvilágosodás és egyfajta európai eszmeközösség lelkes hívei voltak. Az eszmék cseréje

[18] Néhány ilyen kivándorló, pl. a lengyel születésű Joseph Conrad, fontos szerepet vállalt a koloniális gondolkodásmód artikulálásában.

során azonban a „fény", az emancipáció, a szabadság és a jogállam magasztos ideái mellett a kolonialitás mint világszemlélet bizonyos kulcselemeit is sikerült importálni. Az államszocializmus összeomlása után, mikor a kontinens keleti fele nekiállt „utolérni" nyugati példaképeit, a kolonialitás mint világlátás importja is megélénkült. A faji alapú és egyéb hierarchikus kognitív szkémák – így az „Európázás", a „Kelet-Európázás", a „Balkánozás", vagy a „civilizált országban nem így szokás" típusú érvelések – nemcsak hogy megjelentek e társadalmakban, hanem fontos, már-már kultikus helyet foglalnak el: nem is lehetne másként, hiszen a nyugatról érkező becses kulturális csomag mélyén lapulnak.

Mivel a felbomlott gyarmatbirodalmaknak nemcsak a perifériáitól, de a centrumaitól is viszonylag távol estek, közép- és kelet-Európa népei anélkül ismerték meg a dekolonizációt, hogy szembe kellett volna nézniük az ide vágó erkölcsi tanulságokkal, mindenekelőtt a lakossághierarchiákra alapozott rassz-szemlélet csapdáival. A hidegháború időszakában végbement dekolonizáció problémái, ha egyáltalán tudomást vettek róluk, hidegen hagyták őket. A hivatalos propaganda azt hangsúlyozta, hogy a dekolonizáció a kapitalizmus válságjelensége, teljességgel idegen és távoli tehát a „létező szocializmus" társadalmaitól.

Mindennek köszönhető – bár aligha szerepelt a kommunista egypártok szándékai közt –, hogy a rendszerváltás után a volt szocialista államokban nagyon sokan nagyon komolyan hiszik, hogy a népek között létezhetnek „faji" és kulturális/civilizációs alapú hierarchiák, és hogy a „felsőbbrendűek" joggal használják fel ezeket az „alsóbbrendűekkel" szemben. Kelet- és Kelet-Közép-Európában az identitásépítés bevett eleme lett egy megdöbbentően átgondolatlan, reflektálatlan „fehérség"-fogalom, a politikai és kulturális elitek meglepően nagy csoportjai pedig csöndben figyelik ezt, vagy cinikusan még asszisztálnak is hozzá.[19] Még akkor is, amikor tenni próbálnak ellene, akarva-akaratlan rassz-szkémákban – így például a „cigány-magyar", illetve „zsidó-magyar" kétértékű oppozíciók kirekesztő szemantikai rendszerében – szólalnak meg. Nem kis részben

[19] Ennek egyik példája, hogy mikor a posztszocialista, demokrata Magyarország aláírta a menekültekkel kapcsolatos genfi egyezményt, annak hatályát az európai menekültekre szűkítette le. Ezt a megmagyarázhatatlan, súlyosan rasszista kitételt az emberi jogokra amúgy mélységesen érzékeny posztszocialista parlament rendben elfogadta, az Európai Unió pedig csak lagymatagon tiltakozik ellene. (A bővítés nyelvezetével kapcsolatos összefüggésekről ld. Kovács és Kabachnik írását a gyűjteményben.)

a posztkoloniális katarzis hiánya az oka – azé a megtisztulásé, melyet a volt gyarmattartóknál a dekolonizáció, ha mégoly enyhe mértékben és ellentmondásos módon is, de legalább megkezdett –, hogy a kelet- és közép-európai tagjelöltek az EU-csatlakozás hajszolásakor végeredményben kimondatlanul és jórészt öntudatlanul más országok koloniális-birodalmi múltjának előnyei és identitásformái után is sóvárognak.

A „keleti bővítés" az erkölcsi felsőbbrendűség szimbolikus európai politikájának bizarr fordulataként új lehetőséget ad az EU tagállamainak és apparátusának, hogy a tagjelölteket a klasszikus modernizáló szellemben úgy kezelje, mint egy megfáradt, ámde kitartó iskolamester, aki rendületlenül igyekszik a lehetőségekhez képest embert faragni a rábízott rosszcsontokból. Ez persze nehezen egyeztethető össze azzal a ténnyel, hogy az EU-tagállamok apparátusa nyugodtan eltűr, sok esetben legalább implicit módon támogat egy sor nyíltan rasszista megnyilvánulást és az ezzel összefüggő foucault-i kormányzatiság mindennapos gyakorlatát. Az effajta „bölcsőde"-fantázia persze a birodalmiság egyik legjellemzőbb, jól ismert toposza (ld. Go, 2000). Az elhúzódó, végeláthatatlan „bővítési" folyamatot az EU politikacsinálói köreiben sokan kezelik úgy, mint a „keleti" geopolitika fegyelmező-civilizáló manőverét, annak ellenére, hogy a ma közép- és kelet-Európában megfigyelhető kirekesztő stratégiák tartalmukat tekintve semmiben nem különböznek nyugat-európai mintaképüktől.

Miközben a kontinens keleti felének a széttagolt birodalmakról nincs közvetlen tapasztalata, az egybefüggő birodalmakból igen alapos történelmi leckében részesült. Az észak-amerikai egyetemek kelet-Európával foglalkozó kurzusain a régiót kedélyeskedve a „kása a diótörőben" (mush in the nutcracker) névvel szokták illetni: ebben a helyi társadalmak etnikai kavalkádja volna a kása, az őket időről időre összepasszírozó-elnyelő egybefüggő birodalmak pedig – hogy csak a legfontosabbakat említsük: a porosz, a Habsburg, az orosz és az oszmán birodalom – a diótörő szárai. Olyannyira igaz ez, hogy a magyar történetírók egy időben a *félgyarmat* kifejezéssel próbálták leírni azt a sajátos egyenlőtlenségi és függésrendszert, mely a közép-európai Habsburg-uralom egyes főbb korszakait jellemezte.[20]

[20] A fogalom a háború utáni magyar marxista történetírás egyik vonulatában tűnt fel, Eckhardt munkája (1922) nyomán, majd a hatvanas évektől fokozatosan kikopott a használatból, és (az állami politika reformtörekvéseivel párhuzamosan) átadta a helyét a Habsburg-uralom engedékenyebb megítélésének. Állításom a tudás történeti szociológiáját érinti: úgy tűnik, a jelenlegitől gyökeresen elütő kontextusban is felmerült a gyarmati uralom egyfajta analógiája a szupranacionális és birodalmi rendszerek kapcsán a földrész középső és keleti részén.

Az egybefüggő birodalom persze az egész kontinensnek jó ismerőse az EU-n kívül és belül egyaránt. Valamennyi „nemzet"-állam voltaképpen (egybefüggő) birodalmi formáció a többségi nemzetnek alávetett kisebbségek nemzeti aspirációinak szemszögéből. Az EU történelmi poggyászában így egyaránt megtalálhatók a széttagolt és egybefüggő birodalmak, míg közép- és kelet-Európa kizárólag az egybefüggő típus örömeit élvezhette.

Az EU „keleti bővítése" szempontjából azonban sokkal közvetlenebbül lényeges, hogy a kontinens keleti és középső részében „érintett" négy nagy egybefüggő birodalom - melyek geopolitikai csatározásaik keretében többek közt a kontinens jó kétharmadának mai országhatárait is kialakították - mindegyike szárazföldi, egybefüggő birodalom volt, és közülük kettőnek a központja (Németország, ill. Ausztria) ma az Európai Unió prominens tagja. Aligha kerülte el a kelet- és közép-európai társadalmak közvéleményének figyelmét, hogy e két EU-tagországból érkezett a külföldi működő tőke túlnyomó része a volt szocialista országok termelőeszközeinek és gazdasági erőforrásainak nemrég történt, erősen *akciós* kiárusításakor. Németország ma nagyobb hányadát teszi ki a magyar külkereskedelemnek, mint a Szovjetunió bármikor.

Európa középső és keleti részeinek birodalmi múltja rendkívül zavaros képet mutat: akárcsak a kontinens nyugati felén, itt is gyakorlatilag minden négyzetméternyi földterületet többen birtokoltak már. A földrész középső és keleti fele persze annyiban eltér a nyugati tájéktól, hogy itt nemrég valóságos társadalmi földcsuszamlás zajlott le: megszűnt az államszocialista birodalom és felbomlott az a sajátos társadalmi-politikai, gazdasági és kulturális rendszer, melyet pár évvel korábban az emberek többsége megingathatatlannak vélt.

Történelme során e régió valamennyi társadalma szembe kellett, hogy nézzen az egybefüggő birodalmi rend friss és sokszínű örökségével, nagy részük kétféleképpen is: mint úr és mint alattvaló. Kollektív történeti memóriájukban mindkét állapottípus szerepel, egymás mellett és gyakran egymásnak ellentmondva. A szovjet geopolitikai hegemónia végével sokak számára átrendezhetőnek tűnnek a korábban fogcsikorgatva bár, de megváltoztathatatlannak látott határok. Így az államszocialista *status quo* felbomlásával megnőtt a térség geopolitikai instabilitása. A kétféle történelmi-birodalmi identitás közt - volt urak és volt alattvalók - igen könnyű a váltás, és a kettő sokszor egymás mellett, egymásba gabalyodva működik. Ez a másság a kizárás és a lealacsonyítás olyan mentális mintáit hozta létre, melyek talán még „nyugati" megfelelőiknél is komplexebbek: kialakultak a Milica Bakiæ-Hayden által „beágyazott orientalizmusok"-

nak (nested orientalisms) nevezett minták (Bakiæ-Hayden, 1995), melyek az egzotizálás és inferiorizálás finom rendszereit az egybefüggő birodalom kontextusában valósítják meg. E képzetekbe a magukat „kevésbé keletinek" beállítani tudó identitások szinte kivétel nélkül beépítik az „Európa = EU" szinekdochétoposzt, sőt identitásuk kulcselemévé avatják és ezáltal még tovább erősítik. Az Európai Unióba való felvételi sikere, illetve kudarca e világ- és önszemléletben az európaiság (azaz, áttételesen: a nem keletiség, és ezen keresztül - újabb áttétellel - a „fehérség") megerősítését vagy megtagadását jelenti. A beágyazott orientalizmusokhoz és az EU-csatlakozáshoz kapcsolódó félelmek közvetlenül összefüggenek, s végső soron, az „európaiság" fogalmához való kapcsolódás révén, némi homályos rassztartalommal is bírnak.

A két-három nemzedéknyi államszocialista időszak a maga sajátos birodalmi rendszerével (Böröcz, 1992; 1999) - melyet a moszkvai centrumból elsősorban politikai és geostratégiai érdekek alapján irányítottak - e nézőpontból csupán egy volt a régiót uraló egybefüggő birodalmak sorában. Az egybefüggő birodalomtípussal kapcsolatos komplex emlékek tehát (az egyenlőtlen csere, a kolonialitás, a kormányzatiságexport és a geopolitika mint „felsőbb" szempont) régóta alapvető alkotóelemei e tájék társadalmai kollektív történelmi tudatának. A szovjet uralom geopolitikai kudarcát ezért az érintett társadalmak nagy része rendkívül (ön) ironikus, visszafogott és távolságtartó módon élte meg; amit a „Nyugat" „Kelet-Európa" felszabadulásának vélt, ők csak az adott helyi birodalom aktuális széthullása-ként könyvelték el.

E megfigyelésből több következtetés is adódik. Először is, a mai EU területén az egybefüggő birodalmak nem megszűntek, hanem „nemzetállamokká" alakultak, s „nemzetállami" jellegüket a fennmaradó nemzeti kisebbségek nacionalista ellenállóitól eltekintve senki nem kérdőjelezi meg politikailag. Mivel nem megszűntek, hanem „nemzet"-állammá alakultak, az egybefüggő birodalmak végét nem kísérhette valamiféle, a dekolonizációhoz hasonlítható katartikus önvizsgálatféle. Az ilyen megtisztulás egyetlen számottevő példájaként talán Németország II. világháború utáni nácitlanítása említhető. Ez azonban a nácizmus borzalmai és sok szempontból egyedülálló volta miatt kevésbé kötődött a birodalmiság problémájához, inkább a német nemzeti élményanyaghoz íródott, a *Sonderweg* sajátos fejezeteként. A nácitlanítás ezért korántsem tudatosította a „Nyugat" társadalmaiban a „Nyugat" felelősségét az egybefüggő birodalmi gyakorlat mint nemzetközi hatalmi magatartás vonatkozásában úgy, ahogy azt a széttagolt, gyarmati uralom vonatkozásában a dekolonizáció élménye tette, s a nácitlanítás során a fő hangsúlyt a nácizmus hipermo-

dernista, nyersen „faji" elemei kapták, a geopolitikai birodalomépítés erkölcsi-politikai kérdései pedig némileg háttérbe szorultak.

Az EU társadalmainak legalábbis egyes, kicsiny és elszigetelt szegmensei képesek szembenézni saját koloniális-birodalmi múltjukkal, és hellyelközzel még valami bűnbánatfélét is mutatnak. Sokféle erkölcsi reakciót láthattunk tőlük, a szokásos rasszista gyűlölködéstől kezdve a kelletlenül elmormogott, álszent sajnálkozásokig a „harmadik világ" balszerencséje miatt. Ez utóbbinak köszönhetőek például azok a segélyek, melyeket néhány volt gyarmattartó ország, például Hollandia kormánya és civil szervezetei juttattak a „harmadik világnak". Ugyanezek a társadalmak viszont véletlenül sem szálltak magukba az egybefüggő birodalmak, az ilyen típusú birodalmakat jellemző birodalmi világszemlélet és -uralom viselt dolgai miatt, főleg ami közvetlen keleti szomszédaikat - vagyis volt alattvalóikat - illeti. A szegény európai rokonok irányában tehát sokkal kevésbé szóródnak az erkölcsi álláspontok: bűnbánatnak szinte nyoma sincs. Nyugat-Európában alig működnek kulturális fékek az egybefüggő birodalmak kirekesztő stratégiáit továbbörökítő kognitív szkémákkal szemben. A „kelet-európaiakkal" kapcsolatban temérdek kulturális előítélet él és virul, és ezek, a megszólalók politikai palettán való elhelyezkedésétől szinte teljesen függetlenül, jószerével semmiféle ellenállásba nem ütköznek. *Ezek a koloniális jellegű kognitív minták tehát paradox módon bizonyos fokig éppen a gyarmati múlt hiánya miatt működhetnek ilyen zavartalanul.*

Mivel az európai másság artikulálása a felvilágosodás óta jórészt lealacsonyító különbségtételek révén történik, Larry Wolff (1994; 1995) és Maria Todorova (1997) történeti elemzései jórészt a mai helyzetre is érvényesek.

A dekolonizációként emlegetett nagyléptékű társadalmi átalakulásnak két fontos intézményi hozadéka volt: (1) a kolonizáló hatalmak visszavonultak a gyarmatokról, melyek helyén önálló államok jöttek létre; (2) ezzel együtt új, gyakran ugyanolyan erős kötelékek alakultak ki a periféria és a központ között, gazdasági, politikai és kulturális függést hozva létre. Az egybefüggő birodalmak megszűnését ugyanez a két folyamat kíséri.

Kelet- és Kelet-Közép-Európában rendkívül komplex módon zajlottak ezek az átalakulások a rendszerváltáskor. Az érintett országok nemcsak a szovjet birodalmi központhoz kötődtek, már a szocializmus fénykorában sem, utána pedig még kevésbé. Kettős függőségi rendszer jött létre, s ennek jellegzetességei sok szempontból jól magyarázzák az államszocialista birodalom jórészt békés széthullását követő folyamatok jellegét. Az összeomlást követő időszakban az a leginkább figyelemre méltó, hogy

az Európai Unió milyen elszántan állította vissza a gazdasági függést és egyenlőtlen cserét, exportálta kormányzatiságát és kezdte - nyíltan koloniális tónusban - lenézett és alantas idegenként kezelni a „keleti" jelentkezőket. A szocialista „tábor" kétségkívül igen különös birodalom volt (erre máshol már jómagam is rámutattam [1992; 1999]), a birodalom és kolonialitás rendszerváltás utáni visszatérése azonban nagyon is hasonlít egy korábbról, máshonnan már ismert állapothoz: a nyugat-európai központú gyarmatbirodalmak felbomlását követően kialakult, új függőségként leírható posztkoloniális *status quo*hoz.

Zárszó

Nem adtam végleges választ egyetlen érintett kérdésre sem. Csak érzékeltetni próbáltam, miért tűnnek relevánsnak a birodalom és kolonialitás fogalmai a mai európai színtér vizsgálatakor. Nem azt akartam bizonygatni, az Európai Unió alapvetően „gonosz" kezdeményezés volna: az egyik legérdekesebb elemzési kérdés éppen az, lehetséges-e, hogy birodalmi-koloniális dinamika jó célok, nemes indítékok eszköze legyen. (Az a tény, hogy ez a képzet, a jóság önképe az EU hivatalos önképének központi eleme, önmagában sajnos semmit nem bizonyít: a birodalom és a koloniális kognitív rend mindig is a jó szándék álarcában jelentkezett.) Csupán arra hívtam fel a figyelmet, hogy e fontos, szemünk előtt kifejlődő vállalkozás elemzésekor nem árt felhasználni a birodalom és kolonialitás történeti szociológiájának eszköztárát. Könnyen lehet, hogy az EU tényleg egy újfajta, eddig sosem látott szupranacionális szervezetté, államszerű valamivé válik. Az azonban, hogy e leendő szuperállam építése kapcsán a birodalom és kolonialitás milyen sok kulcselemét érhetjük tetten, jól mutatja, mennyire általánosak a hatalom, az egyenlőtlen csere, a függőség és kirekesztés globális struktúrái a mai kapitalista világrendszerben. Jelzi azt is, hogy a birodalom és kolonialitás történelmi tapasztalata ma is meghatározó része Európa politikai, gazdasági és kulturális örökségének - a kontinens nyugati és keleti felén egyaránt.

Lezárásképp két megállapítást kockáztathatunk meg. Először is, a világ-GDP jó egyharmadát adó Európai Unió mint „in vivo" kísérlet nyilvánvalóan maradandó hatással lesz a világra. Az EU ügyeinek mai alakulása döntően befolyásolni fogja az új, még jobban globalizált világ szerkezetét. Ha nem látjuk világosan, milyen egyenlőtlenségi, marginalizáló és kirekesztő folyamatok működnek az európai változások mélyén, nem érthetjük meg a világban zajló strukturális változásokat

sem. Másodszor, e kérdéskörre egész kutatási programok sorát lehetne építeni, mely egységes elméleti keretben taglalná a szuperállamok alakításának politikai gazdaságtani, államhatalmi, geopolitikai és koloniális aspektusait. A szerkesztők és szerzők remélik, hogy e válogatás hasznos hozzájárulást jelent Európa ilyen szemléletű, valóban összehasonlító-történeti tanulmányozásához.

A szerkesztők öt tanulmányt ajánlanak az olvasó szíves figyelmébe.

- *Salvatore Engel-DiMauro* a birodalomépítés körüli államhatalmi problémákat és egyéb intézményi feszültségeket, valamint ezek következményét elemzi a kritikai politikai-gazdaságtan eszközeivel;
- *Kovács Melinda* és *Peter Kabachnik* közös írása, illetve
- *Kovács Melinda* önálló tanulmánya azt mutatja be, hogyan alakít ki a hivatalos jelentkezési procedúrák politikai képmutatása és diszkurzív autoritása egy olyan hierarchikus kirekesztő rendszert, mely a jelentkezőket egyszerre marasztalja-halasztja el a kérelmek értékelésekor és az EU Bizottság által kibocsátott éves országvéleményekben;
- *Anna Sher* a kirekesztés empirikus vizsgálatát úgy kapcsolja össze Bourdieu hatalom- és tudáskoncepciójával, hogy közben áttekinti az EU politikusainak beszédeiben felderengő mentális birodalmi térképeket; végül
- *Dancsi Katalin* írása a tisztességfabrikálás módszertanát elemzi az osztrák „Szabadságpárt" programja kapcsán, és bemutatja, hogyan lehet „ízlésesen" tálalni ízléstelen, xenofób politikai szólamokat, melyek egyértelműen faji alapú kirekesztő manőverekkel készítik elő a terepet a „keleti" tagjelöltek kizárására, távol-tartására és nyílt visszautasítására.

Kodaj Dániel fordítása

2001

Irodalom

Amin, Samir (1976): *Unequal Development: An Essay on the Social Formations of Peripheral Capitalism*. Brian Pearce (ford). Hassocks, Eng.: Harvester Press.

Ansperger, Franz (1989): *The Dissolution of the Colonial Empires*. London - New York: Routledge. Bakiæ-Hayden, Milica (1995): Nesting Orientalisms: The Case of Former Yugoslavia. *Slavic Review*, 54 (4): 917-931.

Bodnár, Judit (2001): On Fragmentation, Urban and Social. *Research in Urban Sociology. Critical Perspectives in Urban Redevelopment*, 6: 173-193.

Borchardt, Klaus-Dieter (2000): *The ABC of Community Law*. European Commission. Directorate-General for Education and Culture. European Documentation (http://europa.eu.int/comm/dg10/ publications/brochures/docu/abc/txt_en.pdf). 2001. ápr. 26.

Bornschier, Volker (1995): Hegemonic Decline, West European Unification and the Future Structure of the Core. *Journal of World-Systems Research*, 1, 5 (http://csf.colorado.edu/jwsr/archive/vol1/ v1_n5.htm). 2001. ápr. 28.

Bornschier, Volker (1997): European Processes and the State of the European Union. Opening Address, European Processes, Boundaries & Institutions. Third European Sociological Association Conference on "20th Century Europe: Inclusions / Exclusions", University of Essex (UK) (http://www. suz.unizh.ch/bornschier/european_processes.pdf). 2001. ápr. 28.

Böröcz, József (1992): Dual Dependency and Property Vacuum: Social Change on the State Socialist Semiperiphery. *Theory & Society*, 21: 77–104. (Magyarul: Kettős függőség és tulajdonvákuum: társadalmi átalakulás az államszocialista félperiférián. *Szociológiai Szemle*, 3: 3–20.)

Böröcz, József (1999): From Comprador State to Auctioneer State: Property Change, Realignment and Peripherialization in Post-State-Socialist Central Europe. In *States and Sovereignty in the Global Economy*, 193–209. David A. Smith, Dorothy Solinger és Steven Topik (szerk.). London: Routledge.

Böröcz, József (2001): Change Rules. *American Journal of Sociology*, 106 (4) (jan.): 1152–1168.

Brewer, John – Eckhart Hellmuth (szerk.) (1999): *Rethinking Leviathan. The Eighteenth-Century State in Britain and Germany*. Oxford: Oxford University Press.

Bunker, Stephen G. (1984): Modes of Extraction, Unequal Exchange, and the Progressive Under-development of an Extreme Periphery: The Brazilian Amazon, 1600–1980. *American Journal of Sociology*, 89 (5) (márc.): 1017–1064.

Burton, Antoinette (2000): Tongues Untied: Lord Salisbury's "Black Man" and the Boundaries of Imperial Democracy. *Comparative Studies in Society and History*, 42 (3) (júl.): 632–661.

Clark, Grover (1936): *The Balance Sheet of Imperialism. Facts and Figures on Colonies*. New York: Morningside Heights: Columbia University Press.

Cohn, Bernard S. (1996): *Colonialism and Its Forms of Knowledge. The British in India*. Princeton: Princeton University Press.

Cohn-Bendit, Daniel (2000): Wir werden die Welt verbessern. Schluss mit dem Gejammer, Europa ist wunderbar. *Die Zeit*, 50 (http://www.zeit.de/2000/50/Politik, http://www.zeit.de/2000/50/Politik/ 200050_europa.html). 2001. április 23.

Comaroff, John L. (1997): Images of Empire, Contests of Conscience: Models of Colonial Domina-tion in South Africa. In *Tensions of Empire. Colonial Cultures in a Bourgeois World*. 163–197. Frederick Cooper és Ann Laura Stoler (szerk.). Berkeley: University of California Press.

Diez, Thomas (1999): Speaking "Europe": The Politics of Integration Discourse. *Journal of European Public Policy*, 6 (4) (Special Issue): 598–613.

Eckhardt Ferenc (1922): *A bécsi udvar gazdaságpolitikája Mária Terézia korában*. Budapest.

Emmanuel, Arghiri (1972): *Unequal Exchange: A Study of the Imperialism of Trade*. Brian Pearce (ford). New York: Monthly Review Press.

Ertman, Thomas (1997): *Birth of the Leviathan. Building States and Regimes in Medieval and Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.

EU (2001): *The ABC of the European Union* (http://europa.eu.int/abc-en.htm). 2001. április 26. Európai Bizottság (2001): *The Free Movement of Workers in the Context of Enlargement. Information Note* (http://europa.eu.int/comm/enlargement/docs/pdf/migration_enl.pdf). 2001. árpilis 26.

EUROSTAT (2001): *100 Basic Indicators from EUROSTAT Yearbook 2000. A Statistical Eye on Europe. Data 1988-1998.* Brussels: EUROSTAT (http://euopa.eu.int/comm/eurostat/Public/datashop/print-product/EN?catalogue=Eurostat&product=100indic__-EN&type=pdf). 2001. április 23.

Fabian, Johannes (1983): *Time and the Other. How Anthropology Makes Its Object.* New York: Columbia University Press.

Ginzburg, Carlo (1989 [1986]): Clues: Roots of an Evidential Paradigm. In *Clues, Myths, and the Historical Method*, 96-125. John és Anne C. Tedeschi (ford.): Baltimore: The Johns Hopkins University Press.

Go, Julian (2000): Chains of Empire, Projects of State: Political Education and U.S. Colonial Rule in Puerto Rico and the Philippines. In *Comparative Studies in Society and History*, 42(2) (ápr.): 333-362.

Grovogui, Siba N'Zatioula (1996): *Sovereigns, Quasi Sovereigns, and Africans. Race and Self-Determination in International Law.* Minneapolis: University of Minnesota Press.

Hammond (1913): *Hammond Universal World Atlas.* Maplewood, NJ: Hammond. MCMX-CIII.

Hobsbawm, Eric (1987): *The Age of Empire. 1876-1914.* New York, Vintage Books.

Hofmann, Gunter, Michael Naumann és Christian Wernicke (Gescprächsführung) (2001): „Die Antwort auf fast alle Fragen ist: Europa." Interjú Joschka Fischerrel. In *Die Zeit*, 12. (http://www.zeit.de/2001/12/Politik/200112_fischer.neu9.3.html). 2001. április 23.

Koebner, Richard (1961): *Empire.* Cambridge: Cambridge University Press.

Koselleck, Reinhart (1985 [1979]): The Historical-Political Semantics of Asymmetrical Counterconcepts. In *Futures Past. On the Semantics of HIstorical Time*, 159-197. Keith Tribe (ford.). Cambridge: The MIT Press.

Lloyd, David (2001): Regarding Ireland in a Post-Colonial Frame. In *Cultural Studies*, 15(1): 12-22.

McClintock, Anne (1995): Imperial Leather. In *Race, Gender and Sexuality in the Colonial Contest.* New York: Routledge.

Mitchell, Timothy (1988): *Colonising Egypt.* Berkeley: University of California Press.

Mrozek, Andrea (2001): The Haphazard Enlargement. The German press reports on the ratification of the Nice Summit. In *Central Europe Review*, 3(9) (2001. márc. 5.) (http://www.ce-review.org/01/9/germanypress9.html). 2001. árpilis 26.

Pagden, Anthony (1995): *Lords of All the World. Ideologies of Empire in Spain, Britain and France c. 1500-c. 1800.* New Haven & London: Yale University Press.

Pratt, Mary Louise (1996): *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation.* New York: Routledge.

Patten, Chris (2001): Sovereignty, Democracy and Constitutions Finding the Right Formula. Chris Patten, az Európai Bizottság külügyekért felelős biztosának beszéde, Australian National University, Canberra, 2001. április 19. Schuman-előadás (http://europa.eu.int/comm/external_relations/news/patten/speech_01_171.htm). 2001. május 23.

Quijano, Aníbal (2000): Coloniality of Power and Eurocentrism in Latin America. In *International Sociology*, 15(2): 215-232.

Said, Edward (1978): *Orientalism*. New York: Vintage. (Magyarul: *Orientalizmus*. Ford.: Péri Bertalan. Budapest: Európa, 2000.)

Schmidt, Vivien (1999): Convergent Pressures, Divergent Responses: France, Great Britain, and Germany between Globalization and Europeanization. In *States és Sovereignty in the Global Economy*, 172–192. David A. Smith, Dorothy Solinger és Steven Topik (szerk.). London: Routledge.

Schwartzman, Kathleen C. (1995): The Historical és Global Nature of Dependent Development: Time-Series Analysis of Brazil and Mexico, 1901–80. In *Review*, 18(4) (Fall): 589–631.

Scott, David (1999a): Locating the Anthropological Subject: Postcolonial Anthropologists in Other Places. *Inscriptions 5* Issue on "Traveling Theories, Traveling Theorists" (http://humwww.ucsc.edu/ DivWeb/CultStudies/PUBS/Inscriptions/vol_5/David-Scott.html). 2001. ápr. 21.

Scott, David (1999b): *Refashioning Futures. Criticism after Postcoloniality*. Princeton: Princeton University Press.

Simmel, Georg (1950 [1908]): The Stranger. In *The Sociology of Georg Simmel*, 402–408. Kurt H. Wolff (szerk.). New York: Free Press.

Stoler, Ann (1997): Sexual Affronts and Racial Frontiers: European Identities and the Cultural Politics of Exclusion in Colonial Southeast Asia. In *Tensions of Empire. Colonial Cultures in a Bourgeois World*, 198–237. Frederick Cooper és Ann Laura Stoler (szerk.). Berkeley: University of California Press.

Stoler, Ann Laura és Frederick Cooper (1997): Between Metropole and Colony: Rethinking a Research Agenda. In *Tensions of Empire. Colonial Cultures in a Bourgeois World*, 1–56. Frederick Cooper és Ann Laura Stoler (szerk.). Berkeley: University of California Press.

Tilly, Charles (1992): *Coercion, Capital and European States, AD 990–1992*. Cambridge: Blackwell.

Todorova, Maria (1997): *Imagining the Balkans*. New York: Oxford University Press.

Trouillot, Michel-Rolph (1995): *Silencing the Past. Power and the Production of History*. Boston: Beacon Press.

UNCTAD (2000): *World Investment Report 2000: Cross-Border Mergers and Acquisitions and Development*. Geneva: UNCTAD.

UNCTAD (2000): *Human Development Report. Statistical Annex* (http://www.undp.org/hdro/tables.zip), data in Excel format.

Valentin (1915): *Kolonialgeschichte der Neuzeit*. Tübingen.

Wallerstein, Immanuel (1974): *The Modern World-System I. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. New York: Academic Press.

Wallerstein, Immanuel (2000): *World Development Indicators*. CD-ROM. Washington, D. C.: The World Bank.

Wolff, Larry (1994): *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford: Stanford University Press.

Wolff, Larry (1995): Voltaire's Public and the Idea of Eastern Europe: Toward a Literary Sociology of Continental Division. In *Slavic Review*, 54(4) (tél): 932–942.

Yanagisako, Sylvia és Carol Delaney (1995): Naturalizing Power. In *Naturalizing Power. Essays in feminist Cultural Analysis*, 1–24. Sylvia Yanagisako és Carol Delaney (szerk.). New York: Routledge.

Young, Robert J. C. (1995): *Colonial Desire. Hybridity in Theory, Culture and Race*. London: Routledge.

17

Kolonializmus

A kolonializmus fogalma egyszerre jelöl társadalmi gyakorlatot és világnézetet. Mint társadalmi gyakorlat, a kolonializmus képzete azt a jelenséget írja le, melynek során egy adott társadalomból származó telepesek uralmuk alá vetnek egy másik társadalmat. Világnézeti értelemben a kolonializmus lényege szerint *globális* geopolitikai, gazdasági és kulturális doktrína, s a nyugat európai kapitalizmus világméretű terjeszkedésében gyökerezik. A gyarmati világszemlélet mai megléte világosan mutatja, hogy a kolonializmus szellemi mintái jócskán túlélték a világ legnagyobb gyarmatbirodalmainak összeomlását.

A szigorú értelemben vett betelepülés - azaz a kolóniák - gyakorlata jóval a globális kapitalizmus létrejötte előtt kialakult. Az angol *colony* - azaz gyarmat - szó a középkori latin *colonia*ából ered. Jelentése: előőrs, telep(ülés). A kolonializmus mint a birodalmi kormányzás elve és a kapitalista terjeszkedés stratégiája - amely magában foglalja más társadalmak meghódítását, a világ egész régióinak leigázását, e régiók erőforrásainak tartós, erőszakos elsajátítását, s mindeme cselekmények ideológiai alátámasztását - azonban a tizenötödik századot követően jelent meg, és kifejezetten a modern Nyugat-Európa gyarmati hódításaihoz kötődik.

A kolonializmus több párhuzamos folyamatot takar:

- A nyugati „felfedezők" találkoznak, s ismételt, tartós érintkezésbe lépnek a gyarmatosításra kiszemelt régiók lakóival. E „találkozás" szinte mindig az erőszak valamilyen formájával, uralmi-stratégiai célokat szolgáló népirtással, s a helyi uralkodók eltávolításával vagy alárendelt szerepre kényszerítésével jár. A nyugat-európai népesség voltaképpeni betelepülése többnyire ezután kezdődik.
- Megindul a gyarmattá tett régiók földrajzának, az érintett társadalmak gazdaságának, népeinek és kulturális szokásainak felmérése és „tudományos" elemzése azzal a kifejezett szándékkal, hogy így hatékonyabban lehessen véghez vinni az erőforrások kivonását, s hogy az így létre jövő „szabadkereskedelmi" rendszer a gyarmatosító számára előnyös csereviszonyokat biztosítson.

- Európai vállalkozók beindítanak egy sor, a természeti erőforrások kiaknázását szolgáló vállalkozást: ültetvényeket, bányákat és egyéb nyersanyag-kitermelő cégeket hoznak létre. E munkaintenzív vállalkozások között csak elvétve találunk olyat, mely „szabad" munkavállalók alkalmazásával járna.
- A gyarmati adminisztráció tudatos rombolja a őshonos gazdasági ágazatokat, s a gyarmati piacokat fokozatosan európai áruk fölvevőhelyévé, kötött piacává teszi.
- A Nyugat-Európa, Afrika és Amerika világrégióit összekapcsoló háromszög-kereskedelem rendszerének megteremtése. Ebben az európai „kereskedők" (1) európai protoindusztriális portékákat adtak el Afrikában, különösen annak nyugati partvidékén, (2) Afrikában elrabolt és rabszolgasorba kényszerített emberek millióit verték dobra az amerikai-karibi térségben, majd pedig (3) az amerikai-karibi ültetvénygazdálkodás termékeit értékesítették az európai piacokon.
- Gyarmati „modernizációs" projektek megvalósítása: a gyarmatosítók új technológiákat hasznosító áruszállítási és információátviteli infrastruktúrákat építenek ki, tönkreteszik a korábbi faluközösségeket, elnyomorítják a városi lakosságot, kialakítják a földmagántulajdon rendszerét, új gyarmati közigazgatást, jogrendet és adórendszert vezetnek be, és gyarmati fegyelmező apparátusokat hoznak létre.
- Rabszolgák és egyéb kényszermunkások mozgatása az egyes gyarmatok és világrégiók között, illetve egyazon gyarmaton belül: szétrombolják a természettel évezredekig kölcsönhatásban élt helyi lakosságcsoportok kulturálisan kódolt mintáit, és más gyarmati közegből odatelepített csoportokat felhasználva ütközőzónákat hoznak létre a betelepülő gyarmatosítók és a helyi lakosság között.
- Kollaboráns / komprádor gyarmati elitek létrehozatala: az oktatás és a nyilvános kultúra olyan intézményeit és mintáit alakítják ki, amelyek a nyugati civilizáció iránti fogékonyságot az „európai felsőbbrendűség" illúziójának magától értetődő elfogadásával és a gyarmati viszonyok megváltoztathatatlanságának tanával elegyítik.
- A helyi társadalom és a az európai / fehér gyarmatosítók közötti hierarchia kialakítása: a „bennszülötteket" elmaradottabbaknak, alacsonyabbrendűnek írják le, végső soron megkérdőjelezik emberi mivoltukat is. Kialakul a „tudományos" rasszizmus doktrínája.
- A gyarmati „bennszülött" lakosság Európába költözésének akadályozása.

Mivel adott társadalmi rend másiknak való alávetésével járt, az erőszak a kolonializmus lényegéhez tartozott. Mint Aimé Césaire hangsúlyozta, a gyarmati rendszer éppoly rutinszerűen alkalmazta az erőszakot a tengeren túli nem-európai lakosságcsoportokkal szemben, mint később a náci Európa saját polgáraival szemben.

Bár a kolonializmus értelemszerűen a társadalmi valóság szinte valamennyi szeletére kiterjedő rendszer volt, elemzési célból célszerű szétválasztani a gyarmati uralom három, kölcsönösen összefüggő elemét. A kolonializmust e három hatásmechanizmus együttesen jellemzi. Az alábbiakban külön-külön tárgyaljuk a gyarmati rendszer politikai-gazdasági, a társadalmi-intézményi, és a reprezentációs-szimbolikus térben megfigyelhető működését.

Politika és gazdaság

Mivel a kapitalizmus keletkezését a nyugati történeti tudományok alapvetően az európai feudalizmus átalakulásából - azaz alapvetően Európán *belüli* folyamatokból - vezetik le, e szűk fogalomkörben nehéz láttatni a kolonializmus szerepét a globális kapitalizmus keletkezésében és a mai Nyugat-Európa társadalmi formáinak kialakulásában. Közvetlenül a gyarmatosítás kora előtt Nyugat-Európa viszonylag kicsiny, területileg és gazdaságilag egyaránt marginális nyúlványa volt a hatalmas összefüggő afro-eurázsiai kereskedelmi rendszernek. Angus Maddison gazdaságtörténész becslése szerint az 1000 és 1500 közötti években - azaz a kolonializmus kialakulását megelőzően - Afrika és Ázsia gazdasága együttesen az emberiség teljes gazdasági termelésének a 75-80 százalékát adta. Ezzel szemben Nyugat-Európa részesedése 9 és 18 százalék között ingadozott. A nyugat-európai központú, tengerentúli gyarmatbirodalmak kiépülésével, (körülbelül 1820-ra) Afrika és Ázsia együttes gazdasági súlya a világban 64 százalékra csökkent, míg Nyugat-Európáé közelítően 23 százalékra nőtt.

A 19. században két nagy átalakulás ment végbe a világ más részei fölötti nyugat-európai uralom szerkezetében, s ezek további változásokat hoztak e területek sorsában. Egyrészt a század első felében lezajlott - a legtöbb esetben kreol elitek által vezetett - sikeres latin-amerikai függetlenségi mozgalmak sikerét követően drasztikusan zsugorodtak Spanyolország és Portugália gyarmatbirtokai. Másrészt - ugyancsak a 19. században - a különféle nyugat-európai gyarmati hatalmak egyre intenzívebb gyarmatszerző manővereket hajtottak végre Dél- és Délkelet-

Ázsiában, illetve a század utolsó harmadában Afrika addig nem gyarmatosított, erőforrásokban hallatlanul gazdag tájain. Így a Föld emberiség által lakott részének új és új területei jutottak közvetlen gyarmati uralom alá, miközben a gyarmati hatalmak egymással is szüntelen geostratégiai harcot vívtak, hogy minél nagyobb részt hasítsanak ki maguknak az erőforrásokban gazdag kontinensekből. Így 1913-ra Afrika és Ázsia együttes részesedése a világ jövedelméből példátlanul alacsony szintre (28 százalék alá) zuhant, miközben a gyarmati uralmának csúcspontját elérő Nyugat-Európa egyedüliként rendelkezett a világ teljes előállított értékének mintegy harmadával.

Miként történt mindez? A gyarmatosítás a globális szerkezeti átalakulás két, egymástól jól elkülöníthető folyamatát - a gyarmati értékátvitelt, illetve a stratégiai célú rombolás folyamatát - indította el. Az előbbi olyan gazdasági, jogi és logisztikai mechanizmusok szabadjára engedésével járt, amelyek nagy hatékonysággal garantálták a természeti erőforrások (például az ásványi kincsek, elsősorban az ezüst és az arany, majd a nagyipari termelés megindulása után a vasérc) átvitelét a gyarmatokról a gyarmati központokba. A nyugat-európaiak olyan kulcsfontosságúnak bizonyult termékek gyarmati előállítását is megkezdték, mint a gyapot, a fűszerek, a tea és a kávé. Mindezt az európaihoz képest megdöbbentően olcsó gyarmati munkaerő és a rabszolgamunka kínálta totális kizsákmányolás tette lehetővé.

Az olcsó munkaerő alkalmazása mellett az adórendszer, a cserearányok és az árfolyam-manipuláció szélsőségesen eltorzított rendszerei tovább fokozták az értékek szakadatlan áramlását a gyarmatokról a központokba. Mindez óriási haszonnal járt. Erre jó példa a viszonylag kis Saint-Domingue (a későbbi Haiti) sziget rabszolgamunkára alapozott ültetvényeinek a termelése, mely az 1791-es haiti forradalom előtti Franciaország teljes „külkereskedelmi" bevételének mintegy a kétötödét tette ki.

Nyugat-Európa globális gazdasági pozíciójának relatív javulásával együtt járt a gyarmatosított területek társadalmi, jogi, politikai, protoipari, agrár és egyéb technológiai szerkezeteinek szüntelen, stratégiai rombolása. A gyarmati politika különálló elemei - így a birodalmi hadviselés, a lakosság jelentős részének a mozgatása illetve legyilkolása, az őshonos társadalmak kereskedelmi hálózatainak és gazdasági intézményeinek elpusztítása, a nyugat-európai termékek kényszerimportja - együttesen rontották a gyarmatok gazdasági, politikai és társadalmi felemelkedésének, autonómiájának kilátásait. Mindezt fokozta a gyarmatosított társadalmak gyakorlatától idegen jogi eljárások erőltetése, a földmagántulajdon kényszerítése ott, ahol korábban évezredekig a közösségi földhasználat volt a norma.

A szándékos társadalomrombolás különösen gyalázatos példája volt az Ópiumháború néven elhíresült geopolitikai játszma. Az Indiában óriási mennyiségben ópiumot termeltető Brit Kelet-Indiai Társaság az ópium importjának és értékesítésének ismételt, kifejezett tilalmával szembeszegülve folyamatosan terítette az erősen addiktív anyaggal Kínát, ezt a gyarmatosítás korábbi kísérleteinek addigelé sikeresen ellenálló birodalmat. A brit „vállalkozók" által Kínára zúdított szer mennyisége csaknem megszázszorozódott 1730 és 1830 között. A tömeges addikció már-már a politikai és kulturális rendszer működésképességét fenyegette. A kínai birodalmi udvar erélyes tiltakozását és az ezzel járó önvédelmi lépéseket a Brit Birodalom ürügyként használta két, Kína elleni háború indításához, s így - noha az óriási Kínai Birodalmat a szó hagyományos értelmében soha nem sikerült gyarmatosítani -, az államilag promócionált drogkereskedelem jelentősen hozzájárult a kínai politikai rendszer megroppantásához.

Összegezve, nagyrészt a gyarmati értékkivitel és az ehhez kapcsolódó egyéb geopolitikai játszmák tették lehetővé, hogy az elmúlt öt évszázad során Nyugat-Európa társadalmai kiterjesszék geopolitikai és gazdasági befolyásukat a világ Európán kívüli területeinek nagy részére. A gyarmati időszakban létesített viszonyrendszerek előnyeit a kolonializmusból meggazdagodott társadalmak a formális gyarmati uralom megszűnte után, a mai napig élvezik. E folyamatot gazdagon dokumentálja a „harmadik világ" hitel-, politikai, technológiai, pénzügyi és segélyfüggéséről szóló, óriási irodalom. A hajdani gyarmati társadalmak némelyikének megdöbbentő jelenlegi nyomora mélyen a gyarmati értékkivitel politikai-gazdasági ikerfolyamataiban gyökerezik.

Társadalmi intézmények

A gyarmatosítás az európai mintáktól igencsak eltérő társadalmi formákat hozott létre a gyarmatokon, noha mindkettő mögött ugyanaz a hajtóerő - a világkapitalizmus keletkezése és expanziója - működött. Nyugat-Európa társadalmain belül a magántulajdon uralmának létrejötte és az összes társadalmi kategória áruvá alakítása együtt járt az oktatási rendszer, a jog, a vallásgyakorlás, politikai és kulturális intézmények olyan átalakulásával, melynek eredményét Antonio Gramsci *hegemóni*ának nevezte. Míg a modern nyugat-európai hegemónia három összetevő: a kompromisszumok, a meggyőzés és az ügyesen alkalmazott, stratégiai erőszak kombinációjával valósult meg, addig a gyarmati rendszerben a kompromisszum és

a meggyőzés elemei sokkal kisebb, jobbára elhanyagolható szerepet játszottak. A Nyugat-Európa-központú gyarmatbirodalmak szinte kizárólag a nyers erőszak „nyelvét" ismerték. A kolonializmus uralmi logikájának e sajátosságát Ranajit Guha igen találóan „hegemóniamentes uralomnak" nevezte. A modern nyugat-európai politikatörténet sajátossága e kettősségben – a gyarmattartó társadalmakon belüli hegemónia és a gyarmati erőszak egymásra épülő, egymást erősítő folyamatában – ragadható meg.

A hegemóniamentes gyarmati rendszerben intézményesített gyakorlat volt a lakosság fizikai, jogi, törvényi vagy gazdasági eszközökkel történő, tömeges mozgatása. Három intézményesült kényszeráttelepítés-típus volt megfigyelhető. Az elsőben a gyarmatosító társadalom tagjai – jobbára katonák, kereskedők, ügynökök, elítéltek, kincskeresők, szerencsevadászok, köztiszviselők, farmerek, misszionáriusok, kémek és tanítók – települtek át Európából a frissen gyarmatosított társadalmakba. A 19. század elejétől kezdve kisebb számban még az európai társadalomtudományok képviselői is megjelentek a gyarmati közegben. A népességmozgatás második típusa a rabszolga-kereskedelem volt, vagyis az a folyamat, melynek során emberi lényeket tőkejavakként adtak-vettek. A 19. század közepéig tartó szervezett rabszolga-kereskedelem főként Afrikából az amerikai földrészre és a karibi térségbe, illetve kisebb mértékben Dél-Ázsiából a délkelet-ázsiai gyarmatokra irányult. A lakosságmozgatás harmadik típusát az áttelepítések alkották. Ekkor a gyarmati társadalmak adósságcsapdában vergődő polgárait, illetve köztörvényes elítélteket telepítettek át a világ különféle, sokszor hazájuktól földrajzilag igen távol fekvő régióiba. Az eladósodott embereket többnyire *kulimunka*-rendszerben, kényszermunkásként alkalmazták ültetvényeken, bányákban, infrastrukturális építkezéseken szerte a világon. A kínai *kuli*munkások százezrével dolgoztak például az Egyesült Államok belső infrastruktúrájának megteremtésében kulcsfontosságú kelet-nyugati vasútépítéseken. Dél-ázsiai elítéltek pedig tömeges számban végeztek kényszermunkát a 19. században nagyvárossá váló Szingapúr építkezésein, csakúgy, mint Dél-Kelet-Ázsiában, Afrikában és a karibi térségben.

A gyarmatok egy sor politikai, jogi, oktatási, tudományos és technológiai kísérlet színhelyéül is szolgáltak. A brit gyarmatokon vezették be először az ujjlenyomat-azonosítás technikáját, s a „bennszülött" lakosság mozgásának ellenőrzésére itt dolgozták ki először a ma útlevél néven ismert személyazonosító rendszert. Nyugat-európai tudósok a gyarmati közegben alkalmaztak először pszichiátriai és farmakológiai kísérleteket is. Az ilyen kísérletezést a gyarmattartó központ és a gyarmat, a gyarmatosító és a gyarmatosított közötti éles határvonal, s az erre alapuló,

sajátos ember- és társadalomkép tette lehetővé. E hierarchikus felfogásban az európai fehér embercsoportok „természetesen" (azaz magától értetődően és „a természet által adott" módon) magasabb értékűként voltak elkönyvelve. A faji szemlélet a 19. század óta formálja a globális társadalmi viszonyokat. Ennek megértése nélkül hozzá sem kezdhetünk a jelenlegi geopolitikai viszonyrendszer elemzéséhez.

A gyarmati viszonyokban jól megfigyelhető volt a nemek közötti hierarchiák logikája, a nemi viselkedésre vonatkozó előírások képmutató jellege és a mindennapi szexuális kizsákmányolás gyakorlata is. Eleinte a gyarmatokra érkező európaiak többsége férfi volt, akik meglehetősen megrögzött fantáziaképzeteket hoztak magukkal a „bennszülött" nőkről. Az európai férfiak és a „bennszülött" nők közötti kapcsolatokat a rabszolgaságtól a mérhetetlenül lenézett, ugyanakkor rutinszerűen használt szexuális munkán keresztül a szokásjogi kváziházasságig terjedően egyenlőtlen viszonyok változatos skálája jellemezte. A gyarmati beszámolók, útleírások és memoárok az európai közegben elképzelhetetlen szexuális féktelenségről és az „erkölcsök" szinte teljes hiányáról tanúskodnak. Megszokott gyakorlat volt a rabszolgák szexuális kizsákmányolása is a háztartásfő fehér férfiak részéről. A „bennszülött" nők - és férfiak - szexuális tárgyként való használatát indokoltnak vélték a gyarmati munkaerő reprodukciójában is. Megalázásuk és alávetésük egyik legelképesztőbb formája a rabszolga férfiak és nők kényszerpároztatása volt, amit a munkaerő bővített újratermelésének eszközeként legitimáltak - miközben a legszigorúbban tiltották és akadályozták a rabszolgák közötti házasságot és családalakítást.

A nem-európai másság dehumanizálása, a gyarmati társadalmak nagy részének emberi mivoltától való gyakorlati megfosztása a reakciókat egész skáláját váltotta ki, és a gyarmatosítás elleni harc változatos formáihoz vezetett. Némely antikolonialista mozgalmak a lázadás és felkelés „fegyverét" választották, s az erőszakot a gyarmati rendszer megszüntetésének szükséges, sőt üdvözlendő elemének tekintették. Ilyen volt például a francia gyarmati uralommal szembeni algériai felkelés. Ennek egyik fő ideológusa, Frantz Fanon érvelése szerint a gyarmatosítás elleni háború katarzist nyújthat a gyarmatosítottak számára, akiktől a gyarmati rendszer megtagadta az önbecsülés lehetőségét. Ugyanakkor az indiai Mohandas K. Gandhi a brit uralom elleni harcban az erőszakmentesség fontosságát hangsúlyozta. Gandhi gondolkodásában a keleti ember erkölcsi felsőbbrendűségét épp az erőszakmentességre való képessége bizonyítja a nyugati erőszakkultusszal szemben. Noha mindkét megközelítés-típus sok-sok politikai stratégiát foglal magában, ezek mindegyike ugyanazt

a célt - egy elképzelt, közös „mi-tudat" megteremtését - szolgálja, mely morális és érzelmi alapot adott a gyarmati sorban élő népek számára a kolonializmus fölszámolásához.

Reprezentációk

Gayatri Spivak filozófus szerint a reprezentációnak két összefonódó aspektusa van: *vertreten* (közelítő jelentése: „valakinek a helyébe lépni, valakit politikailag képviselni formális értelemben"), és *darstellen* (durván: „re-prezentálni, oda helyezni, ábrázolni"). A gyarmati reprezentáció folyamatának tekervényes története az e két dimenzió által kijelölt erőtérben bontakozott ki. Az előbbi erőteljesen korlátozta, milyen összefüggésben jeleníthette meg sajátmagát a gyarmatosított szubjektum, az utóbbi pedig azt biztosította, hogy gyarmati reprezentáció rendszerében az ábrázolás sem naívan természetes, sem pedig ártalmatlan ne lehessen - hiszen a gyarmati reprezentációs gyakorlat mindig összefonódott a gyarmati társadalmi viszonyokkal.

Az első felfedező utazások ideológiai igazolása az volt, hogy az utakat Istenért, az aranyért, a dicsőségért és a fűszerekért teszik meg. Bár a hittérítéssel kapcsolatos vallási-morális küldetéstudatot eleinte kiemelten hangsúlyozták, hamar nyilvánvalóvá vált, hogy a gyarmatbirodalmi expanziót erkölcsileg igazolhatatlan - sőt, egyenesen erkölcstelen cselekedetek sora - a bennszülött lakosság kirablása, meggyilkolása, rabszolgasorba kényszerítése, stb. - teszi lehetővé. Így elég nehéz lett volna fönntartani azt az állítást, mely szerint a gyarmatosítók a keresztény erkölcs vagy valamiféle általános humánum nevében lépnének föl. E helyzetben kézenfekvő megoldásnak tűnt, ha az erőszakos cselekedeteket a bennszülöttekről kialakított negatív képzetekkel „indokolják". Az európaiak által kidolgozott „benszülött"-ábrázolások ettől kezdve szinte kizárólag „barbár", „primitív" népekként mutatták be a gyarmatosított területek őslakosait. Innen már csak kis lépés volt a gyarmati lakosságot egyenesen „vademberként", alantas fajként leírni, mint azt a 19. század végére kialakuló reprezentációs rendszer tette.

A kolonializmus stabilizálódásával a nyugat-európai értelmiség gyarmati társadalmakra vonatkozó ismeretei egyfajta rendszerré kezdtek összeállni. A gyarmati elitek - köztük a gyarmati tisztviselők, az orvosok, az oktatók, a misszionáriusok, a klérus és az antropológusok - egyre több ismeretet halmoztak föl a gyarmati társadalom „bennszülötteinek" szokásai, életmódja, kultúrája vonatkozásában. A nyugat-európai

társadalomtudományok külön ágazatokat fejlesztettek ki e társadalmak tanulmányozására. E tudástermelési mozgalom tágabb elemzési keretbe foglalt részét nevezte Edward Said *orientalizmusnak*. Az újságbeszámolók, útleírások, népszerű regények, útikönyvek és zsebkönyvek, operettek, népszerű dalok, fényképek, levelezőlapok, s a gyarmati szolgálatból hazatérő csoportok személyes beszámolói dehonesztáló, lekezelő megállapítások egész sorát tartalmazták. E reprezentációs gyakorlat megdöbbentően egybehangzó módon öröknek - azaz időben rögzítettnek és minden nemű változásra alkalmatlannak -, nőiesnek, érzékinek, erotikusnak, gyengének, tehetetlennek és lényege szerint alacsonyabbrendűnek írja le a Nyugat-Európán kívüli világ társadalmait. E populáris reprezentációk azután stabilizálták a gyarmatokról alkotott lekicsinylő, előítéletes képet, mintegy újból és újból igazolva a tartós alávetettség szükségességét.

Mivel a mai világ a gyarmatosítás közvetlen örökösének tekinthető, a kolonializmus öröksége mindhárom fő dimenzióban - mind politikai-gazdasági, mind társadalmi, mind pedig szimbolikus-reprezentációs értelemben - integráns része az emberiség közös történetének. Hatása a mai napig jól kivehető a modern nyugat-európai nyilvános kultúrában - annak ellenére, hogy a gyarmati rendszer, amelyben eredetileg létrejött, úgy másfél-két generációval ezelőtt megszűnt. A gyarmati reprezentáció és a kolonializmus eszméinek hatását a világnak még azon régiói sem kerülhetik el, amelyeknek történelmi értelemben nem volt ilyesfajta közvetlen tapasztalata.

Böröcz József és Mahua Sarkar

2012

Irodalom

Césaire, Aimé. (1955 [1972]) *Discourse on Colonialism*. New York: Monthly Review Press.

Fanon, Frantz. (1961 [2006]) *The Wretched of the Earth*. New York: Grove Press.

Guha, Ranajit. (1997). *Dominance without Hegemony. History and Power in Colonial India*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Loomba, Ania. (1998). *Colonialism / Postcolonialism*. London, Routledge.

Maddison, Angus. (2010). *Statistics on World Population, GDP and Per Capita GDP: 1-2008 AD*. Retrieved on September 22, 2010 from http://www.ggdc.net/MADDISON/Historical_Statistics/horizontal-file_02-2010.xls .

Said, Edward. (1978). *Orientalism*. New York: Vintage.

Spivak, Gayatri Chakravorty. (1988). "Can the Subaltern Speak?" pp. 271-313. in Cary Nelson and Lawrence Grossberg (eds.) *Marxism and the Interpretation of Culture*. London: Macmillan.

18

Birodalmak

A birodalmak olyan társadalmak fölött álló szervezetek, amelyek kisebb, korábban széttagolt politikai egységeket kapcsolnak össze egyetlen politikai rendszerbe. Minden egyes tartomány meghatározott helyet foglal el a birodalom belső hierarchiájában, a ranglétra magasabb fokára jutás lehetősége nélkül. A mai világ átfogó kapcsolatrendszerének létrehozatalában a nagy távolságokat átfogni képes kereskedelmi láncolatok mellett a birodalmak játszották a kulcsszerepet. A világ legtöbb modern állama hajdani birodalmak átalakulása, feloszlása vagy megszűnése nyomán jött létre, így azok utódszervezetének tekinthető.

A történelemből ismert birodalmak történelmileg nagyrészt a katonai megszállás, a hódítás, a honos lakosság erőszakos leigázása, rabszolgává tétele illetve kiirtása „technikájával" jöttek létre. További birodalomalkotó geopolitikai eszköz az uralkodócsaládok közötti tervszerű házasság, a külső szereplők ellen létrehozott katonai szövetségek, a nagyobb területek - benne az ott élők társadalmi és termszeti erőforrásainak - megvásárlása, illetve az ide vágó szövevényes diplomáciai alkuk. Az amerikai földrész európaiak által véghezvitt, tizenötödik század végi leigázásában még a „fölfedezők" által behurcolt kórokozók - így a himlő, kanyaró, bárányhimlő vagy az egyszerű influenza vírusa - is szerepet játszottak a birodalmi expanzióban, mivel ezek szabályosan megtizedelték, s hathatósabb katonai ellenállásra képtelenné tették az őshonos lakosság nagy részét.

Birodalmi hierarchiák

A birodalmak - s különösen ezek nagy területi kiterjedésű példányai - jól megfigyelhető belső politikai jellegzetességeket mutatnak. Minél magasabban áll egy-egy egység a birodalmi hierarchiában, annál nagyobb és annál egyértelműbben körvonalazott politikai és közigazgatási hatalommal bír. Minél alacsonyabban áll a hierarchiában, annál kevésbé meghatározottak a közigazgatási és politikai jogai és kötelességei. A birodalmi hatalom centralizációs hajlama következtében a birodalmak határai viszonylag

kevéssé rögzítettek és nagy változékonyságot mutatnak. A Kínai vagy a Mongol Birodalom külső határai például történelmük jelentős korszakaiban egyáltalán nem, vagy csak meglehetősen nagy vonalakban voltak definiálva. E vonatkozásban a birodalmak, legalábbis elméletileg nagyban különböznek a modern államoktól.

A birodalmak létrejöttének egyik jól felismerhető jellegzetessége, hogy az alárendelt egységek képviselői emelkedett stílusban, szertartásos módon kifejezett hivatalos behódolási nyilatkozatot tesznek a központi hatalom előtt. Erre válaszul a birodalom uralkodója nem kevésbé hivatalos és szertartásos módon kifejezi, hogy elfogadja e nyilatkozatot, azaz „védelmébe" fogadja az így a birodalom alárendelt részévé vált régiót. A birodalmi ideológiák központi mondanivalója, hogy természetesnek és megváltoztathatatlannak állítják be az így létrejövő birodalmi hierarchiát. Adott körülmények között ezek az ideológiák jócskán túlélhetik az őket létrehozó birodalmakat.

A birodalmak kormányzási hierarchiáját kétirányú hatalmi áramlások működtetik. Fentről-lefelé áradnak a parancsok, dekrétumok, ítéletek és a birodalmi uralkodó egyéb intézkedései, a közvetlen, fizikai kényszerek katonai, rendőri és egyéb formái, illetve - korlátozott mennyiségben - bizonyos újraelosztott birodalmi javak, így a katonai hadműveleteket finanszírozó átutalások, s egyéb kincstári és szabályozó intézkedések. Alulról-fölfelé áramlanak a gazdasági értékek - így az adók, a sarcok legkülönfélébb formái és az uralkodónak címzett „ajándékok" -, továbbá a hivatalnokok által begyűjtött adminisztratív információk, nemkülönben a kémek és besúgók által szállított hírszerzési adatok. Bár a ma ismert birodalmak nagy változatosságot mutatnak az idevágó részletek vonatkozásában, annyi bizonyos, hogy a hatalom, a tudás, a fizikai kényszerek és a gazdasági értékek kétirányú keringése a birodalom fennmaradásának kulcskérdése.

A birodalmak négy alapvető ellenőrzési mechanizmust működtetnek. Ezek: 1. a centripetális értékáramlás kézben tartása, 2. a birodalom népességének és erőforrásainak föltérképezése és folyamatos szemmel tartása, 3. a kormányzati eszközök és eljárások rendszere, valamint 4. az egész birodalom meghatározott geopolitikai érdekeinek nyilvántartása. A birodalmak sokrétű rendszerek, amelyek egyszerre normalizálják és állandósítják a birodalom népei közötti állítólagos kulturális, nyelvi és biopolitikai különbségeket, és úgy szervezik azokat, hogy az így létrejövő hierarchiák tükrözzék a birodalmi hatalom logikáját. A területi egységek közötti hierarchia és a birodalom népeinek rangsorolása körül kialakuló, állandó vetélkedés következtében a történelmi birodalmak mereven ellen-

álltak minden olyan gondolatnak, amely kiterjesztette volna az alapvető civil, politikai, gazdasági és kulturális jogokat a birodalom összes népére. A birodalmi emancipációval szembeni uralkodói ellenállás még akkor is érvényesült, ha az egyéb geopolitikai, gazdasági, társadalmi vagy kulturális feltételek megengedték volna - sőt, a birodalom fönnmaradása szempontjából egyenesen szükségessé tették volna - az ilyen átalakulásokat, gondoljunk például a huszadik század eleji Habsburg-birodalom modern állammá, polgári demokráciává alakítására tett kísérletek meghiúsítására. A befogadás és kirekesztés önkényes gyakorlata és a makacs ragaszkodás a népcsoportok közötti állítólagos és viszonylagos „értékkülönbségekre" épülő (gyakran igen rafinált) hierarchiához maradandó öröksége a birodalmi rendszereknek.

A birodalmak geopolitikai szempontból két, egymástól jól elkülöníthető típusba sorolhatók, s e megkülönböztetés messze vezető történelmi és egyéb következményekkel jár. Valamennyi, 16. század előtt létrejött birodalom kontinentális birodalom volt; a tengereken átívelő birodalmak a kapitalizmus világrendszerének kialakulásával, azzal oksági összefüggésben jöttek létre.

Egybefüggő birodalmak

Az egybefüggő birodalmakban a politikai hatalom hierarchikus hálózatainak térszerkezete a térkép papírján szétömlő tintafoltra emlékeztet: a különböző alkotórészeket hosszú szárazföldi határok választják el egymástól, illetve - mint a szigetvilágot vagy földszorost magukban foglaló, természetföldrajzi szempontból széttagolt birodalmak esetében - viszonylag rövid távú és könnyű szerrel navigálható vízi vagy sivatagi kapcsolatok kötik össze a birodalom egyes területeit, nagyobb belső „fehér foltok" és hiátusok nélkül. Egybefüggő területi adottságaik következtében az ilyen birodalmak koncentrikus térszerkezetre törekszenek. Ebben a hatalmi piramis csúcsa többé-kevésbé a birodalom területeinek mértani középpontjában helyezkedik el. Ilyen esetben a birodalmi hatalom székhelyétől mért földrajzi távolság egyben adott tartomány hatalmi hierarchiában elfoglalt helyét is jelzi. A „fölfelé" -azaz a hatalmi központ felé - irányuló mozgások a földrajzi középpontba, a lefelé irányuló áramlások az ellenkező irányba mutatnak. A külső határok elmosódottsága többnyire nem jelent különösebb akadályt a birodalom irányítása számára. Ami itt a legfontosabb: a birodalommal kapcsolatos döntések a központban, a birodalom peremrészétől távol születnek.

Az egyes tartományok közvetlen fizikai érintkezése miatt az egybefüggő, szárazföldi birodalmak módot nyújtanak a lakosság belső mozgására, keveredésére, sőt, kivételes esetben még bizonyos korlátozott társadalmi mobilitásra is - föltéve, hogy ennek tartalma és mértéke nem ütközik túlzottan a birodalmi logika kívánalmaival. E birodalmak területi egybekapcsolt jellegének és koncentrikusságának következtében ugyanakkor mód nyílik arra is, hogy a birodalmi alattvalók különféle földrajzilag, etnikailag, nyelvileg meghatározott csoportjai meghatározott, a birodalom fenntartása szempontjából lényeges feladatok - az udvartartás, az adóbeszedés, a kereskedés és közvetítő tevékenység, a hivatalnokoskodás, a katonáskodás, a határőrizet, a csempészet, stb. - ellátására specializálódjanak.

Tengeren túli birodalmak

A modern tőkés világrendszer kialakulásával együtt új típusú birodalom jött létre - miközben sok szárazföldi birodalomtípus továbbra is fönnmaradt. A tengereken átívelő birodalmak alapvető térszerkezetükben különböznek az egybefüggő birodalmaktól: lényegük, hogy egymástól nagy földrajzi távolságra elterülő társadalmakat integrálnak.

A tengeren túli birodalom egyik végpontját az a társadalom adja, amelynek kereskedő, katonai és állami „elitje" eltervezi és kierőszakolja a gyarmati terjeszkedést, a másik végén pedig az a társadalom található, amely elszenvedi a gyarmati expanzióval járó erőszakot, gazdasági sokkot és erkölcsi megaláztatást. A birodalmi központok széleskörű, lényegét tekintve aszimmetrikus kapcsolatot tartanak fenn gyarmataikkal, míg a gyarmatok jórészt elszigeteltek maradnak egymástól. Azt a kevés kapcsolatot, amit a gyarmatbirodalmak megengednek egyes gyarmatbirtokok között, maga a központ szervezi: a rabszolgák vagy a kényszermunkaerő mozgatását, illetve a birodalmak között lezajló hadműveleteket rendre adott birodalmi központ indítja be és állítja le, és végig szigorú ellenőrzés alatt tartja.

Nyilvánvaló, hogy a szállítási technika fejlődése - különösen a tengeri hajózással összefüggő tudás, a földrajzi ismeretek és a hajóépítés csínjabínja - kulcsszerepet játszott a tengeren túli birodalmak létrejöttében. A technológia és a földrajzi tudás ugyanakkor önmagában nem magyarázza a gyarmatbirodalmak kialakulását, hiszen a történelem jócskán kínál példát arra, hogy a korábbi, igen jelentős tengerhajózási tudás és a kor színvonalán „csúcsminőségű" hajóépítési technológia megléte - melyek jóval a kapitalizmus kialakulása előtt lehetővé tették az óriási, az

emberiség nagy többségét magában foglaló afro-eurázsiai kereskedelmi rendszer létrejöttét - a nyugat-európai szereplők tizenötödik századi bekapcsolódásáig, azaz jó másfél-kétezer évig nem járt gyarmatbirodalmak kialakulásával.

A tengeren túli birodalmak kialakulása főleg arra a körülményre vezethető vissza, hogy a nyugat-európai államok önmagukban képtelenek voltak létrehozni elég nagy és a tartós, hosszú távú kereskedelem kiépítéséhez elegendő geopolitikai hatalmat koncentrálni képes, egybefüggő szárazföldi birodalmakat. E halmozottan hátrányos helyzetet csak súlyosbította földrajzi távolságuk és egyéb geopolitikai tényezők okozta elzártságuk az afro-eurázsiai kereskedelmi hálózat fő kereskedelmi hálózataitól.

A nyugat-európai gazdasági és politikai hatalmak birodalomépítési láza a tizenkilencedik század végén lezajlott „Afrikáért való tolongásban" érte el a csúcspontját. Mindezt az 1884-85-ös Berlini Konferencia tetőzte be, ahol az európai birodalmak képviselői azért gyűltek össze, hogy Afrika kevés, addig nem gyarmatosított részét szétosszák a konferencia résztvevői között. Ezzel beteljesedett a világ Európán kívüli részének felosztása - azaz bármely további birodalomlétesítésre vagy -bővítésre való törekvés kizárólag más nyugat-európai központú tengeren túli birodalmak gyarmatbirtokainak elvételével volt csak lehetséges.

A legerősebb nyugat-európai birodalmak ezt célzó geopolitikai stratégiái voltak az első világháború kirobbanásának fő okozói. Lényegében ugyanezek a tényezők játszották a főszerepet a második világháborút előidéző szerkezeti feszültségek kialakulásában is, hiszen a tengelyhatalmak geopolitikai céljai a világméretű birodalmi terjeszkedésre összpontosultak. E háborús birodalmépítési tervek mindkét, itt tárgyalt birodalomtípust érintették. A tengeren túli gyarmatbirodalmak globális hálózatának négyöt évszázados története nélkül aligha érthetnénk meg azt a jelenséget, amit ma nyugat-európai polgári társadalomként ismerünk.

A tengeren túli birodalmak létrejötte lehetővé tette a kezdetben peremhelyzetű és kóros törpeségben szenvedő nyugat-európai társadalmak katona-kereskedőinek, hogy végre megvalósítsák a nagy afro-eurázsiai kereskedelmi hálózatába való behatolás vágyát. A különféle ásványi kincsek, különösen Dél-Amerika ezüstbányáinak kiaknázása révén a spanyol és portugál kereskedők olyan cseretárgyakhoz jutottak, melyekkel megvásárolhatták az évszázadokon keresztül áhított kínai protoipari termékeket. A gyarmati háromszög-kereskedelem[1] további jelentős gazdasági és geopolitikai előnyökhöz juttatta a nyugat-európai „vállalkozókat".

[1] Erről bővebben ld. a „Kolonializmus" fejezetet.

A tengeren túli birodalmak hálózata - amelyek között a brit birodalom volt a legnagyobb, de jelentős volt francia és holland változata is - az egész világra kiterjedő gazdasági, katonai, politikai és kulturális ismeretek és hírszerzési információk birtokába juttatta a birodalmak európai központjait, amelyek e stratégiai előnyöket a birodalmaik összeomlása óta is töretlen sikerrel használták-használják a világ egészére gyakorolt befolyásuk fenntartására.

Birodalom utáni átalakulások

Az utóbbi két évszázadban négy birodalom-felbomlási hullám zajlott le. Az első a tizennyolcadik század végétől a tizenkilencedik század közepéig tartó időszak volt - ezt főleg az amerikai földrész gyarmati felszabadító mozgalmainak sikere, új, a fehér telepes elit által létrehozott, a korábbi gyarmatbirodalmi központoktól független államok sorának megjelenése jellemezte. A második hullámban, az első világháború után bomlott fel két, évszázados múltú szárazföldi birodalom - az Oszmán és a Habsburg-birodalom - és alakult át egy harmadik, a hajdani cári Oroszország, szocialista állammá. A sikeres gyarmati felkelések harmadik hulláma a nyugat-európai központú gyarmati birodalmak összeomlását eredményezte. A második világháború utáni három évtizedben a világ független államainak száma mintegy százzal növekedett.

A negyedik hullámban került sor a volt-szovjet „tömb" hierarchikus politikai rendszerének lebontására. Ez olyan, szupraállami rendszer volt, amely rendelkezett ugyan a hagyományos birodalmak némely ismérvével - politikai döntéseit például rendkívül központosított módon hozta és hajtatta végre -, ugyanakkor a magántulajdon tilalma és sajátos, részben egalitárius belső újraelosztási gyakorlata jóvoltából sokban különbözött más birodalmi rendszerektől. Összeomlásának következtében nemcsak a Varsói Szerződés tagállamai nyertek állami szuverenitást, de maga a Szovjetunió is fölbomlott, s így megszűnt a balti államoktól Közép-Ázsiáig elnyúló, földrésznyi térség köztársaságainak kontinentális, formális, kvázi-birodalmi politikai alávetettsége is.

A birodalmak szétesésének mind a négy periódusa növelte a világ független államainak számát, hatványozottan összetettebbé téve az államközi kapcsolatokat és bonyolítva a világ geopolitikai folyamatait. A birodalmak örökségei a birodalom utáni időkben is hatnak. Az egybefüggő és a tengern túli birodalmak sajátosságainak eltérései az újonnan függetlenné vált államok viszonylatában feltűnően különböző gazdasági,

politikai, kulturális és ideológiai elképzelések, kihívások, lehetőségek és következmények számára nyitottak utat. Még a birodalmi rendszerek összeomlásának négy periódusa után sem látható világosan, végleg búcsút mondott-e az emberiség e hatalmi szervezettípusnak. Két új fejlemény érdemel említést ezzel kapcsolatban.

Először, a huszadik század közepén megjelent a szupraállami politikai uralom új fajtája - az Európai Unió -, egy olyan intézmény, melyet néhány megfigyelő, köztük jeles politikusok, ismételten újfajta birodalomként írnak le. Az Európai Unió kezdetben olyan geopolitikai stratégia volt, mely arra szolgált, hogy összehozza - az EU hivatalos szóhasználatával élve „összeolvassza és egymással megossza[2]" - Nyugat-Európa egykori gyarmati hatalmait, amelyek a második világháború nyomán fokozatosan elvesztették tengeren túli birodalmaikat. Az utóbbi évtizedekben rohamosan csatlakoztak az EU-hoz Közép-, Kelet- és Észak-Európa olyan államai, melyek saját történelme nagyrészt arról szólt, hogy alávetett tartományai voltak valamely szárazföldi birodalomnak.

Bár nyilvánvalóan szupraállami közhatalmi szervezet, az Európai Unió a szó szoros értelmében nem mondható birodalomnak. Ennek az az oka, hogy a tagállamai közötti kapcsolatrendszerek jóval kiterjedtebbek és sokrétűbbek, mint ami a birodalmak belső működését jellemzi. E körülmény - legalábbis eddig - megakadályozza egyetlen, alá-fölérendeltségen alapuló, „birodalmi" hierarchia kialakulását az Európai Unióban. Az EU jelenlegi, sokat tárgyalt „válsága" részben épp az ide vágó kérdésekről - azaz a belső viszonyokkal kapcsolatos érdekkonfliktusokról - szól.

Hiba volna ugyanakkor szem elől téveszteni, hogy az EU legrégibb tagjai korábbi gyarmati birodalmaik jóvoltából máig privilegizált helyet foglalnak el a világ erőforrás- és jövedelemelosztási rendszerében, ráadásul máig ők a központjai a világ még létező gyarmatbirodalmai túlnyomó többségének. Ráadásul az európai jóság, az európai erkölcsi magasabbrendűség képzete, amely az európai nyilvánosság egyik alapmotívuma, a gyarmatbirodalmi szóhasználatra, „a Nyugat és a többiek" világszemléletére hajaz, és történelmileg értelemszerűen abból is ered.

Végezetül érdemes azt is megemlíteni, hogy egyes kritikai elemzők szerint a hidegháború utáni világ geopolitikai térképe egészében egyetlen hatalmas birodalomra emlékezet, amelynek kormányrúdját a legnagyobb geopolitikai hatalommal rendelkező, egykori fehér telepes gyarmat mai utódállama, az Amerikai Egyesült Államok tartja a kezében. E metafora hívei ugyanakkor figyelmen kívül hagyják például azt, hogy a történelmi

[2] Pooling and sharing vagy P&S elv vagy módszer.

birodalmak a központhoz kényszerítő erővel, formálisan „hozzáláncolt" területekből álltak - s e kritérium aligha érvényes jelenlegi világunk egészére és az USA világban elfoglalt jelenlegi helyére (leszámítva persze az Amerikai Egyesült Államok kialakulásának és területi terjeszkedésének évszázados történetét). Ugyanakkor az a mód, ahogyan a hidegháború utáni világ e hanyatló hegemón központja páratlan katonai erejét egyre inkább az egész világ feletti ellenőrzés stratégiai céljának szolgálatában használja fel, mindenképpen kihívást támaszt az új világrend leírására vállalkozó tudománnyal szemben.

Böröcz József és Mahua Sarkar

2012

Irodalom

Abu-Lughod, Janet. 1989. *Before European Hegemony. The World System A.D. 1250-1350.* New York: Oxford University Press.

Arrighi, Giovanni. 1978. *The Geometry of Imperialism.* London: New Left Books.

Barkey, Karen and Mark von Hagen. 1997. *After Empire. Multiethnic Societies and Nation-Building. The Soviet Union and the Russian, Ottoman, and Habsburg Empires.* Boulder: Westview Press.

Böröcz, József. 2009. *The European Union and Global Social Change: A Critical Geopolitical-Economic Analysis.* London: Routledge.

Hobsbawm, Eric. 1987. *The Age of Empire. 1875-1914.* New York: Pantheon Books.

Hobson, John. 1902. *Imperialism. A Study.* London: Allen and Unwin.

Lenin, Vladimir I. 1916. *Imperialism, the Highest Stage of Capitalism.* http://www.marxists.org/archive/lenin/works/1916/imp-hsc/index.htm

19

Birodalmias geopolitika és végrehajtási láncolatok

Bevezetés

A nyugat-európai társadalmak kiváltságos, központi szerepet játszottak az elmúlt öt évszázad globális kapitalizmusának történetében. A kiváltságokat megalapozó geopolitikai és gazdasági pilléreken nemrégiben hajszálrepedések jelentkeztek. Jelen írás az Európai Unió szupraállami közhatalmi szervezetét mint a nyugat- és közép-európai tőke, államapparátus és népesség közötti stratégiai koalíció eszközét fogja föl, amely megváltozott körülmények között igyekszik optimalizálni a térség geopolitikai helyzetét. Az EU által bevezetett, új hatalmi stratégiák - a *végrehajtási láncolatok* - egyértelmű hasonlóságot mutatnak azokkal az aszimmetrikus kapcsolattípusokkal, melyek az emberi történelem hosszú évezredein átívelő birodalmak geopolitikai mechanizmusát jellemezték.

Geopolitikai átalakulások

A geopolitika világszínpada jelenleg két alapvető átalakuláson megy keresztül. Először is, a szovjet központú államszocializmus 1989-90-ben bekövetkezett végével eltűnt az előző éra rendkívül komplex, többdimenziós geopolitikai berendezkedésének egyik meghatározó vonása. A hidegháborús világ egyszerre volt

- kétpólusú - amennyiben katonai konfliktus létezett egyrészt a Szovjetunió, a Varsói Szerződés és a KGST szövetségesei, másrészt a NATO, az Európai Unió és egyéb államfeletti szervezeteket alkotó tőkés államok között -,
- önellentmondásos - az alapvetően kapitalista világba ágyazott államszocializmus helyzetében rejlő kibékíthetetlen „rendszerkonfliktus" miatt -,
- erősen versengő - amint az lekövethető a két oldal rivalizálásából a katonai, gazdasági és politikai uralomért és azokért a lehetőségekért, hogy visszaszorítsák a másik oldalt, és irányításuk alá vonhassák

a világ többi részét, mely utóbbira a „harmadik világ", a „globális dél" vagy a világrendszer perifériája kifejezéssel utalnak –, továbbá

- hierarchikus – ugyanis a rendszer egyszerre volt meredek és a gyarmatbirodalmi időszakra emlékeztető módon rugalmatlan, amennyiben egyetlen, az emberiség történelmében példa nélküli mértékben széthúzott, globális jövedelmi piramisba rendezte a világ társadalmait.

A szovjet „tömb" összeomlása alaposan átrendezte a hidegháború utáni világ említett négy aspektusát. A két pólusból eltávolította az egyiket, ezáltal a másik „pólus" sok szempontból még a korábbinál is erősebb globális geopolitikai befolyásra tett szert. A hidegháború vége példátlan katonai fölényt hozott a „Nyugatnak", főleg az Egyesült Államoknak. Csökkentette továbbá a globális „rendszerkonfliktus" mértékét azáltal, hogy az egykori államszocialista országok összefüggő „tömbjének" egy részét – az akkori világgazdaságnak mintegy 10%-át[1] – visszaintegrálta az tőkés termelésbe. Mindez legalább egy generációnyi időre megdöbbentő mértékben rombolta szinte valamennyi volt-államszocialista társadalom versenyképességét az egyre szorosabban integrálódó kapitalista világrendszerben, és nemcsak az érintett társadalmak életszínvonalát, hanem a globális gazdasági súlyukat is[2] történelmi mélységekbe csökkentette. Bizonyos esetekben tovább súlyosbította a helyzetet a kelet- és dél-közép-Európában és észak-Eurázsiában fekvő egykori szövetségi vagy kvázi-szövetségi államok fölbomlása illetve szétesése. Így tovább fokozódott az államok közötti jövedelmi egyenlőtlenségek mértéke, aminek globális összértékétt csak az ellensúlyozta, hogy a világ legnagyobb és – a megelőző száz-százhúsz évben a legszegényebb – társadalmai közül kettőnek – Kínának és Indiának – nőtt a jövedelme, és így följebb kerültek a globális jövedelmi rangsorban. Ezzel pedig máris eljutottunk a globális geopolitikát érintő következő változáshoz.

Az elmúlt évtizedek második globális geopolitikai átalakulását a kapitalista világrendszerek csúcspozícióit elfoglaló, hegemón világhatalmak hanyatlása okozza. Ennek az átalakulásnak a nagy (s ez idáig megoldatlan) rejtélye, vajon az Egyesült Államoknak – a több mint egy évszázada a világ legerősebb kapitalista államának[3] – mára tagadhatatlan

[1] A szóban forgó, valamint a fejezetben szereplő összes többi számítás forrása a brit gazdaságtörténész, Angus Maddison (2010) széles körben használt online adatállománya.

[2] A folyamat részletesebb leírásáért lásd Böröcz, 2012.

[3] Az Egyesült Királyság és az Egyesült Államok között történt globális, hegemonikus váltás dinamikájának elemzését lásd Böröcz, 2009a.

pozícióvesztése (Chase-Dunn et al. 2005), amely a huszonegyedik század eleje óta különösen jól érzékelhető (Wallerstein 2006), „csak" a jelenlegi „rendszerszerű felhalmozási ciklus" (Arrighi-Silver 2001) végét jelzi-e - vagyis „csupán" újabb *hegemonia-átmenethez* (uo.) vezet, az eddigi történelmi változásokhoz hasonlóan, vagy pedig egyéb, ennél mélyrehatóbb átalakulásokat is előidéz. A hegemónia-átmenetek időhatárait Giovanni Arrighi a következőképpen határozta meg:

> [a] genovai-ibériai korszak, amely a 15. századtól a 17. század elejéig tartott; a holland korszak a 16. század végétől a 18. század végéig; a brit korszak a 18. század közepétől a 20. század elejéig; s végül az Egyesült Államok korszaka a 19. század végétől napjainkig (...)[4]

Korunk globális geopolitikájának történelmi alapkérdése: vajon (1) mindössze új főszereplő színpadra lépésével kell számolnunk a jelenlegi alapszerkezet érintetlenül hagyásával, (2) a globális kapitalizmus más formajegyekkel bíró rendszerré alakul át, valami olyan új kapitalizmussá, ami nagyban eltér attól, ami az utóbbi öt évszázad során létrejött, vagy pedig (3) elérkeztünk a kapitalizmus végéhez.

Ahhoz, hogy azt állíthassuk, a legkevésbé elsöprő verzió - a „hegemónia-átmenet" - van megvalósulóban, látnunk kéne legalább egy önálló, erős kapitalista állam felbukkanását. E korunkban, az USA hanyatlásával egy időben felemelkedő új szereplőnek képesnek kéne lennie a kulcsfontosságú erőforrások tekintetében elragadni a globális vezető szerepet az Egyesült Államoktól, és azt viszonylag jelentős ideig megőrizni azt a többi országgal szemben.

A világkapitalizmus alapszerkezetének átalakulása (a fent másodikként említett verzió) a globális kapitalizmus eltérő *típusának* megjelenését hozná magával. Ma lehetetlen megjósolni, hogy ez miként valósulna meg: egy adott országban vagy regionális szintjén működő, nem-nyugat-európai kapitalizmustípus működési elveinek globálissá válásával, a jelenlegi legnagyobb aktorok közötti valamiféle hatalommegosztási megegyezéssel, vagy pedig a kapitalizmus valamely egyéb, ma még nem látható formájának rohamos elharapódzásával. Bármelyik alternatíva valósuljon is meg, a globális átalakulás során létrejövő új kapitalizmus jelentősen el fog térni a világkapitalizmus történetében eddig látott négy hegemonikus korszak logikájától. Amilyen mértékben a katonai uralomnak, valamint a politikai és gazdasági hegemónia nem katonai jellegű aspektusainak

[4] Arrighi-Silver, 2001: 260-261. Lásd még Böröcz, 2009a.

összekapcsolódása jellemzi a jelenlegi rendszert, egy ilyen átalakulás szükségszerűen együtt járna a „nemzeti" tőke és az állam alapviszonyainak átrendeződésével is. Egy ilyen kimenetel újraértelmezné azt a feszültséget is, amit ma a korlátozott, kvázi-nemzeti szuverenitások és a globális államközi rendszer között tapasztalunk.

A harmadik alternatíva nem kevesebbet tételez, mint hogy átalakul a világot összetartó alaplogika, azaz a globális árutermelés révén realizált profitalapú (tőkés) fölhalmozást felváltja egy ettől eltérő logikán alapuló rendszer. Mára több mint kétszáz évnyi társadalomtudományos, irodalmi, etikai és politikai irodalom, nem beszélve a progresszív művészetről, újságírásról és társadalmi mozgalmakról, sietteti egy ilyen új, posztkapitalista rendszer kialakulását. Észszerű érvek szólnak amellett, hogy egy ilyen átalakuláshoz hirtelen és radikális társadalmi változással mehetne csak végbe. Az viszont nem világos, melyek volnának az a társadalomi-politikai erők, amelynek sikerülne eltörölniük a globális kapitalizmust.

Ugyanakkor, még ha a legkevésbé „ambiciózus" forgatókönyv, a „hegemonia-átmenet" valósul is meg, az egyértelmű, hogy *egyetlen nyugat-európai vagy észak-amerikai ország sincs jelenleg abban a helyzetben,* hogy versenybe szállhasson egy új, globális csúcsvezető-állam szerepéért. Márpedig ez legalább is paradigmaváltás a kapitalizmus történelmében. A globális tőkés rend utóbbi öt évszázados történelmében néhány nyugat-európai és észak-amerikai állam egymásnak adta át a globális vezető szerepét - azaz ezek a világ összes többi, nyugat-Európán és észak-Amerikán kívüli társadalmát, azaz a teljes emberiség jóval több, mint 90%-át sikerrel a lehető leghatározottabb és legdurvább módszerekkel, folyamatosan kizárták a világhatalom csúcspozíciójáért folyó versengésből. A globális hegemónia geopolitikai lóugrásai (észak-Olaszország, Németalföld, Nagy-Britannia, majd az USA) során a „Nyugat" erőteljes geopolitikai, gazdasági, valamint katonai és kulturális ellenőrzés alatt tartotta a világ többi részét. A jelenlegi átalakulás tehát annyiban mindenképpen egyedülálló a kapitalizmus öt évszázados történetében atekintetben, hogy az eddigi vezető szereplők, amelyek végig ragaszkodtak nemcsak saját uralmukhoz, hanem saját „fennsőbbrendűségükről" szóló rasszidentitás-szövegeik és társadalomszervezeti, politikai, katonai, morális és kulturális mintáik globális terjedéséhez, szinte bizonyosan nem lesznek abban a helyzetben, hogy továbbra is kezükben tartsák az egyre jobban integrálódó globális geopolitika irányítását.

Könnyű belátni, hogy az ilyen méretű átalakulások súlyos globális geopolitikai - mind katonai, mind pedig egyéb - konfliktusok veszélyét

vetítik előre. A szovjet blokk összeomlása késleltettte e konfliktus kialakulását: Ahogy máshol már utaltam rá (Böröcz, 2009b), a viszonylagos globális gazdasági súlygyarapodást, amit a felemelkedőben lévő ázsiai társadalmak el tudtak érni, az utóbbi időkig valamelyest ellensúlyozta az egykori szovjet „tömb" államszocialista társadalmai által az államszocialista rend összeomlása után megtapasztalt katasztrofális globális térvesztés. A szovjet-központú uralmi rendszer összeomlása egyfajta történelmi ütköző szerepét töltötte be, s ez némileg késleltette a „nyugat" relatív gazdasági súlycsökkenése és geopolitikai hatalmának világszintű hanyatlása (uo.) miatt felsejlő globális konfliktust.

Csakhogy időközben a kelet-európai és észak-eurázsiai országok gazdasági teljesítményének csökkenése elérte a lehetséges minimumot. Így lényegében véget ért a súlyvesztésüknek köszönhető, viszonylagos geopolitikai nyugalom időszaka is; a hajdani szovjet „tömb" legtöbb országa láthatólag még ha akarná, sem tudná tovább csökkenteni gazdasági súlyát - azaz ők már kimerítették globális „konfliktus-elhárító potenciáljukat" (uo.). Úgy tűnik, a „nyugat" kivételével sehol a világon nem találunk annyi anyagi erőforrást, melynek globális részesedése (tovább) csökkenthető lenne annak érdekében, hogy Ázsia újra fölfutó hatalmai „helyet kaphassanak a csúcson". A nagyságrendek megértéséhez érdemes figyelembe venni, hogy az egyes poszt-államszocialista országok poszt-államszocialista veszteségei - mind az egy főre jutó GDP, mind pedig a globális gazdasági súly tekintetében - jelentősen nagyobbak voltak, mint például a Szovjetunió katasztrofális veszteségei a második világháború alatt.[5] Ennek alapján - még ha a jelenlegi átalakulás legmérsékeltebb változatával, csupán valamiféle „hegemonia-átmenettel" számolunk is - a világ nyilvánvalóan belépett abba a fázisba, ahol élesedik a küzdelem a globális gazdasági erőforrások fölötti rendelkezésért. Ezt jól szemlélteti a globális gazdasági súlyért folytatott új verseny állása.

A megoldás valószínűleg a világ legerősebb kormányai közötti interakciók alkotta cselekvési térben jön majd létre. A globális gazdasági súly kulcsszempont tehát az e téren várható küzdelmek kimenetele szempontjából.

A világ társadalmainak eloszlása megdöbbentően egyenetlen a globális gazdasági súly tekintetében.[6] Az 1. táblázat a globális gazdasági súly alap-

[5] Bővebben lásd Böröcz, 2012.

[6] A világ országainak globális gazdasági súly alapján történő megoszlási viszonyszáma igencsak magas - megközelítőleg 3,4 volt 2008-ban -, azaz több mint háromszor magasabb, mint ugyanazon év 1 főre jutó GDP-jének eloszlása (Maddison, 2010).

ján a világranglista élén álló hat államot (illetve, az EU esetében: államok fölötti közhatalmi rendszert) tünteti föl. Mint a jobb szélső oszlopban látható, a gazdasági hatalom eloszlása a világban annyira egyenlőtlen, hogy az első három helyen álló szereplők - sorrendben az USA, az Európai Unió és Kína - együtt a világ gazdasági teljesítményének több mint a felét adják. Az 1. táblázatban szereplő hat országból öt - az USA, Kína, India, Japán és Oroszország - államok a szó hagyományos értelmében; az Európai Unió viszont olyan szupraállami közhatalmi szervezet, amely nem rendelkezik a kényszerítő eszközök feletti kizárólagos joggal a saját területén (Böröcz-Sarkar, 2005), azaz nem tekinthető államnak.

1. táblázat. A legnagyobb globális gazdasági súllyal rendelkező geopolitikai szereplők, *a 2008-as listavezetők*

Rangsor (felülről lefelé %)	**Globális gazdasági súly (%)**	**Ország**	**Kumulatív súly**
1	18,6	USA	18,6
2	18	EU	36,7
3	17,5	Kína	54,1
4	6,7	India	60,8
5	5,7	Japán	66,5
6	2,5	Oroszország	69

Forrás: Saját számításaim, Maddison (2010) becslései alapján

Az első hat helyen álló ország közül Japán kivétel abban az értelemben, hogy jelentős gazdasági súlya ellenére (a világ teljes gazdasági teljesítményének megközelítőleg 5,7%-át adja) részben a második világháború után az USA-tól „kapott" alkotmánya jóvoltából - amelynek egyik kifejezett célja az volt, hogy megakadályozza a japán császári militarizmus újbóli felemelkedését - részben pedig sajátos geostratégiai elhelyezkedése miatt, bár helyileg és regionálisan hatalmas erőt képvisel, a *globális* befolyásért folytatott küzdelemben nem tartozik a komoly versenyzők közé. Ettől alaposan eltér Oroszország, mely rendkívül ambíciózus és erőteljes globális geopolitikai szereplővé vált az arányaiban kisebb gazdasági súlya ellenére is (a 2,5%-kal Japán gazdasági súlyának kevesebb, mint a felét, az USA, az EU és Kína részesedésének pedig mindössze egyhetedét produkálja).

Változatos és összetett birodalmi örökségek

A világ öt vezető geopolitikai szereplője mind-mind sajátságos birodalmi hagyaték örököse. A birodalmi struktúráknak lényegében két jellemző geopolitikai típusa létezik: az *egybefüggő* és a *tengerentúli* birodalmak. A szárazföldi, egybefüggő birodalmak a politikai hatalom hierarchikus hálózatai, amelyek térbeli struktúrája térképre fröccsent tintapacára emlékeztet (Böröcz-Sarkar, 2012, Böröcz, 2009). A birodalmi tulajdonrészeket közös határrégiók választják el egymástól, és a külső határaik által körülkerített területen nem, vagy csak ritka kivételként találunk olyan földrajzi egységeket, melyekre ne terjedne ki a birodalmi uralom logikája. Az egybefüggő birodalmak belső struktúrája jellemzően koncentrikus térbeli elhelyezkedést mutat - olyannyira, hogy a központtól mért geometriai távolság gyakran jól jelzi egy adott terület viszonylagos helyzetét a birodalom politikai, gazdasági és kulturális hierarchiájában. A 16. századot megelőző évezredek összes birodalma az egybefüggő típusba tartozott.

A *tengerentúli* birodalom teljes egészében nyugat-európai találmány. Ez a jellegzetes, térben elszórt hálózatokból fölépülő birodalomtípus a gyarmati rendszer termékeként jött létre. A tengerentúli birodalmakat vektorpárok (uo.) kötegei alkotják: e párok egyike a nyugat-európai gyarmattartó társadalomból a gyarmatok felé mutat, s elnyomást és geopolitikai hatalmat közvetít, a másik pedig a gyarmatoktól a gyarmattartó társadalom felé áramoltatja gazdasági és egyéb értékek tömegét.

Az Egyesült Államok fehér telepesek alkotta gyarmatbirodalomként keletkezett. Alapítói a tizennyolcadik század végén - tehát a modern imperializmus történetében viszonylag későn - vivták ki függetlenségüket. Ebben az értelemben a mai Egyesült Államok egyedülálló kombinációja két birodalmi örökségnek: részben egy óriási szárazföldi, egybefüggő birodalom közvetlen örököse, részben pedig *a globális uralom metakoloniális rendszerének* központja. Korunk USA-központú globális hatalmi rendszere a gyarmatbirodalmak néhány fontos tulajdonságát tükrözi vissza részben a tőle függő társadalmakhoz kapcsolódó, vektorszerű kapcsolatrendszere, részben pedig a közvetett globális uralomra való hajlama miatt. Az USA-központú globális uralmi rend az Európa-központú gyarmati birodalmak második világháború utáni fölbomlásának időszakában, az utóbbi maradványainak fölhasználásával épült. A hidegháború korszakában az USA óriási méretű, technológiailag élenjáró és bőkezűen támogatott katonai gépezetet hozott létre, s ezt a hidegháború körülményei között - s azóta, úgy tűnik, még inkább - globális birodalmi stratégiája megte-

remtésének eszközeként használta. Az Egyesült Államok az egybefüggő és a tengerentúli birodalomtípus sajátos, 21. századi stratégiai keveréke.

Kína, a Föld legnépesebb országa, a világ egyik legrégebbi szárazföldi birodalmának utódja. A kínai elit e birodalmi örökséget használja, részben morális erőforrásként, részben pedig útmutatóként a modern államtudomány és identitás kérdéseiben. Kína alapvető geopolitikai helyzetét a rendkívül szelektív globális megjelenés, a forradalmi háborúk során elcsatolt területek kitartó visszakövetelése és a külső gazdasági kapcsolatok, a politikai befolyás és a katonai súly lassú, folyamatos felhalmozása jellemzi. Eközben a jövőbeli gazdasági növekedéséhez szükséges energia- és nyersanyagellátását sikerrel szervezte meg mind Ázsiában, mind pedig Afrikában. Hogy megértsük Kína saját gazdasági felemelkedését megalapozó, visszafogott geopolitikai viselkedését, fontos megemlíteni, hogy a tizenkilencedik század elején Kína egymaga a világ teljes gazdasági teljesítményének nem kevesebb, mint egyharmadát állította elő[7] – míg a forradalom idejére (1950-re) ez az arány a katasztrofálisan alacsony, 4,6%-os szintre zuhant. (Maddison, 2010). Óriási növekedési potenciálja van tehát a kínai gazdaságnak.

Amikor India, a világ második legnépesebb állama kivívta függetlenségét a második világháborúban megroppant Brit Birodalommal szemben, globális gazdasági súlya 4,16% volt,[8] – míg ez az érték 1820-ban még 25% körül mozgott, azaz Kína egyetlen érdemi versenytársa volt a világban. A másik négy fő geopolitikai szereplővel összehasonlítva szembetűnő, hogy India – geostratégiai kulcspozíciója, népességszáma és hadereje ellenére – nem tagja az ENSZ Biztonsági Tanácsának. Érthető tehát, hogy geopolitikai befolyásának számottevő részét e nyilvánvaló diszkrimináció a kiküszöbölésére összpontosítja. India globális geopolitikai helyzetét alapvetően a hatvanas és hetvenes évekbeli importhelyettesítő iparosítás sikertörténete határozza meg. Ehhez járul a rendkívüli rugalmasság, szaktudás és és energia, mellyel a mai India képzett elitje és a népes, üzletorientált „középosztálya" hasznosítja a 20. század végén, a 21. század elején kialakult, globális kapitalizmus kínálta egyéni mobilitási lehetőségeket, különösen a hajdani brit gyarmatbirodalom angol nyelvű utódállamaiban. Ugyanakkor India – e vallási és etnikai összetétele tekintetében rendkívül változatos állam, tele súlyos társadalmi, gazdasági és politikai érdekütközésekkel és egyenlőtlenségekkel – egy sor legitimitási

[7] 1820-ban Kína globális gazdasági súlya 32% körül volt (Maddison 2010 számítása alapján).

[8] 4,16% (Maddison, 2010).

válsággal, elszakadási törekvéssel, kilátástalannak tűnő határvitákkal, „szomszédsági" konfliktusokkal, valamint politikailag radikalizált, forradalmár földművesek felkeléseinek egész sorával is küzd. Mindezek értelemszerűen kihívást támasztanak az ország belső szuverenitásával szemben és nagyban leszívják az állam teherbíró képességét.

Oroszország a Szovjetunió közvetlen utódja - az pedig az egybefüggő, szárazföldi birodalom egyik klasszikus példáját megtestesítő cári Oroszországé. A geopolitika kulcskérdés Oroszország számára: még az olyan meghatározó, klasszikus geopolitikai elgondolások, mint a világtörténelem „földrajzi kulcsövezete" („geographical pivot of history") és a „magterület" („heartland") - a huszadik század elején született geopolitikai tudomány Halford J. Mackinder brit történeti földrajztudós által 1904-ben kidolgozott kulcsfogalmai - is az Orosz Birodalom központi szerepére utaltak. Az Orosz Föderáció még a Szovjetunió tizenöt utódállamra bomlása utáni, poszt-államszocialista korban is a Föld legnagyobb területű országa maradt (majdnem kétszer akkora területet tud magáénak, mint a második legnagyobb állam, Kanada). Oroszország számos népcsoportot és hihetetlenül gazdag erőforráskincset magáénak tudó birodalom, amely rendkívül komoly globális történelmi befolyással és örökséggel bír a globális geopolitikában. Nehéz lenne túlbecsülni a geopolitika jelentőségét az orosz politikai gondolkodásban, s ez nemcsak az ország észak-eurázsiai központi fekvése miatt van így - vagyis, hogy Európa, Kína és az Egyesült Államok között Oroszország képezi az egyetlen egybefüggő, szárazföldi birodalmi kapcsolatot -, hanem rendkívül erős hadserege, az űrkutatásban elért egyértelmű globális vezető szerepe és lélegzetelállító természeti adottságai miatt is, amelyek a szénhidrogén-készleteken túl bőségesen biztosítják nyersanyagok és energiaforrások egész sorát. Tovább erősíti az orosz politikai élet geopolitikai meghatározottságát az a tény, hogy a Szovjetunió felbomlása, a belőle létrejött államok területének csökkenése és a határait érintő nemzetközi viszonyok drámai kuszasága miatt az utóbbi három évtized rendkívül mozgalmas és összetett időszak volt Oroszország számára, és a végbement változások nagy részét az orosz geopolitikai stratégia - a hagyományos geopolitikai szempontjait alapul véve jórészt joggal - egyértelmű veszteségként könyvelte el.

Végül itt az Európai Unió, amely az Egyesült Államokhoz hasonlóan, *mindkét* - mind a szárazföldi, mind pedig a tengerentúli - birodalomtípus történelmi örökségét magában hordozza. Az EU-t szupraállami szervezetként gondolták el és hozták létre. Kulcsfontosságú tagjainak közös geopolitikai hagyományát nem érthetjük meg a gyarmatbirodalmi rendszer tekintetbe vétele nélkül: az EU hat alapító tagja közül öt (Bel-

gium, Franciaország, Németország, Olaszország és Hollandia) az EU létrehozásának pillanatában még bőven gyarmattartó hatalom volt. Nagy-Britannia csatlakozását pedig éppenséggel viszonylag sokáig késleltette (és ez sok szempontból magyarázza a brit politikai élet „EU-szkeptikus" reflexeit is), hogy vonakodott megosztani még meglévő gyarmatait és a volt gyarmatai fölötti befolyását az EU „a tagállamok szuverenitásának egybeolvasztása és annak minden tag rendelkezésére bocsátása" vonatkozó irányelve alapján (pl. Wallace, 1999). 1994-re az összes hajdani európai gyarmattartó állam az Európai Unió tagja lett. Más szóval, a gyarmati történelem valódi örökségének szempontjából nézve az EU nem más, mint a korábbi gyarmatosító hatalmak metakoloniális szervezete. Így aztán talán érthető a világ Európán kívüli részének jól érzékelhető vonakodása az „európai identitásnak" az EU kulturális életét mélyen átszövő, folyamatos ünneplése vonatkozásában - hiszen ezeknek a hajdan gyarmati sorban sínylődő, történelmileg nyúlfarknyi idővel ezelőtt függetlenné vált, többnyire rendkívül szegény társadalmaknak a mai mindennapjaiban - így például szegénységükben - megkerülhetetlen a nyugat-Európa-központú gyarmatosítás boldognak kevéssé nevezhető emléke.

A gyarmatbirodalmi múlt eredményeként az EU kiváltságos, „alapértelmezett" hozzáférést élvez sok, az európai hatalmak által gyarmatosított, de mára független állam gazdasági, politikai és szociális intézményeihez. Az Európai Unió szerződés- és szabályrendszere a Globális Dél névleg független államaira vonatkoztatva automatikusan magában hordozza a gyarmati szabályrendszer örökségét. Ez olyannyira így van, hogy magát a „függőség" gondolatát - amely a fejlődés és a gazdasági elmaradottság háború utáni szociológiájának alapfogalma - eredetileg a világ Európán kívüli társadalmainak nagy részét a nyugat-európai gyarmatosító hatalmakhoz kapcsoló, fönnmaradt vagy újonnan éltre hívott, poszt- és neokoloniális kötelékek hatásának megértésére dolgozták ki.[9] De ez az Európai Unió birodalmi örökségének csupán egyetlen aspektusa (pl. Baran, 1957: 201–205; Frank, 1979: 11; Blaut, 1993: 55; Chase-Dunn-Hall, 1997, 189–191).

A gyarmati rendszer megszűntetése három fő geopolitikai lépésben valósult meg. A tizenkilencedik század elejétől a század közepéig nemzeti felszabadító mozgalmak egész sora vívta ki Latin-Amerika fehér telepestársadalmainak függetlenségét. A rabszolgaság eltörlése - melynek első lépése a 1791 és 1804 között lezajlott haiti forradalom volt - jelentős szerepet játszott a gyarmati politikában a tizenkilencedik század során és a huszadik század nagy részében is. Végül a harmadik hullámot az a folya-

[9] Az EU gyarmati alapjairól részletesebben lásd Böröcz-Sarkar, 2005.

mat volt, mely a második világháború után nagyjából egy generáció alatt eltörölte a létező gyarmatbirodalmak óriási többségét. A gyarmati függetlenségi törekvések ezen, utolsó hulláma a globális rendszer irányításának alapvető újraszerveződését - benne nyugat-Európa korábbi gyarmattartó országainak globális helyének megváltozását - vonta maga után. A szoros hierarchiát megvalósító gyarmati vektorkötegek helyét szinte azonnal az európai regionalizmus foglalta el. Válaszul a nyugat-európai államok közti háború lehetetlensége, a gyarmati hatalom hirtelen elvesztése (és ebből fakadóan a globális erőforrások feletti uralom részleges korlátozása), valamint az államszocializmus mint regionális fenyegetés megjelenése által támasztott hármas történelmi kihívásra, a nyugat-európai államok (némi hathatós amerikai bíztatás hatására) fölmelegítették a Páneurópa-eszmét (jóval korábban már tettek erre javaslatot európai értelmiségiek és államférfiak, de a második világháború végéig lényegében senki nem foglalkozott komoly ezzel a gondolattal mint megvalósítható eszmével) (ld. pl. Böröcz, 2009a). Ennek megvalósulása az EU.

A fenti három kihívás közül kettő - az európai hatalmak közti háború ügye és a hidegháborús körülmények - rendkívül összetett birodalmi probléma volt: egyszerre járt rivalizálással és a közös határok mentén a területi szuverenitás átrendeződését. Az így létrejött csoportosulások - a NATO és az EU az egyik oldalon, a Varsói Szerződés és a KGST a másikon - jól kivehető módon centralizálódtak és koncentrikus térbeli jellemzőket vettek fel.

A nyugat-európai államiság *longue-durée* geopolitika-történetében visszavisszatérő téma a krónikus méretkorlátozottság.[10] A birodalmias politika nyelvén megfogalmazva, nyugat-Európa hosszú távú történelmi hátránya saját a kisállamiság-örökségében rejlik - azaz abban, hogy nyugat-Európa népei az elmúlt csaknem ezer év során nem alakítottak ki nagy, viszonylag stabil és összefüggő politikai egységet, azaz nyugat- és közép-európában nem jött létre az ázsiai versenytársakhoz fogható méretű szárazföldi birodalom.

A legnagyobb globális gazdasági súly, amit nyugat-európai állam valaha elért, a teljes világgazdaság egytizede körül volt (ezt Nagy-Britannia tudta magáénak a gyarmati korszak csúcsidőszakában, a tizenkilencedik század végén).[11] Ezzel szemben India és Kína globális gazdasági súlya az ismert történelem során soha nem esett 15% alá egészen a tizenkilen-

[10] Az érvelés részletes kifejtését és empirikus bemutatását lásd Böröcz, 2009a.

[11] Maddison számításai alapján (2010). Bővebben lásd Böröcz, 2009a.

cedik század második feléig.[12] ugyanakkor néhány évvel azután, hogy Nagy-Britannia elérte globális gazdasági súlyának történelmi tetőpontját, korábbi gyarmata, az Egyesült Államok maga mögött hagyta gazdasági súly tekintetében.[13] Más szóval: a nyugat-európai államok történelmük során folyamatosan és keményen, ám vajmi kevés sikerrel küzdöttek a globális gazdasági súlyban megtestesülő gazdasági-geopolitikai befolyás megszerzéséért. Az Európai Unió megalapítása egyfajta alternatív súlynövelő megoldásnak tekinthető e vonatkozásban.

Az így létrejött, szárazföldi-birodalmias logikát követő, koncentrikus térbeli hierarchiájú, igen csak összetett, szupraállami szervezetet - az Európai Uniót - nem tekinthetjük államnak, mivel egyáltalán nem rendelkezik - sőt, deklaráltan nem is kíván rendelkezni - végrehajtó apparátussal. Így új, és a maga nemében eddigelé egyedülálló intézménynek kell tekintenünk, olyan szupraállami szervezetnek, amelyet nem tekinthetünk államnak. Ugyanakkor mind a tengerentúli gyarmatbirodalmak, mind pedig a szárazföldi birodalmak örökségének is számos vonását magán hordja - értelemszerűen a császár intézménye nélkül (Böröcz-Sarkar, 2005; Zielonka, 2006; Böröcz, 2009a; 2014).

Végrehajtási láncolatok

Mint jó egy évtizede Mahua Sarkarral közösen (Böröcz-Sarkar, 2005) rámutattunk, bármely közhatalmi szervezet, amely végrehajtó apparátus híján nem válik állammá, azzal a strukturális problémával találja szemben magát, hogy miként fogja érvényre juttatni a törvényeit, szabályozásait és egyéb rendelkezéseit. Az Európai Unió meglehetősen kreatív volt e tekintetben: jogszabályainak és rendeleteinek végrehajtása egyezmények és egyéb hálózatalapú összefüggésrendszerek egész során keresztül történik. E tekintetben az EU meglepő hasonlóságot mutat a rugalmas felhalmozás gazdaságszociológiájából ismert alvállalkozói, széttagolt termelési rendszerek logikájával (uo.). Mivel az EU-nak önmagában nincs végrehajtó apparátusa, azaz közvetlen kényszerítő eszköze, a széttagolt, kvázi-alvállalkozói logikából (amelyben a tagállamok és számos egyéb szerződő fél játssza a főszerepet) az következik, hogy kulcsjelentőségre tesznek szert az Unió nagy számú, külső partnerrel kötött szerződései, egyezményei és egyéb, *ad hoc* megegyezései, melyeknek egész sorát azért

[12] Uo.
[13] Uo.

hozza létre és tartja fenn, hogy ezzel helyettesítse a nem létező végrehajtó apparátust. E virágzó, terjeszkedő, dinamikus és sok szempontból nagyon is alkalmazkodóképes, számtalan határokon belüli és kívüli szereplőt mozgató, kontraktuális rendszer a kulcsa annak, hogy az Európai Unió figyelemre méltó sikerek sorát érte el a meghozott jogi szabályozások betartatásában, vagy másképp fogalmazva, az érdekei globális elfogadásában, tiszteletben tartásában és elismerésében.

Az efféle kontraktuális kapcsolatok olyan megállapodásokat hoznak létre, amelyek *végrehajtási láncolatokként* működnek: mindig hierarchikus és túlnyomórészt aszimmetrikus megállapodások ezek, melyekben az alárendelt fél arra tesz ígéretet, hogy végrehajtja a fölérendelt fél hozta szabályozást.[14] Az EU esetében a legközvetlenebb és sok szempontból a legegyszerűbb szerződéses megállapodás maga a tagság. A tagság egyik egyszerű és világos lehetséges meghatározása, hogy explicit végrehajtási láncolat. Az EU alapképleteként, gyakran idézett, elegáns kifejezés – „a tagállamok szuverenitásának egybeolvasztása és annak minden tag rendelkezésére bocsátása" (pl. Wallace, 1999) – azt fejezi ki, hogy a döntéshozásban kapott bizonyos jogokért és kiváltságokért cserébe az újonnan csatlakozó állam vállalja, hogy végrehajtja a brüsszeli központ által hozott jogi szabályozásokat. Ahogy az EU pénzügyi válsága is jelzi, az Európai Unió és tagállamai közti aszimmetrikus végrehajtási láncolat döntő fontosságú az EU működése szempontjából, és ha hosszú távon nem változtat a szerkezeti merevségén, az az Európai Unió egészének túlélését veszélyezteti.

A fentiekben – csakúgy, mint korábbi munkáimban – az alvállalkozói rendszer, a széttagolt termelés analógiáját alkalmaztam az Európai Unió „kváziállami" stratégiájának leírására, melyben részben külső, részben pedig belső szereplőkre hagyatkozik meghozott rendeleteinek végrehajtásában és az EU érdekeinek tágabb értelmű biztosításában. Ugyanakkor jól látható, hogy az EU jelenlegi gyakorlata nagyon közvetlen módon kapcsolódik a birodalmi örökséghez. A általunk végrehajtási láncolatnak nevezett, aszimmetrikus belső és külső végrehajtó rendelkezések

[14] Az elmélet a politikai gazdaságtanban értékláncoknak nevezett globalizált, nemzetek közötti üzlet fogalma alapján született, melynek definíciója a következő: „egy termék vagy szolgáltatás megtervezésétől a különböző termelési fázisokon keresztül egészen a fogyasztóhoz való eljutásához, illetve a használat utáni elhelyezéséhez szükséges tevékenységek összessége" (lásd: pl. Sturgeon, 2013; idézve Kaplinski-Morris, 2001). A két fogalomban az a közös, hogy a termék / joganyag megtervezése és teljes kivitelezése nem ugyanazon az intézményi helyszínen történik, hanem térbelileg elmozdítva, ami a formális szuverenitás effektív határainak átlépését is magában foglalja.

mintája jól szinte egy az egyben megfelel a történelem egészén végighúzódó, szárazföldi-egybefüggő birodalmak működésében. A hűbérbirtok, a birodalmi szövetségesek közötti szerződések, a kiváltságlevél, vagy a kínai birodalmi hűbériségben ismert földreborulás (kowtow) mindmind lényegében efféle, aszimmetrikus végrehajtási mechanizmusok. A kapitalizmust megelőző időszakokban létezett politikai kontraktualitás tanulmányozása nagyrészt ilyen végrehajtási láncolatokról és az őket övező szimbólumrendszerekről szól. Ebben az értelemben az Európai Unió - minden egyéb, nyilvánvaló különbség ellenére - megdöbbentően közeli örököse a szárazföldi birodalmaknak (pl. Zielonka, 2006; 2007; 2008; Böröcz, 2009a).

Az Európai Unió nagyfokú, a szerződéses végrehajtási láncolatokba vetett bizalma részben magyarázatot ad a szervezet - első látásra lélegzetelállítóan gyors lefolyású - bővülésére is. Némi leegyszerűsítéssel azt mondhatjuk: *ha minden más körülményt konstansnak veszünk,* az Európai Uniónak egyértelműen érdekében áll, hogy bővítse tagságát - mégpedig két, egymással összefüggő ok miatt. Először is, minél több tagja van, annál több végrehajtó szerv (tagállam) áll a rendelkezésére, annál nagyobb a potenciális változatosság közöttük egyedi képességeik, erősségeik és gyengeségeik vonatkozásában, s így az egészet összefogó szupraállami szervezet annál gazdagabb történelmi örökséggel rendelkezik mind belföldi, mind pedig globális kapcsolatrendszerei vonatkozásában. Ugyanakkor, *ceteris paribus*, a nagyobb méretű Európai Unió értelemszerűen *jelentősebb globális gazdasági befolyást* is magáénak tudhat. A változatosabb, összetettebb és nagyobb globális súllyal bíró EU képes nagyobb befolyást képes gyakorolni a külvilágra, beleértve azon szabályokat is, melyek a világgazdaság egészének logikáját illetik.

A globális geopolitikai-gazdasági befolyás növelésének vágya létrejötte óta az EU egyik kulcskérdése. Eleinte abban játszott kulcsszerepet, hogy a nyugat-európai államok talpra tudjanak állni a háborús veszteségek után. Pár évvel később a gyarmatok és az gyarmatokról elszivattyúzott erőforrások elvesztése és az ezzel együtt járó globális befolyásvesztés válságközeli helyzetbe sodorta nyugat-Európa korábbi gyarmattartó országait, s erre jelentett megoldást a nyugat-európai államok szuverenitásának és erőforrásainak említett „egybeolvasztása és minden tag rendelkezésére bocsátása". A hidegháború körülményei között a globális befolyás, különösen a globális gazdasági súly hathatós ellenszere volt a szovjet „tömb" felől érzékelhető, nyugat-európai államok határait fenyegető geopolitikai kihívásnak. Végül pedig a hidegháború vége lényegében egybeesett India és Kína - e két, egyre befolyásosabb globális gazdasági szereplő - újbóli

látványos megerősödésével (más kisebb, de mégis jelentős és gazdaságilag gyorsan növekvő társadalmakkal együtt, mint pl. Vietnam és Indonézia, valamint Brazília). Mindezen érvek egyértelműen az EU bővítése mellett szóltak. Ez ugyanakkor történelmi léptékben villámgyors és fölöttébb vakmerő lépésnek tűnt - főleg, ha figyelembe vesszük a nyugat-európai társadalmak tagjai és politikai pártjai számottevő hányada által megfogalmazott „kulturális" és „civilizációs" aggályokat, valamint Brüsszel bürokratikus packázásait.

Az EU tehát nagyon is érdekelt a bővítésben - „feltéve, hogy minden más körülmény változatlan". De a valóságban soha nem változatlan „minden más körülmény". Emiatt az EU bővítési logikáját (vagyis azt az elképzelést, hogy így mintegy „kinövi" méretproblémáit) korlátozta néhány alapvető gazdasági, politikai és társadalom-földrajzi tény. Az akkori német külügyminiszter, Joschka Fischer Humboldt Egyetemen tartott, híres beszéde (2000) egyenesen a bővítés „végességéről" szólt, és félreérthetetlenül jelezte e problémát. Magyarán szólva, az Európai Unió kezd kifogyni a bekebelezhető országokból.

Egy nemrégi tanulmányomban (Böröcz, 2014) néhány lehetséges forgatókönyvet mérlegeltem az EU jövőbeli bővítését illetően, különös tekintettel a Kínával és Indiával, a globális súly vonatkozásában folytatott versengésre. Az ott megvizsgált forgatókönyvek a következők: az EU /0/ nem tesz semmit, /1/ gyorsan véghezviszi a függőben lévő bővítéseket a Balkánon és Törökországban, /2/ az Egyesült Államokkal Transzatlanti Kereskedelmi és Beruházási Partnerség néven tárgyalás alatt álló szerződés révén rövid idő alatt ambiciózusabb egyesüléssé alakul, valami olyasmivé, ami már kevéssé emlékeztet a mai EU-ra, illetve /3/ Oroszországgal köt közelebbi szövetséget. A tanulmány EU-szempontból meglehetősen lehangoló empirikus megállapításait könnyedén összegezhetjük: e forgatókönyvek egyike sem kínál megoldást az Európai Unió bővítési problémáira.

Kína, mely globális gazdasági súlyát tekintve jelenleg nagyjából *egy szinten van* az Európai Unióval és az USA-val, szinte bizonyosra vehető, hogy folytatja növekedését. Ugyanez mondható el India és a többi nagy és növekvő ázsiai gazdaság jövőjéről. Az egyetlen különbség az egyes forgatókönyvek között az ahhoz szükséges idő (a becslések a néhány év és az egy generáció között mozognak), hogy mind Kína, mind pedig India felülmúlja az Európai Unió és különféle lehetséges partnerei teljesítményét a világösszterméhez való hozzájárulása tekintetében. Elvileg nincs okunk feltételezni, hogy Kína és India megerősödése komoly történelmi léptékű akadályokba ütközne. Ne feledjük: India és Kína *külön-külön* a világ teljes

gazdasági teljesítményének egyharmadát-egynegyedét adta az írott emberi történelem szinte teljes egészében, s in abstracto semmi okunk nincs kételkedni abban, hogy képesek arra, hogy visszakerüljenek erre a szintre.

Szigorú értelemben még a legmerészebb, nagy kiterjedésű és villámgyors EU-bővítés – azaz ha a tagjelölt országoknak, illetve a két fő geopolitikai szereplő valamelyikének (amelyek – akár óriási fenntartással – az Európai Unió lehetséges potenciális tagjaiként elképzelhetők) teljes tagságot biztosítanak – sem hordoz magában olyan a növekedési potenciált, amit a geopolitikai kalkulációk az EU globális szerepének megőrzéséhez szükségesnek tartanának. És akkor még nem vettük figyelembe a kapitalizmus*ok* – hangsúlyozottan többes számban – különféle modelljei közötti jelentős eltéréseket, amelyek elválasztják egymástól azokat a résztvevőket, akiknek e projekciók megvalósulásához össze kellene fogniuk.

Végezetül a tagságon túl az Európai Uniónak még egy további eszköz áll rendelkezésére a végrehajtási láncolatok megalkotásához: a külső, nemtag-országokkal kötött társulási szerződések és a kereskedelmi megállapodások rendszere. Túl azon, hogy végrehajtási láncolatokat alakítanak ki, a társulási szerződések jellemzően kizárólag arra fókuszálnak, hogy az EU vállalatai kedvező hozzáférést kapjanak a társuló, nem-EU-tagország belső piacához és erőforrásaihoz. A társulási szerződések elvileg persze magukban hordoz*hat*nák a teljes jogú tagság ígéretét, de többnyire nem teszik ezt – s ha mégis, az erre vonatkozó ígéretek soha nem kötelező érvényűek. A teljes jogú tagság fölöttébb magas lécet állít a pályázó országoknak: temérdek politikai, gazdasági, szociális, sőt még „kulturális" kritériumnak kell eleget tenni, s e kritériumok teljesítését teljesen egyoldalúan, minden vitalehetőség nélkül értékeli az EU egy kívülről jórészt átláthatatlan folyamatban. Így a legutóbbi „keleti bővítések" kivételével a legtöbb létező társulási szerződés nem vezetett, s nem is fog tagsághoz vezetni.

A szovjet „tömb" 1989–1990-es összeomlása óta az Európai Unió tizenhat új taggal bővült. Az új tagállamok több, mint kétmillió négyzetkilométerrel növelték az EU területét, és 2013 óta mintegy 124 millió új állampolgárral gyarapodott az EU népessége. Jelenlegi erületének 46%-át, népességének pedig 25,3%-át az 1990 utáni bővítések során szerezte. Finnország, Észtország, Lettország, Litvánia és Lengyelország csatlakozása következtében az Európai Uniónak jelentős határvonala van Oroszországgal; Lengyelország, Szlovákia, Magyarország és Románia felvételével pedig új EU-államhatárok alakultak ki Ukrajnával is. Ezen kívül az Európai Unió 31 országgal kötött kétoldalú megállapodást, továbbá egyezménye van a Cariforum-államokkal és Közép-Amerikával, továbbá

vámmegállapodása van Andorrával, San Marinóval és Törökországgal.[15] (Mindezek mellett még kétoldalú egyezménye van a Kereskedelmi Világszervezettel.) Minden társulás és azok a megállapodások, amelyek nem vezetnek tagállammá váláshoz, alapvetően olyan egyezmények, amelyek kedvező hozzáférést nyújtanak az európai uniós tőkének a nem EU-tagállamok belső természeti, társadalmi és gazdasági erőforrásaihoz, vám- és diszkriminációmentes exportlehetőségekért cserébe. A tagság kérdése értelemszerűen szóba sem kerül az olyan megállapodások esetében, melyek még vízummentességet, sőt, könnyített vízumkiadást sem kínálnak fel a partnerországoknak.

Empirikus kóda

2014-ben, jelen tanulmány megírása közben a geopolitikai hírek nagyrészt Ukrajnáról, vagyis az Európai Unió keleti határáról szólnak. Az öt hónapos politikai válság egyik alapvető kiváltó oka az volt, hogy az akkori ukrán elnök, Janukovics elhalasztotta a társulási szerződés aláírását az EU-val. A Kijevben ülésező kormányt törvénytelenül feloszlatták, Oroszország vér nélkül elfoglalta a Krím-félszigetet, és lezajlott a szerfölött problematikus krími népszavazás. Mindennek az Ukrajnától való elszakadás lett a vége. A válság eredményeként 2014. március 18-án az Orosz Föderáció elnöke, az önjelölt krími miniszterelnök és Szevasztopol polgármestere aláírtak egy megállapodást a Krím-félsziget csatlakozásáról az Orosz Föderációhoz.[16]

Az Európai Unió, az Orosz Föderáció és az Egyesült Államok – világ geopolitikai szereposztásának három főszereplője, melyek, mint láttuk, jól felismerhető, noha eltérő birodalmias örökségekkel rendelkeznek – közvetlenül részt vettek az ukrán válságban. Oroszország – amely a három szereplő közül leginkább emlékeztet az egybefüggő birodalom történelmi modelljére – rövid távú geopolitikai győzelmet aratott azzal, hogy vérfürdő nélkül bekebelezte a Krím-félszigetet. (Ez egyébként nem a mérete vagy a gazdasági potenciálja miatt volt fontos Oroszország számára, hanem azért, mert rajta keresztül tud eljutni az orosz haditengerészet a „meleg tengerekhez". A csatlakozást pedig a túlnyomórészt oroszul beszélő

[15] http://ec.europa.eu/trade/policy/countries-and-regions/agreements/ (letöltve: 2014. március 25.).

[16] http://rt.com/news/putin-include-crimea-sevastopol-russia-578/ (letöltve: 2014. március 27.).

lakosság támogatása is megkönnyítette). Az Egyesült Államok és az EU szankciók egész sorát vetette ki Oroszországra - máig tisztázatlan, milyen eredménnyel. A folyamatban lévő polgárháború az ukrán állam erőforrásainak és kapacitásának példátlan mennyiségét kötötte le, meghiúsította a politikai *modus vivendi* lehetőségét Kelet-Ukrajna többségében orosz ajkú lakossága számára Ukrajna államhatárain belül, és újrarajzolta az 1989. utáni Oroszország és a NATO közötti viszony alapvető mintáit, katonai feszültségek új korszakának közelébe sodorva a térséget.

A maga részéről az Európai Unió jelentős győzelmet aratott e geopolitikai játszmában. Három nappal a Krím-félsziget Orosz Föderációhoz csatolása után az ukrán kormány a társulási szerződés „alapelemeinek"[17] kialakítását kezdeményezte Ukrajna és az Európai Unió között.[18] Több lépést tettek már azóta a folyamat elfogadására és kiterjesztésére. Kijevi, washingtoni és brüsszeli politikusok ködös utalásokkal teli, nyakatekert nyilatkozatainak sora ellenére ugyanakkor Ukrajna számára sem az európai uniós tagság, sem pedig a vízummentes belépés lehetősége nincs napirenden.[19]

Ukrajna „átalakulása" során az Európai Unió újabb országgal bővítette tehát az aszimmetrikus végrehajtási láncolatokkal magához kötött, több mint harminc államból álló listáját, egy olyan országgal, melynek 46 millió lakosa van - ez az EU teljes lakosságának mintegy 9%-a -, békeidőben viszonylag tűrhető állami végrehajtó kapacitással rendelkezik, geopolitikai feszültségekkel terhes területen helyezkedik el az Európai Unió és Oroszország között, és amely a leghalványabb ígéretet sem kapta az európai uniós tagságra. Az olyan sokat vitatott fogalmak mellett, mint az orosz nacionalizmus és a posztszovjet nosztalgia, Ukrajna szerződéses hozzákapcsolása az Európai Unióhoz - gazdasági és politikai függőséget kialakítva - jelentős szerepet játszik az elszakadás- és Oroszország-párti politika motiválásában, s a legkevésbé sem csitítja a Kelet-Ukrajnában folyó háborút.

2015

[17] http://eeas.europa.eu/ukraine/assoagreement/assoagreement-2013_en.htm (letöltve: 2014. március 27.).

[18] www.reuters.com/article/2014/03/21/us-ukraine-crisis-eu-agreement-idUSBREA2K0JY20140321 (letöltve: 2014. március 27.).

[19] A *csatlakozás* és *tagság* szavak alig néhányszor jelennek meg a megállapodás szövegében, amikor mégis, akkor más folyamatokra utalnak, nem az EU-tagságra. Lásd http://eeas.europa.eu/ukraine/assoagreement/assoagreement-2013_en.html (letöltve: 2014. március 27

Irodalom

Arrighi, Giovanni - Beverly Silver 2001. Capitalism and World (Dis)Order. *Review of International Studies* 27: 257-279.

Baran, Paul 1957. *The Political Economy of Growth*. Amherst, NY: Prometheus.

Blaut, J. M. 1993. *The Colonizer's Model of the World. Geographical Diffusionism and Eurocentric History* New York: Guilford.

Böröcz, József 2009a. *The European Union and Global Social Change: A Critical Geopolitical Economic Analysis*. Oxford, UK: Routledge.

— 2009b. The 'Rise of China' and the Changing World Income Distribution. In Hung, Ho-fung (ed.), *China and the Transformation of Global Capitalism*, 86-108. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.

— 2012. Notes on the Geopolitical Economy of Post-State-Socialism. In Nina Bandelj - Dorothy J. Solinger (eds.) *Socialism Vanquished, Socialism Challenged: Eastern Europe and China, 1989-2009*, 103-124. Oxford, UK: Oxford University Press.

— 2014. Geopolitical Scenarios for European Integration: The Decades to Come. Chapter 2 in Ferenc Miszlivetz - Jody Jensen (eds.) *Reframing Europe's Future: Challenges and Failures of the European Construction*. Oxford: Routledge.

Böröcz, József - Mahua Sarkar 2005. What Is the EU? *International Sociology* 20 (2): 153-173.

Böröcz, József - Mahua Sarkar 2012. „Empires." Bevezetés in Helmut K. Anheier - Mark Juergensmeyer - Victor Faessel (eds.), *Encyclopedia of Global Studies*. Thousand Oaks, CA: SAGE. 476-80.

Chase-Dunn, Christopher K. - Thomas D. Hall 1997. *Rise and Demise: Comparing World-Systems*. Boulder, CO: Westview.

Christopher K. Chase-Dunn - Andrew K. Jorgenson - Thomas E. Reifer - Shoon Lio 2005. The Trajectories of the United States in the World-System: A Quantitative Reflection. *Sociological Perspectives* 48: 233-254.

Fischer, Joschka 2000. *From Confederacy to Federation- Thoughts on the Finality of European Integration*. Joschka Fischer külügyminiszter beszéde a Humboldt Universityn, Berlin, 2000. május 12. http://germanhistorydocs.ghi-dc.org/sub_document.cfm? document id=3745 (letöltve: 2014. szeptember 27.).

Frank, André Gunder 1979. *Dependent Accumulation and Underdevelopment*. New York: Monthly Review Press.

Kaplinsky, Raphael - Mike Morris 2001. *Manual for Value Chain Research* Manual prepared for the IDRC. http://asiandrivers.open.ac.uk/documents/Value_chain_Handbook_RKMM_Nov_2001.pdf (letöltve: 2014. március 22.).

Mackinder, Halford John 1904. The Geographical Pivot of History. *The Geographical Journal* 23 (4): 431-437.

Maddison, Angus 2010. *Statistics on World Population, GDP and Per Capita GDP 1-2008*, www.ggdc.net/MADDISON/Historical_Statistics/horizontal-file_02-2010.xls (letöltve: 2013. március 12.).

Sturgeon, Timothy P. 2013. *Global Value Chains and Economic Globalization: Towards a New Measurement Framework*, May 2013, http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page portal/ european _business/documents/Sturgeon_report_ Eurostat. pdf (letöltve: 2014. március 22.), 11.

Wallace, William 1999. The Sharing of Sovereignty: The European Paradox. *Political Studies* XLVII: 503–521.
Wallerstein, Immanuel 2006. The Curve of American Power. *New Left Review*, 40, July–August: 77–94.
Zielonka, Jan 2006. *Europe as Empire: the nature of an enlarged European Union*. Oxford, UK: Oxford University Press.
— 2007. *Is Europe Turning Into a Neo-Medieval Empire?* www.europaeum. org/files/publications/Review/Spring2007_Zielonka.pdf (letöltve: 2014. március 24.).
— 2008. Europe as a Global Actor: Empire by Example? *International Affairs* 84 (3): 471–484.

20

A hazautalás-függés rendszerei: A hajdani szovjet „tömb" országainak pályaíve és a globális struktúrák[1]

Kelet- és közép-Európa társadalmainak beilleszkedése a munkaerő-vándorlás globális áramlásaiba nemcsak a szűken migrációpolitikai viták tárgya, hanem a térség hosszabb távú társadalmi átalakulásának egyik kulcskérdése is. A térség országainak külföldön dolgozó állampolgárai által hazautalt jövedelmek nagyságrendjének változásai korábban ismeretlen, mély társadalmi és politikai következményekkel járhatnak. E tanulmányban arra teszek kísérletet, hogy fogalmi úton megragadjam a régió külső függési rendszerének a külföldről érkező munkabér-megtakarítások nagyságrendjével összefüggő átalakulását. Ezután három lépésben áttekintem a rendelkezésre álló empirikus anyagot, s így rekonstruálom a térségünk országainak helyzetében beállt változásokat.

Bevezetés

Az alábbiakban elsőként létrehozom tehát a hazautalás-függés (Migrant Remittance Dependency, MRD) fogalmát mint a külső gazdasági függőség egyik altípusát. Másodszor a hazautalások GDP-hez viszonyított,

[1] E tanulmány korábbi változata plenáris nyitóelőadásként hangzott el a délkelet-európai transznacionális együttműködési program által nyújtott kutatási támogatásból, „Managing Migration and Its Effects in South-East Europe: Transnational Actions towards Evidence Based Strategies" (SEEMIG – SEE/C/0006/4. 1/X) címmel megvalósult, nemzetközi kutatás 2012. szeptember 19-n Pozsonyban, a Comenius Egyetem Természettudományi Karának Informatikai és Statisztikai Intézetében tartott nyitókonferenciáján. A szerző köszönettel tartozik Melegh Attilának, hogy meghívta a projektbe, valamint Mahua Sarkarnak és Melegh Attilának a számos, a tanulmányban tárgyalt témát érintő beszélgetésért. A szerző ugyancsak hálás Sik Endrének és Hárs Ágnesnek a tanulmány konferenciaelőadás-változatához fűzött megjegyzéseiért. További kutatási támogatást nyújtott a New Jersey állambeli Rutgers Egyetem sabbatical programja, illetve a Pázmány Péter Katolikus Egyetem TÁMOP kutatási projektje.

illetve *egy főre jutó* GDP-hez viszonyított mértéke közti empirikus összefüggés változásait tekintem át a világ összes olyan társadalma vonatkozásában, melyekről rendelkezésre állnak összehasonlító statisztikai adatok. Ezután a Charles Tilly által „variancia-kereső összehasonlításnak" nevezett módszert alkalmazva megvizsgálom a világ országai között megfigyelhető – amint kiderül, meglehetősen jelentős – varianciát azután, hogy kontrolláljuk az egy főre jutó GDP-re a hazautalásfüggés mértékét. Végül megrajzolom az 1989-1991-ig az államszocialista „tömböt" alkotó társadalmak utóbbi évtizedekbeli pályaívét a hazautalás-függés globális eloszlásának vonatkozásában.

Az adatokat két forrásból merítettem. A hazautalások GDP-százalékban mért becslései a Világbank (IBRD) World Development Indicators nevű, online adatbázisából[2] származnak, míg *az egy főre jutó* bruttó hazai termék (GDP/cap)[3] adatait Angus Maddison gazdaságtörténész széles körben alkalmazott, népességre, GDP-re és a GDP/főre vonatkozó, hosszú időtávot átfogó, nyilvánosság számára jól elérhető becslései szolgáltatták.[4]

Hazautalások, „fejlődés" és függőség

A kereskedelem minden formájának van munkaimport- és -exporttartalma. A társadalmi körülmények és következmények viszonylatában azonban jelentős különbség mutatkozik azon kereskedelmi formák között, melyeknél az exportált/importált munka „csupán" a termékben testesül meg, és azok között, amelyek a társadalom tagjainak államhatárokon túli mozgásán – azaz nem-állampolgár munkaerő felhasználásán – ala-

[2] 'Workers' remittances and compensation of employees, received (% of GDP)", IBRD.

[3] Maddison a történeti múltra vonatkozó, GDP-becsléseit a Geary-Khamis-módszerrel – a vásárlóerő-paritás (PPP) technika egyik verziójával – számította ki, az USA dollár kurrens árfolyamán. Az elemzéshez ezeket a világátlag GDP/fő éves százalékára váltottam át. A PPP-értékek ismeretesen szoros kovarianciában vannak az árfolyam (XE)-alapú értékekkel, és megvan az az egyértelmű előnyük, hogy kontrollálják a különbségeket az eloszlás valódi megélhetési különbségeiben. Ennek eredményeképp a PPP-számításokban az általános eltérés jellemzően „visszafogottabb", mint az XE-értékekben; más szóval a gazdag némileg kevésbé gazdagnak, a szegény pedig valamivel kevésbé szegénynek tűnik.

[4] Maddison, 2012. Maddison értékei Geary-Khamis-féle PPP-számítások az USA dollár 1980-ban rögzített árfolyamán. Amiatt, hogy időben jobban összevethető legyen, és mint „relatív pozíció a gazdasági egyenlőtlenségek globális rendszerében" könnyebben értelmezhető, átváltottam Maddison USA dollárban megjelenő értékeit az adott év világátlag GDP/fő százalékára.

pulnak. Célom az, hogy megértsem, miként változik ez utóbbi jelenség gazdasági fontossága[5] a munkaerő-kibocsátó országok számára. Az egyre szorosabban integrált világgazdaság összefüggésében ez egyre komolyabb társadalmi, gazdasági és politikai probléma.

Fogalmilag különösen érdekes a hajdani szovjet „tömb" társadalmainak története, amelyek az 1989–1991 utáni években mintegy visszacsavarták saját történelmi órájukat a (fél)perifériás kapitalizmusra. Hazautalás-függésük kialakulásának története három fő oknál fogva érdemel különös figyelmet.

Először is azért, mert - lévén, hogy valamennyi államszocialista állam, belső munkaerő-alapjának megtartása, a tömeges „elszivárgás" elkerülése érdekében kisebb-nagyobb mértékben korlátozta „saját" állampolgárainak külföldi utazásait - a (fél)perifériás kapitalizmus visszaállítása az utazás, így a munkaerőexport adminisztratív korlátainak teljes feloldásával járt. Ugyanakkor a munkaerő-kiáramlás belső korlátainak megszüntetése természetesen új adminisztratív korlátok megteremtésével járt, ezúttal nem térségünk belső államai, hanem a világ két legnagyobb egybefüggő gazdasági térsége, az új tagok vonatkozásában hét éves munkaerőmozgás-korlátozást bevezető Európai Unió, illetve a vízummentes beutazást az EU-val látszólag jól koordinált módon, az illegális „túltartózkodás" valószínűségére hivatkozva, hasonló ideig korlátozó Egyesült Államok részéről. A kelet-európai államok polgárainak beutazását, tartózkodását és munkavállalását korlátozó intézkedéseket csak jelentős vonakodás és csúszások után szüntették meg. Még ma, több, mint egy évtizeddel a hajdani államszocialista „tömb" országai első csoportjának EU-csatlakozása után is jelentős politikai ellenállásba és akadályok egész sorába ütközik a schengeni térség keleti feléről érkező munkavállalók beilleszkedése az EU-ban.

Másodszor, a volt-államszocialista térség egésze komoly visszaesést tapasztalt a gazdasági teljesítményben (Böröcz, 2012) az átalakulást követő első két évtized során. Mivel jelentősen csökkentek a jövedelmek, a foglalkoztatottak száma pedig számottevően megfogyatkozott, reálisnak tűnik az a várakozás, hogy a poszt-államszocialista társadalmak lecsúszása ösztönzi a munkaerő-kiáramlást.

Harmadszor, a hajdani szovjet „blokk" poszt-államszocialista átalakulása három egykori szövetségi állam feloszlását is magával hozta: Csehszlovákia kettévált, Jugoszlávia felbomlása hét utódállam meg-

[5] A gazdasági hatások nyilvánvalóan csak részhalmazát alkotják a munkaerő-export számos messzemenő következményének.

születését idézte elő, a Szovjetunió összeomlása pedig nem kevesebb, mint tizenöt voltszovjet államot hozott létre. A lakóhely adminisztratív kategóriája - amely adott többnemzetiségű, szövetségi államszocialist államon belül a lakosságkeveredés normális következménye, s az elemi tartózkodási jogok egyik kulcsbizonyítéka volt - így hirtelen utódállami állampolgárságra íródott át. A hajdani szövetségi államok állampolgárai egy csapásra, nagy számban változtak át a helyi többségtől elütő etnikai kategóriába tartozó, mi több, „külföldi" munkavállalókká, sőt: „migránsokká". A népesség kényszermozgatása, amit a négy posztjugoszláv háború és a volt-szovjet térség különféle államközi és polgárháborúi idéztek elő, Közép-Ázsiában és a kaukázusi régióban tovább serkentették az egykori szocialista munkaerő kiáramlását. Következésképp meglehetősen jogosnak tűnik az a várakozás, hogy különösen erős kapcsolat áll fenn a munkaerő-kibocsátó társadalmak gazdasági teljesítménye és a munkaerő-migráció között a poszt-államszocialista közegben.

A „hazautalás-függést" kifejezést széles körben használja[6] mind a belföldi, mind pedig a nemzetközi migrációról szóló szakirodalom. A terminus azonban gyakran definíció nélkül bukkan fel, ami sokatmondóvá, ugyanakkor az empirikus leírás számára megközelíthetetlenné teszi. A szakirodalom másik jellegzetessége, hogy a „hazautalás-függés" kifejezés használata némileg differenciálatlan a lépték vonatkozásában: némelyütt egyértelműen mikro- és/vagy középszintet jelöl - vagyis arra utal, hogy a külföldön dolgozó emberek otthon maradt családja függ a hazautalásoktól -, másutt pedig makrojelenségeket takar, ahol egész társadalmak, államok, gazdaságok vannak kitéve ilyen függőségnek. Mind az általam proponált fogalom, mind pedig az adatok a makroszintre vonatkoznak.

A „migráció és a fejlődés összefüggése" a nemzetközi migráció szakirodalmának egyik főtémája. A tőke-munka viszony globális szinten biztosítja, hogy a külföldi munkavállalók - a legkevésbé védett, a legbizonytalanabb, gyakran szisztematikusan diszkriminált és általában a legkizsákmányoltabb szegmense a világ munkásosztályának - végezte munka díjazása általában rendkívül alacsony szinten rögzül. Így a nemállampolgár munkaerő hazautalásai keltette pénzáramlás nagyságrendje viszonylag jelentéktelennek tűnik, ha a világgazdaság teljes egészéhez viszonyítjuk, s akkor is, ha a külföldi munkaerőt foglalkoztató, rendre a világ magasabb jövedelmű szeletében elhelyezkedő társadalmak gazdasági teljesítményéhez mérjük. Ám ez távolról sem jelenti azt, hogy ezek

[6] Lásd pl. Keely-Tran, 1989; Guarnizo, 2003; Hujo-Piper, 2007; Koppenberg, 2012; vagy Thieme, 2012.

az összegek jelentéktelenek volnának a vándor-munkavállalók hazája számára is.

Az elmúlt évtizedben a hazautalások összvolumene figyelemre méltó módon megnövekedett. A a világ népességének külföldön dolgozó, megközelítőleg 3%-a által hazaküldött[7] pénzek összmennyisége mintegy két évtizeden keresztül a teljes világ.GDP 0,4%-a körül stagnált, majd a huszonegyedik század első tizenegy éve során a bruttó világtermék 44%-áról 75%-ára emelkedett.

Amint a Világbank *Migration and Development Brief* című jelentésében (Ratha-Silwal, 2012, 1. ábra) foglalt adatok mutatják, a hazautalások teljes becsült forgalma 1996-ban meghaladta a teljes globális Külföldi Fejlesztési Támogatás (Overseas Development Assistance, ODA) mértékét, és azóta is folyamatosan magasabb. A világméretű hazautalások összege 2008-ban meghaladta a magántartozások és a portfóliótőke összegét, és a hazautalások mértékének növekedését jelző görbe meredeksége a kilencvenes évek közepe óta a közvetlen külföldi tőkebefektetések (Foreign Direct Investment, FDI) növekedési görbéjére emlékeztet. Dilip Ratha és Ani Silwal - a Világbank szakértői - azt az előrejelzést tették, hogy a globális hazautalások összege 2014-re a közvetlen külföldi tőkebefektetések 2006-os és 2010-es szintjén fog állni. Ha a világ legszegényebb és legerőtlenebb államainak segélyfüggését és FDI-függését a mai világgazdaság alapvető strukturális problémáinak tekintjük, akkor a külföli munkavállalásból történő hazautalások növekedése - amely az utóbbi években a segélyek és az FDI nagyságrendjével vetekszik - arra utal, hogy a munkaexportból származó átutalásoktól való függés ugyancsak komoly tudományos figyelmet érdemel.

Az utóbbi években a hazautalások globális összértéke - valószínűleg a 2008-as világválság rövid távú következményeként - meglehetősen nagy mértékben ingadozott. Ám a hazautalások növekedése ezzel együtt feltűnően erőteljes volt. Mint Ratha és Silwal (az 1. táblázatban foglalt) számításai a 2008-2011-es évekre jelzik - a Világbank által - „harmadik világnak" tekintett országcsoportba történő hazautalások föllendülése jóval erőteljesebb volt, mint a világgazdaság általános növekedése, mérjük az utóbbit akár a nemzeti összjövedelemben (GNI) akár pedig a bruttó hazai termékben (GDP). Ez különösen akkor figyelemre méltó, ha tekintetbe vesszük azt is, hogy az adatok, amelyek alapján e számítá-

[7] A World Development Indicators adatai szerint a világ teljes külföldön született népessége (SM.POP.TOTL) 178,1 millióról 213,3 millió főre nőtt. Ez a teljes világnépesség 2,92-3,11%-át teszi ki (SM.POP.TOTL.ZS) 2000 és 2010 között (IBRD, 2012).

sok születtek, minden bizonnyal alábecslik a hazautalások mértékét (erre a kérdésre később visszatérünk).

1. táblázat. A harmadik világ számára történő teljes hazautalások növekedésének arányai és a világgazdasági növekedés (%). Források: a hazautalásokhoz: Ratha-Silwal, 2012; a GNI-hez és a GDP-hez: IBRD 2012.

	2008	2009	2010	2011
A harmadik világ számára történő hazautalások növekedése	16,1	-6,3	5,7	10,5[8]
A teljes GNI-növekedés (éves %)[9]	1,2	-2,57	4,47	...
A teljes GDP-növekedés (éves %)[10]	1,33	-2,25	4,34	2,73

Ugyancsak rendkívüli mértékben megnövekedett a nagy mértékű hazautalásokat regisztráló államok száma is. Míg 1990-ig a világ azon társadalmainak a száma, ahol a hazautalások összege meghaladta a GDP 10%-át,[11] öt vagy annál kevesebb volt,[12] ez a szám 1999-re megkétszereződött,[13] majd

[8] Becslés 2011 első felére

[9] „Az egy főre jutó GNI (a korábbi egy főre jutó GNP) a nemzeti összjövedelem USA dollárban kifejezve a World BankAtlas módszerének alkalmazásával, az évközi népességre elosztva. A GNI az összes állandó lakos termelő által előállított érték összege plusz bármely termékadó (mínusz támogatás), amelyet nem tartalmaz a termelési eredmény felértékelése plusz a külföldről származó elsődleges jövedelem nettó bevételei (alkalmazotti jövedelem és tulajdonosi jövedelem). A nemzeti valutában számolt GNI-t általában hivatalos árfolyamon átváltják USA dollárra, hogy a gazdaságok között összehasonlításokat végezhessenek, habár alternatív árfolyamot alkalmaznak, amikor úgy ítélik meg, hogy a hivatalos árfolyam kivételesen nagy eltérést mutat attól az árfolyamtól, amelyet valójában használnak a nemzetközi tranzakciókban. Az árak és az árfolyamok ingadozásainak enyhítésére a Világbank speciális Atlas átváltási módszerét alkalmazzák. Ez a módszer egy olyan átváltási tényezőt használ, amely az adott év és a két megelőző év árfolyamának átlagát veszi, az infláció mértékének különbségeit beigazítja az ország és - 2000-ben - a G-5 országok (Franciaország, Németország, Japán, az Egyesült Királyság és az Egyesült Államok) között. 2001-től ezek között az országok között szerepel az európai térség, Japán, az Egyesült Királyság és az Egyesült Államok."

[10] „A GDP éves százalékos növekedési üteme piaci árakon az állandó helyi valután alapult. Az összesítések állandóan 2000 USA dollárt vesznek alapul. A GDP az összes állandó lakosú termelő által előállított bruttó értékek összessége a gazdaságban plusz bármely termékadó, mínusz bármely támogatás, amelyet nem tartalmaz a termékek értéke. A számítás során nincs levonás az előállított vagyontárgyak amortizációjára vagy a természetes erőforrások kimerülésére vagy elértéktelenedésére."

[11] A 10% természetesen merőben önkényes küszöb. Azért használom itt, hogy érzékeltessem a helyzet nagyságrendjében bekövetkezett változásokat. Lásd még Helmke 2010.

[12] Az IBRD 2012-es adataiból számolva.

[13] Uo.

2004-re újra megduplázódott, és azóta is egyfolytában húsz fölött maradt.[14] A magas hazautalást regisztráló államok aránya 2004 óta folyamatosan meghaladja a világ országainak 15%-át.

2. táblázat. Hazautalások a GDP, a medián, az átlag és a variációs együttható százalékában a választott években (%). A számítások az IBRD 2012-es adatai alapján készültek.

	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2010
medián	0,873	0,547	0,658	0,945	0,931	1,814	1,714
átlag	2,888	2,938	3,131	2,935	3,486	4,551	4,596
szórás/ átlag	2,610	3,094	2,892	2,152	2,114	1,506	1,493

A 2. táblázat a világ összes társadalmának ötévenkénti mediánját, súlyozatlan átlagát és variációs együtthatóját (szórás/átlag) tünteti fel a GDP százalékában kifejezett hazautalási szint vonatkozásában a 1980 és 2010 közötti időszakra. Mind a medián, mind pedig a súlyozatlan átlag makacs emelkedést mutat a kilencvenes évek eleje-közepe óta. Különösen erőteljes a növekedés 1995 és 2005 között, amikor is a hazautalások GDP-arányos mértékének globális mediánja csaknem megduplázódott (0,945%-ról 1,814%-ra emelkedve), a világátlag pedig 2,9%-ról 4,6%-ra kúszott fel. Ugyanebben az időszakban a variációs együttható a 3 körüli értékről 1,5 körülire esik vissza, azt jelezve, hogy az eloszlás egyre egyértelműbben megmutatkozó egyenlőtlenségekre mutat rá. Ez olyannyira nyilvánvaló globális szabályszerűség, hogy a szakemberek egy része - jobbára neoliberális „orientációt" magukénak valló közgazdászok - arra az optimista, a jövőre vonatkozó következtetésre jutottak, hogy a hazautalások növekedése „gazdasági fejlődési" ugrást indít meg a világ munkaerő-exportáló társadalmaiban.

Ugyanakkor, a hazautalások mértékének növekedése és az arra épülő elvárások ellenére, amint arra Alejandro Portes nemrégiben rámutatott, „[n]em ismerünk olyan esetet, ahol a hazautalások önmagukban gazdasági »fejlődést idéznek elő« bármely munkaerő-exportáló országban" (Portes, 2007: 20). Sőt, a szakirodalom gazdagon dokumentálja, hogy a hazautalás-függésnek számtalan következményét is ismerjük, s ezek épp a „fejlődés" fogalmi ellentéteként írhatók le. Tudjuk, hogy a külföldön dolgozó állampolgárok hazakerülő megtakarításai hozzájárulnak a politikai részvétel csökkenéséhez (Krilova, 2008); csak a közvetlen fogyasztást és

[14] Uo.

az inflációt növelik (Guarnizo, 2003), „a földhasználat mezőgazdasági termelésről szarvasmarha-tenyésztésre váltását" idézik elő (uo.), és legalábbis némelyütt között „súlyos[an] torzít[ják] a helyi munkaerő-piacot",[15] „kiszorít[ják] a helyi munka- és jövedelmi lehetőségeket, erősítik (...) a külföldi importot, (...) egyenlőtlenséget és irigységet kelt[enek] a hazautalások kedvezményezettjei és a [helyi társadalom többi tagja] között, és a [külső] gazdasági függés kultúráját hoz[zák] létre" (Vertovec 2004:985).

Douglas S. Massey és munkatársai már 1998-ban arról számoltak be, hogy „senki [a kormányközi szervezetek tisztviselői közül] nem hisz (...) többé" abban, hogy egyértelmű ok-okozati összefüggés volna meghatározható a hazautalások és a gazdasági fejlődés között. A „kevésbé fejlett országokba történő hazautalások gyors növekedését"[16] tehát más, az eddiginél összetettebb fogalmi keretrendszerben érdemes vizsgálni.

A hazautalások növekedésével járó hatások értelmezése körüli patthelyzet megoldására Castles és Delgado-Wise a „migráció-fejlődés összefüggés" (2007: 7) fogalmának bevezetését pártolja. Ezt azért dolgoztak ki, hogy kikerüljék a „tyúk vagy a tojás" dilemmájának csapdáját (Castles, 2009) a határokon átívelő munkaerő-áramlás és a gazdasági fejlődés közötti összefüggés vonatkozásában.[17] A hazautalás kérdése kitűnő empirikus tárgyként szolgál e vizsgálódáshoz, mivel a „migráció-fejlődés összefüggés" intézményesített esetének tekinthető. A hazautalások viszonylagos mértékére összpontosítva a gazdasági „fejlettség" különböző szintjein található országok vonatkozásában empirikus módon, egyszerre, egyetlen társadalmi ténybe sűrítve vizsgálhatjuk a migráció és a gazdasági integráció mintáit.

A globális struktúrákról és egyenlőtlenségekről szóló tudományos irodalom a „függőség" fogalmát a legáltalánosabb szinten arra dolgozta ki, hogy ennek segítségével megragadhassa „a társadalmak közötti egyenlőtlen kapcsolatot" (Foran, 2012: 383), amely „a fejlődés jellegét alakítja" (uo.). Egy fokkal pontosabban fogalmazva, a függőség akkor figyelhető meg, *ha adott társadalom oly módon kötődik egy másik társadalomhoz, hogy a köztük lévő kapcsolat az egyikük számára jóval lényegesebb, mint a másikuk számára.*

A függőség tehát egyenlőtlen hálózati kapcsolat, melyet az elemző annak a társadalomnak a szemszögéből ábrázol, amely a vele összekapcsolt

[15] Guarnizo 2003; a Dominikai Köztársaságról a megállapításokat összegzi Grasmuck-Pessar 1991; El Salvadorról pedig Lungo-Kandel 1999; Zilberg-Lungo 1999.

[16] Ghosh 2006; IBRD 2006; nem szó szerint idézi Castles-Delgado-Wise, 2007: 7.

[17] Castles és Delgado-Wise (2009) „abszurdnak" találja ezt a vitát, mert a „társadalmi-gazdasági változás és az emberi mobilitás állandóan egymásra ható folyamatok" (1. o.), s ez lehetetlenné teszi, hogy a kettő kölcsönhatásait a gyakorlatban elkülönítsük.

másik társadalomnál jóval kisebb hálózati erővel rendelkezik. Hálózati „szemüvegen" át nézve a világgazdaság nem más tehát, mint aszimmetrikus hálózati kötések egész sora. A függőség óriási szakirodalmának egybehangzó megfigyelése, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatok szinte soha nem kiegyensúlyozottak az összes érintett társadalom számára. A tőkés világgazdaság realitása ráadásul az, hogy a függőség különféle dimenziói ugyancsak nem egyenlően oszlanak el, hanem rendkívüli mértékben tapadnak egymáshoz.

Mindennek fényében a hazautalás-függőséget (MRD) úgy definiálom, mint *adott* társadalom *más társadalmakban uralkodó gazdasági, politikai és társadalmi körülményektől való függésének azon aspektusát, amely saját, külföldön dolgozó polgárainak gazdasági értékátutalásaiból származik.*[18] A segélyfüggéshez vagy a külföldi tőkebefektetésektől való függéshez hasonlóan a hazautalás-függés is olyan folyamat, melynek során a külső strukturális körülmények olyannyira belsővé válnak, hogy a munkaerő-exportáló társadalom jórészt elveszíti a képességet arra, hogy befolyásolja saját, belföldi gazdasági, politikai, társadalmi stb. folyamatait.

A hazautalás-függés (MRD) arányskálán mérhető: a munkaerő-kibocsátó gazdaság GDP-jének azon százaléka, amely a hazautalásokból realizálódik. „Magas MRD" akkor keletkezik, ha a társadalom saját, külföldön dolgozó polgárai által hazautalt összegek gazdasági jelentősége jelentős. Mint ahogy a legtöbb empirikus mérésnél, természetesen nem létezik *a priori* módszer arra, hogy meghatározzuk, mi számít „magas" szintnek, de ha a globális eloszlás nagy szórást mutat, és adott társadalom következetesen az eloszlás legfelső szegmensében helyezkedik el, akkor az minden bizonnyal magas hazautalás-függést jelez.

Adatminőség és mérési problémák

Miközben a hazautalások egyértelműen hálózati jelenségek, hálózati adatok sehol nem találhatók.[19] A Világbank World Development Indica-

[18] Úgy tűnik, hogy olyan fokú az egyetértés a hazautalás-függőség létezésével és fontosságával kapcsolatban, hogy miközben számos tanulmány - pl. Keely-Tran, 1989; Guarnizo, 2003; Hujo-Piper, 2007; Koppenberg, 2012; Thieme, 2012 - alkalmazza a hazautalás-függőség fogalmát, nem adják meg a formális definícióját, és nem részletezik az eredetét sem.

[19] Az egyetlen olyan tanulmány, amely hálózati adatokat használ, Lueth-Ruiz-Arranz (2006), ez tizenegy hazautalási célállam adataival dolgozik, amelyek 3-31 alterhez kap-

tors adatbázis összes adata - a kutatók nyilvánossága számára elérhető, egyértelműen legjobb, globálisan átfogó információforrás a hazautalásokról - csupán azt teszi lehetővé, hogy a hálózatok létének némely következményét modellezzük, hálózati adatok nélkül. Az alábbi elemzésem tehát csak a hálózati áramlási folyamat végpontját tudja ábrázolni, azt a pontot, ahol a nem-állampolgár munkavállalók külföldi jövedelemmegtakarításai átáramlanak a munkaerő-kibocsátó társadalomba. Ez egyértelműen csak az első, és nagyon kis lépés a hazautalás- függőség elemzése felé, hiszen - mivel a migrációs célországok általi értákkibocsátásról nem létezik nyilvános adat, lehetetlen országpáronkénti és államonkénti hazautalás-függési rátát számolni. Ugyanakkor az adatok legalább azt megengedik, hogy kiszámoljuk adott gazdaságok hazautalás-függésének mértékét.

Még aggasztóbb, hogy a Világbank adatai csak a formális szektorbeli átutalásokat tartalmazzák, azaz nem nyújtanak információt azokról a hazautalásokról, amelyek informális csatornákon keresztül történnek. Ez komoly bökkenő, mert - ahogy a nemzetközi migrációról és a vándormunkás-transznacionalizmusról[20] szóló szakirodalom meglehetősen régóta, kitűnő érvek alapján, meggyőzően állítja - a hazautalások nagy hányada[21] soha be nem lép a formális pénzügyi intézményekbe. Valószínűsíthetően különösen igaz ez a legtöbb olyan vándor-munkaerővel, akik az informális szektorban vállalnak munkát, és még azok közül is jónéhánnyal, akik a formális szektorban dolgoznak. A „munkaerő-kínálat-termelő cégek", a toborzó ügynökségek és a fejvadászok jelentős szerepe - s ezek szinte kivétel nélkül informális módon, sok esetben a legalitás határán működő alkotóelemei a munkaerő-áru értékláncolatát kezelő iparnak, s így minden okuk megvan arra, hogy eltitkolják a tevékenységüket (Sarkar 2012) - valószínűleg legalább is részben tovább csökkentik pénzügyi áramlások láthatóságát. Következésképpen a Világbank adatai minden bizonnyal alábecslik azt a jelenséget, amelyet bemutatni szándékoznak.

---

csolódnak. Ez a 200-szor 200-as államonkénti mátrix egy kicsi és nagyon egyenetlen almátrixát hozza létre, amely a világgazdaság.

[20] Lásd pl. Portes-Guarnizo-Landolt, 1999; Landolt-Autler-Baires, 1999; Puri-Ritzema, 1999; de Haas, 2007; Zelizer, 2007.

[21] Az egyik világbanki becslés szerint, amelyről Ratha és Shaw (2007) számol be, „ezeknek az áramlásoknak a valódi mértéke a formális és informális csatornákon történő nem jegyzett áramlásokat is számításba véve, valószínűleg legalább 50 százalékkal nagyobb",mint amekkorát azok a számítások sugallnak, amelyeket kizárólag a formális szektoron keresztüli utalások alapján végeztek. (Lásd még Awal, 2011.)

Még súlyosabb probléma, hogy az alulbecslés mértéke összefügg *az egy főre jutó* jövedelem szintjével. Számtalan társadalmi, politikai és kulturális oknál fogv - nem is beszélve a banki szolgáltatások informális szektorának közismerten[22] alacsonyabb tranzakciós költségeiről - az alulkalkulálás egyre fontosabb szerepet játszik, ahogy haladunk a gazdagabb munkaerő-importáló társadalmaktól a szegényebb munkaerő-kibocsátók felé. Ez annak a lehetőségét is fölveti, hogy a regisztrált hazautalásokban megfigyelhető változásoknak bizonyos része arra vezethető vissza, hogy az érintettek mozognak a különféle intézményi megoldások - így például a formális és informális módozatok - között.[23] Az egyes államok közötti különbségek így részben talán a formális és informális pénzküldési különbségek különféle intézményi összefüggéseiből is eredeztethetők, és nincs mód arra, hogy e hatásokat empirikusan kövessük.

Végezetül még egy megszorítás. A Világbank úgy adja közre a hazautalási adatokat, hogy nem tárja fel sem a forrásait, sem pedig az adott technikákat, amelyekkel azokat kiszámította / megbecsülte.[24] Ez komoly aggodalomra ad okot, tekintettel arra, hogy a nemzeti bankok és az egyéb pénzügyi hatóságok világszerte óriási mértékben eltérő formában

[22] Freund és Spatafora (2005: 5) kijelentik, hogy az informális szektorban lévő alacsonyabb tranzakciós költségekről szóló információk „anekdotaszerűek"; míg a következő bekezdésben fenntartás nélkül közlik, hogy a „[f]ormális hazautalási csatornák jellemzően drágábbak" (uo.).

[23] Freund és Spatafora (2005) felveti annak lehetőségét, hogy a feljegyzett magasabb szintek a formális szektor felé mozdulás eredményei lehetnek - de szociológiai szempontból nincs a priori ok arra, hogy kizárjuk ennek az ellentétét, vagyis azt, hogy a rögzített visszaesések az informális szektor felé mozdulás következményei lehetnek.

[24] A releváns változó leírása - „Workers' remittances and compensation of employees, received (% of GDP)" - a következőképpen hangzik:

A munkavállalói hazautalások és az alkalmazottak jövedelme a külföldi munkavállalók jelenlegi átutalásait és a nem rezidens dolgozók bérét és fizetését tartalmazzák. Az adatok a Nemzetközi Valutaalap (IMF) fizetésimérleg-kézikönyve ötödik kiadásában meghatározott három tétel összegéből adódnak: a munkavállalói hazautalásokból, az alkalmazottak jövedelméből és a külföldi jövedelem-átutalásokból. A hazautalások osztályozása szerint ezek jelenlegi magánjellegű átutalások olyan migráns munkavállalóktól, akik függetlenül a bevándorlói státuszuktól több mint egy éve lakosok a befogadó országban, olyan kedvezményezetteknek, akik a származási országukban élnek. A migráns átutalások meghatározása szerint ez a migráció ideje alatt egyik országból a másikba utalt összegek nettó értéke, amelyeket olyan migránsok utalnak át, akik várhatólag a befogadó országban maradnak több mint egy évig. Az alkalmazotti jövedelem azoknak a migránsoknak a keresete, akik egy évnél rövidebb ideig éltek a befogadó országban (IBRD, 2012).

és mértékben képesek és hajlandók ellenőrizni országuk bankjainak tevékenységét. Különösen igaz ez az olyan nagy számú, ám tételenként a bankok gyakorlatához képest eltörpülő, már-már követhetetlenül kicsiny pénzügyi műveletekre, mint a hazautalások.

Az alábbi elemzést mindezen megszorítások figyelembe vételével kell értelmezni. Elemzésem érvényessége azon a feltételezésen alapul, hogy az adatok elég erőteljesek ahhoz, hogy a forrás minden, nyilvánvaló hiányossága ellenére érdemleges és érvényes eredményeket hozzanak.

Empirikus várakozások és elemzés

Kulcsváltozónk úgy jött létre, hogy a Világbank szakemberei végigosztották a hivatalosan regisztrált hazautalások összegét a célország GDP-jével, s az így nyert hányadost százalékban fejezték ki. A neoklasszikus ihletésű „taszítás-vonzás" (push-pull) migrációs modell (pl. Adams 2008; Glytsos 1997) logikája elvileg azt súgná, hogy - *ceteris paribus* - erős negatív kovarianciára kell számítanunk a hazautalások százalékos szintje és az adott ország egy főre jutó összterméke között a vándormunka-kibocsátó társadalmakban.[25] Ez először is azért kéne, hogy így legyen, mert - a „taszítás-vonzás" elméletek szerint -a szegény társadalmak polgárainak erősebb az ösztönzésük arra, hogy külföldön keressenek munkát, mint a gazdagabb társadalmakban élő kollégáiknak. Ráadásul minél alacsonyabb a munkaerő-kibocsátó gazdaság elhelyezkedése a globális jövedelmi skálán, annál több munkalehetőséget lehet találni magasabb fizetési osztályú pozíciókban. Tovább valószínűsíti mindezt az, hogy a szegényebb országokból származó vándormunkások várhatóan inkább törekszenek arra, hogy megtakarításaikat hazajuttassák, mint mint a gazdagabbak.[26] A „taszítás-vonzás" szociológiai kritikáit összegezve Alejandro Portes és Böröcz József (1989, 1990) így érvelt: „A taszítás-vonzás teória *post factum*

[25] Érdemes megjegyezni, hogy az Adams (2008: 17) által bemutatott „legtöbb - de nem minden eredmény" „fordított U alakú" kapcsolatot sejtet a hazautalások és egy főre jutó GDP között, mindamellett ez nem feltétlenül releváns, mert Adams függő változója egy főre jutó hazautalások (nem pedig a hazautalások a GDP százalékában).

[26] Pl. Poonam Gupta a következőképpen magyarázza a migráció, a megtakarítások és a hazautalások neoklasszikus megvilágításának szabályait: „elképzelhetünk egy optimista keretrendszert, amely szerint egy migráns maximalizálja a hasznát úgy, hogy az optimális szintet választja a saját fogyasztását illetően, a hazájában élő családja fogyasztási szükségleteire hazautalt pénzt illetően, valamint a hazájában és a befogadó országban elérhető különféle értékpapírokba való befektetések tekintetében" (2006: 2772).

jellegéből fakadóan képtelen arra, hogy megmagyarázz[a] [...] az egyes *kollektivitások* - államok, régiók, települések - között megfigyelhető eltéréseket a kivándorlás mértékét és irányát tekintve" (Portes-Böröcz, 1990: 12). Jelen tanulmány nemcsak arra kínál lehetőséget, hogy teszteljük ezt az állítást, hanem (ami némileg lényegesebb) arra is, hogy megvizsgáljuk a világ társadalmainak empirikus eloszlását a hazautalás-függés vonatkozásában, az egy főre jutó GDP függvényében. Első lépésként vizsgáljuk meg a hazautalások eloszlását az egy főre jutó GDP szerint 2008-ban.[27]

1. ábra. Relatív gazdagság és hazautalás-függés, a világ államai, 2008. (GDP-százalék a világátlag GDP/fő százalékában.) Maddison és az IBRD adataiból számolva

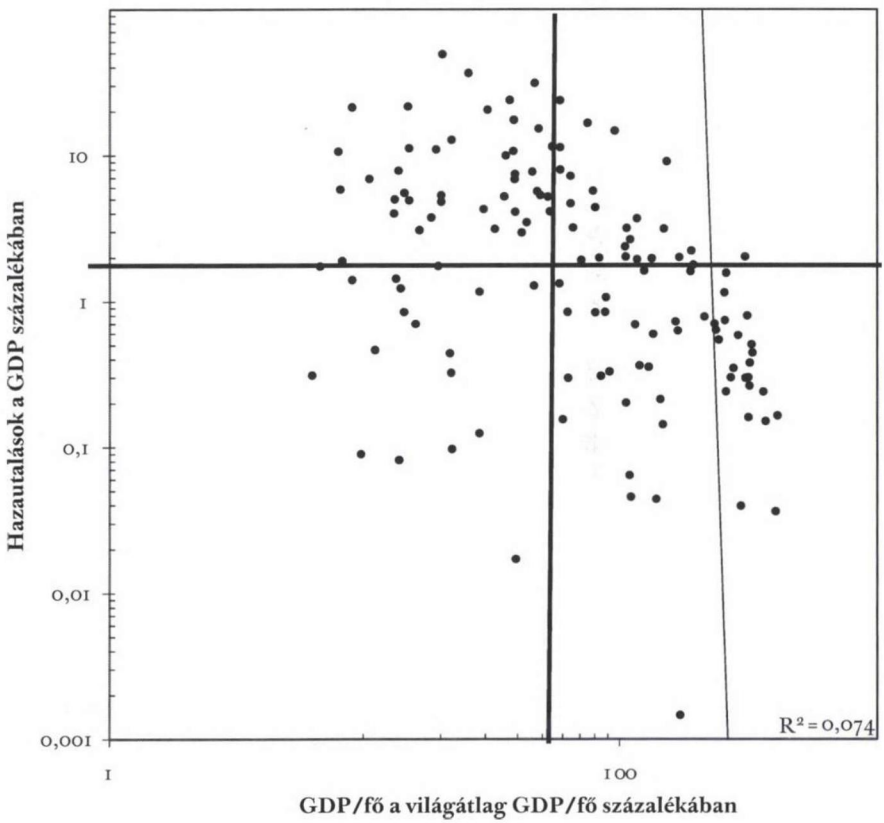

[27] A tanulmány írásakor a hazautalások és a GDP-számítások 2008. évi adatai a legfrissebbek, amelyek elérhetők.

A külföldi munkavállalásából származó átutalások munkaerő-kibocsátó társadalmak gazdaságaira gyakorolt hatását 2008-as adatokkal vizsgáló 1. ábra határozottan alátámasztja Portes és Böröcz „taszítás-vonzás" elméletre vonatkozó kritikáját. A világ társadalmait ábrázoló pontok függőleges dimenzió mentén megfigyelhető eloszlása jelzi: a hazautalások relatív gazdasági jelentősége igen jelentős szórást mutat a jövedelem általános szintjének kontrollálása után is (az egy főre jutó GDP szerinti eloszlás a vízszintes tengelyen kapott helyet). Például nagyjából az egy főre jutó GDP mediánjánál (a világátlag *egy főre jutó* GDP-jének 58,3%-a 2008-ban[28]) azt látjuk *(lásd 1. ábra)*, hogy a világ társadalmai a 0,155% és a 23,8% szint között szóródnak, vagyis az eloszlás több mint 150-szeres sávot fed le. Az egy főre jutó GDP egyéb szintjein a hazautalások még nagyobb szóródását figyelhetjük meg.

3. táblázat. Az egy főre jutó GDP által megmagyarázott variancia a hazautalás-függésben (R^2, egyváltozós regresszió, választott évek). Források: IBRD, World Development Indicators **és** Maddison.

	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2008
GDP/fő a világátlag %-ában	0,009[15]	0,011[16]	0,008	0,009	0,021	0,135	0,169

A 3. táblázat az egy főre jutó GDP és a hazautalás-függés közötti statisztikai kapcsolat erejét méri az elmúlt három évtized adatai alapján. Az összefüggés az egész vizsgált időszakban rendkívül alacsony. Mutatkozik bizonyos tendencia a fokozatos emelkedésre, ahogy a jelen felé haladunk. Nincs specifikus magyarázatom e tendenciára, de az tagadhatatlan, hogy még a legmagasabb R^2-szintek sem jelzik, hogy az egy főre jutó GDP megmagyarázná a hazautalás-függésben megfigyelhető varianciának több, mint egyhatodát. Más szóval a hazautalások és a gazdaságiteljesítmény szintjei közötti összefüggés legfigyelemreméltóbb vonása nyilvánvalóan nem a gyenge, negatív kovarianciájukban érhető tetten, hanem abban, hogy milyen széles sávban szóródik a hazautalások szintje a világ gazdagsági szint tekintetében nagyjából összehasonlítható társadalmai között.

[28] Ebben és az összes többi diagramban is egyenes fekete vonallal jelöltük a mediánokat mindkét dimenzióban.

[29] Az elrendezésben lévő hatáspontok ellentétesek a várakozással.

[30] Az elrendezésben lévő hatáspontok ellentétesek a várakozással.

4. táblázat. A hazautalás-függőség rendszerei (MRD)

	Alacsony egy főre jutó GDP	**Magas egy főre jutó GDP**
Magas hazautalás-függőségi szint	*Szegény-magas* MRD	*Gazdag-magas* MRD
Alacsony hazautalás-függőségi szint	*Szegény-alacsony* MRD	*Gazdag-alacsony* MRD

A hazautalás-függés széles szórása és alacsony érzékenysége az egy főre jutó GDP-re fölvetik annak lehetőségét, hogy a világ társadalmai eltérő típusokba sorolhatók hazautalás-függés tekintetében. A továbbiakban a széles szórás létrehozta területeket a hazautalás-függés különféle típusaiként fogom értelmezni. Közelítsük a problémát a lehető legegyszerűbb módon. Tegyük fel, létezik alacsony és magas hazautalás-függés, és léteznek szegény és gazdag társadlamak. A 4. táblázat az így létrehozott kétszer-két mezőből álló fogalmi táblázatot tartalmazza. E tipológiában az „taszítás-vonzás" teóriák által szorgalmazott empirikus elvárás az lenne, hogy a világ országainak nagy többsége a táblázat bal felső, illetve jobb alsó rubrikájában (azaz a magas hazautlásfüggő szegény országok körében, illetve az alacsony hazautalás-függő gazdag országok csoportjában) foglal majd helyet.[31] A mi eltérő megvilágításunk nyitott, empirikusan eldöntendő kérdésként fogalmazza meg, adott társadalmak hol helyezkednek el ebben a tipológiában. Intuitíve indokoltnak tűnik az az elgondolás, hogy az érvényben levő gazdaságpolitika sajátosságai, a geopolitikai stratégiák, valamint a munkaügyi, oktatási, nyugdíjügyi és egyéb társadalompolitikai stb. feltételek tekintetében jelentős eltérések lehetnek két olyan állam között, amelyek egy főre jutó GDP-jük tekintetében nagyjából azonos szintjén helyezkednek el. Így elképzelhető, hogy például az egyik esetében a GDP 12%-át, a másikában 0,12%-át teszik ki a hazautalások. Amint a 2. ábrából és a 4. táblázatból kiderül, a nemzeti jövedelemnek szinte minden szintjén egyértelműen léteznek ilyen kontrasztok.

[31] További segítséget nyújt a tájékozódáshoz a globális pozíciók eme térképén az egyváltozós teljesítmény regressziós egyenese, amelyet minden diagramban feltüntetek - egy olyan vizuális segítséget, amely az „taszítás-vonzás" megvilágításban a várt értékek halmazaként értelmezhető.

Államszocializmus utáni hazautalás-függés

Az egykori szovjet „blokk" poszt-államszocialista átalakulása huszonhét államot hozott létre. Ezek együtt lefedik a világtérképnek a korábbi kelet-német–nyugatnémet határtól és Finnország keleti határaitól, Ausztriától és Olaszországtól át a Csendes-óceánig terjedő részét.[32] E makropolitikai átalakulás a világ népességének megközelítőleg 8,14%-át,[33] a bruttó világterméknek pedig mintegy 10,4%-át érintette[34].

2. ábra. Relatív gazdagság és hazautalás-függés, Kelet-Európa és a világ államai, 1996. (GDP-százalék a világátlag GDP/fő százalékában.) Maddison é. n. és az IBRD 2012-es adataiból számolva.

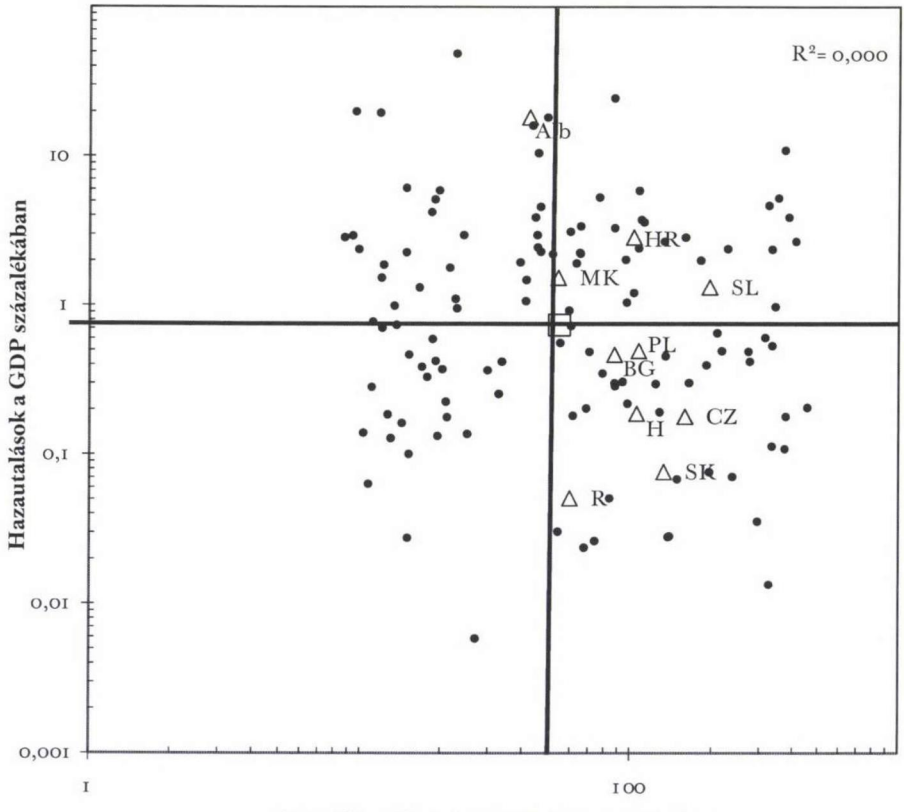

[32] A Német Demokratikus Köztársaság egyesült a Németországi Szövetségi Köztársasággal, és sem az IBRD (2012), sem a Maddison (2008) adatállomány nem közöl számításokat róla.

[33] Maddison 2012-es adataiból számolva.

[34] Maddison 2012-es adataiból számolva.

E tanulmány hátralévő részében az összes poszt-államszocialista társadalom pályáját vetem vizsgálat alá, méghozzá két országcsoportban: a kelet-európai államok és a Szovjetunió utódállamai csoportjában.[35] A következő négy időpont adatait vizsgáljuk meg: 1996,[36] 2000, 2005 és 2008.[37] Az alábbi ábrákban a volt-államszocialista országokat háromszögekkel jelölöm, míg a világ többi országát kis fekete pontok ábrázolják.

3. ábra. Relatív gazdagság és hazautalás-függés, Kelet-Európa és a világ államai, 2000. (GDP-százalék a világátlag GDP/fő százalékában.) Maddison é. n. és az IBRD 2012-es adataiból számolva.

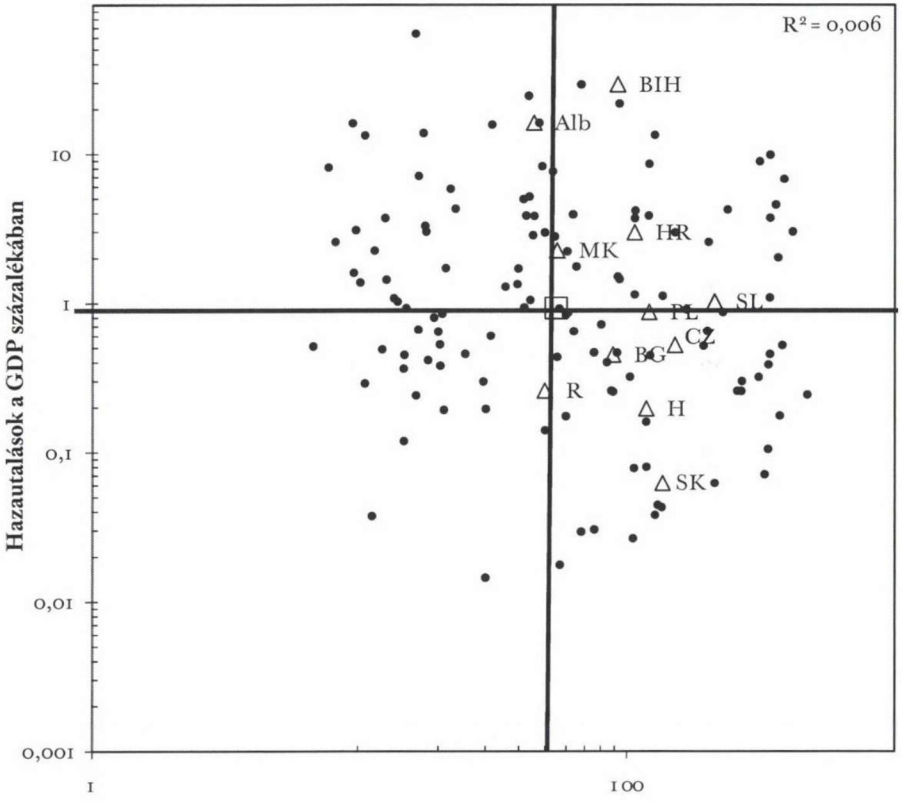

[35] A posztszovjet államok közül Türkmenisztánnak és Üzbegisztánnak hiányoznak a hazautalási adatai, és ez 13-ra csökkenti a posztszovjet adatpontok számát.

[36] Ez a legkorábbi év, amelyre elfogadható számú adat áll rendelkezésre a poszt-államszocialista államokat illetően az IBRD-adatállományban.

[37] Ez az utolsó év, amelyre a Maddison-adatállomány egy főre jutó GDP-számításokat közöl.

Ahogy a 2. ábrából látszik, Albánia (Alb) - a kelet-európai államcsoport legszegényebb országa - már akkor a világ legerősebben hazautalás-függő társadalmai között volt, mikor hazautalási információkat kezdett nyújtani a Világbanknak 1996-ban. Macedóniát (MK), Horvátországot (HR), Szlovéniát (SL), illetve a Cseh Köztársaságot (CZ) ugyancsak a globális eloszlás felső részében találjuk. A hazautalás szintjében mért mediánhoz legközelebb Lengyelország (PL) és Bulgária (BG) található, ezeket némi távolságból Magyarország (H) követi. Eközben Szlovákia (SK) és Románia (R) határozottan az eloszlás alsó, alacsony-hazautalási szintről tanúskodó szegmensében helyezkedik el.

2000-re már jól kivehetők (a 3. ábrán) az átrendeződés egyértelmű jelei. A legdrámaibban Románia hazautalás-függése emelkedett - GDP-jének 0,025%-áról a 0,26%-ára nőtt az eltelt négy év alatt -, de ezzel együtt Románia még mindig a világ kevésbé hazautalás-függő társadalmai között helyezkedett el 2000-ben. Lengyelország ugyancsak felfelé mozdult az MRD globális megoszlásának mediánja irányába, míg a Cseh Köztársaság és Szlovénia a regressziós egyenes felé kezdett közelíteni. A régió többi társadalma nem mutat érzékelhető elmozdulást.

2004. májusában tíz tagjelölt, köztük öt kelet-európai állam - a Cseh Köztársaság, Magyarország, Lengyelország, Szlovákia és Szlovénia - lett az Európai Unió tagja.[38] Bizonyos, már akkor hallható idegengyűlölő retorikák ellenére, amelyek szerint az EU-t „elárasztják" majd, úgymond, a „lengyel vízvezeték-szerelők"[39] és és egyéb vendégmunkások az újonnan csatlakozott országokból, egyedül Szlovákia esetében láthatunk értelmezhető növekedést a hazautalás-függés terén. Szlovákia jóval az ábra globális medián alatti szegmenséből került a magasan fölötte elhelyezkedő térfélre (hazautalásai a GDP 0,06%-áról 1,54%-ra emelkedtek). Ez több. mint huszonötszörös ugrást jelent. Az összes új EU-tagállam a globális

[38] Érdemes megjegyezni, hogy tekintettel a munkaerő-migrációra a legtöbb régebbi EU-tagállam hétéves korlátozást szabott ki az új belépőkre, tehát legalábbis elméletben, 2011-ig, a korlátozás feloldásáig viszonylag csekély változás várható a hazautalásokat illetően.

[39] Az idegengyűlölő nyilvános viták a „kelet-európai migránsokról", akik majd, úgymond, „elárasztják" Nyugat-Európát, különös rosszindulattal bontakoztak ki Franciaországban az Európai Alkotmányos Szerződésről szóló vita összefüggésében (Favell 2008) és Nagy-Britanniában az ország azon döntése kapcsán, hogy nem korlátozzák az újonnan csatlakozott EU-tagállamok állampolgárainak munkaerő-migrációját (Martyniak 2006). Az „európai különbözőség" megjelenő longue-durée erkölcsi-geopolitikai mintáit lásd Böröcz 2006; Melegh 2006.

regresszióvonalra vagy afölé került 2005-re, de növekedésük közel sem volt a Szlovákiáéhoz fogható.

4. ábra. Relatív gazdagság és hazautalás-függés, Kelet-Európa és a világ államai, 2005. (GDP-százalék a világátlag GDP/fő százalékában.) Maddison é. n. és az IBRD 2012-es adataiból számolva.

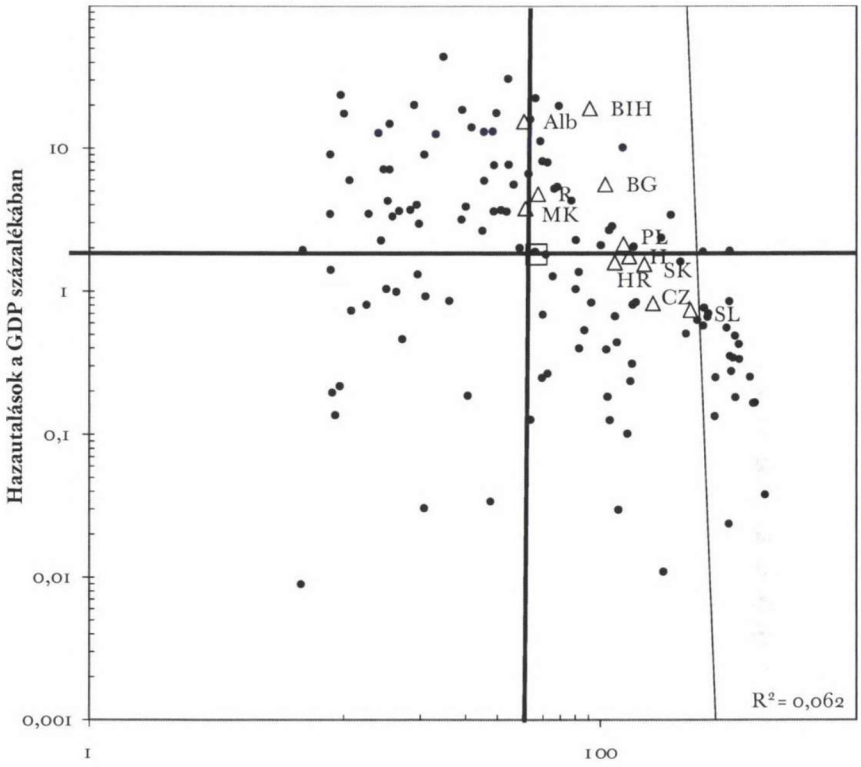

Szlovákia mellett a legerőteljesebb emelkedést Romániánál regisztrálták (ennek hazautalás-függése a GDP 0,26%-áról 4,78%-ra ugrott, azaz több, mint tizennyolcszorosára emelkedett), és Bulgáriánál (amely 0,45%-ről 5,58%-ra tört fel, több mint tizenkétszeres növekedéssel) – vagyis a régió azon volt-államszocialista államainál, amelyeket 2004-ben még nem vettek fel az Európai Unióba.[40] Globális összefüggésben Magyarország, Szlovákia, Horvátország és Lengyelország csaknem pontosan ugyanazt

[40] Bulgária és Románia 2007. január 1-jén csatlakozott az EU-hoz, és a többi volt-államszocialista országhoz hasonlóan hétéves munkaerő-áramlási tilalommal járt.

a pozíciót foglalta el, mint a Cseh Köztársaság – valamivel az MRD mediánja alatt –, miközben az akkor még nem EU-tag Románia és Bulgária már csatlakozott Albániához, Bosznia-Hercegovinához (BIH) és Macedóniához az magas hazautalás-függést mutató csoportban.

2005-re nyilvánvalóvá vált, hogy Szlovénia a térség többi volt-államszocialista országától fölöttébb eltérő pályára állt. A régió legjómódúbb és legkisebb állama viszonylag magas hazautalás-függést, 1,03%-os szintet regisztrált 1996-ban. Azonban míg a régió legtöbb más társadalma meredeken növekvő hazautalás-függési helyzetbe került, vagy magasról indult és magas szinten is maradt (mint ahogyan a korábbi Jugoszlávia legtöbb utódállama), addig Szlovénia lefelé kezdett mozogni, olyannyira,

5. ábra. Relatív gazdagság és hazautalás-függés, Kelet-Európa és a világ államai, 2008. (GDP-százalék a világátlag GDP/fő százalékában.) Maddison é. n. és az IBRD 2012-es adataiból számolva.

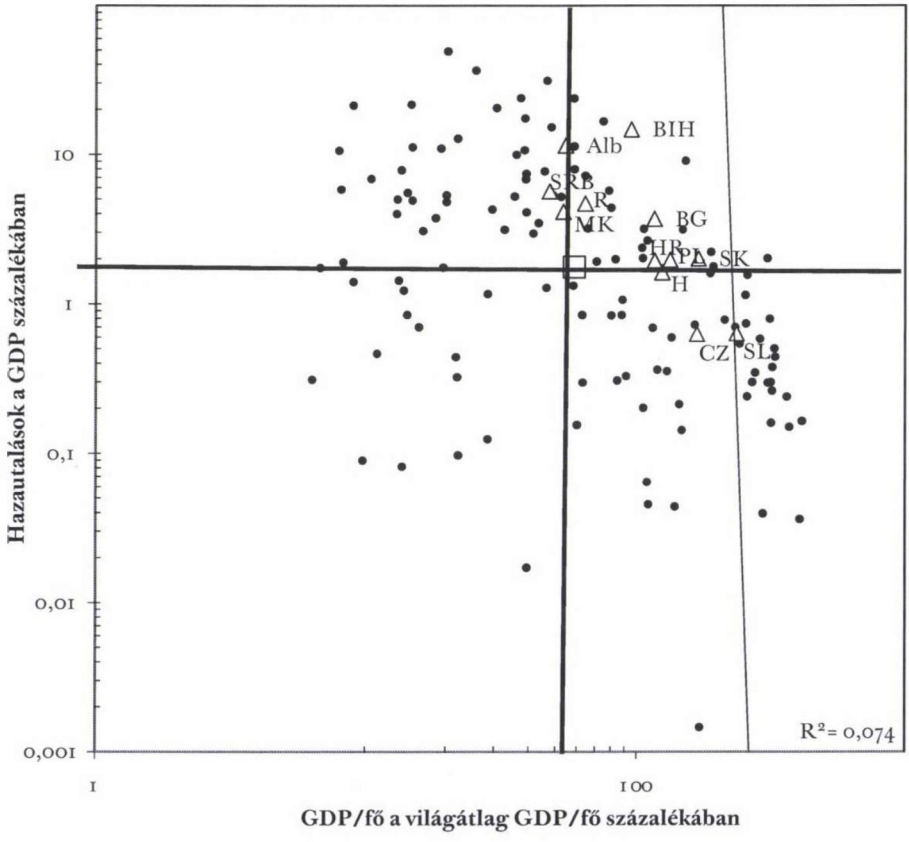

hogy 2005-re hazautalási szintje 0,74% volt, s ez jóval a világ társadalmainak mediánja alatt, és majdnem pontosan a regressziós egyenesen helyezkedik el.

2008-ra (az 5. ábrán) a korábbi tendenciák betetőzése a jellemző. Albánia, Bosznia-Hercegovina, Szerbia, Románia, Macedónia és Bulgária mind-mind magas hazautalás-függést mutat, Horvátország, Magyarország, Szlovákia és Lengyelország valahol a medián körül helyezkedik el, a Cseh Köztársaság pedig csatlakozik Szlovéniához mint a régió másik, hazautalás-függéstől kevéssé érintett, kivételes társadalma. A 0,63%-os és 0,64%-os számadataikkal majdnem pontosan azt az értéket hozzák, amelyet az „taszítás-vonzás" perspektíva hívei várnának tőlük.

6. ábra. Relatív gazdagság és hazautalás-függés, a Szovjetunió utódállamai és a világ államai, 1996. (GDP-százalék a világátlag GDP/fő százalékában.) Maddison é. n. és az IBRD 2012-es adataiból számolva.

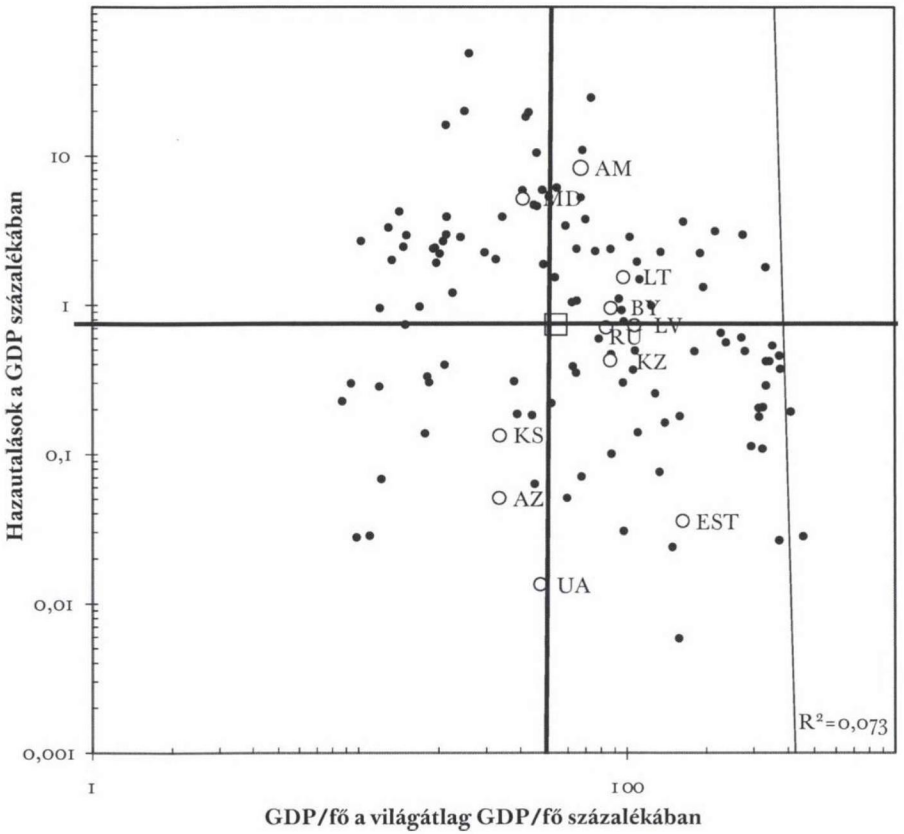

A posztszovjet térség komplexitását jelzi, hogy az egykori Szovjetunió utódállamainak hazautalás-függőségéről szóló (a 6. ábrában foglalt) adatok[41] rendkívül széles szórást mutatnak. 1996-ban Örményország (AM) már a GDP 5,25%-án áll hazautalás-függés tekintetében, míg Ukrajna (UA) csupán 0,013%-ot regisztrál, azaz több, mint négyszázszoros a különbség a két korábbi szovjet utódállam között. Örményország közelében találjuk Moldovát (MD) és Lettországot (LT), szintén jóval a globális medián fölött, Fehéroroszország (BY), Litvánia (LV) és Oroszország (RU) pedig a medián és a regressziós egyenes metszéspontja körül helyezkednek el. Némileg lejjebb, jóval a globális medián alatt láthatjuk Kazahsztánt (KZ), Kirgizisztánt (KS), Azerbajdzsánt (AZ), Észtországot (EST) és

7. ábra. Relatív gazdagság és hazautalás-függés, a Szovjetunió utódállamai és a világ államai, 2000. (GDP-százalék a világátlag GDP/fő százalékában.) Maddison é. n. és az IBRD 2012-es adataiból számolva.

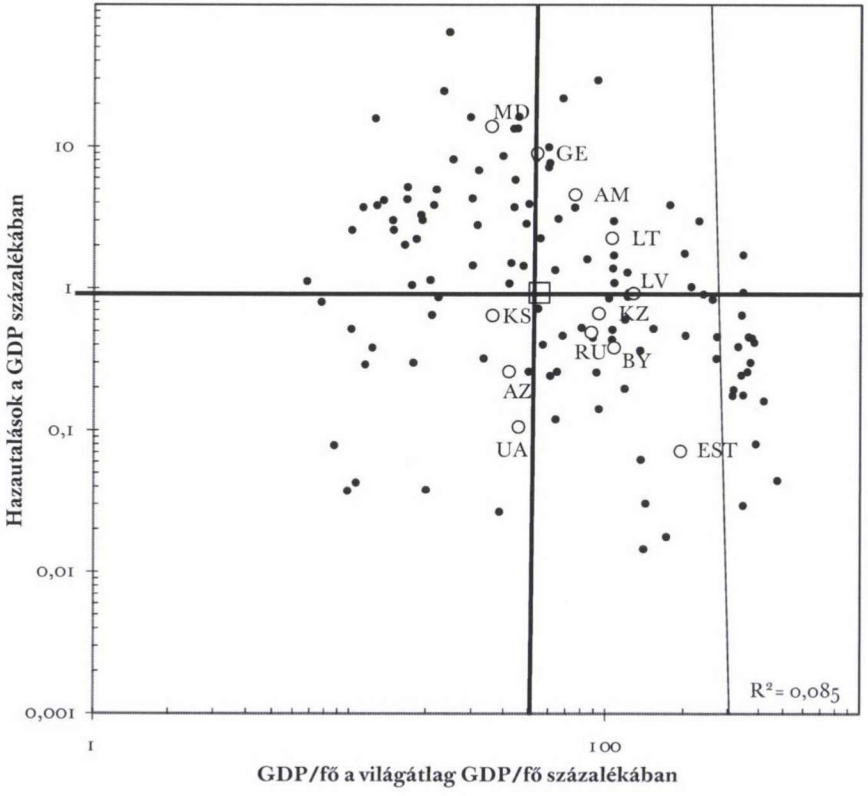

[41] A posztszovjet államokat üres körök jelölik a diagramon.

Ukrajnát (UA). Kiváltképp figyelemreméltó Ukrajna, Észtország és Azerbajdzsán helyzete, mert feltűnően messze, mélyen a regressziós egyenes alatt, egyértelműen a világ legalacsonyabb hazautalási rátával rendelkező társadalmai között tűnnek fel.

2000-re (mint a 7. ábra szemlélteti) gyökeres változást tapasztalhatunk a volt-szovjet térség hazautalás-függési térképén. Ukrajna felfelé mozdult (0,013%-ról 0,105%-ra, azaz mintegy 7,8-szoros növekedést mutatva a négy év alatt). Kirgizisztán és Azerbajdzsán is hasonló felívelést mutat, Kirgizisztán épp a globális medián alá kerül, némileg lemaradva Kazahsztántól, és épp csak elhagyva Oroszországot és Fehéroroszországot. Észtország esetében (ez a legjómódúbb állam ebben a csoportban) továbbra is rendkívül alacsony hazautalási szintet látunk. A magas hazautalás-függéssel

8. ábra. Relatív gazdagság és hazautalás-függés, a Szovjetunió utódállamai és a világ államai, 2005. (GDP-százalék a világátlag GDP/fő százalékában.) Maddison é. n. és az IBRD 2012-es adataiból számolva.

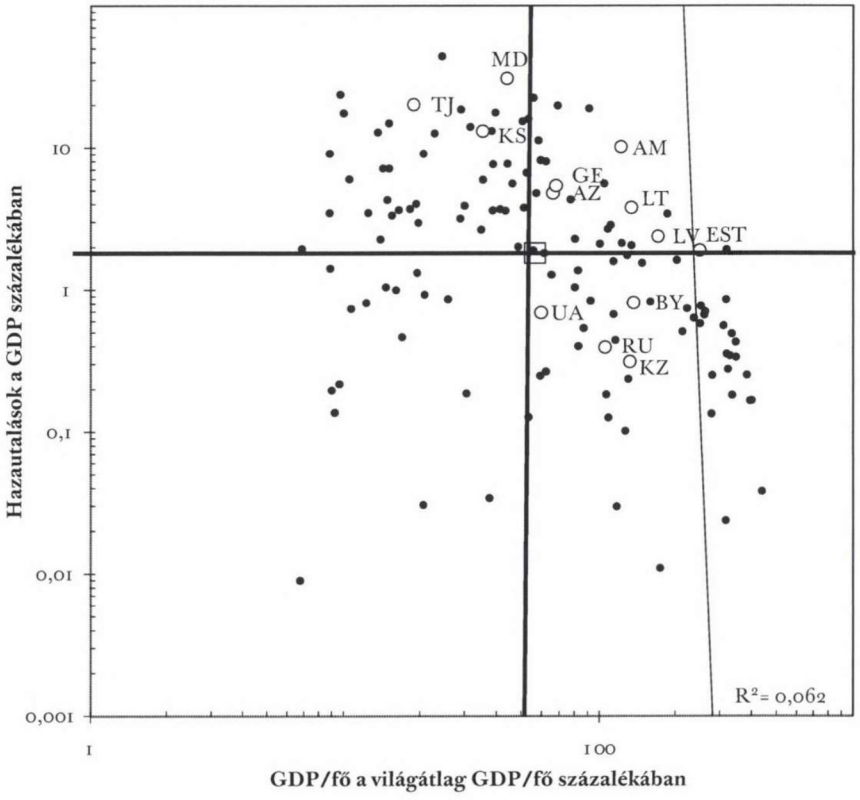

jellemzet államok között Moldova és Grúzia (GE) a legfelső szegmensben helyezkedik el, ezeket Örményország és Lettország követi.

A 2000-től 2005-ig tartó időszak (mint emlékszünk, ez volt az Európai Unió nagy bővítésének korszaka, e csoportból Észtországot, Lettországot és Litvániát vették fel a szervezetbe) óriási változást regisztrál. Ez idő alatt, mint a 8. ábra mutatja, Észtország jóval alacsonyabb korábbi helyéről majdnem pontosan a globális mediánra (26,7-szeres ugrással 0,071%-ról 1,899%-ra), jóval a regressziós egyenes fölé került. Kirgizisztán a magasan hazautalásfüggő országok csoportjába katapultált, Tádzsikisztán (TJ) és Moldova mellett. Azerbajdzsán szintén erősen hazautalás-függő állammá vált a huszonegyedik század első öt évében. Ukrajna szintén folytatta a magas szintű hazautalásfüggés felé mutató pályáját. Grúzia

9. ábra. Relatív gazdagság és hazautalás-függés, a Szovjetunió utódállamai és a világ államai, 2008. (GDP-százalék a világátlag GDP/fő százalékában.) Maddison é. n. és az IBRD 2012-es adataiból számolva.

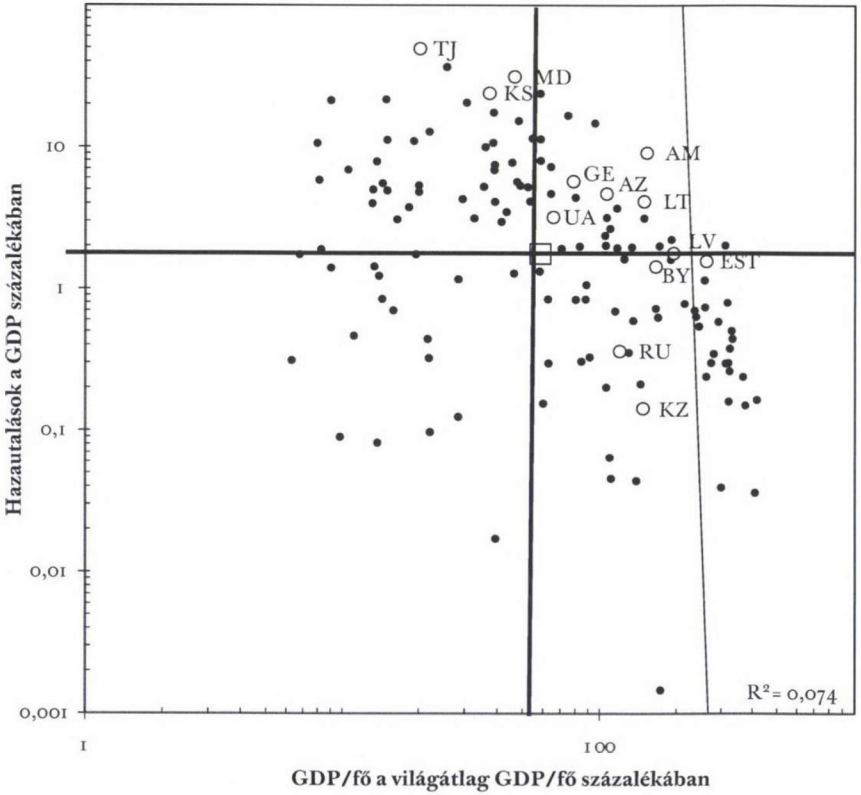

(GE) hazautalási rátája némileg csökkent, de még mindig a magas MRD-kategóriában maradt, miközben Oroszország és Kazahsztán (KZ) hazautalás-függése mérséklődött.

2008-ra (ld. 9. ábra) befejeződött a Szovjetunió utódállamainak polarizációja. Egészen megdöbbentő adatok is születtek. Így Tádzsikisztán GDP-jének 49,3%-a a külföldön dolgozó vándormunkások hazautalásaiból származott 2008-ban, és ezzel a világcsúcsot tartja a hazautalás-függés tekintetében. Tádzsikisztánt Moldova és Kirgizisztán követi 31,3%-os és 24%-os értékekkel. Végül Ukrajna is bekerül a magas hazautalás-függők csoportjába. Így 2008-ra Oroszország és Kazahsztán kivételével az egykori Szovjetunió összes utódállama a globális regresszióvonal fölé került. Ez utóbbi csoportból Észtország, Litvánia (LV) és Fehéroroszország a globális mediánon állnak, a többiek jóval felette helyezkednek el. Csupán Oroszország és Kazahsztán - a korábbi Szovjetunió két erősen energia- és nyersanyagexport-függő gazdasága, amelyek a nemzetközi bevételek tekintélyes növekedését, s így belső munkaerőpiacuk terjeszkedését tapasztalták meg az elmúlt tizenöt év egyenletesen magas energiaárainak köszönhetően - maradtak az alacsony MRD-kategóriában.

Végül az utolsó diagram az összes poszt-államszocialista államot ábrázolja a 2008-as világeloszlás összefüggésében.[42] Ez az ábra lehetővé teszi, hogy az egykori államszocialista „tömb" egészének helyzetét szemügyre vegyük.

Két dolog különösen figyelemreméltó ezen a képen. Először a legszemléletesebb, hogy a volt szovjet „blokk" poszt-államszocialista társadalmait jelölő, teli körök lényegében a globális MRD-megoszlás felső ötödében csoportosulnak, szinte teljesen függetlenül a jövedelem globális eloszlásában elfoglalt helyzetüktől. Tádzsikisztán, Moldova, Bosznia-Hercegovina és Örményország a világ államai megoszlásának pontosan a legfelső karéján helyezkednek el, és csak olyan országokkal osztják meg ezt a területet, mint Lesotho (LS), Libanon (RL) és Jordánia (HKJ),[43] amelyek a rendkívül erős hazautalás-függőségükről ismertek. A globális megoszlást vizsgálva még a legfelső karéj alatti „rétegben" is szép számban találunk poszt-államszocialista társadalmakat: itt helyezkedik el Kirgizisztán, Albánia, Grúzia, Azerbajdzsán és Lettország.

[42] A poszt-államszocialista államokat teli körök jelzik a diagramon.

[43] Lesothót, Libanont és Jordániát X jelek tüntetik fel a diagramon.

10. ábra. Relatív gazdagság és hazautalás-függés, az összes poszt-államszocialista állam és a világ államai, 2008. (GDP-százalék a világátlag GDP/fő százalékában.) Maddison é. n. és az IBRD 2012-es adataiból számolva

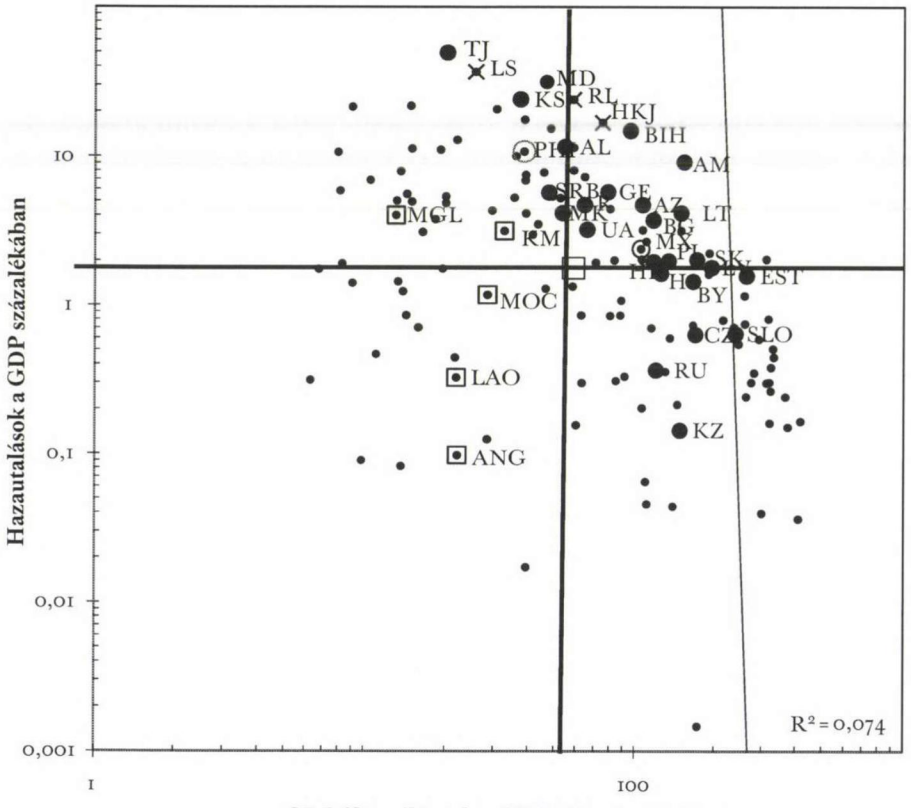

A 10. ábra azokat a „harmadik világbeli" államokat is feltünteti[44], amelyek történelmük bizonyos pontján átmentek szocialista átalakuláson, de - Mongóliát kivéve - hosszúra nyúlt gyarmatellenes szabadságharcok és egyéb háborúk uralták a szocialista történelmüket. Idetartozik Angola (ANG), Kambodzsa (KM), Mongólia (MNG), Mozambik (MOC) és Laosz (LAO). Amint a 10. ábra egyértelműen mutatja, e csoportból csak Mongólia és Kambodzsa található a globális medián fölött és a regressziós egyenesen, illetve fölötte, a többi állam egyértelműen az alacsony hazautalás-függők csoportjában helyezkedik el. Egyikük sem mutat olyan rekord magasságú hazautalás-függési szintet tehát, mint

[44] Ezeket az államokat üres négyzetek jelölik.

ami a kelet-európai és az észak-eurázsiai volt-államszocialista országokat jellemzi.

Végül a 10. ábra tartalmaz egy üres kört is - ez a Fülöp-szigeteket (PHI) jelöli. A Fülöp-szigetek azért kínál fontos tájékozódási pontot, mert kormánya jó egy nemzedék óta nagyon határozott, a külföldi munkavállalást támogató - vagy ami még fontosabb, hazautalás-támogató - politikát folytat. Robyn Magalit Rodriguez (2010) nyomán azt mondhatjuk, a Fülöp-szigetek az államiság új kategóriáját, a „munkaerő-közvetítő állam" típusát testesíti meg.

A Fülöp-szigeteki kormány állampolgárai kiválasztott csoportjait adott, a külföldi munkavállalás tekintetében „eladható" szakterületeken képzi, a külföldi munkavállalást a nemzetnek tett szolgálat életstratégiájaként hirdeti, közvetítőként és egyfajta képviselőként lép fel a külföldön dolgozó filipinák és filipinók érdekében a nem létező szakszervezetek *helyett* és, ami talán a legfontosabb, összehangolt erőfeszítéseket tesz azért, hogy a Fülöp-szigetekről származó vándormunkások hazatérését és keresetük hazai befektetését megkönnyítse. Más szóval, a Fülöp-szigetekre kormánya a hazautalások magas szintjének támogatását tűzte ki határozott céljául.

Amint a 10. ábra elárulja, a kormány ilyetén erőfeszítései 10,7%-os hazautalási szintre állították be a Fülöp-szigeteket. A semmiféle hasonló erőfeszítéssel nem jellemezhető poszt-államszocialista államok csoportjából Tádzsikisztán, Moldova, Kirgizisztán, Bosznia-Hercegovina és Albánia mind-mind GDP-je magasabb hányadát kapja hazautalásként, mint a Fülöp-szigetek, és Örményország sem marad le túlságosan. A munkaerő-migráció államközi rendszerében a hajdani szovjet „tömb" társadalmainak egy csoportja a világcsúcs körüli teljesítményt produkál.

Összegzés és következtetések

Három eltérő hazautalás-függési típust különböztethetünk meg a poszt-államszocialista társadalmak között. Ezek a következők:

- „Globálisdél"-típusú szegény gazdaságok, amelyeket erős hazautalás-függés jellemez a vizsgált teljes időszak során (Tádzsikisztán, Albánia, Moldova).
- Közepes-magas szintű hazautalás-függés a kezdetekben, amelyet hirtelen esés követ (Szlovénia, Cseh Köztársaság, Oroszország, Kazahsztán).

- Módszeres „menetelés" felfelé, elhelyezkedés a hazautalás-függőség globális diagramjának legfelső ötödében (Kelet-Európa és a volt-Szovjetunió valamennyi többi állama).

Az „taszítás-vonzás" teóriák kritikájában Portes és Böröcz amellett érvelt, hogy a globális jövedelmi egyenlőtlenségek önmagukban nem magyarázzák a nemzetközi migráció sokszoros összetettségét. A világ társadalmainak széles eloszlása a hazautalások GDP-aránya tekintetében, *azután, hogy kontrolláltunk az egy főre jutó GDP-re* határozottan alátámasztja ezt a kritikát.

A posztszovjet államok utóbbi két évtizedbeli tapasztalatainak áttekintése újabb árnyalattal gazdagította az „taszítás-vonzás" modell ezen kritikáját. Nemcsak, hogy a relatív jövedelemszint nem magyarázza teljesen a hazautalási szintek változatait, hanem a világ társadalmai mozoghatnak - és, mint a volt-államszocialista országok története mutatja - nagyon is mozognak a globális rendszerben a hazautalás-függőség dimenziójában. A kutató gyakorlati feladata az tehát, hogy ne csupán meghatározza adott társadalom adott időpillanatban elfoglalt pozícióját, hanem hogy kövesse a társadalmak (csoportjainak) történelmi pályaívét.

A poszt-államszocialista társadalmak tapasztalata egyértelműen azt mutatja, hogy létezik mozgás a rendszerben - kivételes esetekben e mozgás egészen szélsőséges is lehet: viszonylag rövid, 3-5 éves időszak alatt több mint húszszoros növekedést is jelezhet a GDP százalékában. A világ poszt-államszocialista társadalmainak csupán egy kisebb alcsoportja (a három legszegényebb: Albánia, Moldova és Tádzsikisztán) tartozott a vizsgált időszak egészében része a világ leginkább hazautalás-függő, szegény társadalmainak kategóriájába. Szinte az összes többi itt vizsgált társadalom nagy „utat" tett meg az analitikus ábrán belül. Kétségtelen: a legtöbbjük fölfelé haladt. Ez teszi a három vagy négy alacsony hazautalás-függést mutató esetet kivétellé (amelyek egyöntetűen magas szintről indultak, majd az idő során „süllyedtek"). Ezek elemzési szempontból külön figyelemre méltók.

Összefoglalva, az egykori szovjet „tömb" poszt-államszocialista társadalmai a rendszerváltó(zo)(tat)ás óta eltelt időszak második felében rendkívüli hazautalás-függés állapotába kerültek, szinte tekintet nélkül a jövedelemszintjükre. E szabály alól kétféle kivétel létezik. Szlovénia és a Cseh Köztársaság a kezdeti, közepes-magas szintről ereszkedett le a regressziós egyenesre ebben az időszakban, míg Oroszország és Kazahsztán a közepes-alacsony szintről süllyedt le a hazautalás-függés valóban alacsony szintjére (az „taszítás-vonzás" által implikált regressziós egyenes és a globális medián alá).

A vizsgált időszak végére csaknem minden egyes korábbi államszocialista állam függővé vált a hazautalásoktól. *Ez egyedülálló és eddigelé - legalábbis e tanulmány szerzője előtt - ismeretlen empirikus szabályszerűség.* Kelet-Európa és észak-Eurázsia társadalmainak gyors és egyedülálló elmozdulása olyan összefüggéseket rejt, amelyeknek pontos részletezése ugyanakkor értelemszerűen jóval több helyet igényel, mint ami e tanulmány keretei között rendelkezésre áll.

Mongólia és a szovjet-„tömbbel" nem határos „korábbi harmadik világ" egykori államszocialista államainak elemzése (amint a 10. ábra mutatja) további fogódzót nyújt e drámai mértékű empirikus szabályszerűség lehetséges magyarázatához. Mivel az utóbbi csoportra nem jellemző a hazautalás-függés magas szintje, az egyszerű „poszt-államszocializmus" magyarázat (vagyis az az érvelés, hogy az a hirtelen létrejövő, nagymérvű hatauzalás-függést valamiképpen maga a poszt-államszocialista átalakulás *ténye*- azaz egy formálisabb, többpárti politikai rendszerbe való átmenet kombinációja a magántőke tulajdon alkotmányos garanciájával - okozta) logikailag nem állja meg a helyét.

Jelen tanulmány keretében nem tudok határozott alternatív értelmezést nyújtani, de meg merem kockáztatni, hogy ennek a különbségnek valamiféle köze lehet az olyan tényezők kombinációihoz, mint a szovjet típusú államszocialista politikai rendszerek történelmi örökségei (az erős kései iparosítás, az államilag óriási társadalmi csoportok számára elérhetővé tett oktatási intézmények létrehozatala, az urbanizáció, a kollektív és egyéni osztály- és rétegmobilitás, ezen belül a volt paraszti csoportok proletarianizációja, stb. az államszocialista időszak alatt) és a két hatalmas gazdaság - az Európai Unió és Oroszország - geopolitikai jelenléte, továbbá ezek saját szempontjukból tökéletesen érthető, jelentős igénye az iparilag szocializált, tanult, urbanizált és proletarizált, továbbá rendkívül olcsó munkaerőre. Más szóval valószínűleg sem a „demokratikus átmenet", sem a tulajdonátalakulás, sem pedig az olcsó munkaerő jelenléte *önmagában* nem magyarázza az MRD ilyen rendkívül magas szintjeit.

Közelebb kerülhetünk talán a helyzet teljes összetettségének megértéséhez, ha jóval részletesebben vizsgálnánk e társadalmak mindegyikének történelmét abból a szempontból, miként kerültek bele és vettek részt az eurázsiai munkaerő-bevándorlási rendszerekben. Ugyancsak fontos megjegyezni, hogy a Cseh Köztársaság, Szlovénia, Oroszország és talán még Kazahsztán is erősen vonzó gazdaságoknak számítottak a vándormunkaerő számára az eddig eltelt poszt-államszocialista időszak nagy részében, és nyilvánvaló, hogy az ugyanazok a körülmények, amelyek külföldi állampolgárokat arra csábítanak, hogy az adott országba men-

jenek dolgozni, meggyőző érvként jelenhetnek meg adott országok saját állampolgárai előtt is, hogy hazájukban vállaljanak munkát.

2016

Irodalom

Adams, Richard H. 2008. „The Demographic, Economic and Financial Determinants of International Remittances in Developing Countries." *Policy Research Paper 4583, Development Prospects Group, Development Economics Department*, Washington, D.C.: The World Bank.

Awal, Akanksha 2011. „Global Political Economy of Migrant Remittances." *Economic and Political Weekly*, XLVI, 31 (July 30): 108–112.

Böröcz, József 2006. „Goodness Is Elsewhere: The Rule of European Difference." *Comparative Studies in Society and History*. 48, 1: 110–38.

– 2009. *The European Union and Global Social Change. A Critical Geopolitical-Economic Analysis*. Cambridge, UK: Routledge.

– 2012. „Notes on the Geopolitical Economy of Post-State-Socialism." 103–124. (5. fejezet). In Dorothy J. Solinger – Nina Bandelj (szerk.). *Socialism Vanquished / Socialism Challenged (1989–2011)*, New York: Oxford University Press.

Cardoso, Fernando Henrique. 1972. „Dependency and Development in Latin America." *New Left Review*, 74, July–August: 83–95.

Castles, Stephen and Raul Delgado-Wise 2007. „Introduction." 1–16. In Stephen Castles – Raul Delgado Wise (eds.), *Migration and Development: Perspectives from the South*. Geneva: International Organization for Migration.

de Haas, Hein 2007. „Remittances, Migration and Social Development. A Conceptual Review of the Literature." Geneva: United Nations Institute for Social Development, Social Policy and Development Programme Paper 34. http://www.imi.ox.ac.uk/pdfs/unrisd-remittances-mig-dev Letöltve: 2012. október 11.

Favell, Adrian 2008. „The New Face of East-West Migration in Western Europe." *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 34, 5 (July): 701–16.

Foran, John 2012. „Dependency." Szócikk in Helmut K. Anheier – Mark Juergensmeyer (szerk.) *Encyclopedia of Global Studies* (383–386). Thousand Oaks: SAGE Publications, Inc. doi: 10.4135/9781452218557.n125.

Freund, Caroline – Nikola Spatafora 2005. „Remittances: Transaction Costs, Determinants, Informal Flows." *Policy Research Working Paper 3704*, Washington, D.C.: The World Bank.

Glytsos, N. (1997). „Remitting behavior of »temporary« and »permanent« migrants: The case of Greeks in Germany and Australia." *Labor*, 11: 409–435.

Grasmuck, Sherry – Patricia R. Pessar 1991. *Between Two Islands. Dominican International Migration*. Berkeley: University of California Press.

Guarnizo, Luis Eduardo 2003. „The Economics of Transnational Living." *International Migration Review*, 37, 3 (Fall): 666–699.

Helmke, Jörg 2010. *Remittance-Led Development: Rebuilding Old Dependencies Or a Powerful Source of Human Development? A View on Latin America*. Kassel, Germany: Kassel University

Press. http://www.uni-kassel.de/upress/online/frei/978-3-89958-968-9.volltext.frei.pdf, letöltve: 2012. október 11.

Hirschman, Albert O. 1968. „The Political Economy of Import-Substituting Industrialization in Latin-America." *The Quarterly Journal of Economics*, LXXXII,1 (February): 1–32.

Hujo, Katja - Nicola Piper 2007. „South-South Migration: Challenges for Development and Social Policy." *Development*, 50: 19–25.

IBRD 2012. *World Development Indicators*. Online adatállomány. http://data.worldbank.org/data-catalog/world-development-indicators, letöltve: 2012. szeptember 10.

Keely, Charles B. - Bao Nga Tran 1989. „Remittances from Labor Migration: Evaluations, Performance and Implications." *International Migration Review*, xxiii, 3: 500–525.

Koppenberg, Saskia 2012. „Where Do Forced Migrants Stand in the Migration and Development Debate?" *Oxford Monitor of Forced Migration*, 2, 1: 77–90.

Krilova, Nino 2008. *Political Effects of Remittances: Political Participation in Developing Countries*. MA-diplomamunka, Creighton University.

Landolt, Patricia - Lilian Autler - Sonia Baires. 1999. „From Hermano Lejano to Hermano Mayor: The Dialectics of Salvadoran Transnationalism." *Ethnic and Racial Studies*, 22, 2: 290–315.

Lueth, Erik - Marta Ruiz-Arranz 2006. „A Gravity Model of Workers' Remittances." *Working Paper WP/06/290, Asia and Pacific Department*. Washington D.C.: International Monetary Fund.

Lungo, Mario - Susan Kandel 1999. „Migración internacional y actitudes frente al trabajo en áreas rurales." 95–124. In Mario Lungo - Susan Kandel (szerk.) *Transformando El Salvador: Migración, Sociedad y Cultura*. San Salvador: Funde.

Maddison, Angus é. n. *Statistics on World Population, GDP and Per Capita GDP, 1-2008 AD*. http://www.ggdc.net/MADDISON/Historical_Statistics/horizontal-file_02-2010.xls, letöltve: 2011. március 31.

Martyniak, Irena 2006. „The Polish Plumber and the Image Game." *Eurozine*, http://www.eurozine.com/pdf/2006-11-15-maryniak-en.pdf, letöltve: 2012. október 20.

Massey, D.S. - J. Arango - G. Hugo - A. Kouauchi - A. Pellegrino - J. E. Taylor 1998. *Worlds in Motion. Understanding International Migration at the End of the Millennium*. Oxford: Clarendon Press.

Melegh, Attila 2006. *On the East-West Slope. Globalization, Nationalism, Racism and Discourses on Central and Eastern Europe*. Budapest, Central European University Press.

Portes, Alejandro 2007. Migration and Development: A Conceptual Review of the Evidence." 17–42. In Castles, Stephen - Raul Delgado-Wise, (szerk.), *Migration and Development: Perspectives from the South*. Geneva: International Organization for Migration.

Portes, Alejandro - Böröcz, József 1989. „Contemporary Immigration: Theoretical Perspectives on Its Determinants and Modes of Incorporation." *International Migration Review*, 23, 3, Silver Anniversary Issue, 606–630. Magyarul: 1990. „Keserű kenyér: a munkaerő nemzetközi migrációjának szociológiai problémái." *Szociológia*, 1:11–32.

Portes, Alejandro - Luis Guarnizo - Patricia Landolt 1999. „The Study of Transnationalism: Pitfalls and Promises of an Emergent Research Field." *Ethnic and Racial Studies*, 22, 2: 217–237.

Puri, Shivani - Tineke Ritzema 1999. „Migrant Worker Remittances, Micro-finance and the Informal Economy: Prospects and Issues." *Enterprise and Cooperative Development Department, Social Finance Unit, Working Paper Nr. 21*, Geneva: International Labour Office.

http://www.globalmigrationgroup.org/uploads/UNCT_Corner/theme5/remittances/Migrant_Worker_Remittances_Micro-finance_and_Informal_Economy.pdf

Ratha, Dilip - Ani Silwal 2012. „Migration and Development Brief 18. Remittance Flows in 2011 - An Update." *Migration and Development Unit*, Washington, D.C.: International Bank for Reconstruction and Development. http://siteresources.worldbank.org/INTPROSPECTS/Resources/334934-1110315015165/MigrationandDevelopmentBrief18.pdf, letöltve: 2012. szeptember 25.

Ratha, Dilip - William Shaw 2007. „South-South Migration and Remittances." World Bank Working Paper No. 102. https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/6733/400060PAPER0Mi100821370723o1PUBLIC1.txt?sequence=2.

Rodriguez, Robyn Magalit 2010. *Migrants for Export. How the Philippine State Brokers Workers to the World*. Minneapolis-London: University of Minnesota Press.

Sarkar, Mahua 2012. „Bidesh Kara: Bangladeshi Workers and Transnational Temporary Contract Work." Tanulmány, amely az „India modern történelme és társadalma" című szemináriumon hangzott el a Georg-August Egyetemen, Göttingenben, 2012. május 10-én.

Thieme, Susan 2012. „Coming Home? Patterns and Characteristics of Return Migration in Kyrgyzstan." *International Migration*, doi: 10.1111/j.1468-2435.2011.00724.x.

Tilly, Charles. 1984. *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons*. New York: Russell Sage Foundation.

Vertovec, Stephen 2004. „Migrant Transnationalism and Modes of Transformation." *International Migration Review*, 38, 3 (Fall): 970–1001.

Zelizer, Viviana 2007. „Pasts and Futures of Economic Sociology." *American Behavioral Scientist*, 50: 1056–1069.

Zilberg, Elana - Mario Úcles Lungo (1999) ¿Se han vuelto haraganes? Jóvenes, migración y identidades laborales, 39–94. In Susan Kandel - Mario Lungo (szerk.) *Transformando El Salvador: Migración, Sociedad y Cultura*. San Salvador: Funde.

Utószó

Melegh Attila

„Európa morálisan és spirituálisan védhetetlen" - idézte Césaire-t, a posztkoloniális kritika egyik első klasszikusát Böröcz József többször is egyetértőleg. Mára hozzátehetjük, Európa nem csak védhetetlen, hanem háromszáz évnyi uralom után mind gazdasági szerepe, mind pedig szellemi hegemóniája lehanyatlott, és így Chakrabarty szavaival, újra provincializálódott.[1] Ezen új Európa és benne Kelet-Európa szerepének és történeti dinamikájának felvázolásában fontos ez a könyv, és megtisztelő, hogy a szerző által rendezett gyűjteményes kötet utószavának megírására kaptam felkérést.

Böröcz József e kötetben megjelenő szövegei nélkül nehezen érthetjük meg, hogy a kelet-európai szocializmus országai miképpen is jutottak el globális kapitalista rendbe ágyazott államszocializmus bukásától a jelenleg tomboló nacionalista, autoriter pánikig, vagy Gramsci szavaival a passzív forradalomig, a „beszavazott" autoriter berendezkedésig. Ma már leírhatjuk, hogy igen aggasztó történet tanúi voltunk és vagyunk, amelynek szövevényéből aligha látunk ki, ha nem teszünk olyan analitikus és szellemi lépéseket, amelyeket a szerző már a nyolcvanas évek végén megtett. Én ezekből a lépésekből kommentálok és értelmezek néhányat az alábbi bevezetőben

A világrendszer-elemzés hiányosságai

A múlt század első évtizedeiben született meg a világkapitalizmusnak mint egységes „totalitásnak" az elemzési módszere, amely az imperializmus, a kombinált fejlődés, és később a függőségelmélet és a világrendszer-elmélet kereteit és alapjait is megvetette. Ezen elméletekben

[1] Césaire, Aimé: *Discourseon Colonialism*. New York: Monthly Review Press, 2000. Dipesh Chakrabarty: *Provincializing Europe: Postcolonial Thought and Historical Difference*. New Edition; Princeton University Press, Princeton, 2007. Melegh, Attila: „Provincial Europe. Review Essay." *International Sociology*. (27/2) March 2012, 179-188.

és elemzési módszerekben nem csak az a fontos, hogy a lehetővé teszik a globális viszonyok tanulmányozását, hanem az is, hogy segítségükkel a Kelet-Európához hasonló térségek is a globális viszonyokba ágyazottan értelmezhetők.

A fenti típusú elemzések több problémát azonban nem vagy csak részlegesen tudtak megoldani. Először is az elemzések az egyenlőtlen cserék rendszerét és szisztematikus jellegét sikerrel tárták fel, miközben az adott társadalmak kognitív, identitásbeli és diszkurzív viszonyai vagy kimaradtak az elemzésből, vagy pedig a struktúrák függelékeként lettek csak bemutatva. Ezt a hiátust sokban kezelte a hetvenes évektől megindúló „nyelvi fordulat" utáni társadalomtudomány és a posztkoloniális tanulmányok felívelése, amelyek a történeti szövegek, bennük fellelhető diskurzusok, koloniális találkozások és identitások elemzésével jelentősen hozzájárultak a kolonialitás, azaz egy sajátos elnyomás kognitív elemeinek feltárásához. Miközben megjegyzendő, hogy ezek az elemzések pedig éppen a politikai gazdaságtani struktúrákat hagyták sok tekintetben figyelmen kívül, amelyek sok esetben éppen a gyarmati elnyomás és tömeggyilkosság kulcsmozzanatai voltak.[2]

Másrészt az adott irodalomban nagyon komoly földrajzi egyensúlytalanságokat figyelhettünk meg. Legnagyobb terjedelemben és leginkább kidolgozott formában Latin-Amerika és Afrika globális *versus* lokális viszonyait tárták fel, miközben a volt szocialista térség, a posztszovjet

[2] Vannak bizonyos próbálkozások a kettő kapcsolására, de ezek még nem teljesek, vagy igen specifikusak. Lásd többek között: Amin, Samir: *Eurocentrism*. ZedBooks, London, 1989. Wallerstein, Immanuel: The modern world-system as a civilization. In: Uő: *Geopolitics and geoculture. Essays on the changing world-system*. Cambridge, Cambridge University Press, 1991, 215-230; Wallerstein, Immanuel: „Eurocentrism and its avatars: The dilemmas of social science." *New Left Review*, (nr. 226) Nov-Dec 1997, 93-108. Zimmermann, Susan: „A gender-rezsim és -küzdelem a magyar államszocializmusban." *Társadalmi Nemek Tudomány Interdiszciplináris eFolyóirat*, 2013 (3/2). Legutóbbi kísérletek közül lásd még: Coloniality of Power and Hegemonic Shifts in the World-System címmel a *Journal of World-Systems Research* különszámát 2016-ból http://jwsr.pitt.edu/ojs/index.php/jwsr. Az újabb, és helyileg releváns kísérletek közül lásd: Obad, Orlanda: *Mental Maps on the Negotiating Table. Symbolic Geographies in Croatian Accession to the European Union*. Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej 2015 R. 13, z. 5 *Russia in the Balkans. Threat or Opportunity*? 87-106, A *Fordulat* folyóirat különszáma: 2014/1, Gagyi Ágnes, Éber Márk és mások írásai. A kolonialitás politikai gazdaságtani összefüggései kapcsán lásd még: Melegh Attila: „Gyarmatiság, rasszizmus és erőszak az 1950-es években. Megjegyzések és dokumentumok 1956 globális összefüggéseiről." *Eszmélet* 111. szám (2016) 170-175.

területek kimaradtak vagy éppen csak kezdeti próbálkozások történtek.[3] A szocializmus beillesztése ezen elméletekbe még inkább hiányzott, vagy még pontosabban meglehetősen tévesen igen sokszor államkapitalizmusként értelmezték, amely utóbbi elméletek összekeverik a szocializmus természetének a kérdését a helyi posztkapitalista rend globális beágyazottságának a problémájával.[4]

A jelen kötet mérhetetlenül nagy értéke, hogy a szerző, a magyar szociológiában szokatlan szívóssággal próbálta kitölteni a hiányosságokat, és a nemzetközi irodalomba ágyazni a globális rendszerek kritikáján alapuló kelet-európai elemzéseinek eredményeit. És teszi, tette ezt úgy, hogy már ötvözte és/vagy párhuzamosan egyszerre elemezte a materiális struktúrák alakulását, a kapcsolódó identitások és diskurzusok rendjét, amely törekvés valóban egybevágott a kritikai gondolkodás globális fejlődésével. Más szóval mindvégig fenntartotta a világrendszer-elemzés kereteit, miközben a posztkoloniális kritika szerint is szemügyre vette, miképpen és hogyan manőverezetek „keleti" és „nyugati" elitcsoportok az adott szellemi és intézményesülő diszkurzív térben.

Mi is volt a szocializmus, és láttuk-e előre?

A kapitalizmus globális rendként működött ugyan a szocializmus időszakában is, de nem volt államkapitalizmus, hanem egy olyan posztkapitalista formáció, amely nem tudta kivonni magát ebből a hierarchikus világrendszerből. E kapcsolatrendszernek kulcseleme az államok és a tőke

[3] Eredetileg Kelet-Európa igen fontos elem volt a világrendszer-elmélet számára, hiszen a kapitalista fordulat agrárhátterének elemzésében szükséges elem volt. Mégis háttérbe szorult és igen kevés e területtel foglalkozó kritikai elemzés született az elmúlt időszakban, és azok egy jelentős része is többféle megközelítést ötvöz. Többek között lásd: Berend, Ivan T.: *History Derailed: Central and Eastern Europe in the Long Nineteenth Century* vol. 1. University of California Press, Berkeley, 2003. Szalai, Erzsebet: *Socialism: An Analysis of its Past and Future.* Central European University Press, New York, 2005. Kagarlitsky, Boris - Renfrey Clarke: *Empire of the Periphery: Russia and the World System.* Pluto Books, 2008. Dzarasov, Ruslan: *Conundrum of Russian Capitalism: The Post-Soviet Economy in the World System,* Pluto Press, 2013. Boatca, Manuela: „Semiperipheries in the World-System: Reflecting Eastern European and Latin American Experiences." *Journal of World System Theory* vol. 12/2 (2006). Fábry, Ádam: From poster boy of neoliberal transformation to basket case: Hungary and the global economic crisis. In: Gareth Dale ed.: *First the Transition, Then the Crash: Eastern Europe in the 2000s.* Pluto Press, London, 2011, 203–228.,

[4] Mészáros István: *A Tőkén túl III.:* Közelítések az átmenet elméletéhez. L'Harmattan-Eszmélet Alapítvány. Budapest, 2010 (129–235., különösen a 172–173. oldalak).

kapcsolt versengése egy egyenlőtlen térben, mint azt már Chase-Dunn világosan megírta 1980-ban.[5] Frank írásaiban már a függőség és a szocialista államok félperiférikus beilleszkedése is megfogalmazódik 1980-ban.[6] De mindez nagymértékben kifejtetlen maradt, illetve az empirikus igazolás jobbára váratott magára. Böröcz szisztematikus munkát kezdett el a szocializmus, annak külső kapcsolatai, illetve az általa bevezetett kettős függőség kapcsán mind fogalmi, mind pedig empirikus adatok tekintetében. Három írás is külön foglalkozik ezen kérdésekkel, amelyek egyrészt ötvözik a szinkronikus és diakronikus megközelítést (azaz globális történeti munkák), másrészt új elemeket is beilleszt ezen vitákba, mégpedig a migráció és a turizmus kérdést, amelyek a kilencvenes évek elején még igazán nóvumnak számítottak.

A globális kapitalizmusba való ágyazottsága miatt a szocializmus elkerülhetetlen bukására már idejekorán figyelmeztetett minket a függőségelmélet egyik megalkotója, André Gunder Frank egy 1983-as (Magyarországon 1987-ben megjelent) szövegében, és így különösen érdekes, hogy részletesebb elemzésekre miért nem került sor Kelet-Európában. Gunder Frank a következőképpen írta meg előre a szocializmus bukásához vezető utat:

> *Ellenkezőleg, ha ma egyáltalán valami átmeneti korszakról beszélhetünk ezekkel az országokkal kapcsolatosan, akkor sokkal inkább a kapitalizmusba való átmenetről van szó. De a kapitalizmus az új válság hatására átmeneti, átalakulási szakaszba jutott és ehhez az átalakuláshoz szervesen hozzátartozik a szocialista gazdaságok visszakapcsolódása a világgazdaságba, valamint a Harmadik Világ exportorientált növekedésre való átállítása, annak érdekében, hogy országai részt vehessenek az új nemzetközi munkamegosztásban. Így mind a szocialista országok, mind a Harmadik Világ hozzájárul a termelési költségek szükségszerű csökkentéséhez és ahhoz, hogy a tőke képes legyen a válságidőszak alatt a világgazdaság átalakítására, és hogy kialakítsa a kapitalizmus újabb expanzív szakaszának bázisát. Az, hogy vajon ezek és más folyamatok alapvetően megváltoztatják-e a világrendszer struktúráját és működését, a jövő titka, de valószínűtlennek tűnik, hogy ez a közeljövőben bekövetkezne.* (Andre Gunder Frank: Globális válság és átalakulás. In: Miszlivetz 1987, fordította Vörös Csilla, 53. o.)

[5] Chase-Dunn, Christopher K.: „Socialist States in the Capitalist World Economy." *Social Problems*, 27/5, (1980) 505-525.

[6] Gunder Frank, Andre: *Crisis in the World Economy*. Holmes and Meier, New York, 1980, 178-182, Idézi: Gunder Frank, Andre: The Soviet Union and Me. In: Engel - Di Mauro: *The European's Burden. Global Imperialism in EU Expansion*. 2006, 97-126.

Ma már látjuk, hogy Frank igen pontos elemzést adott a globális kapitalizmus egy újabb (éppen most lezáródó) harminc éves nyitási ciklusáról,[7] az új nemzetközi munkamegosztásról és a szocializmus bukásáról. Sőt ugyanígy látta már Európa egységesülését is (megjegyezhetjük, Buharin és Lenin nyomán). Leszámítva néhány elemzőt a térségben, erre az átalakulásra nem figyeltek oda Kelet-Európában. Pedig Frank le is írja visszaemlékező írásában, hogy külön ideutazott, hogy figyelmeztesse az itteni elemzőket a fennálló veszélyekre[8]. Pedig a fenti gondolatsor az ekkor még tucatjával a térségben élő marxisták számára elég kézenfekvő lett volna. Nem volt az sajnos, és tudásszociológiai szempontból nem véletlen, hogy a globális kapitalizmus belső mechanizmusain alapuló kritikai elméletek háttérbe szorultak az átmenet előtt és után.[9]

Pedig legalább meg kellett volna tartani a kérdéseket, amelyek ebből a megközelítésből származtak volna. Vegyük ezen kérdések néhány elemét és nézzük meg milyen új perspektívákat nyitnak meg számunkra. Mint a kötet egy tanulmányában olvashatjuk Böröcz már 1989-ben egy komplex keret alapján képzelte el a szellemi vitákat Kelet-Európa és benne Magyarország kapcsán:

> *...fontos belátni, hogy a magyar reformideológia azon, egyébként támadhatatlanul korrekt tételéből, amely szerint 'a világpiac az egyetlen valós mérce', sem az nem következik, hogy a világpiac valamiféle 'igazságos' versenykörnyezet volna, sem pedig az, hogy mércéje valamiféle általános, transzcendens emberi értéket nyilvánítana meg... A legfontosabb kérdés tehát nem a kívül vagy bévül levés dilemmája, már csak azért sem, mert ma e kerek világon senki sincs a világrendszeren 'kívül'. A fő kérdés az, hogy 1, milyen típusú egyenlőtlenségcsere-feltételekkel és függőségi viszonyok között vagyunk tagjai a világrendszernek, 2 hogy hol szeretnénk lenni, és 3, hogy társadalmunknak milyen belső eszközei vannak a külső helyzet megváltoztatására. Erről kellene vitatkozni sürgősen* (Böröcz József: „Két szék között: Motívumok egy társadalomképhez." *Valóság*, XXXII. (1988), 11: 74-75).

[7] Chase-Dunn

[8] Frank, i. m. 109.

[9] A kivételek sorában a teljesség igénye nélkül a következő szerzőket említeném, akik mindvégig fenntartották a kritikai perspektívákat: Szalai Erzsébet, Krausz Tamás, Tütő László, Artner Annamária, Tamás Gáspár Miklós, Szigeti Péter, Farkas Péter, Ferge Zsuzsa, nagyon fontos kritikai szerepet töltött be a Társadalomelméleti Szakkollégium és az utóbbi időben a Helyzet Műhely.

Ez a globális történeti strukturális keret (globális egyenlőtlenségi rendszerek *versus* lokális erőforrások, intézményi keretek és diszkurzív készletek együttes elemzése) mind a mai napig makro-strukturális szempontból az egyik legtermékenyebb megközelítést jelentik a glokális társadalmi változás megértése szempontjából.

Hogyan is teljesítünk globálisan, és a rendszerváltás egyenlege

A szerző alábbi szövegei tulajdonképpen mind a mai napig kisebb szellemi bombák (melyek persze nem fognak felrobbanni e szellemi puliszkavilágban). Az egyik ilyen bomba, hogy a szocializmus pl. halandóságban mérhető jóléti teljesítménye relatíve jobb volt, mint bármely hasonló gazdasági jövedelemszinttel rendelkező kapitalista országé („A túl jó léttől"). Demográfusok már hosszú ideje vitatják az egy főre jutó GDP és a halandóság közötti kapcsolat erősségének és milyenségének a kérdését globális szinten[10]. Az elemzésekből pontosan látszik, hogy a huszadik század során egy ideig két teljesen külön világ jött létre a szegény és nagy halandóságú és a gazdag és kis halandóságú térségek között, majd pedig a gazdasági különbségek ellenére/mellett a születéskor várható átlagos élettartam mutatók egyre közelebb értek egymáshoz.[11] Ebben a folyamatban játszottak érdekes szerepet a kelet-európai államok, amelyek a hetvenes évekig tartották privilegizált helyüket, majd főképp a férfihalandóság terén nem tudták követni a globális átlag javulását, és végül rásimultak a világátlagra. Böröcz már nagyon korán megmutatta, hogy ez a folyamat a rendszerváltással indult el, és a relatív halandósági előny tulajdonképpen elveszett már a rendszerváltással. Ezen elemzés egyben beleilleszkedett azon vizsgálatokba, amelyek megmutatták, hogy a „felfelé mobil", relatív globális helyzetüket javító államszocialista országok megroppantak, és egy alacsonyabb (a kapitalista rendnek inkább megfelelő)

[10] Vallin, Jacques: From the Globalization of the Transition to the Return of Uncertainty (1940-2000) In: Graziella Caselli - Jacques Vallin - Guillaume Wunsch: *Demography: Analysis and Synthesis,* I-IV./I. *A Treatise in Population,* Academic Press, 2005, 64-97. Samuel H. Preston: „The Changing Relation between Mortality and Level of Economic Development" *Population Studies,* (29/2), July 1975, 231-248

[11] Igen fontos tanulság, hogy már az 1930 és 1960 közötti átalakulásban csak a várható élettartam növekedésének 10-25%-át tudhatjuk be a jövedelemszint emelkedésének, azaz „exogén" tényezők játszottak döntő szerepet, amely leginkább a társadalmi viszonyok szerveződésével lehet kapcsolatos (Vallin 2007).

fejlődési pályára álltak.[12] Az persze további kutatási kérdés marad, hogy a kapitalista átlag irányába mutató konvergencia mögött a szocialista rend beomlása és/vagy a világrendszer, a globális társadalmi viszonyok mindenkit érintő átalakulása játszott-e szerepet. Például az elosztási arányok javulása megállt, amint azt a Polányi Károly tiszteletére írott legutóbbi munkájában írja a szerző, amihez hozzátehetjük még, hogy ez a hosszú távú stagnálás a bérek és az élőmunka globális leértékelődése közepette zajlik, azaz a kapcsolódó szociális harc és a pánik csak élesedhet.[13] A világgazdasági rend átalakulása mellett az is joggal vethető fel, hogy az „ún." Harmadik Világ, a gazdasági egyenlőtlenségek ellenére az elmúlt hatvan évben igen jól teljesített több jóléti mutató tekintetében (iskoláztatás, halandóság stb.). Illetve folyamatosan zajlik a gazdasági súly és teljesítmény terén is a relatív lecsúszás, és így estünk vissza a világátlagra, vagy zuhantunk éppen a világátlag felére, ha éppen a nem közép-európai volt szocialista államokat vesszük alapul. Másképpen megfogalmazva azt is látjuk, hogy a Sauvy által harmadik világnak elnevezett térség a koloniális időszakban szerzett gazdasági akadályok alól is fel tud szabadulni hosszabb távon, és ezek az országok visszanyerik korábbi súlyokat és szerepüket, megnövelve ezáltal a világpolitikai feszültségeket. A szerző ezeket a a folyamatokat is nagyon szisztematikus elemzésnek vetette alá, amely szövegekből a jelen kötetben több is megtalálható (lásd pl. '„Kína felemelkedése" és a világjövedelem változó eloszlása', 'Magyarország az Európai Unióban Az örök „felzárkózó"'). A lényeg itt nem a számszerű eredmény (már csak azért sem, mert a globális statisztikák fejlődése nem éppen kielégítő), hanem az elemzési módszer, a globális viszonyokkal való szisztematikus összehasonlítás maga, amit Böröcz oly szisztematikusan képvisel. E gondolkodási keret használata nélkül átgondolni sem fogjuk tudni, hogy igazából mi is történt velünk.

Persze az is igaz, és így kerek a kép, hogy nem is szabad meglátnunk, hiszen az elit már csak strukturális helyzete folytán is abban érdekelt, hogy a „reakciót" láttassa haladásnak, főképp a szerző által „színlelt nagy átalakulásnak" nevezett folyamatban. Böröcz nagyon éles (értsd: átgondolt és részben megszenvedett kritikai tudásszociológiai) mondatokkal írja le,

[12] Lásd erről Chase-Dunn 1980 id. mű. illetve lásd Böröcz József egész könyvét, amelynek egy kulcsfejezete ezt a relatív emelkedést és megroppanást járja körül.

[13] Böröcz József: „Global Inequality in Redistribution: For A World-Historical Sociology of (Not) Caring." *Intersections. EEJSP* 2 (2): 57-83. DOI: 10.17356/ieejsp.v2i2.182 http://intersections.tk.mta.hu, Attila Melegh - Iván Szelényi: „Polanyi Revisited. Introduction." *Intersections. EEJSP* 2016 2(2): 4-10. DOI: 10.17356/ieejsp.v2i2.246

hogy miképpen végeznek pl. közgazdász kollégáink érvénytelen összehasonlításokat, és alkotnak „nyugati" utópiát a társadalmi uralom, vagy szerintem még pontosabban, egy átmeneti osztályuralom érdekében.[14] De Böröcz nem csak kritikailag tudja ezeket a folyamatokat értelmezni, hanem viszonylag pontosan meg is mondja, milyen társadalmi viszonyok mentén zajlottak le a fenti folyamatok és miért is volt akkora a „csőlátás" a magyar társadalomban, és nem csak az eliten belül.. Az alábbi tanulmányok részletesen demonstrálják, hogy az informalitás, a „kiskapu", a „rendies státusz" mint erőforrás, mint a társadalmi tőke fontos eleme és validálási módja, miképpen segített későkádári csoportokat a hatalomba, és hogyan tudták így elfedni a legalapvetőbb „tulajdoni" váltásokat már a szocializmus összeomlása előtt. Tehát nem csak az elit „vezette meg" a magyar társadalmat, hanem az nem is akart kilátni a saját maga is alkotta „szimulákrumból", társadalmi, tulajdoni vákuumból.

Így teljes a makro- és mikro-szociológiai kép Európa zuhanásáról, és az így létrejövő Európa kelet-európai minoritásáról, ahol a történelmileg örökölt társadalmi privilégiumrendszer, a függőségi rendszerek ignorálása, a kapott és megszenvedett koloniális európai tudati szerkezet, illetve az informalitási szövevényrendszer csakis nacionalista őrjöngéshez vezethetett. Sajnos ez a szűkkeblű pánik már történelmi tény, és túl sokat már nem tudunk ellene tenni. De ez a kötet biztosan segít legalább abban, hogy átgondoljuk, mi történt, és felfedezzük (sok tekintetben igen gusztustalan) valós globális társadalmi szerepünket és viszonyrendszerünket a világrendszeren belül. Köszönet érte.

[14] Melegh Attila: A nyugat bűvöletében. In: Martin, József: *Értelmiség és politika*. Széchenyi Füzetek. No. 8. (1994). Melegh Attila: „Átmeneti osztály és hegemónia." *Eszmélet* 112. sz. (1994) pp. 35-45

A kötetben szereplő tanulmányok eredeti megjelenési helye

I. RÉSZ

VILÁGRENDSZER, FÜGGŐSÉG, ÁLLAMSZOCIALIZMUS ÉS RENDSZERVÁLTOZÁS

1. Világrendszer és vállalkozói szocializmus: elméleti és kísérleti koncepció
   1986. Valóság, XXIX (5): 95-105.

2. Kettős függőség és tulajdonvákuum: társadalmi átalakulás az államszocialista félperiférián
   1992. Szociológiai Szemle, 3: 3-20.

3. Kettős függőség és a külső kötődések informálissá válása: a magyar eset 49
   1993. Eszmélet, 18-19: 74-88.

4. A komprádor államtól az árverező államig. Tulajdonátalakulás, szervezeti átalakulás és periferizálódás a poszt-államszocialista közép- és kelet-Európában
   1999. Chapter 10 (pp. 193-209.) in David A. Smith, Dorothy Solinger, Steven Topik (szerk.) States and Sovereignty in the Global Economy. London: Routledge.

5. A túl jó léttől a nyers realitásig
   1999. Demográfia. XLII, 3-4: 210-219.

6. Gondolatkísérlet a globális elosztásról. Polányi Károly emlékére
   2005. Eszmélet. 66: 61-70.

7. „Kína felemelkedése" és a világjövedelem változó eloszlása
2009. Chapter 5 (pp. 86-108) in Hung, Ho-fung (szerk.) China and the Transformation of Global Capitalism. The Johns Hopkins University Press, Baltimore

8. Jegyzetek a poszt-államszocializmus geopolitikai-gazdaságtanához
2012. Chapter 5 in Dorothy J. Solinger, Nina Bandelj (szerk.). Socialism Vanquished / Socialism Challenged (1989-2011), New York: Oxford University Press.

9. Magyarország az Európai Unióban. Az örök „felzárkózó"
2014. Fordulat, 21 (júl.): 88-101.

10. Határok, India és a globális középosztály
2014. Pannonhalmi Szemle, 1: 79-83.

II. RÉSZ

TÖRTÉNETI SZOCIOLÓGIA, INFORMALITÁS ÉS TUDÁS A FÉLPERIFÉRIÁN

11. A kádárizmustól a parlagi kapitalizmusig: a fejlett informalizmus építésének időszerű kérdései
1990. Mozgó Világ, Különszám az átmenetről. 8: 61-7.

12. Színlelt nagy átalakulás? Informális kiút az államszocializmusból
1995. Politikatudományi Szemle, 3 (ősz): 19-39.

13. „Státusz" - „rendiesség" - „rendiség": A feltételes társadalmi kirekesztés / beengedés és az intézmény-átalakulás szociológiája
1997. Sociological Theory. 15,3: 215-48.

14. A reakció mint haladás: A közgazdászok mint értelmiségiek
1999. Pp. 245-62. in András Bozóki (szerk.) Intellectuals and Politics in Central Europe. Budapest: Central European University Press.

15. Kistársadalom - kiskapuk
2000. 2000, július-augusztus: 3-15.

III. RÉSZ

EURÓPA, BIRODALOM ÉS KOLONIALITÁS

16. Birodalom, kolonialitás és az EU „keleti bővítése"
2001. Replika, 45-46 (november): 17-33.

17. Kolonializmus
2012. Encyclopedia of Global Studies. Ed. Helmut K. Anheier, Mark Juergensmeyer, and Victor Faessel. Thousand Oaks, CA: SAGE. 229-34. Also available at SAGE Reference Online.

18. Birodalmak
2012. Encyclopedia of Global Studies. Ed. Helmut K. Anheier, Mark Juergensmeyer, and Victor Faessel. Thousand Oaks, CA: SAGE, 2012. 476-80.

19. Birodalmias geopolitika és végrehajtási láncolatok.
2015. "European Union: Imperial Geopolitics and Enforcement Chains." Chapter 4, pp. 59-74 in Revisiting the European Union as an Empire, edited by Hartmut Behr and Yannis A. Stivachtis. Routledge Series in Critical European Studies. Oxford, UK: Routledge.

20. A hazautalás-függés rendszerei: a hajdani szovjet „tömb" országainak pályaíve és a globális struktúrák
2014 (2016). Demográfia. English Edition. 57, 5: 5-37.

L'Harmattan France
5-7 rue de l'Ecole Polytechnique
75005 Paris
T.: 33.1.40.46.79.20
email: diffusion.harmattan@wanadoo.fr

L'Harmattan Italia SRL
Via Degli Artisti 15
10124 TORINO
Tél: (39) 011 817 13 88 / (39) 348 39 89 198
email: harmattan.italia@agora.it

A borítót Kára László tervezte.
Korrektúra: Tiszóczi Tamás, Szarka Károly
A tördelés Madarász György munkája.
Nyomdai kivitelezés: Stanctechnik Kft.,
felelős vezető Hermann Nikolett.

A tanulmánykötet Böröcz munkásságának kronologikus keresztmetszetét adja, benne számos olyan tanulmánnyal, mely magyar nyelven még nem jelent meg. A kötet egyetlen helyen, kényelmesen elérhető formában közli a szerző munkásságának a magyar olvasó számára legrelevánsabb részét.

A világrendszer-elméleten belül Böröcz a magyar történeti szociológia, különösképpen Polányi Károly – és tágabban a magyarországi modern szellemi hagyomány legnagyobbjai, Bartók, Ady vagy Jancsó Miklós – által ihletett, sajátosan középeurópai megközelítésmódot képviseli.

„Ha érdeklődésünk tárgya az Európai Unió és a környezete közti kölcsön hatás, keresve sem lehetne jobb empirikus közeget találni, mint az EU-t közvetlenül körülvevő társadalmakat: a Közép- és Kelet-Európaként emlegetett területet, ahol az effajta folyamatok különleges gyorsasággal és intenzitással zajlottak le az utóbbi néhány évben.

Már e társadalomátalakulási folyamatok elfogadott, széles körben használt hivatalos neve – *keleti bővítés* – is sokatmondó. A *bővítés* képzete egyszerű kiterjesztést sugall, ártatlan technikai manővernek állítva be azt a komplex társadalmi, gazdasági, politikai, kulturális, morális és adminisztratív folyamatot, melynek során Európa néhány gazdag és erős kis- és középállama nagyhatalmi technikák révén, kemény és kitartó munkával átalakítja a kontinens geopolitikai erőviszonyait. Tekintve, hogy a „Kelet-Európa" és hasonló állandósult szószerkezetekben a „Kelet" annyit tesz, hogy „kevésbé" vagy „nem" európai, megkockáztathatjuk, hogy a „keleti bővítés" mint ennek az újrafelosztási folyamatnak a neve „kevésbé" illetve „nem bővítést" takar, s így nem más, mint Edward Said-i értelemben orientalizáló eszköz."

3990 Ft
ISBN 978-963-414-228-7
9 789634 142287
webshop.harmattan.hu
L'Harmattan